

ВОЈИСЛАВ САРАКИНСКИ

ИСТОРИЈА НА СТАРИОТ ИСТОК

УНИВЕРЗИТЕТСКИ УЧЕБНИК

Војислав Сараќински

ИСТОРИЈА НА СТАРИОТ ИСТОК

ВОЈИСЛАВ САРАКИНСКИ

ИСТОРИЈА НА СТАРИОТ ИСТОК

– УНИВЕРЗИТЕТСКИ УЧЕБНИК –

УНИВЕРЗИТЕТ „СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЈ“

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

2017

СОДРЖИНА

ПРЕДГОВОР	7
За овој учебник. (7) – Зошто го изучуваме Стариот Исток? (9) – Проблеми во изучувањето на историјата на стариот Исток. (15) – Проблеми во <i>ирискијата</i> . (15) – <i>Други тековни проблеми</i> . (17) – „ <i>Одгудувањето</i> “ на археолошките наоди. (20) – <i>Стариот Исток и современите војни</i> . (22)	
УВОДНИ БЕЛЕШКИ	29
Име, територија и природни услови. (29) – <i>Име и територија</i> . (29) – <i>Географија и клима</i> . (30) – <i>Природни богатства</i> . (33) – <i>Датирање и хронологија</i> . – (37) <i>Временски одредници</i> . (37) – <i>Проблеми во хронологијата</i> . (38) – <i>Долина, средна и куса хронологија</i> . (39) – <i>Народи, јазици и писма</i> . (41) – <i>Клинописот и неговото дешифрирање</i> . (47)	
ПРОТОИСТОРИЈА	55
Неолитската револуција. (55) – <i>Хасуна-Самара</i> . (60) – <i>Халаф</i> . (61) – <i>Ал-Убаид</i> . (62) – <i>Урук</i> . (63) – <i>Урбаната револуција</i> . (64) – <i>Проблемот на етничкото потекло на Сумерците</i> . (69)	
СУМЕР	73
Сумер во ранодинастичкиот период. (73) – <i>Главни особености</i> . (73) – <i>Фази на ранодинастичкиот период</i> . (74) – <i>Проблеми во утврдувањето на хронологијата</i> . (78) – <i>Првите познати владетели во Сумер</i> . (79) – <i>Политичкиот и стопанскиот живот</i> . (83) – <i>Споменици на градежништвото и уметноста</i> . (87) – <i>Кралските гробници и „Знамето од Ур“</i> . (87) – „ <i>Стелата на јастребице</i> “. (95) – <i>Вазата на Еншемена</i> . (97) – <i>Сумерската религија</i> . (98) – <i>Космологија, теологија и пантеон</i> . (100) – <i>Сумерската митологија</i> . (102) – <i>Митот за создавањето на светот и човекот</i> . (103) – <i>Митот за Јолемитот и Иштар</i> . (105) – <i>Митот за Инана и Думузид</i> . (106) – <i>Други митови, верувања и обреди</i> . (107)	
АКАДСКОТО КРАЛСТВО И СУМЕРСКАТА РЕНЕСАНСА	113
Потекло и значење на поимот „Семити“. (113) – <i>Месопотамија во времето на Саргонидите</i> . (115) – <i>Саргон од Акад</i> . (115) – <i>Наследниците на Саргон</i> . (118) – <i>Уметничките споменици на Саргонидите</i> . (121) – <i>Акадската религија</i> . (126) – <i>Нападот на Гутите и падот на Акад</i> . (127) – <i>Гудеја од Лагаш</i> . (129) – <i>Третата урска династија</i> . (134) – <i>Градителството и уметничките споменици</i> . (141) – <i>Распадот на Сумер на самостојни држави</i> . (144) – <i>Исин</i> . (144) – <i>Ларса</i> . (146) – <i>Ешнунна</i> . (147) – <i>Мари</i> . (148)	
АСИРИЈА И БАБИЛОНИЈА	153
Почетокот на асирската држава. (153) – <i>Субаршум</i> . (153) – <i>Акадската династија</i> . (155) – <i>Аморејската династија</i> . (157) – <i>Асирските каруми во Кападокија</i> . (161) – <i>Превласта на Вавилон</i> . (165) – <i>Владеењето на Хамураби</i> . (166) – <i>Законодавството на Хамураби</i> . (171) – <i>Религијата и книжевноста</i> . (174) – <i>Уметничките споменици и градителството</i> . (176) – <i>Падот на Вавилон и власта на Каситите</i> . (178) – <i>Културата и уметноста на Каситите</i> . (181)	

ХЕТИТСКОТО КРАЛСТВО И ДРЖАВАТА МИТАНИ

187

Хетитите во Анатолија. (187) – Старото хетитско кралство. (189) – *Вштемелување на Спарото кралство*. (189) – *Хашусили I*. (191) – *Мурсили I*. (193) – *Наследниците на Мурсили I*. (194) – *Подемот на Хуритите*. (196) – *Државата Митани*. (197) – *Хетитското ново кралство* (200) – *Суйшмушума I* (200) – *Мурсили, Мувашали и бишкатај кај Кагеш*. (201) – *Последното столетие на кралството*. (205) – *Уредувањето на хетитското кралство*. (207) – *Кралот, дворецот и притоколот*. (207) – *Големиот крал и неговите службеници*. (209) – *Земјата Хаши*. (209) – *Кралот и зависните владетели*. (210) – *Религијата на Хетитите*. (212) – *Туѓи влијанија*. (212) – *Природата и функцијата на бојовите*. (213) – *Хетитскиот пантеон*. (214) – *Храмовите и зајрбниот живот*. (215)

ПОДЕМОТ НА АСИРИЈА И КРАЈОТ НА БРОНЗЕНОТО ВРЕМЕ

219

Асирското старо кралство. (219) – *Од Ашур-Убалиј до Шалманесер I*. (219) – *Тукулиш-Нинурта и Ашурдан I*. (222) – *Тилаш-Пилесер I*. (226) – *Наследниците на Тилаш-Пилесер*. (228) – *Крајот на бронзеното време*. (229) – *Промениите во Палестина и пошироко*. (229) – *Нападите на Поморските народи*. (233) – *Природни непогоди и внатрешни немири*. (237) – *Падој на системот*. (240) – *Асирското средно кралство*. (244)

СИРИЈА, ФОЈНИКИЈА И ПАЛЕСТИНА

253

Сирија и Фојникија. (253) – *Природни услови*. (253) – *Пишани и материјални извори*. (254) – *Сиропалестинскиот брег под египетска власт*. (257) – *Општествените и економските односи*. (260) – *Трговската дејност и колонизацијата*. (262) – *Трговската дејност на Фојникијците*. (262) – *Фојникиската колонизација*. (264) – *Културниот придонес на Фојникијците*. (268) – *Палестина, Израел и Јудеја*. (270) – *Природни услови*. (270) – *Материјални и пишани извори*. (271) – *Канаан во III и II илјадалетие ст.е*. (274) – *Население*. (276) – *Развојот на општеството и сивојанството*. (277) – *Земјопосед*. (282) – *Обреди и верувања*. (283) – *Хебрејските кралства*. (285) – *Основане на кралството*. (285) – *Давид*. (286) – *Соломон*. (287) – *Поделбата на кралството*. (288)

НОВОАСИРСКОТО И НОВОБАБИЛОНСКОТО КРАЛСТВО

293

Политичките собитија во Асирија. (293) – *Тилаш-Пилесер III*. (293) – *Саргон II*. (297) – *Сенахериб*. (301) – *Есархадон*. (304) – *Асурбанијал*. (306) – *Државното уредување и општествено-економските прилики во Асирија*. (312) – *Кралувањето и кралската власт*. (313) – *Асирската војска*. (318) – *Општествениите слоеви*. (320) – *Религијата на Асирците*. (321) – *Асирскиот пантеон*. (323) – *Претскажувања, суеверија и други верувања*. (327) – *Извори за историјата и културата на Вавилонија по Хамураби*. (330) – *Политичките собитија во Вавилонија*. (332) – *Вавилонските династии по падој на Касијците*. (333) – *XI Вавилонска „Халдејска“ династија*. (335) – *Владеењето на Небукаднезар II*. (337) – *Наследниците на Небукаднезар и падој на кралството*. (341) – *Општествено-економските прилики во Вавилонија*. (344)

МЕДИЈА И ПЕРСИЈА

349

Население. (350) – *Извори за историјата на Медија и Персија*. (351) – *Елам*. (353) – *Индоевропјаните во Иран*. (355) – *Медското кралство*. (357) – *Основането на Персиското кралство и владеењето на Кир II Велики*. (360) – *Камбис II и освојувањето на Египет*. (363) – *Владеењето на Дареј I*. (366) – *Устројството на Персиското кралство и реформите на Дареј*. (368) – *Надворешната политика на Дареј*. (374) – *Религијата и културата на Персијците*. (376)

I

ПРЕДГОВОР

За овој учебник. – Зошто го изучуваме Стариот Исток? – Проблеми во изучувањето на историјата на стариот Исток. – Проблеми во *историјата*. – Други *тековни проблеми*. – „*Одговувањето*“ на археолошките наоди. – *Стариот Исток и современите војни*.

ЗА ОВОЈ УЧЕБНИК

Излегувањето на една Историја на стариот Исток, макар и во скратен облик, веќе не смее да се одложува. Седумдесет години по основањето на македонските високообразовни институции, во Македонија не е објавена ниту една Историја на стариот Исток на македонски јазик, наменета за македонски студенти и читатели. Во наставата, како и за задоволување на основниот научен интерес, досега се користеа квалитетни изданија на српски и хрватски јазик, изработени од професори и научници од Универзитетите на поранешна Југославија. Но, најголемиот дел од нив се напишани пред четириесетина години, што ги прави нецелосни, застарени, понекогаш дури и погрешни; освен тоа, наивно е да се мисли дека, четврт век по осамостојувањето на Македонија, нашите студенти ги владеат српскиот и хрватскиот јазик во доволна мера, за преку нив да навлезат во сложената историја на староисточните цивилизации.

Во последно време, има иницијатива ударните наслови од ова научно поле да се преведат на македонски јазик, обид што секако треба да се поздрават и да се поддржи. Сепак, динамиката со која се спроведува овој потфат не може веднаш да ја надомести големата празнина во научната литература; освен тоа, на нас останува и задачата – да се создаде соодветна научна терминологија за областа, која не може направо да се преземе од англискиот јазик, а треба да ја определат и воведат истражувачи со соодветно историско образование.

Не е лесно да се напише преглед на историски период што траел неколку илјадалетија. Уште на почетокот се наметнуваат неколку важни прашања, кои ќе го определат и понатамошниот тек на работата. Дали да се пополнат огромните празнини со историска реконструкција, со што ќе се добие заокружена, но не сосем точна слика за настаните, или пак да се претстави нашето знаење онакво какво

што е – несовршено, и да се напише учебник со распарчена, можеби и неповрзана приказна? До која мера да се разложат историските правилности и процеси, колку да се упрости и да се поедностави, за да се напише читлива и разбирлива приказна, преку која студентот ќе дознае сè што треба да знае? Без разлика кој пат ќе се избере, останува чувството дека излагањето на нештата некаде е премногу опширно, а некаде премногу кусо, дека нешто можело да се објасни и подобро и дека, можеби, печатењето требало уште малку да се одложи. Но, тоа се недоумици со кои се среќава, и веројатно секогаш ќе се среќава, секој истражувач и наставник.

За среќа, и овој учебник се надоврзува и ги црпи искуствата на оние што се користеле пред него. Како и безмалку сите учебници во последниве триесетина години, и овој се потпира врз раскажувачката подлога на почетните томови од епохалната серија Cambridge Ancient History, како и врз нивната скратена обработка на српско-хрватски јазик, која долги години се користеше во високото образование во вид на учебник по археологија на Блискиот Исток, потпишан од проф. Видосава Недомачки. Секако, материјата мораше да се осовремени, да се надополни со најновите наоди и сознанија и, најпосле, да се прилагоди кон студиските и наставните планови според кои работиме денес. За тоа одлично послужија неколку нови општи научни дела со неприкосновен квалитет – пред сè оние на Амели Курт, Пјер Бријан и Марк ван де Миероп – како и новите изданија на староисточните литературни текстови, извештаите од теренските ископувања и, најпосле новите наоди, прикази и толкувања на староисточното градежништво и уметноста. На крајот од секое поглавје се дадени по десетина наслови во вид на основна литература, дела што се полесно достапни и преку кои студентот, ако посака, лесно ќе може да ги продлабочи основните знаења. Во нив веќе ќе најде и детална научна библиографија за сите цивилизационски аспекти на стариот Исток, преку кои ќе може да продолжи со посериозна научна работа.

Уште на прв поглед се забележува и тоа, дека текстот е придружен со необично богат илустративен материјал. Тоа не се должи на некаква желба за естетика или визуелен впечаток, туку на фактот што еден од најголемите проблеми со кои се соочува студентот е визуелизацијата на нештата – поточно, добивањето сликовна замисла и претстава за тоа како нештата изгледале и функционирале. Наспроти тоа, во учебников нема географски карти; професорите на Филозофскиот факултет во Скопје веќе завршија еден голем проект од кој произлегоа низа квалитетни и точни ѕидни карти, како и еден историски атлас, кои се лесно достапни во секоја универзитетска книжарница; ова нека послужи како поттик, за студентот да ги на-

прави првите чекори во самостојното собирање материјали за учење и научна работа.

Накусо, ова се причините поради кои студентот има пред себе ваков и волкав учебник. Но, многу поважно од тоа е да сфатиме нешто друго – зошто, воопшто, ни треба каков и да е учебник, и зошто треба да ја знаеме историјата на стариот Исток. Причините за ова најубаво ги објаснува проф. В. Недомачки.

ЗОШТО ГО ИЗУЧУВАМЕ СТАРИОТ ИСТОК?

„Што успеале, а што не успеале да постигнат староисточните цивилизации? Колку биле напредни или „заостанати“, гледано од наша гледна точка? Колку и како влијаеле врз нивните соседи, врз другите народи и култури од нивното време? Какво е нивното наследство, и колкав удел имаат нивните постигања во животот на денешниот човек? Ова се прашања на кои тешко може да се даде непристрасен одговор, зашто обично се поставуваат од гледна точка на нашето совремие, па низ нив провејуваат и нашите денешни сфаќања за тоа што е напредно, а што назадно; што е добро, а што е лошо. Сепак, вреди накусо да се објасни – зошто цениме дека е потребно и полезно да се запознаат историјата и културата, највисоките дострели и најдлабоките падови на староисточните култури и цивилизации.

Прва и најважна причина е тоа што – според она што го знаеме денес – на стариот Исток се случила *најјолемашта промена во доштоаашната историја на човештвото*, наречена „*неолитска револуција*“. Откако минале стотици илјади години во собирање плодови, лов и риболов, луѓето почнале да се занимаваат со осмислено земјоделство и сточарство, а преселничкиот живот го замениле со постojани, трајни населби. Оваа промена на прв поглед се чини мала и незначajна, но се покажало дека всушност била основен предуслов за културниот, техничкиот и стопанскиот развој на една заедница. Без постojани населби нема долгорочно осмислување на земјоделските и стопанските активности; без населби кои треба да траат повеќе поколенија, нема потреба посериозно да се размислува за градителството, урбанизмот, уметноста, погребувањето, земските пројави на духовниот живот и за низа други области од секојдневното живеење, кои современиот човек ги смета за нешто сосем обично и секојдневно.

Староисточните цивилизации биле втемелени од народи што зачекориле во историскиот период во време кога други сè уште жи-

веле во праисторијата. Стариот Исток ни ги нуди првичните облици и содржини, изворните уметнички чувства и изрази, почетоците на осмислениот развој на културата и уметноста на човештвото. Тука биле запишани *првите сведоштва за односот на човекот кон природата, првите правила за односите меѓу луѓето во рамките на едно општество, за односите меѓу организираниите човечки заедници, па најпосле и првите „филозофски“ мисли.* Станува збор за едно *нейроценливо бојастиво на духови, знаењата и вештините* на тогашниот човек, положено во ризницата на човековите умења. Да се изучува историјата на стариот Исток, значи да се осознаат корените и да се почувствуваат првите пројавувања на човековата култура и цивилизација.

Т.н. „Плочка од Киш“, испишана со протокаленопис, ~3500-3300 ст.е.

На стариот Исток се јавиле *најстариите досега познати селски и градски населби, најстарата керамика и грнчарско коцје и најстариите сведоштва за обработка на металиите.* Од крајот на IV илјадалетие ст.е. се јавува и *првото писмо*, испишано врз глинени плочки. Низ текот на столетијата, писмото навлегло во сите пори на животот и овозможило да се појави високо развиена *администрација*, едно од најважните и најдолговечни наследства на старористочните држави. За да се управува со големи поседи, била потребна *несекојдневна способност за организација*; на пример, во времето на III Урска династија (2111-2003 ст.е.), рутински се пресметувале илјадници грла стока и десетици илјади снопови трска. Слични бројки, три столетија порано, се посведочени и во градот Ебла.

Нераскинлив дел од оваа приказна е и *основањето на првите држави* – од малите сумерски градови-кралства, сè до големите старористочни империи. На стариот Исток се осмислиле многу начела на државното уредување, кои опстојуваат до денешно време: *територијалната поделба на области и општини, наследувањето на власта од татко на син, собирањето државни приходи преку разработен даночен систем*, како и масовното учество на населението во изведувањето јавни работи. Оттука произлегле и *првите нукулци на законодавството*. Најстарите досега најдени законици – на Ур-Наму од XXII век и на Липит-Иштар од крајот на XX век ст.е – потекнуваат од Сумер. Малку подоцнежен од нив е академскиот законик од градот Ешнуна, кој му се припишува на кралот Билалам, а по него следат прочуениот законик на Хамураби од XVIII век и асирските законици

од XIV век ст.е. Важен е и т.н. „законик на Мојсеј“ – всушност, збирка од правни прописи што се обликувала и се дополнувала од XIII до VII век ст.е., а се толкувала и се осовременувала низ подоцнежните столетија. Египетската држава имала развиено судство уште во средината на третиот милениум ст.е., а најстариот законски текст за кој знаеме денес потекнува од времето на фараонот Хоремхеб, кон крајот на XIV век ст.е. Заедничка одлика на сите овие законици е грижата на „боговите“ – значи, на владетелот – за слабите, за вдовиците, за сираците, или општо земено, за општествениот поредок во државата.

За да ја одбранат државата, старористочните владетели морале да создадат *исторјана војска*, со што ги поставиле *основиите на воената наука*. Во Сумер, за првпат во историјата, се користела бојна кола со магариња, а во XVII век ст.е. Хиксите го освоиле Египет со коњаница и колесници со впрегнати коњи. Асирците имале одлично разработена воена тактика: граделе системи од утврдувања, користеле стрелни напади кои во некоја смисла се нукуци на артилеријата, пробивале стратешки патишта со патокази и стражи, а се служеле и со пишани водичи, во кои се известувало за растојанието меѓу одредени населби во денови и часови патување. Најпосле, владетелите од долините на Тигар, Еуфрат и Нил ги осознале и предностите на *населувањето на воено обучени колонистии* на границите, концепт кој во поновата историја на Европа се нарекува „воена краина“.

Законикот на Ур-Наму, ~2100 ст.е., денес во Археолошкиот музеј во Истанбул, Турција.

Најважен старористочен *иридонес во историјанството* е осмислувањето на првиот разгранет систем за *наводнување и одводнување*. Со помош на овој систем се управувал дотекот и истекот на вода до обработливите површини, со што се овозможувал развојот на земјоделството и сточарството. Наводнувањето и одводнувањето биле клучен услов за одржување на животот во долините на Тигар, Еуфрат и Нил; во време на војна, безредие или земјотрес, кога каналите не се одржувале, осиромашувале и опустувале цели области. Прва и основна должност на секој владетел, поважна дури и од војувањето, било одржувањето на системот за наводнување. Ова е посведочено во голем број клинописни текстови, како и на многубројни ликовни претстави широм цела Месопотамија.

Големиот зигурат во Ур (É-temen-ní-gùr) близу ден. Насирија, Ирак.
 Зигуратот бил изграден во времето на Ур-Наму (2113–2095 ст.е.),
 а обновен во времето на новобабилонскиот крал Набонид (556–539 ст.е.)

Староисточните *ираѓиџели* за првпат ги примениле *столботи*, *лакоџи*, *прекршениот свод* и *фасадите со ниши*; тука биле изградени првите *монументални храмови и палати*, но и првите градови со бедеми и утврдувања. Совршенството на архитектонското планирање, како и на практичната примена на градителските вештини, може да се забележи кај *зиураџиџите*. На почетокот на III илјадалетие ст.е. во градот Урук се користел и еден вид вештачки камен, за кој често се вели дека бил предвесник на современиот бетон; за жал, во текот на идните столетија, тајната на неговото производство била заборавена. Во *ликовната уметност*, пак, за прв пат се јавуваат *мозаикоџи*, *сидно-то сликарство*, *скулптурата во џолна иластичка*, како и *првиот вистински џорџреџи*. Естетските дострели на староисточните уметнички дела зависеле од многу нешта кои немале врска со уметноста – на пример, од државното уредување, од религиските собитија и од духот на општеството во кое биле создадени. Сепак, во историјата на стариот Исток има периоди на значителен уметнички процут – на пример, уметноста на Урук IV, изработката на релјефни печати за време на Саргонидите, или пак асирските релјефи од времето на Асурбанипал.

Требало многу време, за сознанијата за устројството и природата на светот да се одделат од светот на мистиката и религиите. Науката во Месопотамија се развивала на многу поинаков начин од подоцнежната наука, која ја гледаме во Хелада и во Рим. *Староисточната наука* се потпираше врз бескрајни набројувања во столпци и редови, со крајна цел да се наброи и да се претстави сè што постои на овој свет, но без желба или способност сето тоа да се обликува во еден обмислен, целесообразен систем. На глинените плочки се најдени сложени математички пресметки, но нема ниту една дефиниција

или општ научен закон, а мошне се ретки и научните аналогии; на пример, Питагорината теорема се применувала во решавањето задачи уште од XVIII век ст.е., но никогаш не била вообличена како дефиниција. Зачуваните текстови се проткаени со митологија, магија и пророчтва, па сепак, ако ги ослободиме од товарот на натприродното, во нив сепак ќе ги препознаеме нишките на првите вистински научни сознанија.

И корените на *астрономијата* ги следиме наназад до месопотамските центри Урук, Сипар, Бабилон, Нимруд и Нинива; таму, низ дејноста на разни астролози и астролошки секти, се јавиле никулците на вистинската наука за небесните тела. Водени од желбата да ги одгатнат тајните на небото – кое го замислувале како голем цврст свод што ја покрива земјата и се врти над неа – месопотамските астролози се обидуваале да видат предзнаци за животот на земјата, за плодноста на посевите и за исходот на разни случувања. Тие со векови ги следеле положбата и движењето на небесните тела, за кои мислеле дека се божества и зли духови; ги запишувале сите промени во текот на денот и ноќта и, пренесувајќи ги овие сознанија во текот на многу поколенија, успеале да согледаат некои закономерности на небесните пространства. Планетите ги нарекувале „толкувачи“, зашто врз основа на нивното движење ги давале најважните претскажувања, особено за воените походи на владетелите. Освен планетите, старосточните астролози знаеле и за триесет и шест „свезди-советнички“, од кои издвоиле дванаесет како *знаци на зодијакош*, божества што управуваат со дванаесетте месеци во годината. Најмногу ги набљудувале и ги следеле месечевите мени, врз чија основа утврдиле *календар* од дванаесет месеци; секој од овие месеци почнувал со млада месечина. Од сумерско време потекнува и *йоделбата на времето на йодини, месеци, денови, часови и минути*. Како и на многу други места, и во Месопотамија годините се броеле и се именувале според најзначајните случувања: изградбата на канал, храм или утврдување, освојувањата на некој владетел, или пак некоја природна појава.

Особено е впечатлив развојот на *математиката*. Најдени се стотици клинописни плочки со сложени математички пресметки. На бројките и на геометриските слики им се припишувала мистичка и симболичка вредност, а погоре видовме дека тогашните математичари не се труделе да го систематизираат знаењето во дефиниции и аксиоми; сепак, тие користеле математички методи и решавале аритметички проблеми врзани не само за мерењето на времето, туку и за градителството, трговијата и стопанскиот живот. Уште во тоа време имало *утврден систем на единици мерки* за должина, тежина, површина и зафатнина – кај Сумерците сексагезимален (со основа 60), а кај Еламците и Бабилонците децимален (со основа 10). Се

пресметувале и односите меѓу овие единици мерки – на пример, на должината и времето, или на количеството и времето. Иако не користеле ниту знак за равенство, ниту дробки, Сумерците во суштина пресметувале равенства со една непозната, квадрати и квадратни корени, а Бабилонците веќе пресметувале површина на круг, триаголник и трапез, како и зафатнина на пресечена пирамида и цилиндар.

Бабилонска пресметка на $\sqrt{2}$ во контекст на Питагорината теорема за рамнокрак триаголник. Фотографија Б. Каселман, Бабилонска колекција на Унив. Јејл.

И лекарските вештини се врзувале со магијата и обредот. Во општи рамки, се мислело дека болеста е дело на зли духови или божја казна за некој престап, па спасот најчесто се барал кај свештениците. Но, ако се суди според зачуваните плочки од почетокот на II илјадалетие ст.е., а особено според одредбите од прочуениот Законик на Хамураби (1792-1750 ст.е.), напредно со свештениците посветени во лековита магија, почнала да се издвојува и струката на лекари, хирурзи и ветеринари во вистинска смисла на зборот. Тие обично работеле заедно со свештениците: најпрвин свештеникот со магиски ритуал се обидува да го изгони злиот дух од телото на болниот, а потоа му го препушта лекувањето на вистинскиот лекар. Работата на бабилонските и асирските лекари е овековечена на многу клинописни натписи, кои содржат *описи на разни болести со нивните причини, симптоми и преисораки за лекување*. Без оглед што се подготвувале лекови од над 250 лековити растенија, кај некои болести недвосмислено се кажува дека завршуваат со сигурна смрт. Од плочките го дознаваме и тоа, дека се користел бакарен нож за операции на очите, се отсекувале раце и нозе и се ваделе нерви од заболените заби.

Сите овие сознанија биле добиени по емпириски пат, со набљудувања што можеле да траат со векови. На зачуваните текстови нема теоретски записи. Сепак, нашите извори доаѓаат од држави со теократско уредување, па донекаде и треба да се очекува дека постигањата на човечкиот ум ќе бидат претставени како божје дело или подарок од боговите, а не како придобивка од размислувањата на некој обичен смртник. Затоа треба да се внимава во тврдењата дека стариот Исток воопшто не познавал теоретска мисла. Напротив, токму низ старите клинописни текстови може да се следи развојот на човековата способност да го обопшти појавниот свет и да ги сфати апстрактните поими. Староисточните мислителци пишувале за единството на космосот, за потеклото на светот и на човекот, за значење-

то на смртта, за религијата, за теизмот и антитеизмот. Токму поради ова, највисокиот културен дострел на стариот Исток веројатно е *книжевността*. Иако се издаваат неброени современи антологии со преводи и парафрази на книжевните дела од Месопотамија и Египет, клинописната и хиероглифската книжевност сепак се жртви на заборавот. Ова делумно се должи на состојбата на изворниот материјал: многу глинени таблички и папируси се зачувани само во одломки, а сè уште не се пронајдени копии со чија помош би го реконструирале целиот текст; освен тоа, сè уште не ги познаваме доволно староисточните јазици, особено нивното зборовно богатство и нијансите во значењата на зборовите. Според сè, ќе треба да минат уште неколку поколенија истражувачи за читателот да ги запознае староисточните митови, епови, химни, законици и поуки во нивниот вистински сјај. Дури тогаш ќе може навистина да се проценат книжевното вдахновение и дарбата на староисточните писатели.“

По сè што беше кажано, треба да се има на ум и ова. Низ историскиот развој, особено во праисторијата и раната антика, и територијата на Македонија била изложена на источни влијанија во научните сознанија, градителството, уметноста, книжевноста, филозофијата, религијата, етиката и законодавството. Материјалната и духовната култура на некои староисточни народи имале поголемо влијание врз Балканот, одошто културите на европските народи. Врските на Егејскиот басен и, воопшто, на Балканскиот полуостров со Стариот Исток постоеле уште во времето кога балканските култури допрва го добивале својот првичен облик. Во основа, секој споменик на уметноста или градежништвото што бил создаден под влијание на хеленската, римската или византиската уметност, всушност влече корени од стилите и иконографијата на стариот Исток, под чие вдахновение се устроиле античката уметност и градителството.

ПРОБЛЕМИ ВО ИЗУЧУВАЊЕТО НА ИСТОРИЈАТА НА СТАРИОТ ИСТОК

Иако за стариот Исток веќе се знае сразмерно многу, а секојдневно се објавуваат сè нови и нови дела посветени на безмалку секоја подробност од староисточната историја и култура, науката сè уште не успева да реши низа сериозни проблеми и недоумици.

- *Проблеми во ириската историја*. – Пишаната историја на стариот Исток опфаќа дваесет и седум столетија човечки дела. Нема друга област на историско истражување во која човек треба да се справи

со толкав временски распон; сличен обем на собитија имаат само некои современи разгледи на историјата на западната цивилизација кои почнуваат од Хомер, а завршуваат со нашето совремие. Но, дури и во нив има јасно разграничени периоди, со нагласка врз коренитите промени што се случиле во неколку точки во историјата. Такво нешто тешко може да се направи со историјата на стариот Исток. Денешниот човек е толку временски и духовно оддалечен од староисточните цивилизации, што едвај може да ја восприеми природата на тоа време.

Според едни гледишта, стариот Исток е една огромна, статична маса, во која ништо не се менувало со векови, па затоа и нема развојни процеси што треба особено да се разгледуваат. Други, пак, ја делат историјата на стариот Исток на куси и заокружени отсечоци што може да се објаснат прилично лесно – но, таквата историја е историја на неповрзани епизоди, преку кои не може да се согледа ниту постојаноста, ниту надоврзувањето на историските процеси. Вториов пристап послужил како појдовна точка за т.н. „периодизација на историјата на стариот Исток“ – список од временски етапи одредени со владетелските династии, а врзани една за друга во привидна историска постојаност. Според оваа периодизација, секоја етапа има почеток, подем и опаѓање, како да е живо суштество, а меѓу нив обично има едно „мрачно раздобје“, време за кое нема извори и кое го прекрива историски молк. Според сè, методолошки е најисправно да се остане на средина. Вистина е дека континуитетот и меѓусебно то надоврзување не треба да се истакнуваат постојано и презасилено; но, вистина е и тоа, дека во староисточната историја сепак се распознаваат некои основни матрици на развој.

Всушност, она што ги определува границите на стариот Исток како поле за изучување, но и она што ја дели староисточната историја на периоди, е *достиганоста и природата на извориште*. За некои места и за некои раздобја се зачувани исцрпни пишани и археолошки извори, па токму тие стануваат подлога за понатамошните истражувања. Во овој поглед, претежнуваат културите и државите во Месопотамија кои најчесто биле факлоносци на своето време, а нивната историја ѝ дала тек на историјата на целиот стар Исток. Во последниве децении се покажа дека на стариот Исток имало народи и држави што се развивале независно од Месопотамија, и дека сите културни придобивки не може да ѝ се припишат само на територијата меѓу Тигар и Еуфрат; па сепак, Месопотамија мора да остане средиште на нашиот историски светоглед, зашто е невозможно да се напише една целесообразна историја на стариот Исток, а пристапот да не е сосредоточен врз неа. Месопотамија ѝ го дава временското и просторното единство на историјата на Стариот Исток. Користење-

то на писмото, долготрајноста и продолжителноста на верскиот живот, како и постојаноста на културата од третото до првото илјадалетие ст.е. ни дозволуваат да ја изложиме нејзината историја како осмислена целина. Иако не се премолчува и нивниот самостоен придонес кон староисточната историја, изучувањето на другите култури од стариот Исток најчесто е цврсто врзано со изучувањето на Месопотамија.

Освен со проблеми во методолошкиот пристап, истражувачите на староисточните општества се соочуваат и со многу други тешкотии. Некои од нив веќе со векови фрлаат сенка врз историските истражувања на стариот Исток, а други се нови и предизвикани од современи настани, кои немаат врска со историската наука. Во продолжение, ќе разгледаме неколку од нив.

- *Други тековни проблеми.* – Клучно прашање, од кое зависи како ќе го разбереме и како ќе го изложиме сето она што ни е зачувано, е *утврдувањето на апсолутна хронологија*, особено за настаниите во III илјадалетие ст.е. Најтешко е да се разреши хронологијата на династии што владееле во исто време, но во различни области или во различни градови-кралства, а во зачуваните извори се запишани последователно, една по друга. Секој истражувач предлага хронологија што според него е најлогична и најиздржана; но, годините што се предлагаат понекогаш се разликуваат и по две столетија. За ова ќе проговориме поопширно во следната глава.

Треба подлабоко да ги разбереме и *условиите во кои една сѐшара култура минува во следниот ошшествен сѐадиум и сѐанува цивилизација*. Често среќаваме соседни области во кои владеат слични климатски, општествени и стопански услови, а кои сепак не прават истовремен скок кон цивилизацијата. Не знаеме доволно ниту за *условиите, причиниите и начиниите на кои биле основани прввите градски целини*. Поимите „неолитска револуција“ и „урбана револуција“ – кои прв ги употребил Гордон Чајлд, а по него и многу други истражувачи – не се сосем соодветни. Поимот „револуција“ означува ненадејна промена, целосен пресврт; напротив, преминот од „собирачко“ стопанство кон земјоделство и сточарство, од преселнички живот кон живот во постојани населби, а особено преминот од првични селски населби кон големи градски целини не биле воопшто ненадејни.

Кога, всушност, почнува „историскиот период“ на стариот Исток? Честопати се вели дека праисторијата завршува со појавата на писмото, но оваа определница всушност и не кажува многу. Потребата од писмо ја создале низа општествени и економски чинители, кои не биле секаде еднакви, туку во различни делови од стариот Исток предизвикале различни нешта. Најстарите пишани спомени-

ци сведочат дека потребата од писмо во Сумер и во Египет имала сосема различна заднина. Ова е точно и за многу други особености на старите цивилизации. На пример, и покрај замаецот на древната египетска цивилизација, во Египет не се случила „урбана револуција“; Египќаните никогаш не основале градови во вистинска смисла на зборот – населени целини со низи од јавни и станбени градби долж улици и околу плоштади, какви што имало во Месопотамија.

Би очекувале дека нештата ќе станат појасни откако ќе влеземе во историскиот период, а особено по појавата на првите пишани изворни сведоштва; за жал, и тука остануваат многу недоумици. На пример, сè уште не знаеме доволно за *устројството на староисточните општества* и за *производствените односи на почетокот од историскиот период*. Во тоа време, стариот Исток е веќе далеку од „првобитната заедница“, но сè уште не е воспоставено вистинско „робовладетелското општество“, како што договорно го нарекуваме. Постои поим кој одлично го отсликува економскиот систем на раните староисточни кралства, а тоа е поимот „азиски начин на производство“; за жал, само поради неговото потекло (предложен е од Карл Маркс, а потоа прифатен во научните традиции на поранешните социјалистички земји), денес е запоставен, дури и отфрлен. Според оваа поставка, основен општествен чинител во ова време биле селските општини; благородничкиот слој го искористувал трудот и на сопствениот, но и на други покорени народи; јавните работи биле обврзни и принудни; во производството не претежнувал трудот на робовите, туку на слободните селани; тие пак, не живееле подобро од робовите, зашто не ја поседувале земјата што ја обработуваат, а морале да плаќаат и големи давачки. За никулци на еден вистински „робовладетелски“ систем може да се зборува дури од времето на Акадското кралство, ако не и подоцна.

Како може да има толкави недоумици за нешта кои, во некоја смисла, се основни одлики на едно општество? Тоа се должи на фактот што, во суштина, *многу мал дел од морето клинописни записи се однесува на животој на обичните луѓе*. Поради трошноста на градежниот материјал што го користеле, нивните живеалишта и населби се неповратно уништени од природните процеси. Најдобро зачуваните наоди доаѓаат од гробниците, па може да се каже дека знаеме повеќе за погребните обичаи на тогашните луѓе, одошто за обичаите и обредите од нивниот живот. Исклучок се наодите од египетските гробници, во кои има ликовни прикази од животот во фараонските палати, во куќите на дворјаните, како и од животот на занаетчиите, селаните и робовите што работеле за нив. Благодарение на дешифрирањето на клинописните текстови, нашето знаење сепак постепено се шири. Кога ги читаме сумерските текстови, добиваме впечаток

дека се напишани во наше време, а не пред повеќе од четири илјади години: односите меѓу луѓето, човечките слабости и доблести биле исти како и денешните. За чудо, ова важи и за одредени одлики на материјалната култура и секојдневниот живот. Преку споредба со начинот на кој селаните на блискиот и средниот Исток живееле до пред еден или два века, донекаде може да се реконструира животот на селаните, начинот на градба и користењето на земјоделски алатки од пред повеќе илјадалетија, зашто сè до почетоците на нашето време, промените во општествениот развој на овие области биле само површински.

Лево: модел на неолитско кајче од Ериду; во средината: Арабјани во типично ирачко кружно кајче – *kuffar/giffa*, Багдад 1914; десно, ирачко семејство во помала *giffa*, 2017.

Токму затоа треба да се отфрлат многу *ипредрасуди* со кои им пристапуваме на народите од мугрите на човековата цивилизација. До пред само еден век, истражувачите сè уште не верувале дека старите народи биле способни да комуницираат на поголеми растојанија, да запловат низ морињата или да се пробијат низ безводни пустини. Упорно се повторувал ставот дека пред III илјадалетие ст.е. немало погодни бродови за патување од Персискиот залив кон Црвеното море, односно за поморска врска меѓу Месопотамија и Египет; сепак, таквите врски се потврдени со цврсти материјални докази. Како што стојат работите, се чини дека Египет ги презел од Месопотамија почетоците на писмото, цилиндричните печати, украсните тули, фасадите со ниши, обликот на бродовите, приказите на симетрични и противпоставени фигури, како и мотивите на чудовишта со преплетени вратови и херои што совладуваат диви животни. Уште во гробовите од I египетска династија е најдена керамика од Сирија и Палестина. Најпосле, многу современи истражувачи, за показна вежба, успеале да го опловат Арабискиот полуостров во едноставни бротчиња направени според старите месопотамски и египетски ликовни претстави; таквата смелост не смееме да им ја одречеме ниту на старите морепловци.

На крајот доаѓаат проблемите со кои се соочуваме зашто *по-лејто* за *работи*а е *ипремено*у далечно или широко; во многу нешта, до-

сегашните напори се покажале недоволни, па се потребни уште позасилени и поисцрпни истражувања за проблематиката целосно да се расветли. Такви ниши во историјата на стариот Исток се, на пример, потеклото на Сумерците; мугрите на асирската држава; потеклото на „поморските народи“, особено на Филистејците; патиштата по кои Хетитите продреле во Анадолија, и уште ред други проблеми. Сè уште не е целосно решен и проблемот на изговорот и транскрипцијата на географските поими и личните имиња од староисточните јазици, на кои веќе не се зборува. Некои староисточни писма, како прото-еламското, сè уште не се целосно расчитани, што значи дека сè уште не се преведени и протолкувани многу пиктографски и клинописни текстови. Згора на сè, многу пространи области – Арабскиот полуостров, делови од Иранската висорамнина, делови од Сирија, како и високите наноси во делтата на Нил – сè уште се недоволно истражени. Урнатините на многу градови, чии имиња ги знаеме од старите текстови, сè уште ги покриваат високи наноси од тиња, песок и базалтни карпи, кои наместа се длабоки и до десет метри. Меѓу нив има и престолнини на моќни држави – на пример Акад, престолнината на Акадското кралство, или Вашукани, престолнината на државата Митани. Сè уште не се истражени илјадници ритчиња, наречени „телови“, а претстои уште многу работа на крајбрежјето и островите долж Персискиот залив, преку кои можат да се согледаат врските меѓу Месопотамија, Персија и Индија.

• „Огродувањето“ на археолошките наоди. – За да ги види во живо најважните споменици на староисточните цивилизации, читателот не треба да тргне на исток, туку на запад. Сè до Втората светска војна и распаѓањето на колонијалниот свет, најголемиот број ископувања завршувале така што речиси сите наоди, дури и цели градби, се пренесувале во европските и американските музеи или завршувале во приватни збирки. Често се случувало делови од еден ист споменик, иста скулптура, или пак наоди од еден ист гроб да бидат растуруени низ разни збирки на различни континенти. Настрана од она што е изложено во Каиро и Александрија, главните египетски збирки денес се наоѓаат во Британскиот музеј во Лондон, во парискиот Лувр, во музеите во Берлин, Минхен, Торино, Рим, Брисел, како и во големите американски градови; освен во Багдад, материјал од Месопотамија е изложен во Анкара, Истанбул, Париз, Берлин, Лондон, Оксфорд, Њујорк, Филадельфија и на многу други места. Освен во Дамаск и Алепо, материјал од Сирија се чува и во многу други западни музеи, а ист е случајот и со наодите од Персија. Околностите биле такви, што само наодите од Мала Азија – пред сè од Хетитското кралство и од Урарту – главно останале таму каде што се најдени, а најзначајните збирки се наоѓаат во музеите во Анкара, Истанбул,

Адана, Кајсери и Газијантепе. И археолошките наоди од територијата на Израел главно се наоѓаат во тамошните музеи; речиси сè друго е расеано низ светот.

Во текот на последниве неколку децении, ваквата практика се осудува како неетичка, дури и нечесна и граблива. Причините за ова честопати се политички. Во времето на првите големи ископувања, кога почнале да излегуваат на виделина првите, највпечатливи монументални градби и споменици, многу денешни држави сè уште не постоеле; откако се избориле за независност, овие држави со полно право побарале да им се вратат скапоцените наоди, зашто се дел од нивното историско и културно наследство. Во научните и политичките кругови се водат остри дискусии на оваа тема, зашто има и спротивни гледишта: дека ретките, бесценети староисточни наоди се најбезбедни во западните музеи, каде ги опслужуваат и ги чуваат десетици научници и музејски работници – и дека, во крајна линија, овие наоди не се историско и културно наследство само на денешните држави во предна Азија, туку на целиот цивилизиран свет, па затоа му припаѓаат на целото човештво.

Двете страни имаат оправдани аргументи, па можеби затоа спорот трае со децении. Ако воопшто може да се изгради став во целава работа, би се рекло дека археологот, историчарот, но и секој вљубеник во староисточната историја треба да застане на страната на оние што бараат спомениците да се вратат дома. Причината за ова е едноставна. „Многу археолошки наоди од Египет, Бабилонија, Асирија или Анатолија“, пишува проф. Недомачки, „а особено архитектонските украси, фасадните релјефи и големите скулптури – изгледаат јалово и студено во музејските витрини, но не зашто не се допадливи за нашиот денешен естетски вкус, туку зашто се оттргна-ти од својата природна целина и поставени во просторија во која не можеме да ја разбереме ниту нивната природна поставеност, ниту улогата што требало да ја имаат. Секој археолошки наод што е оттргнат од својот природен амбиент е половичен. Без климата, вегетацијата, почвата, без боите и мирисите на поднебјето во кое биле создадени, наодите не можеме целосно да ги разбереме, ниту пак можеме да ги замислиме во нивниот природен контекст. Уште потешко можеме да го замислиме човекот кој ги изработил огромните статуи, или градителот кој ги осмислил градбите со строги, страшни релјефни ликови. Во музејските ходници ги нема природните и географските услови во кои дамнешниот градител и занаетчија граделе претстава за светот, и поради која почувствувале дека треба да создадат токму такви облици и теми. Ја нема ниту најинтересната одлика на староисточната архитектура – чувството дека поединечните градби, населбите, па дури и цели градови никнуваат од самата

почва, зашто практично се градени од почва. За разлика од музејот, во Месопотамија нема ниту една туѓа материја или боја што ќе го наруши совршеното единство на градбата и околината. Без да се осознаат општеството, економијата и идеологијата во кои биле создавани овие споменици, но и без да се почувствува нивната непосредна околина, тие всушност и не можат целосно да се восприемат.“

Гертруда Бел во Бабилон

• *Стариот Исток и современиите војни.* – Токму овој став претежно е откриен по Втората светска војна, кога се чинело дека незаконското изнесување и продажбата на археолошки наоди завршиле засекогаш. Работите оделе тешко, зашто грабежот и препродажбата на археолошки наоди се занаети со долга традиција. Првиот закон со кој се забранувало преместување и уништување на археолошки наоди во Месопотамија бил изгласан уште во 1884 година. До крајот на I Светска војна, пљачкањето повторно зело замав, па Британската управа во Месопотамија воспоставила систем на заштита на локалитетите и најстрого забранила извоз и продажба на археолошки артефакти. Британскиот музеј бил единствената институција што имала право да пропишува правила и да управува со локалитетите и со нивните наоди;

интересите на музејот најчесто ги штитела прочуената Гертруда Бел, која истовремено работела како истражувач, политички организатор, агент и археолог, а освен што ги исцртала денешните државни граници на Ирак, го основала и Археолошкиот музеј во Багдад. Но, пљачкувањето на локалитетите повторно заживеало; веќе во двасеттите години на XX век, повторно се крадело сè што може да се најде на терен.

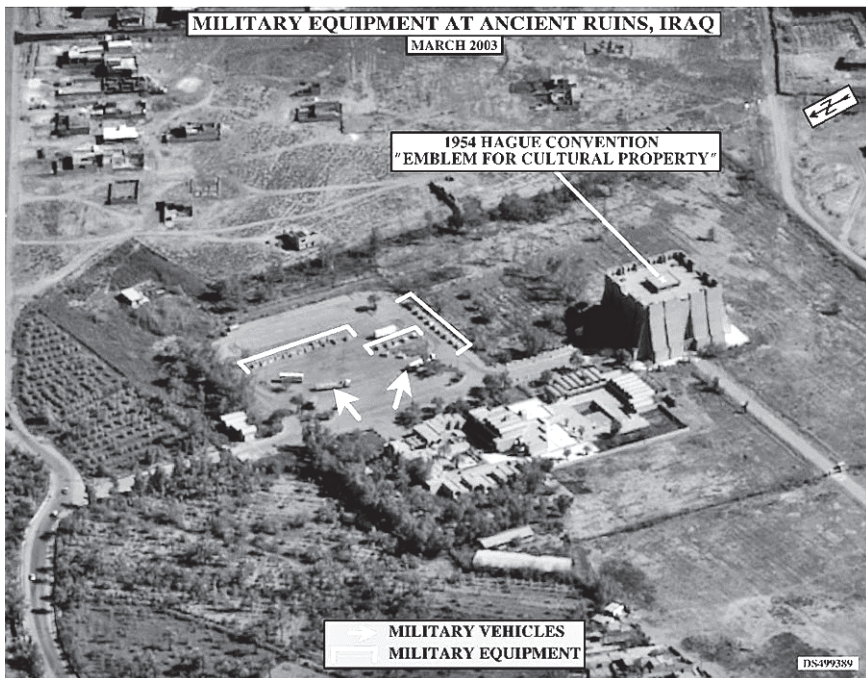
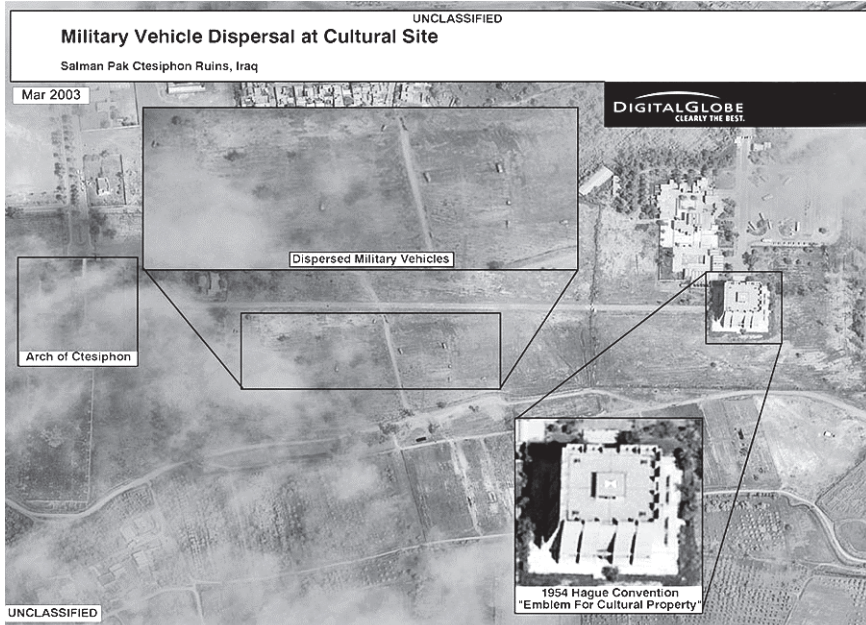
По Втората светска војна почнале посилено да се развиваат националните археолошки служби на блискоисточните држави. Условите за работа на странските археолошки екипи биле пропишани со закон, а наодите речиси никогаш не можеле да се изнесат од матичните држави. Единствен исклучок бил Ирак: по добивањето независност, таму била укината забраната за извоз на антиквитети, па сè до седумдесеттите години на XX век земјата останала речиси единствено место во светот каде можело законски да се тргува со артефакти. Сепак, и таму почнала да се применува практиката на уредување на ло-

калитетите и нивниот амбиент со цел да се заштитат археолошките наоди. Во предна Азија почнале повторно да доаѓаат археолошки тимови од прочуени западни институти, музеи и универзитети – од Америка, Франција, Англија, Германија, Италија, но и од земји како Данска, Белгија, Холандија, Шведска, Полска, дури и Јапонија; тие располагале со современи технички средства и можности за потфати што блискоисточните држави не можеле да ги спроведат. Особено била значајна соработката меѓу странските научници и археолозите и историчарите од матичните земји, кои црпеле големо искуство од ваквата соработка, а кон крајот на седумдесеттите години на минатиот век на многу места веќе работеле сосем самостојно. Во заштитата и спасувањето на загрозените споменици активно учествувал и УНЕСКО, со чие залагање, на пример, биле спасени храмовите во Абу Симбел и на островот Фила кај Асуан. Во тој миг, сè укажувало дека за археологијата и историјата на стариот Исток претстојат убави и плодни времиња. Па сепак, надежите и плановите на научниот свет набргу се изјаловиле, а над оваа научна дисциплина се надвиснала нова сенка на неизвесност и безумно уништување.

Новите темни облаци над староисточните локалитети почнале да се надвиваат во 1990 година, со почетокот на т.н. „Прва заливска војна“. Кусо време по првите копнени судири, станало сосем јасно дека, барем во догледно време, ќе биде невозможно да се работи на археолошките локалитети. И полошо од тоа, ирачките „телови“ – вештачки ридчиња, создадени со постепено пропаѓање и „враќање во земјата“ на староисточните населби, градени од непечена глина – биле активно користени за воени цели, како „природни“ бедеми или засолништа за инженериските единици. Еден од исходите на Првата заливска војна била кражбата на повеќе од 4000 археолошки наоди од ирачките локалитети; во востанијата и бунтовите по завршувањето на војната биле ограбени и опожарени девет од вкупно тринаесет регионални музеи.

Чесно е да се каже и тоа, дека соборениот ирачки претседател Садам Хусеин покажувал огромна почит и грижа за историското и културното наследство на неговата земја. Причините за тоа не биле научни, туку политички – имено, тој верувал дека минатото на Ирак е важно за неговата национална програма и за успехот на Арапската Социјалистичка Партија – но во негово време буџетот за археолошки истражувања и заштита на културното наследство бил удвоен, а низ целата земја се заштитувале постоечките локалитети и се граделе нови музеи. Но, крајот на војната во 1991 означил и еден нов, затворен Ирак, земја под санкции од западниот свет, чии граѓани честопати немале основни услови за живот, а потребите од храна и лекови биле многу поважни од археологијата и историската наука.

Сателитски снимки од 2003 година, на кои јасно се гледаат оклопни возила и воена техника – легитимни воени цели – поставени во непосредна близина на музејот во Ктесифон, дваесетина километри југоисточно од Багдад. Музејот е означен со „син штит“, знак за заштитено културно наследство според Хашката конвенција од 1954.

Кон крајот на векот, грабежите продолжиле како никогаш да не биле ни спречувани. Имало и случаи кога вработените и управителите на археолошките локалитети ги ограбувале сопствените работни места и изнесувале сè што може да се изнесе. Но, сето ова било само најава за опасностите што уследиле наскоро.

Осумгодишната копнена инвазија и окупација на Ирак, наречена и „Втора заливска војна“ (2003-2011) со право е оценета како нова, уште поголема катастрофа за светот на науката. Доволно е да се каже дека, во текот на непријателствата и на безредието што уследиле, античките локалитети се користеле како воени бази (на пример, американските, а потоа полските инженериски единици биле сместени токму врз стариот Бабилон), а при освојувањата и преосвојувањата на ирачките градови биле бомбардирани и гранатирани не само археолошки локалитети, туку и музеи. Некои поголеми локалитети, како Ур и Нипур, биле начелно заштитени од американските и сојузничките сили; но, илјадници други локалитети биле оставени на немилост на завојуваните страни.

По падот на Ирак во април 2003, локалитетите биле оставени целосно небранети и без никаква заштита. Сè што не било уништено со експлозија, подоцна било уредно ограбено, изнесено надвор од Ирак и продадено на црниот пазар на археолошки артефакти; биле соголени дури и витрините на археолошкиот музеј во Багдад. Дел од изнесените наоди се пријавени, најдени и вратени во Ирак, но на голем дел од нив им се губи секаква трага. Штетата што ја претрпеле археологијата и историската наука е речиси невозможно да се уточни; при споредбата на сателитските снимки на една сразмерно мала територија од 7000 квадратни километри, на која се наоѓаат повеќе познати локалитети, само во 2003 година археолозите избројале 1837 нови кратери од бомби и гранати. Во исто време, пљачкашите се концентрирале врз локалитетите со наоди што најлесно се продаваат. Според некои проценки, од 2003 до 2005 година од Ирак се изнесени меѓу 400 и 600 илјади наоди; само британските власти од 2004 до 2006 година заплениле близу четири тони бесправно изнесени материјални наоди. И дел од артефактите што ги спомнуваме во овој учебник денес се дел од приватни збирки на Западот – или пак се неповратно уништени.

Сепак, ништо од ова не може ни одблизу да се спореди со денешната спрега од обмислен грабеж, нелегална продажба и систематско уништување на локалитети што го спроведува т.н. „Исламска држава на Ирак и Левантот“, позната и како Даеш. Грабежот и продажбата на илјадници антиквитети на црниот пазар е најмалата грижа на научниците, зашто под превезот на некаква „борба против идолопоклонството и многубоштвото“, Даеш непрестајно пустоши сè

што не може да продаде, особено големи градби и комплекси. Во последниве неколку години, многупати беа објавени видео-снимки на кои се гледа како се уништуваат археолошки поставки со чекани и токмаци и како се уриваат храмовни комплекси со експлозив. Музејот и ископувањата во Нимруд, асирските крилести бикови и храмот на Бел во Палмира, градовите Апамеја, Дура Европос и Мари се сосем мал дел од она што е ограбено и уништено. Според истражувачите на староисточната историја, *ипред наши очи се одвива најјолемошто осмислено, масовно уништување на културното наследство во досегашната историја, и најсериозна и вонредна состојба во досегашната културна историја на човештвото*. Решение на повидок нема, зашто локалните власти немаат доволно сила, ниту начин, а честопати ниту желба да му застанат на пат на дивеењето; впрочем, и самите на многу места се вовлечени во крвави граѓански војни. На Западот, пак, расте бројот на заинтересирани трговци, прекупци и колекционери, кои немаат слух ниту за етичноста, ниту за историското и цивилизациското значење на артефактите со кои тргуваат.

Лево: борец на Даш, со токмак в рака, уништува сиден рељеф во палатата на Ашур-насирпал II во Нимруд (Тил Барсип). Десно: негов соборец користи електрична дупчалка за да го уништи лицето на еден асирски крилест бик во музејот во Мосул.

Најзначајните и најцелисходните напори да му се стави крај на уништувањето се прават неофицијално, под површината на случувањата и далеку од објективите на светските агенции. Неформални мрежи од археолози, историчари и културни работници ги преземаат работите во свои раце, и тоа на две рамништа. Од една страна се работи теренски, со опипливи наоди: многу археолози и историчари, врзани во лабаво организирани групи, се претставуваат како трговци со антиквитети, со цел да ги фотографираат артефактите што се на продажба, да документираат од кој локалитет се изнесени, да забележат што недостасува и да имаат увид каде ќе заврши наодот. Други пак, организираат големи електронски бази на податоци, во кои доб-

роволно се споделуваат сите фотографии од кој и да е наод од старо-источните локалитети; врз основа на доброволно собраните фотографии, се изработува дигитален тридимензионален детален модел на наодот, кој останува посведочен за идните поколенија, иако на вистинскиот предмет му се загубила трагата.

Оваа научна битка трае, и според сè, ќе потрае уште долго. Полето за борба е широко: од северна Африка до источните меѓи на средниот Исток има приближно четири милиони археолошки локалитети; всушност, би се рекло дека целиот овој регион е еден огромен археолошки локалитет. Додека непрестајно се уништуваат локалитети со цивилизациско значење, нам ни останува да дадеме сè од себе за да зачуваме барем дел од сведоштвата за мугрите на човечката цивилизација – макар и само со тоа што ќе ја осознаеме и посведочиме неговата историја.

ЛИТЕРАТУРА:

- CHAVALAS, M. W. (ed.) (2007). *Current Issues in the History of the Ancient Near East*. Publications of the Association of Ancient Historians 8. Claremont, CA: Regina Books.
- DALLEY, S. (ed.) (1998). *The Legacy of Mesopotamia*. New York: Oxford University Press.
- DERRICOURT, R. (2015). *Antiquity Imagined: The Remarkable Legacy of Egypt and the Ancient Near East*. London: I. B. Tauris & Co Ltd.
- GATES, M. H. (2005). "Archaeology and the Ancient Near East: Methods and Limits". In Snell, D. C. (ed.), *A Companion to the Ancient Near East*. Malden, MA: Blackwell Pub., 65–78.
- HALO, W. W. (1996). *Origins: The Ancient Near Eastern Background of Some Modern Western Institutions*. Leiden; New York: E. J. Brill.
- POLLOCK, S. (2009). "Archaeology Goes to War at the Newsstand" In Pollock, S., & Bernbeck, R. (eds). *Archaeologies of the Middle East: Critical Perspectives*. New York, NY: John Wiley & Sons, 78–97.
- SNELL, D. C. (2005). "The Historian's Task". In Snell, D. C. (ed.), *A Companion to the Ancient Near East*. Malden, MA: Blackwell Pub., 95–107.
- SNELL, D. C. (2005). "Legacies of the Ancient Near East". In Snell, D. C. (ed.), *A Companion to the Ancient Near East*. Malden, MA: Blackwell Pub., 430–434.
- VAN DE MIEROOP, M. M. (2004). "Introductory Concerns". In *A History of the Ancient Near East, c. 3000–323 BC*. Malden, MA: Blackwell Pub., 1–10.
- YAHYA, A. H. (2009). "Archaeology and Nationalism in the Holy Land" In Pollock, S., & Bernbeck, R. (eds). *Archaeologies of the Middle East: Critical Perspectives*. New York, NY: John Wiley & Sons, 66–78.

УВОДНИ БЕЛЕШКИ

Име, територија и природни услови. – *Име и територија*. – Географија и клима. – Природни богатства. – Датирање и хронологија. – Временски одредници. – Проблеми во хронологијата. – Дола, средна и куса хронологија. – Народи, јазици и писма. – *Клинописот и неговоото дешифрирање*.

Предмет на нашето изучување ќе бидат најстарите цивилизации во плодните долини на реките Тигар и Еуфрат, како и општествата и државните облици што се јавиле во нивната поширока околина. Тука биле создадени државите на Сумерците и на Еламците, акадското, бабилонското и асирското кралство, државите на Хетитите, Хуритите и Арамејците, фојникиските градови-кралства, хебрејското и, најпосле, персиското кралство. Низ ова широко пространство минувале и се населувале најразлични племиња; многу од нив израснале во народи, основале држави и цивилизации, а потоа, низ текот на столетијата, слегле од сцената на историските случувања.

ИМЕ, ТЕРИТОРИЈА И ПРИРОДНИ УСЛОВИ

• *Име и територија*. – Во современата историска наука, поимот „стар Исток“ ги опфаќа областите од егејскиот брег на денешна Турција на запад, до Иранската висорамнина на исток, и од Црноморското крајбрежје на север, до Црвеното море, нилските катаракти и Арабија на југ.

Поимот „стар Исток“ денес го користат главно историчарите и археолозите. Во речникот на нашето време, територијата на која се јавиле староисточните цивилизации се нарекува „близок“ или „среден Исток“. Научниците и политичарите користат различни поими за да означат иста територија, зашто научниот свет сè уште ја чува старата европска терминологија за областите што лежат на исток од Европа, усвоена уште во XV век. „Близок“ и „среден Исток“ се поими што ги исковале Британците во првите децении на XX век; научниците никогаш не ги прифатија во целост, зашто ги одразуваат британските стратешки интереси од тоа време, а немаат речиси никаква врска со историската наука и културата.

Понекогаш се случува и научната терминологија да не е целосно прецизна; ова особено важи за поимањето на границите на стариот Исток. Неговите географски граници се определуваат различно, во зависност од книгата што читателот ја има пред себе. Има неколку причини за ова. Пред сè, стариот Исток *никогаш не бил јасно дефинирана и единствена целина*, туку претставувал низа од економски, политички и културни системи кои се преклопувале еден со друг. Понатаму, историските сознанија произлегуваат од зачуваните извори, па така и *разграничувањето на стариот Исток зависи од тоа, за кои и за колкави држави имаме доволно изворни податоци*. На пример, месопотамските кралства понекогаш воспоставале политичко влијание врз Арабија, па преку соодветните изворни сведоштва и Арабија станува дел од староисточниот културен круг, иако за нејзината претходна историја не знаеме речиси ништо. Со ширењето на државите од централна Анатолија, југозападен Иран и Сирија, во кругот на староисточните цивилизации влегле и други територии. Со напредокот на археолошките истражувања, се шират и границите на предметот што се истражува; така, денес во рамките на стариот Исток се вклучува и Иран, како и неговите врски со подалечните културни мрежи – а се остава настрана критско-микенската цивилизација, која според историската логика треба да е нераскинлив дел од овој историски кадар. Поради севе ова, понекогаш треба дополнително да се објаснува што ја сочинува најстарата историја на овој дел од светот, и на која територија се однесува.

Во редот на староисточните цивилизации се вбројува и Египет, чија цивилизација се родила и процутела долж плодната долина на реката Нил. Историјата на Египет често се пресекува со историјата на државите од Месопотамија и Анатолија; но, за да се прикаже историјата на египетското кралство – а тоа да се направи и целосно, и подробно – сепак е потребна посебна книга. Тука ќе разгледаме подетално само некои настани од II илјадалетие ст.е., кога египетската власт зафакала и делови од Азија, а целосниот преглед на египетската историја ќе го оставиме за друга прилика.

• *Географија и клима*. – Староисточните цивилизации зафакале широка територија, која била крстопат меѓу три континенти – Африка, Азија и Европа. Граници на оваа територија се *иланини, мориња и џусџини* низ кои може да се мине, но само на неколку места и со посебни подготовки.

Планините Зајрос и Таврос претставувале големи пречки на патот кон Месопотамија, а можеле да се минат само низ речните долини; *иланинските венци на Сиропалестинското крајбрежје* оставале мошне тесен коридор за движење од северна Сирија кон Египет, а лесната контрола врз малите речни долини го спречувала минување-

то на непријателски сили. На планинските падини живееле племиња и народи врз кои тешко можело да се воспостави воено-политичка контрола, а тие, пак, постојано се обидувале да продрат во плодните речни долини.

Горе: Таврос, поглед кон Еуфрат. Долу: падините на Загрос од иранска страна.

Персискиот залив и *Средоземното море* биле природни граници, но и мостови кон подалечните земји. Жителите на Месопотамија почнале да користат едноставни пловила и да пловат долж Персискиот залив уште во V илјадалетие ст.е.; во доцното IV илјадалетие стасале до Египет, а во третото и второто илјадалетие веќе воспоставиле поморски врски со долината на реката Инд. На брегот на Средоземното море имало малку природни пристаништа, па сепак, уште во III илјадалетие ст.е. морепловците од Егејскиот басен имале бродови што можеле да пловат до Сиропалестинското крајбрежје. Кон средината и крајот на II илјадалетие ст.е., пловидбата низ источното Средоземје веќе станала секојдневие.

Највпечатлива внатрешна граница на стариот Исток била *ио-лемаша Сириска иустина*, која се протегала меѓу Месопотамија и Сиropалестинското крајбрежје. Илјадници години, жителите на Месопотамија патувале само по теченијата на реките Тигар и Еуфрат, од каде ги минувале степите на северна Сирија и така доаѓале до Средоземјето. На преминот меѓу второто и првото илјадалетие била припитомена камилата, со која веќе можело да се патува и низ пустина; сепак, поради недостигот од вода, војските сè уште морале да одат по стариот обиколен пат низ северна Сирија, за да стасаат од Египет во Месопотамија и обратно. Како и височините, и пустината криела племиња што им влевале страв на трајно населените земјоделци и сточари; пустините веќе не биле неминалива природна пречка, но староисточните кралства никогаш не воспоставиле целосна контрола врз нив.

Поради пропусливоста на природните меѓи, жителите на Месопотамија се придвижувале кон надвор, но и многу надворешни племиња и народи успеале да се пробијат до бреговите на Тигар и Еуфрат. Уште од праисториско време, на оваа територија навлегувало население од Африка, Европа и Азија: се воспоставале односи, се разменуваале умеења и вештини, но и се исцрпувале природните суровини. Затоа и многу „револуции“ во историјата – појавата на современиот човек, на земјоделството, на градовите и на првите големи кралства – се случиле токму тука. Поради недостигот од изворни сведоштва, речиси е невозможно да се проучат овие придвижувања; затоа сè уште не знаеме со сигурност каде и кога се обликувале Сумерците, Хуритите, „Поморските народи“, Хебреите и многу други племиња и народи, за кои порано се мислеше дека продреле на територијата на стариот Исток со насилство и освојување.

Прва претстава за стариот Исток е дека станува збор за една огромна, невпечатлива рамнина; но, овој впечаток е мошне далеку од вистината. Станува збор за територија обликувана од земјотреси, вулкански ерупции и ветрови, која по природа е мошне разновидна. Има огромни разлики во природната околина, и тоа не само меѓу крајбрежните појаси, пустините и рамнините, туку и во потесни рамки, па дури и во рамките на една иста област. Територијата меѓу Персискиот залив и денешен Багдад, која го црпи животот од водите на *Тиар* и *Еуфрат*, изгледа еднолично; двете реки пробиваат пат низ ниска рамнина, во која на петстотини километри далечина има висинска разлика од само триесет метри. Но, на оваа еднолична територија всушност има неколку различни природни зони. Северот е голема пустинска висорамнина, која дава услови за земјоделство само во тесните речни долини. Средна и јужна Месопотамија, пак, се една голема алувијална рамнина, создадена со наслојување на кал-

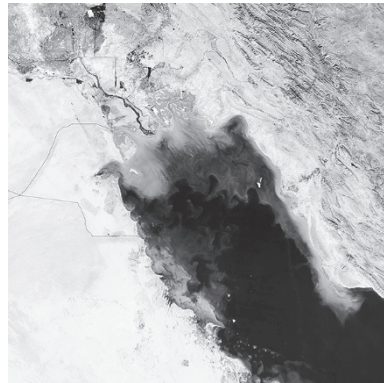
та и тињата што ги носат Тигар и Еуфрат, кои редовно излегуваат од своите корита и ја облагородуваат земјата.

Тигар извира од планините близу езерото Ван во денешна Турција, а изворите на Еуфрат се наоѓаат источно од денешен Ерзурум, на надморска висина од 2000 метри. Еуфрат е долг околу 2600 километри; Тигар е покус 750 километри, но има двапати поголем обем на вода. Бреговите на Еуфрат се пониски од бреговите на Тигар, па затоа поплавува значително поголема територија, а неговото излевање трае од средината на март, па сè до септември. Во последните пет илјадалетија, *двете реки многу пати се поместувале и го менувале текот*. Според зачуваните извори, старите сумерски градови Сипар, Киш, Нипур, Урук и Ларса лежеле на брегот на Еуфрат; денес водотекот на реката е поместен кон запад, па нивните урнатини се наоѓаат источно од речниот тек.

Тигар и Еуфрат биле не само главни извори на вода, туку и главни сообраќајни правци во пошироката околина. Двете реки ја врзувале Месопотамија со Мала Азија, Сирија, Урарту и Иран. Повремените излевања на овие две големи реки, предизвикани од топењето на снегот на високите планини на север, имале огромно значење за развојот на земјоделството, кое се темелело врз *наводнување и одводнување*.

Условите за ваквото земјоделство, како предуслов за трајно населување на човекот, и во античко време биле исто толку тешки, колку што се денес. Планинските падини се напојувале со обилни врнежи, но на рамнините врнело сосем малку, или пак воопшто не врнело; некои места понекогаш добивале доволно дожд, а понекогаш не. Поради сево ова, земјоделството ретко можело да се потпира само и исклучиво врз дождот. Онаму каде што врнежите биле скудни и нередовни, месопотамската рамнина црпела живот од водите на Тигар и Еуфрат, како и од нивните притоки Балик, Кабур, Мал и Голем Заб, Дијала, Улај и Карун, кои извираат во планините на денешните Турција и Иран. Овие реки биле постојани, па нивната вода можела да се насочува и да се користи за редовно наводнување на посевиите.

• *Природни богатства*. – Природните богатства на стара Месопотамија не биле големи. Главна и најважна суровина во секој-

Тигар и Еуфрат се влеваат во Персискиот залив. Јасно се гледаат наслојките од тиња (алувиум) што се таложат долж брегот на Заливот

дневниот живот била *мрснаџа*, *лейлива илина* од алувијалната почва. Првите грнчари ја мешале глината со асфалт или битумен и така добивале исклучително цврст материјал, што го користеле наместо камен. Во јужна Месопотамија мошне ретко има вистински камен; наместа може да се најде варовник или друг вид камен со слаб квалитет, кој тешко може да се користи за градба.

Слична била и состојбата со изворите на *дрвна праџа*. Најважна замена за дрвото во Месопотамија била *трската*, чии многубројни и различни видови растеле во изобилство. Трската се користела за изработка на плетени предмети, како суровина во бродоградбата, но и како градежен материјал. Дрвото во Месопотамија се наоѓало ретко и имало вонредно висока цена. За тоа сведочи и обичајот куките да се даваат под наем без дрвените делови: закупецот ги носел со себе сите дрвени делови од куќата, а кога ќе се отселел, си ги земал заедно со другиот имот. Од дрво се изработувало оружје (лакови и стрели), орудија и алатки (на пример, плугови), како и коли и бродови.

Уште една особеност на Месопотамија е *недостигнош* од *метали*. За да набави доволни количества метал, месното население морало да тргува со земјите на север и исток, во кои цутела металургијата. Првиот метал што го запознале народите од јужна Месопотамија бил бакарот. Своевидната техника за обработка на бакарот опстојала мошне долго, сè до првата половина од II илјадалетие ст.е. Бакарот се користел за изработка на најразлични предмети, особено за оружје, алат (секири и српови) и разни садови. При ископувањата на најстарите градови во Месопотамија се најдени неброени бакарни изработки. Бакарните статуетки и релјефи, изработени со голема уметничка и занаетска вештина, сведочат за релативниот развој на металургијата уште кон средината на III илјадалетие ст.е.

Нешто подоцна почнала да се користи *бронзата*, која во најстаро време се правела од *леура на бакарот* со *олово*, а подоцна со *калај*. Археолошките наоди укажуваат дека *железото со метеоритско потекло* било познато уште кон средината на III илјадалетие ст.е. Во една од кралските гробници во Ур е најдена мала секира изработена од метеоритско железо, а во урнатините на Ешнуна е најдена бронзена дршка за некаков нож или кама, во чиј шуплив дел се зачувани микроскопски траги од железо, очигледно остатоци од железното сечило. Сепак, железото било мошне ретко, па затоа и изработките од железо се малубројни. Тоа морало да се увезува или од Закавказјето, или пак од Мала Азија, каде се наоѓале главните центри за обработка на овој метал.

Растителниот свет не бил многу разновиден, но уште од најстаро време биле познати разни видови растенија, кои се користеле во домаќинството. Најстарите жители на Месопотамија ги припитомиле житните растенија, пред сè *јачменот* и *иченицата*, чии диви видови можеле да се најдат во околината сè до XIX век. Бил познат и *пирот* (или *сјелшата*), еден посебен стар вид тврда и издржлива пченица, од која се правеле леб и пиво. Денешната пченица не била многу раширена во Месопотамија, зашто била двапати поскапа од јачменот и пирот. Се одгледувала и *тврда иченица*, т.н. *дурум*, како и *ираорка* и *дејелина*, со кои се хранеле животните што се користеле во земјоделството и војувањето – воловите, магарината, а подоцна и коњите. Обилно се користел и *сусамот*, од кого се правело масло, како и *мејликаша*, од која се добивала слатка смола. Во планинските предели на Иран и денешна Турција, овие култури зреле од април до јули, а во земјите на „плодната Полумесечина“ (Месопотамија, Египет и брегот на Средоземното море) – од февруари до мај, што значи дека жетвата завршувала пред да настапи летната жега.

Уште во сумерско време почнале да се развиваат *градинарството* и *овоштарството*, кои биле релативно интензивни; во сумерскиот јазик се прави јасна разлика меѓу поимите „нива“, „градина“, „ливада“ и „дозје“, како и меѓу поимите „земјоделец“ и „градинар“. На овоштарството му се припишувала голема важност, која нашла одраз и во митовите и легендите.

Освен разните видови зеленчук и овошје, во Месопотамија била мошне важна и *урмината палма*; таа се одгледувала во посебни овоштарници, а некои видови палми биле оплеменувани на вештачки начин. Големото стопанско значење на урмината палма се препознава

Лево: Асирски војници водат поворка од затвореници низ расад од урмини палми, релеф во камен од југозападната палата во Нинива, ~640–620 ст.е.

Десно: селанец бере урми, Рамади, Ирак, 2010.

и во книжевноста, ликовната уметност и религијата. Ова дрво од најстари времиња важело за свето; на еден запис се соопштува дека Гунгунум, владетелот на Ларса, во втората година од своето владеење му принел на богот Шамаш две палми изработени од бронза. Култот на урмината палма е отсликан и во легендата за светото дрво на животот, а слични култни претстави се прикажувале на печатите сè до крајот на Акадското кралство. За да се зголеми приносот на урми, се применувал посебен начин на вештачко опрашување, посведочен и на ликовните претстави со религиска содржина; ова опрашување се вршело без престан речиси две илјадалетија, сè до времето на Новоасирското кралство.

Според натписите и ликовните претстави, најстарите жители на Месопотамија знаеле за разни видови *диви и домашни животни*. На планините на истокот биле одгледувани *овци и кози*, а во мочуришниот честар на југот имало *диви свињи*, кои биле припитомени уште во најрано време. Реките биле богати со риба и разновидни птици; многу видови домашни птици се чувале и одгледувале уште во сумерско време.

Освен животните што се одгледувале за посебни намени, главен вид стока биле овците и козите. Обработливите површини биле ограничени, па и сточарството морало да се ограничи на меѓите од нивите. Територијата што ја покривале пасишта се менувала во зависност од годишните врнежи, па затоа *сточарството на стариот Исток било преселничко*: со смената на годишните времиња, сточарите ги селеле стадата на места со доволно вода и добри пасишта. Ваквиот начин на живот на некои места се задржал сè до денешно време. Друго животно значајно за староисточното стопанство била *камилата*, која можела да се одгледува во пустина и овозможила да се минуваат големи далечини низ неповолен терен. Научниците сè уште расправаат кога точно била припитомена камилата; тоа најверојатно се случило во првото илјадалетие ст.е., зашто пред тоа нема сведоштва ниту за ова животно, ниту за неговата улога.

Природните услови во средна и јужна Месопотамија дозволувале да се развијат земјоделството и сточарството, но барале совесно уредување на стопанскиот живот и значителен труд во текот на подолго време. Плодноста на почвата, изобилството од вода и природното ѓубриво што го носеле реките овозможувале погодни услови за земјоделство; но, луѓето морале да се потрудат, за да ги претворат мочуриштата во обработливи земјоделски површини. Најпрвин требало да се исуши пространата мочурлива земја, а потоа да се уреди излевање на реките и да се обмисли систем за вештачко наводнување, со кој надојдената вода ќе се распредели рамномерно низ целата земја. Прва задача на најстарите организирани заедници во

јужна Месопотамија била да создадат мрежа за вештачко наводнување, која пак морала да се надгледува од неког – од најтесната заедница, или од некаков облик на централна власт.

Вака наводнуваната почва била извонредно плодна и не барала особен напор за да се обработи; според зачуваните записи, во Месопотамија јачменот давал 36 пати поголеми приноси од вообичаените. Но, токму тоа го забавило развојот на земјоделството, а особено развојот на техниките и алатките за производство. Густата мрежа од канали била создадена мошне рано, но техниката на изработка на земјоделски алатки се развивала мошне бавно. Илјадници години луѓето ја обработувале земјата со наједноставна мотика, како и со еден особен вид брана или влечка за ситнење и рамнење на земјата, која претходно ја ринеле со едноставен плуг. За жнеење се користел обичен срп, кој во најстаро време се изработувал од тврда глина, а потоа од дрво, со вметнати остри запци од кремен. И вршењето било едноставно: стоката го газела класјето на гумно, а житото потоа се тресело со лопати и се носело во обични плевни. Бавниот технолошки развој делумно се должел и на користењето неплатена работна сила: ако можела да се потпре врз принудно извршување на земјоделските работи без надомест, или пак врз робовската сила, државата не чувствувала никаква потреба да ги осовремени орудијата и техниките за работа.

ДАТИРАЊЕ И ХРОНОЛОГИЈА

• *Временски одредници.* – Почетната и крајната точка на староисточната историја не се строго зацртани, па во разни дела се користат различни дати и временски одредници. Според традиционалното гледиште, историскиот период почнува со првите пишани извори, па затоа за почеток на староисточната историја се зема појавата на писмото околу 3000 год. ст.е. Но, *иисмошто е само една од многу новини што биле плод на преходен историски развој*; освен тоа, во најраните записи нема историски податоци што можат да се толкуваат и да се разберат, па овие наоди ни служат само како показ дека некои луѓе веќе умеле да читаат и да пишуваат. Токму затоа, повеќето Истории на стариот Исток почнуваат порано, од *праисторијата* – значи, од она што се случувало пред времето на првите пишани извори.

Историјата на одреден период мошне ретко има јасно определен крај. Иако народот или државата засекогаш ќе слезе од историската сцена, зад себе ќе остави влијанија и одгласи; уште колку ќе

опстојуват тие, зависи од тоа дали нештата се проучуваат од политичко, економско, културно или некое друго гледиште. Но, историчарот сепак мора да реши каде ќе стави точка на своето излагање. Како крајна точка на самостојната историја на стариот Исток се користат неколку дати – најчесто падот на последната домородна месопотамска династија во 539 год. ст.е., или пак *падош на последната староисточна монархија, Персија, и палењето на нејзината престолнина во 330 год. ст.е.* Вториот избор е подобар, зашто овозможува да се заокружи приказот на раѓањето, развојот и падот на староисточните монархии. Ние ќе застанеме малку порано – токму пред Персија да се вмеша во хеленските работи и да стане дел од античката историја на Балканскиот полуостров. Настаните што уследиле се дел од друга историска приказна, која се обработува подоцна, и која треба да се покрие со друго учебно помагало.

- *Проблеми во хронологијата.* – Хронологијата на раните староисточни цивилизации главно се темели врз зачуваните списоци на владетели, на кои се наброени нивните имиња и времето што го минале на престолот. Овие списоци даваат општа претстава за редоследот на поважните настани во државата; но, ваквата хронологија тешко може да се поврзе во една целина, а речиси е невозможно совршено да се вклопи во хронологијата на соседните области или кралства. *Староисточните народи никога не определиле „ера“ – договорна почетна точка или дата од која ќе се сметаат годините*, па затоа е мошне тешко да се воспостави точен, целосен и апсолутен хронолошки преглед на староисточната историја. Годините обично се означувале според најважните настани во нив; на пример, некои натписи од Ешнуна се датирани „во годината кога се изградија Бабар и Ка-Ибаум“, или „во годината кога беа покорени Аморејците“. Понекогаш се случувало некој важен настан да послужи како појдовна точка за броење на годините, но тоа траело само извесно време – додека не се случело нешто поголемо и поважно во очите на тогашните писари.

Во самите документи има одредени податоци што ни помагаат да воспоставиме *синхронија*, т.е. *истовременост* на разните настани и животите на политичките дејци. Записите од Мари и Ешнуна сведочат дека кралевите Ибал-пиел од Ешнуна, Зимрилиим од Мари, Хамураби од Вавилон, Рим-син од Ларса и Шамши-Адад I од Асирија живееле и владееле во приближно исто време. Дипломатските документи од архивата во Амарна укажуваат дека египетскиот фараон Аменхотеп IV бил современик на Тушрата од Митани, на хетитскиот крал Супилулиума, на вавилонскиот крал Бурнабуриаш и на Ашур-убалит од Асирија. Исто толку е важен договорот што го склучиле египетскиот фараон Рамзес II и хетитскиот крал Хатусили III;

бидејќи ги знаеме датите на владеењето на Аменхотеп IV и на Рамзес, преку нив можеме да ги утврдиме и соодветните дати во историјата на Месопотамија.

Асирските натписи содржат податоци преку кои хронологијата може да се утврди уште попрецизно. Од нив, на пример, дознаваме дека асирскиот крал Тукулти-Нинурта I владее 600 години пред Сенахериб, и дека асирскиот арал Асурбанипал, кога во 650 ст.е. го покорил Елам, ја нашол таму статуата на божицата Нана, која 1500 години пред тоа ја присвоил еламскиот крал Кутир-Нахунте.

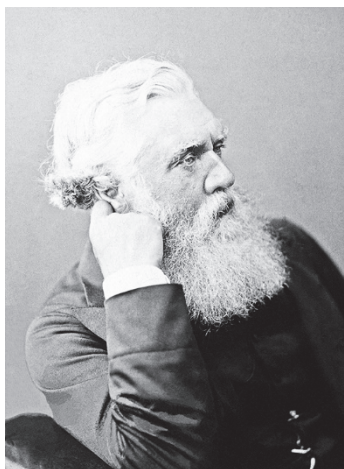
Сепак, најпрецизни податоци за следот на настаните има во астрономските текстови, зашто астрономските појави можат да се датираат со математичка точност. Врз основа на бабилонските астрономски текстови, уште астрономите од хеленистичко време утврдиле дека бабилонскиот крал Набу-насир (Набонасар) почнал да владее во 746 ст.е. Особено е важно и тоа што на списокот на асирските епонимни чиновници, по чие име се нарекувала годината, се спомнува едно помрачување на сонцето што се случило на 15 јуни 763 ст.е. Ова ни овозможува прецизно да го датираме целиот список на епоними и да заклучиме дека првиот таков чиновник, со чие име почнува списокот, стапил на служба во 911 година ст.е. Значи, по 911 ст.е., асирската хронологија може да се утврди со целосна точност.

За да се уточни хронологијата на старористочните кралства, не е доволно само да се утврдат одредени дати и истовременоста на засебните настани; треба да се определи и редот по кој владеееле кралевиците од секоја поединечна држава и, по можност, да се одреди точниот број години на владеење за секој од нив. Како што видовме, извесна помош ни даваат кралските натписи и официјалните документи, списоците на кралеви и чиновници, како и податоците што ги црпиме од античките автори. Сепак, не треба да се заборава дека голем дел од овие хронолошки конструкции, особено оние што се однесуваат на најстаро време, и натаму се засновани врз непотврдени претпоставки.

За да ја уточнат хронологијата, историчарите се служат со алатки што произлегуваат од различни научни дисциплини – астрономијата, археологијата, филологијата – а расправиите меѓу научниците се технички и мошне сложени. Да биде невољата поголема, при определбата на апсолутните дати, научниците следат една од неколкуте досега воспоставени хронологии.

• *Долга, средна и куса хронологија*. – Една од главните причини за проблемите со раната старористочна хронологија е врзана со астрономијата. Во текот на ископувањата во Нинива, во 1870 година археологот сер Остин Хенри Леерд нашол плочка со астрономски пре-

Остин Хенри Леерд во 1883

сметки; плочката ја превеле Хенри Ролинсон и Џорџ Смит, кои заклучиле дека станува збор за дел од *Enuma Anu Enlil*, еден долг текст од бабилонската астрологија, во кој астрономските појави се толкуваат со божески предзнаци. На оваа плочка, заведена како плочка бз, се зборувало за движењето на планетата Венера и нејзиното влијание врз луѓето.

Во текстот на плочката се спомнува дека небесниот циклус на планетата Венера се поклопил со осмата година на кралот Амисадука, четвртиот бабилонски крал по Хамураби; ако точно се определи оваа година, тоа би го уточнило и владеењето на Хамураби, а преку него би

се одредиле и временските рамки на целата историја на II илјадалетие ст.е. За невоља, планетарната појава на Венера се одвива во циклуси од по 56 или 64 години, што значи дека *сиомнаџаџа* временска *ојределница* не ни дава *точно одредена датџа*, *џуку* – *низа од можни датџи*. Врз основа на податоците во табличката, истражувачите искажале многу различни мислења за тоа која е осмата година од владеењето на Амисадука. На пример, Куглер сметал дека прифатливи датирања за оваа година се 2040, 1976 или 1856 година ст.е.; Ленгдон и Шох се двоумеле меѓу 1976, 1920, 1856, 1808 и 1800 година ст.е.; и така со ред, безмалку секој научник имал свој избор меѓу годините што ги дозволувал циклусот на Венера.

Неодреденоста на циклусот на Венера и разногласието меѓу научниците предизвикало еден вид „поделба“ на хронологијата, и тоа на *џеџ* различни хронологиџи: *улџра-долџа*, *долџа*, *средна*, *краџка* и *улџра-краџка хронологиџа*. Овие хронологии се разликуваат меѓу себе и до 236 години, што може да се види и од следнава табела:

Настан или период	ултра-долга	долга	средна	крајка	ултра-крајка
Акадско кралство	/	/	2334–2154	/	2200–2018
III Урска династија	/	2161–2054	2111–2003	2048–1940	2018–1911
Исин	/	/	2017–1793	/	1922–1698
I Бабилонска династија	/	1950–1651	1894–1595	1830–1531	1798–1499
Хамураби	1933–1890	1848–1806	1792–1750	1728–1686	1696–1654
Амисадука	/	1702–1682	1646–1626	1582–1562	1550–1530
Падот на Бабилон	1736	1651	1595	1531	1499

Секоја од овие хронологији има предности и недостатоци, и за ниту една од нив не може да се каже дека е поточна или поисправна од другите. Ако некоја од нив совршено се поклопува со хронологијата на египетското кралство, тогаш не се согласува со наодите од дендрохронологијата; ако, пак, е издржана од гледна точка на астрономијата, тогаш не се поклопува со стилите во керамиката или другите движни наоди. Ултра-долгата и долгата хронологија се веќе напуштени. Многу научници ги следеа кусата и ултра-кусата хронологија, кои пак прават поинаков проблем: ако се користи кусата хронологија, некаде во текот на II илјада-летие ст.е. мора да се додаде уште најмалку еден век, но никој досега не успеал да одреди на кое место. Најновите истражувања со методата $C-14$, направени во Турција, дадоа резултати кои сепак се најблиску до средната хронологија.

Табличката на Амисадука (*Enunna Anu Enlil 63*), која се чува во Британскиот музеј

Од практични причини, сите дати во овој учебник ќе ја следат средната хронологија. Таа најчесто се користи во другите учебници и во општите историски дела, па студентите полесно ќе можат да следат и друга научна литература.

НАРОДИ, ЈАЗИЦИ И ПИСМА

Стариот Исток бил една голема, шарена сложувалка од племиња, народи, култури, цивилизации и јазици. Во текот на староисточната историја, активно се користеле петнаесетина различни јазици, а се пишувало на најмалку седум видови и варијанти на писма. Сведоштвата за овие јазици не се еднакви по обем. Некои јазици се одлично посведочени во огромен број текстови, со богата книжевност, дури и со зачувани граматички трудови и речници; други се претставени со поскромно број текстови, кои сепак се доволни за да навлеземе во тајните на јазикот и да изработиме преводи, кои се повеќе или помалку целосни. Од некои јазици имаме зачувано сосем малку сведоштва, па ги познаваме само во општи, основни рамки; има и јазици од кои немаме текстови во вистинска смисла на зборот, туку

само по неколку зачувани збора и лични имиња. Најпосле, една група јазици ја покрива целосен мрак; од нив немаме ниту текстови, ниту зборови и имиња, туку најчесто ги знаеме само по име, зашто биле спомнати во некој туѓ текст од нивно време. Истражувачите многупати претпоставуваат дека секое племе или народ што се спомнува во изворите има и посебен јазик; но, многу од овие претпоставки допрва треба да се потврдат или побијат.

Најстар и најценет јазик во Месопотамија и соседството бил *сумерскиот јазик*. За првпат е посведочен на најстарите познати текстови од јужна Месопотамија, кои потекнуваат од IV илјадалетие ст.е. До крајот на III илјадалетие ст.е., сумерскиот излегол од употреба како говорен јазик, но сè уште се користел во литературата, образованието и религијата; така бил зачуван во пишан облик сè до залезот на домородните цивилизации во Месопотамија. Според сè, сумерскиот јазик бил *изолаи*, што значи дека *не бил сроден со ниту еден друг јазик* за кој знаеме денес. Затоа и немаме со што да го споредиме, па нашето знаење за сумерската граматика и зборовниот фонд главно се темелат врз двојазичните текстови напишани на сумерски и на акадски јазик, како и врз списоците од зборови и граматичките прирачници што се составувале во подоцнежното време.

Кога се истражуваат древни јазици, толку оддалечени од нашето време, ретко може да се каже нешто за нивните претходници, потеклото и историскиот развој. Класичниот сумерски јазик е одлично посведочен, па научниците сега се обидуваат да проникнат во прашањето – дали и каков јазик се зборувал во Месопотамија пред да се обликува сумерскиот. Во овој засега непосведочен јазик се бара потеклото на некои зборови за занаети и занимања (на пример, *ašgab*, „кожар“; *azlag*, „перач“; *bahar*, „грнчар“). Некои истражувачи го тврдат и тоа, дека Сумерците се јавуваат во јужна Месопотамија подоцна одошто се мисли, дури околу 2900 година ст.е.; ако ова е точно, тогаш архајските записи од последните денови на културата Урук не биле на сумерски, туку на друг, сè уште непосведочен јазик. Сепак, записите од доцниот Урук содржат и навестувања за изговорот на зборовите; од нив може да се заклучи дека тие сепак се напишани на сумерски јазик, па прашањето за јазикот кој му претходел на сумерскиот сè уште нема одговор.

Според она што го знаеме денес, сумерскиот јазик престанал активно да се користи во времето на Третата урска династија (2111-2003 ст.е.), а веројатно сè уште се користел во училиштата, исто како што и латинскиот јазик се користел во текот на европското средновековие. Сепак, во следните две илјадалетиа, сумерскиот останал пишан јазик на книжевноста, науката и религијата. Голем дел од зачуваните сумерски текстови потекнуваат токму од времето кога преста-

нал да се користи како говорен јазик, а последните записи на сумерски досегаат до времето кога престанува да се користи и клинописот – на преминот од старата во новата ера.

Истражувачите на стариот Исток често нагласуваат дека, со исклучок на Сумерците, индоевропските Хетити, Меди и Персијци, како и Митаните и Хуритите – стариот Исток претставува *семитско море*. Навистина, огромен дел од староисточните јазици за кои знаеме – вклучително и јазиците на класичните староисточни кралства и империи – ѝ припаѓаат на *семитската ируја јазици*. Природата на семитските јазици е таква што понекогаш тешко може да се каже што е посебен јазик, а што е наречје; нивната очигледна блискост, меѓусебните влијанија и долгото користење ни помагаат полесно да ги расчитаме овие јазици, па затоа и ги познаваме речиси совршено.

Најрано посведочени семитски јазици се јазиците од т.н. *источносемитска ируја*. Тука спаѓаат *акадскиот јазик* со сите негови подоцнежни облици и видови (~2500 ст.е.–~100 н.е.), и *еблаитскиот јазик*, на кој се напишани текстовите најдени во стариот град Ебла (ден. Тел Мардик) во северна Сирија (2400–2300 ст.е.).

Акадскиот јазик, на кој се говорело ширум Месопотамија, бил во широка употреба во текот на целото II илјадалетие ст.е. Тој претставувал еден вид *lingua franca* на целиот стар Исток: египетските фараони и хетитските кралеви одржувале редовна преписка на акадски јазик, а Египћаните го користеле како работен јазик за државните работи долж Сиропалестинското крајбрежје.

По преминот од III во II илјадалетие ст.е., единството на акадскиот јазик почнало да се разбива. Почнале да се јавуваат различни месни наречја, кои сепак не отстапувале премногу од неговиот пропишан облик. Единствениот акадски јазик опстојал приближно до 1900 година ст.е.; по ова време, во северна Месопотамија претежноста неговата асирска варијанта, а во средна и јужна – бабилонската. Најголемиот дел од книжевните текстови по падот на Старобабилонското кралство се напишани на една вештачка, книжевна верзија на акадскиот јазик, заснована врз бабилонското наречје, која ја нарекуваме „стандарден бабилонски“.

Пред да ги удрат темелите на Бабилонското кралство, Аморејците зборувале на јазик од северозападната група семитски јазици; но, веднаш по влегувањето во акадската културна сфера, тие го прифатиле акадскиот јазик како говорен, а траги од аморејскиот јазик останале само кај личните имиња како Хамураби или Зимри-лим. Посведочени се и други наречја на акадскиот јазик, кои никогаш не станале официјални јазици на некоја држава; нивните траги во текстовите ни откриваат други интересни нешта – на пример, од каде точно потекнувал писарот што го пишувал или препишувал текстот.

Варијантите на академскиот јазик биле меѓусебно разбирливи и не отстапувале многу од книжевната норма. Затоа, *некои научници го нарекуваат јазикот „академски“ во текот на целото негово постоење, а други пак разликуваат „академски“, „асирски“ и „бабилонски“ јазик, како начин да се означи не само јазикот, туку и времето во кое се зборувало. Двата пристапи имаат предности и недостатоци, но во суштина не менуваат ништо, зашто е совршено јасно за кој јазик станува збор.*

Погоре ја спомнавме *северозападната група семитски јазици*. Во неа, освен слабо посведочениот аморејски, влегувале и угаритскиот, арамејскиот и канаанските јазици, кои ќе добијат особено значење дури во последните векови на старостоичната цивилизација.

Угаритски јазик се нарекува јазикот на текстовите најдени во стариот град Угарит (ден. Рас Шамра) на сириското крајбрежје. Најголемиот дел од угаритските текстови се подоцнежни, а напишани се со клинопис во кој самогласките не се бележат. Во таа смисла, угаритското писмо наликува на денешните *абџади* и *абугиди* – писма во кои самогласките или не се бележат, или пак се второстепени; такви се денешното хебрејско и арапско писмо.

Најзначајни претставници на *канаанските јазици*, кои се рашириле дури во I илјадалетие ст.е., се *хебрејскиот, фојникискиот и иунскиот јазик*. Со оглед на силното влијание што светите хебрејски книги и верувања го извршиле врз христијанството и исламот, би се рекло дека библскиот хебрејски јазик имал огромно културно влијание врз современиот свет; сепак, како говорен јазик, хебрејскиот бил ограничен на еден мал дел од Сиропалестинското крајбрежје, со центар во кралствата Израел и Јудеја. Иако и натаму се пишувало на хебрејски и се изучувале класичните текстови, се чини дека во секојдневниот живот Хебреите сè повеќе го користеле арамејскиот јазик, особено по VI век ст.е., кога Сиропалестинското крајбрежје паднало под персиска власт.

Арамејскиот јазик добил извонредно значење во текот на првото илјадалетие ст.е. Во некоја смисла, тој ги заменил наследниците на академскиот јазик, и ја презел и надградил улогата на *lingua franca* во целата поширока околина. Се користел како јазик за секојдневна комуникација во Новоасирското и Новобабилонското кралство, а бил прогласен и за официјален административен јазик на Персиското кралство. Тогаш почнале да го користат сите народи на територијата на кралството, од денешна Турција (Даскилеј, Лиқија) до Авганистан (Аи-Канум, Кандахар). На арамејски биле напишани значителни делови од Талмудот и Библијата – на пример, книгите на

Даниил и Ездра. Јазикот продолжил да се користи и подоцна, во времето на Партите и Сасанидите, со што зафатил и дел од средновековието. Арамејскиот е еден од малкуте староисточни јазици кои преживеале до денес: еден негов облик, наречен „сириски јазик“, сè уште го зборуваат приближно еден милион говорители во Турција, Сирија и Ирак, особено припадниците на Сиriskата православна црква.

Другите членови на семејството канаански јазици се послабо посведочени. Од јазиците што се зборувале во Едом и Моаб се зачувани само куси натписи, кои навестуваат дека биле мошне блиски до хебрејскиот јазик. Подобро се посведочени *фојникискиот* и *јунскиот јазик*, доцнежниот облик на фојникискиот што се користел во северна Африка и западното Средоземје; се чини дека најголемата разлика меѓу нив е во начинот на пишување, а не во одликите на говорниот јазик.

Во пошироката околина среќаваме неколку јазици што не ѝ припаѓаат на семитската јазична група. На северните меѓи на Месопотамија, во денешна Турција и подалеку кон Кавкаските планини, се посведочени *хуритскиот јазик* на кралството Митани и неговиот подоцнежен потомок, *ураритскиот јазик*. Хуритскиот бил јазик на народот Хурити, кои навлегле во северна Месопотамија околу 2300 година ст.е., а слегле од историската сцена на преминот од II во I илјадалетие ст.е.; бил официјален јазик на кралството Митани во северна Месопотамија, а најверојатно се говорел и во хуритските населби во Сирија. Во науката се претпоставува дека Хуритите потекнале од Кавкаските планини – прочуениот антички и денешен „резервоар на народи“ – и дека кон почетокот на II илјадалетие ст.е. се рашириле низ југоисточна Анатолија и северна Месопотамија. Урартискиот јазик, пак, се зборувал во кралството Урарту, во околината на езерото Ван во денешна Турција, а веројатно и по горното течение на реката Заб. Урартискиот не е непосреден потомок на хуритскиот, но е мошне сличен со него и несомнено му припаѓал на истото јазично семејство. За првпат е посведочен во IX век ст.е., а почнал да замира по падот на кралството Урарту, во 585 ст.е. Истражувачите претполагаат дека го заменил некој ран облик на денешниот ерменски јазик – но, ова тврдење не може да се поткрепи со одредени докази, зашто ерменскиот јазик е за првпат посведочен дури во V век н.е.

Има мислења дека во ова семејство треба да се вброи и јазикот на Каситите, кои владееле со Бабилен од XV до XII век ст.е. Сè уште не ги знаеме потеклото и припадноста на *каситскиот јазик*, но сигурно е дека не бил семитски. Зачувани се повеќе каситски зборови, кои може да се споредат со зборовниот фонд на хуритскиот ја-

зик; за жал, каситскиот јазик е посведочен толку слабо, што за него не може да се заклучи ништо повеќе.

Во текот на староисточната историја се посведочени и неколку јазици од *индоевропскојо јазично семејство*. Најстари од нив се *хетитскиот* и *лувискиот*; тие се зборувале во стара Анатолија, каде подоцна ќе се јават и нивните потомци – *ликискиот*, *карискиот* и *лидискиот* јазик.

Хетитскиот бил официјален јазик на Хетитското кралство, кое во доцното II илјадалетие се протегало низ цела Мала Азија и делови од Сиропалестинското крајбрежје. Најстари сведоштва за хетитскиот јазик се т.н. „записи од Култепе“ – архиви на асирските трговски колонии во хетитскиот град Неса/Канеш (ден. Култепе). Овие записи содржат хетитски лични имиња, како и списоци од хетитски зборови што навлегле во асирскиот јазик. Но, нашиот главен извор на податоци се триесетте илјади глинени таблички зачувани во архивата на хетитската престолнина Хатуса (ден. Боазкеј или Боазкале, Турција). Во овие записи има историски текстови, кралски посланија, белешки за жртвопринесувања, болести и лекови, писма, законски одредби и други јавни документи, кои ни овозможуваат подетален увид во многу аспекти од хетитската култура.

Близок до хетитскиот бил *лувискиот јазик*, кој се зборувал во јужна и источна Анатолија. Дел од зачуваните лувиски натписи се напишани со еден вид хиероглифско писмо, а дел со клинопис, па научниците сè уште спорат дали станува збор за еден јазик кој се пишувал со две писма, или пак за два различни јазици. Лувискиот не бил официјален јазик во хетитската држава, но се чини дека бил пораширен одошто се гледа од писмените сведоштва; во класичната антика, на самиот залез на староисточната култура, во Мала Азија се јавуваат уште три јазици, кои најверојатно потекнале од лувискиот: тоа се *ликискиот*, *карискиот* и *лидискиот* јазик.

Ликискиот јазик се зборувал во областа Ликија, во југозападната Анатолија; бил пишуван на т.н. „ликиски алфабет“, всушност – приспособен облик на хеленскиот алфабет. Зачувани се приближно 350 натписи, надгробни споменици, јавни документи и написи на монети; особено се важни двојазичните натписи, напишани на ликиски и хеленски, како и тријазичниот „натпис од Летоонт“, напишан на ликиски, хеленски и арамејски јазик. На север, во соседната Карија, од VIII век ст.е. се зборувал *карискиот јазик*; тој ни е посведочен само на педесетина фрагментарно зачувани натписи, како и во неколку сведоштва за кариските лични имиња. Уште посеверно, во областа Лидија, се зборувал *лидискиот јазик*, посведочен на графити и натписи на монети, како и на неколку подолги натписи од

времето на персиската власт во Мала Азија. Лидискиот јазик имал особености што ги немало кај другите сродни јазици од анатолската група, па затоа и неговото расчитување оди побавно. Овие три доцнежни анатолски јазици – како и уште неколку помали, послабо посведочени наречја – активно се користеле до I век ст.е., кога му го отстапиле местото на хеленскиот јазик.

Прегледот на староисточните јазици го завршуваме со Иран, каде се посведочени неколку домородни јазици од различен вид. Добро посведочени и изучени се индоевропските јазици од т.н. индоиранска група – *староиперсискиот*, *авестискиот* и *медскиот јазик*. Староперсискиот, јазикот на старите Персијци, бил еден од официјалните јазици во големото персиско кралство на династијата Ахајмениди. Мошне близок со него бил авестискиот јазик, на кој биле напишани првите зороастриски текстови, како и медскиот – јазикот на племето Меди, кои основале кралство пред Персијците.

Еламскиот јазик се зборувал во југозападен Иран, на меѓата на Месопотамија; станува збор за јазичен изолат, кој нема познати сродници во пошироката околина. Еламскиот јазик се зборувал долго време. Најраните записи на староеламски датираат од средината на третото илјадалетие ст.е. и наликуваат на архајските текстови од Урук; средноеламскиот се јавува кон крајот на второто илјадалетие, а доцноеламскиот бил официјален јазик на доцното Еламско кралство (717-640 ст.е.), но и на персиското кралство на династијата Ахајмениди. За разлика од староперсискиот и јазиците сродни со него, еламскиот јазик бил аглутинативен, како хуритскиот и урартискиот, а бил расчитан пред сè благодарение на повеќејазичните натписи од персиско време.

• *Клинописот и неговото дешифрирање*. – Наспроти големиот број посведочени јазици, во текот на долгата староисточна историја се користеле сразмерно малку различни писма. Во Египет се користеле египетските *хиероглифи*, *хиератскојто* и *демојскојто* писмо. Во Месопотамија и нејзината поширока околина, без оглед на припадноста и особеноста на јазикот, по правило се користел *клинописот*, изум на Сумерците што се менувал, се упростувал и се прилагодувал сè до персиско време. На Сиропалестинското крајбрежје подоцна се јавуваат и првите *абџади* и *абугиди*, на кои се пишувале неколку западносемитски јазици – *фојникискиот*, *пунскиот* и *хебрејскиот*.

Со право се вели дека дешифрирањето на клинописот е научен подвиг со цивилизациско значење. Расчитувањето на овој сложен систем на пишување, чии корени лежат во мугрите на сумерската цивилизација, на истражувачите им отворило еден сосем нов, огромен свет, кој непрекинато се истражува сè до денешно време.

Пиктографска фаза на сумерскиот клинопис: плочка од Урук со пресметки на слад и јачмен, ~3000 ст.е.

Најчесто имал едносложно име и еден соодветен знак. Со таквите знаци тешко можеле да се претстават замислени поими и глаголи, или пак да се состави сложена реченица.

Сепак, уште на најстарите плочки досетливите сумерски писари почнале да ги комбинираат и да ги спојуваат знаците во зависност од смислата на кажаното: на пример, за да се означи глаголот „пие“, се ставале соодветните знаци за „вода“ и „уста“, а за глаголот „плаче“ или „тагува“ – се пишувале знаците за „око“ и „вода“. Знакот за „свезда“ се користел и како знак за означување на небото и божествата. Знакот „нога“ можел да значи „стои“, но и „оди“ или „доаѓа“, па зависно од значењето, овој знак се изговарал различно. Значењето на знакот се утврдувало според смислата на другите знаци што му претходеа или следувале по него, како и според текот на реченицата и смислата на напишаното.

Всушност, најстарите пиктографски текстови не биле наменети за гласно читање; тие претставувале еден вид потсетник, или пак економски документ. Најчесто станувало збор за списоци на производи или животни што се принесувале за жртвување во храмот, списоци на имот, или пак списоци на храна што им се давала на селаните што работеле за храмот или за владетелот. Сами за себе, текстовите не ни кажуваат ништо за случувањата во времето на раниот Урук, ниту пак за животот на луѓето кои тукушто почнале да го користат писмото. Првите посложени реченици биле запишани дури неколку века подоцна; во тоа време, линиите на пиктографските знаци веќе почнале да се претвораат во групи од мали втиснати цртички во разни положби, налик на клинови, здебелени на едниот крај. Низ текот на столетијата, групите од клинестите црти целосно ја загубиле врската со ликовната претстава од која потекнале, а ја задржале само гласовната и слоговната вредност, која се користела во сите зборови без оглед на значењето. Постарите текстови се напишани

Во својот најстар облик, сумерското писмо било *пиктографско* и *идеограмско*, а располагало со над две илјади поединечни знаци. Тие претставувале делови од човечкото тело (глава, рака, нога, око, уста), глави на животни, разни птици, риби, растенија, орудија и алатки, оружје, чамци, вази, знаци за ѕвездите и за сонцето.

Сумерскиот јазик се состоел претежно од еднословни и двословни зборови; затоа секој предмет или поим

во куси, вертикални колони, читани од десно кон лево, а поновите – во хоризонтални редови, читани од лево кон десно.

Во текот на следните столетија, сумерскиот клинопис го презеле многу семитски и индоевропски народи; секој народ си го прилагодило писмото кон својот јазик, па затоа и секој од тие системи на пишување имал различен број клинописни знаци. Од средината на II илјадалетие ст.е., клинописните знаци станувале сè поедноставни, но и сè помалубројни: асирскиот и бабилонскиот клинопис имале околу 500 знаци, еламскиот околу 100, а во угаритскиот и во староперискиот клинопис знаците веќе имале слоговна или фонетска вредност. Способноста да се препознае, да се издвои и да се забележи секој изговорен човечки глас поединечно – а не како идеја, или во слогови – претставувала голем напредок во развојот на цивилизацијата.

Првите писари веројатно потекнувале од редовите на свештениците; и подоцна, писарите што ги пишувале и препишувале „светите“ текстови во храмовите се избирале од свештенството. Но, сè поголемата потреба од административни записи создала и сосем нов писарски занает – вештина што се пренесувала од татко на син, најчесто од редот на обичните граѓани. Според зачуваните сумерски текстови во кои се опишува нивната обука, писарите се школувале долго и имале мошне строги учители. Учителот испишувал реченици на глинена плочка како пример, а ученикот морал да ги препишува безброј пати, сè дури не ја достигне истата вештина и убавина на облиците. Најдени се многу такви ученички плочки. Токму благодарение на ваквата обука, во која еден ист текст се препишувал многупати како училишна вежба, денес располагаме со целосни текстови од некои митови или литературни дела, чии оригинални плочки се загубени или многу оштетени.

Изучениот писар бил ценет како мошне mudar човек и имал висок углед во општеството; зачувани се многу пофални слова за вештите и мудри писари, кои „светат како сонце“. Писарите во кралската палата уживале почести еднакви со оние на благородниците. Писарот-почетник имал звање „мал писар“, а постарите писари за него биле „големите браќа“. Небесна заштитничка на писарите била божицата на науката и учењето Нидаба.

Кога пишувале, писарите морале да се придржуваат до одредени правила. Ако некој текст продолжувал на друга плочка, најпрвин морале да го врежат последниот ред од претходната плочка. Крајот на поглавјето, или на целиот текст, се одбележувал со еден вид „колофон“, завршен знак; ако станувало збор за препис, се давале податоци за потеклото на текстот, датата на препишување и името

на писарот. Подоцна, кога асирските и бабилонските писари ги препишувале старите сумерски текстови – кои веќе биле сметани за реликвии – до знаците и зборовите што им биле нејасни ставале некаква забелешка, на пример „делов е оштетен“, или „не разбирам“. За палатните и храмовните библиотеки и архиви се подготвувале посебни плочки, на кои биле означени поединечни групи текстови распоредени според содржината.

Во XVIII век, во европските научни установи почнале да стигнуваат фрагменти од клинописни текстови; нивната загадочна содржина го разбудила интересот на првите современи истражувачи на Месопотамија. На научниците им било јасно дека ќе можат да го дешифрираат клинописот само ако најдат двојазичен натпис на кој, освен некој од јазиците на стара Месопотамија, ќе стои и текст на јазик што барем делумно го познаваат. Всушност, тие посакувале археолошки наод сличен на египетскиот „Камен од Розета“, кој во 1822 го овозможил дешифрирањето на египетското хиероглифско писмо, зашто содржел и демотски, и хеленски текст. Работата на египтолозите била олеснета и поради обичајот на старите Египјани да ги впишуваат имињата на владетелите во посебна четириаголна рамка, наречена „картуша“; но, на првите повеќејазични натписи од Месопотамија, напишани со рамномерен клинопис, немало дополнителни знаци за олеснување. Со време, станало јасно дека клинописот се користел за пишување на повеќе стари јазици, но дека секој јазик користел различен систем и различен број клинописни знаци; исто така, се претпоставувало дека еден ист знак има различна слоговна или фонетска вредност – значи, се чита на различен начин – во секој јазик што го користел клинописот.

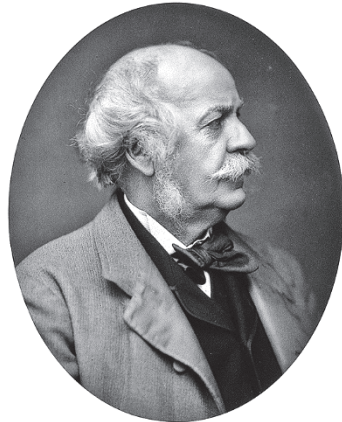
Георг Фридрих Гротефенд
(1775–1853)

Првиот чекор во дешифрирањето на клинописот го направил германскиот научник Георг Гротефенд, професор по хеленски јазик на Универзитетот во Гетинген. Тој забележал дека на тријазичниот натпис од Персепољ – изработен во V век ст.е., а препишан во 1780 од Карстен Нибур – често се јавува една иста група знаци, која би можела да го означува персискиот збор за „крал“. Според Гротефенд, зборовите што стоеле зад титулата ги означувале имињата на владетелот и на неговиот татко. Почетните знаци на двете имиња не биле исти, па не можело да станува збор за кралевите Кир и Камбис; затоа, Гротефенд најпрвин

се обидел со имињата на Хистасп, Дареј и Ксеркс. Се испоставило дека неговите предвидувања биле точни. Под претпоставка дека првиот текст од тријазичниот натпис бил напишан на јазикот на династијата Ахајмениди – дотогаш непознатиот староперсиски јазик, Гротефенд ја барал изговорната вредност на знаците според зборовите во сродниот авестиски јазик; староперсискиот и авестискиот биле слични, но не и истоветни, па Гротефенд успеал да идентификува само десетина сигурни знаци.

По Гротефенд, со оваа тешка задача се нафатиле Размус Раск, Ежен Бирнуф и Кристијан Ласен, кои при дешифрирањето и расчитувањето ги користеле авестискиот јазик и санскритот. На разните персиски натписи, на кои биле изработени и рељефни прикази на покорените народи, успеале да препознаат деветнаесет географски поими. Со тоа, веќе биле определени гласовните вредности на повеќе од половина знаци на натписот од Персепољ. За да се дешифрираат сите клинописни знаци на староперсиското писмо, требало да минат уште четири децении здружена научна работа: најпосле, се испоставило дека станува збор за делумно слоговно, делумно фонетско писмо со четириесетина знаци.

Најголема заслуга за понатамошното дешифрирање на староперсиските текстови имал англискиот истражувач Хенри Ролинсон. Во 1835, Ролинсон се качил на еден висок гробен во Бехистун, Иран, и врзан со јаже, висејќи над провалија длабока стотина метри, го препишал текстот на уште еден тријазичен натпис од времето на Дареј. Натписот, во кој се слави победата на Дареј над непријателите, бил објавен во 1838, а поради овој подвиг Ролинсон бил заслужено наречен „татко на асириологијата“.

Хенри Кресвик Ролинсон
(1810–1895)

Но, освен персискиот, требало да се дешифрираат и другите два текста на натписите од Персепољ и Бехистун. Според бројот на употребените знаци, другите два јазика не користеле алфаветски, туку некој посложен облик на клинопис, што ја отежнувало работата на научниците. Како што утврдил уште Гротефенд, во вториот текст на натписот од Персепољ, за кој подоцна се испоставило дека е напишан на новоеламски, биле употребени точно III знаци, а во третиот текст, напишан на бабилонски, дури 287 знаци. Гротефенд заклучил дека знаците претставуваат слогови, т.е. дека станува збор за слоговен клинопис. Во 1846, Едвард Хинкс успеал да ги проу-

чи знаците уште подетално; тој заклучил дека некои од нив имаат фонетска, а некои идеограмска вредност, и дека до некои имиња се пишуваат дополнителни знаци за да се означат дали станува збор за човек, божество или град. Во 1847, Ролинсон повторно заминал за Бехистун, каде го препишал третиот, бабилонски текст од натписот. Тој утврдил 80 зборови со околу 100 клинописни знаци; притоа, сфатил дека одредени знаци имаат различни гласовни вредности (на пример, знакот *kal* може да се изговара и како *dan*, *rib*, *lab* или *lib*), и дека некои од нив понекогаш не се ни изговараат. Сепак, најзначајно било тоа што Ролинсон покажал дека јазикот од третиот текст на натписот ѝ припаѓа на семитската група јазици. Од тој миг, познавањето на хебрејскиот јазик станало клучно во дешифрирањето на бабилонските и асирските клинописни текстови. Од друга страна, новоеламскиот јазик, на кој биле напишани вторите текстови на овие натписи, сè уште предизвикува тешкотии и во читањето и изговорот, и во разбирањето на јазикот.

Во 1855 година, меѓу плочките во Британскиот музеј во Лондон, Жил Опер открил еден вид „слоговник“, кој содржел список на гласовни и идеограмски вредности на клинописните знаци. Опер ги разработил основите за споредбена граматика и ги утврдил правилата за изговарање на асирските и бабилонските текстови. Во 1857, англискиот научник Хенри Фокс Талбот го дешифрирал и го превел натписот на асирскиот крал Тиглат-Пилесер I, кој штотуку бил откриен во Калат Сергат, на брегот на Тигар. Кралското азиско друштво од Лондон решило да провери колку може да му се верува на неговиот превод. Друштвото им го пратило текстот на натписот на тројцата најискусни истражувачи на клинописот во тоа време – Ролинсон, Хинкс и Опер – и ги замолило да ги пратат нивните транскрипции во запечатени коверти. Во основа, сите три транскрипции биле еднакви со онаа што ја дал Фокс Талбот.

Едвард Хинкс (1792–1866), Хенри Фокс Талбот (1800–1877) и Жил Опер (1825–1905)

Поради овој голем успех, 1857 година се зема за година на раѓање на новата научна дисциплина, тогаш наречена „асириологија“. Асириологијата најпрвин била филолошка наука, а дури подоцна, врз основа на наодите од археолошките ископувања, станала и сеопфатна наука за цивилизациите во Месопотамија. Нешто подоцна, откако археолошките наоди го потврдиле постоењето на Сумерците и сумерскиот јазик и ја расветлиле на улогата на Сумер во раѓањето на цивилизацијата, сумерологијата се издвоила од асириологијата како посебна наука. Со конечното расчитување на клинописот, научниците добиле пристап до најскапоцените извори, кои фрлаат јасна светлина врз историјата, општеството, стопанството и културата на целиот староисточен културен круг.

ЛИТЕРАТУРА:

- ÅSTRÖM, P. (1987). *High, middle or low? Acts of an international colloquium on absolute chronology held at the University of Gothenburg, 20th-22nd August 1987*. Gothenburg: P. Åströms Forlag.
- BERNBECK, R. & POLLOCK, S. (2009). "A Cultural-Historical Framework". In Pollock, S., & Bernbeck, R. (eds). *Archaeologies of the Middle East: Critical Perspectives*. New York, NY: John Wiley & Sons, 11-41.
- DANIELS, P. T. (2005). "The Decipherment of the Ancient Near East". In Snell, D. C. (ed.), *A Companion to the Ancient Near East*. Malden, MA: Blackwell Pub., 421-429.
- КУНРТ, А. (1997). "Introduction". In *The ancient Near East: c.3000-330 BC*, vol. 1. London: Routledge, 1-15.
- КУЗИЦИН, В. И. (2003). "Древний Восток и всемирная история". In Кузицин, В. И. (ed.), *История Древнего Востока под редакцией В. И. Кузицина*. Издание третье, переработанное и дополненное. Москва: Высшая школа, 3-14.
- ЛЯПУСТИН, Б. С. (2009). "Введение". In Бухарин, М. Д., Лядынин, И. А. et al. (eds.), *История Древнего Востока*. Москва: Дрофа, 18-68.
- НЕМИРОВСКИЙ, А. А. (2009). "Территория и население". In Бухарин, М. Д., Лядынин, И. А. et al. (eds.), *История Древнего Востока*. Москва: Дрофа, 387-380.
- RUBIO, G. (2005). "The Languages of the Ancient Near East". In Snell, D. C. (ed.), *A Companion to the Ancient Near East*. Malden, MA: Blackwell Pub., 79-94.

ПРОТОИСТОРИЈА

Неолитската револуција. – Хасуна-Самара. – Халаф. – Ал-Убаид. – Урук. – Урбаната револуција. – Проблемот на етничкото потекло на Сумерците.

НЕОЛИТСКАТА РЕВОЛУЦИЈА

Поимот „неолитска револуција“ за првпат го исковал Вир Гордон Чајлд во 1923 година, сакајќи да именува една од низата важни новини во историскиот развој на стариот Исток. Во најширока смисла на зборот, со поимот „неолитска револуција“ се означува *временош на човекош од номадски или йолуномадски начин на живош, кој се йош-йирал врз лов и собирање йлодови, кон живош во йрајни живеалишша, заснован врз йосшојано земјоделство.*

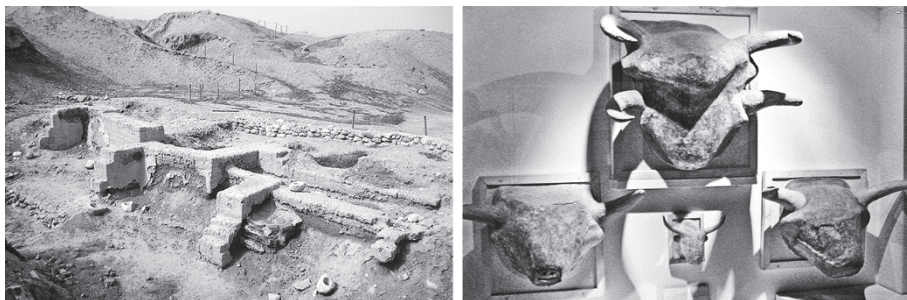
Процесот е наречен „револуција“ за да се нагласи неговата важност и за да се потцрта дека станувало збор за целосен пресврт, и тоа не само во начинот на живот, туку и во светогледот на неолитскиот човек. Животот во трајни населби и постојаното земјоделство му дале на човекот време и можност да ги набљудува и да ги проучува растенијата и нивниот животен циклус, но и животните околу себе; со ова се отворил пат за *йришшомување на йрвише жишши растенија и домашни живошни.* Животот во постојани заедници носел и општествени промени. Трајните населби давале можност да се развијат *занаешчисшвошо, кулшшураша и умешносшша,* а поголемиот обем на храна значел и поголеми заедници. Од таму произлегла првата специјализација на трудот, првото *ошшшесшвено раслојување,* и, во крајна линија, создавањето на *йрвише оранизирани државни облици.*

Врз основа на досегашните наоди, се претпоставува дека процесите на неолитската револуција започнале на север и исток од Месопотамија, во степските предели на Курдистан, меѓу горните текови на реките Горен и Долен Заб и Дијала. Временска одредница на овие промени, по кои човекот почнал да се занимава со осмислено земјоделство и сточарство, е преминот од VIII во VII илјадалетие ст.е.

Наодите од Палестина и Мала Азија потекнуваат од речиси исто време, па не може да се тврди дека Курдистан имал некакво апсолутно предимство во промените; сепак, раните постојани населби

во Курдистан се погусты, а наодите се поразновидни и побројни. На сразмерно мало растојание се идентификувани дури четири локалитети – кај денешните места Џармо, Мулафат, Керим Шехир и Шанидар. Најзначаен локалитет во Палестина е Ерихон, каде уште на почетокот од VII илјадалетие ст.е. се граделе бедеми од камени блокови; во Анатолија, мошне рана населба од ваков вид е најдена кај Чатал Хујук, а во Киликија – кај градот Тарсос.

Лево: камени темели од неолитски живеалишта во Ерихон
Десно: Модели на глави од неолитски бикови во Чатал Хујук

Клучен елемент за овој нов културен и технолошки развој било *орјанизираното земјоделство*, кое овозможило живот во постојани населби, активни преку целата година. Таквите населби обично се наоѓале на границата меѓу различни еколошки зони, па жителите можеле целосно да ја искористат разновидноста на растителниот и животинскиот свет. Токму природната разноликост на стариот Исток, која често се заборава, била една од причините за мошне раниот и брз развој на земјоделството. Во текот на неколку илјадалетија, во овие населби завршил и процесот на припитомување на житните растенија и животните. Жителите зависеле од пристапот до различна и разновидна храна, па се труделе да си обезбедат редовно снабдување преку менување на природните циклуси на растење и развој на растенијата и животните што им биле потребни.

Непосредната контрола на снабдувањето со храна веројатно почнала да се воспостави меѓу XI и VII илјадалетие ст.е., кога човекот почнал да ги осознава принципите на сееење, жнеење, чување на жетвата и одгледување стока. Дивите житни растенија имаат две карактеристики што ги прави непогодни за човекот: тие имаат слаби стебла, па нивното семе се растура и паѓа на земјата пред да дојде времето за жетва; освен тоа, нивното семе има цврста лушпа која го штити растението од прерано зреење, но го оневозможува лесното вадење на семето. Додека жнееле, луѓето го собирале семето што останало на поцврстите стебла, а при следното сееење го користеле токму тоа семе од поиздржливите растенија. Веројатно одбирале и житни растенија

со потенки лушпи, па ги ширеле и тие видови. Во текот на столетијата, преку *одбирање* и *вкрстување*, дивото еднозрнесто и двозрнесто жито толку се видоизмениле, што се развиле во растение што сосем наликува на денешната пченица.

Дотогашниот лов на животни без одбирање бил заменет со т.н. *селективен лов*. Дивите стада се прочистувале за да се постигне рамнотежа во возраста и полот на животните, а се штителие и од природните грабливки. Со време, козите и овците станале секојдневна глетка во човечките населби, а предност им се давала на видовите што биле исплатливи – на пример, овците со дебело волнено крзно. Постепено, луѓето почнале да ги обликуваат изгледот, големината и особините на домашните животни, чии телесни одлики и однесување неповратно се издвоиле од оние на нивните диви предци.

Како што гледаме, во преминот од лов и собирање плодови до организирано земјоделство и сточарство нема никаква вистинска „револуција“, никаква ненадејна промена; станува збор за *бавен процес*, во кој луѓето станале зависни од суровините врз кои имале непосредна контрола, но ја дополнувале исхраната и со лов на диви животни. Овој процес не бил неповратен: кога околината не ги задоволувала нивните потреби, луѓето му се враќале на стариот живот со лов и собирање, или пак повеќе зависеле од дивите ресурси. Понекогаш се случувало двата начини на живот да се одвиваат напоредно, во непосредно соседство; но, земјоделството се развивало само онаму каде што имало богати природни ресурси, и каде што можело да создаде услови за ширење на постојани човечки населби.

Меѓу IX и V илјадалетие ст.е. се јавуваат неколку култури во кои забележуваме поголема постојаност на населеноста, поголеми заедници и поредовно користење на домашни и припитомени ресурси. Од сите материјални извори, најдобар показ за живот во постојана населба е *куќата*. На Сиропалестинското крајбрежје куќите се граделе од камен, или пак имале камени темели; на други места, сидовите биле од кал, а подоцна од тули сушени на сонце. Населбите станувале сè поголеми, што навестува дека се спроведувало снабдување со храна за голем број луѓе. Во IX илјадалетие ст.е., наместо тркалезни, почнале да се градат четириаголни куќи; ова сведочи дека на едно место живееле поголеми групи луѓе, кај кои имало некаква општествена хиерархија и специјализација во користењето на просториите. Во најраните села од IX илјадалетие ст.е., луѓето ги чувале дивите и питомите житни растенија во садови од сушена глина, а подоцна, во VIII илјадалетие, почнале да изработуваат и садови од печена керамика. Сам за себе, овој напредок не е толку значаен, зашто ги продолжува веќе усталените навиките за работа со глина и чување храна; но, по некоја случај-

ност, токму керамиката е особено полезна археолошка алатка за датирање на ископаните наоди, делумно и зашто станува збор за технологија што постојано се менува и се развива.

До почетокот на VII илјадалетие ст.е., низ целиот стар Исток веќе се среќавале целосно земјоделски села – но, сите се наоѓале во области со доволно врнежи за да се развие земјоделство. Обратно, во Анатолија и на Сиропалестинското крајбрежје се намалува бројот на постојани живеалишта и се забележува враќање кон поедноставен тип заедници; жариштето на културниот напредок сега се поместило кон исток, кон рамнините на Месопотамија.

Кусо време потоа се јавиле и првите земјоделски заедници во северна Месопотамија, каде врнежите се недоволни, па земјоделството зависи и од наводнување. Технологијата на водење на водата од реките до посевите веќе била позната, особено на Сиропалестинското крајбрежје; но, со поместувањето на населбите кон посувите предели, наводнувањето добило извонредна важност, па затоа станало и поорганизирано. За разлика од Нил, кој надоаѓа доцна на лето – токму кога треба да се обезбедат влажни полиња за сеење – Тигар и Еуфрат надоаѓаат доцна напролет, кога житото е речиси пораснато, па водата може да го оштети. Освен тоа, реките во Месопотамија се најниски и најсуви токму кога треба да се сее. Поради сево ова, луѓето морале да развијат *систем од канали* со кои ќе го управуваат дотекувањето на водата, како и т.н. *причувни басени* за чување на водата, која потоа ќе се пушти во полињата точно тогаш кога ќе биде потребна. Овој систем не бил многу сложен и можел да се спроведува и во помали заедници, но населението сепак морало да биде свесно за циклусите на реките и на зреењето на родот. Наводнувањето со помош на месопотамските реки барало планирање и организација.

Околу 5000 год. ст.е. во Месопотамија почнало *бакарното време*, т.н. *халколит*; тоа траело до 3200 ст.е., кога настапило *бронзеното време*. Периодот од 5000 до 3200 година ст.е. се нарекува и *претисториски период* на Месопотамија; во овој период, општествениот и стопанскиот живот на човекот се развиле во доволна мера за да овозможат влегување во *историскиот период*, кога била создадена цивилизацијата во Месопотамија.

Благодарение на сè поразгранетиот систем за наводнување и одводнување, земјоделството и сточарството почнале да даваат вишоци од производи; тоа овозможило поделба на трудот и издржување на „нестопанско“ население, како свештеници, чиновници или трговци. Новите придобивки – калапите за тули, грнчарското колце и леењето метали – овозможиле брз развој на градежништвото, но и на многу занаетски и уметнички струки. Селските општини постепено

прераснувале во градски населби; важноста на каналите, пак, особено во плавните предели, уште од најрано време ги упатила соседните општини и населби да се здружат и да се обидат да воспостават централизирана власт. На тој начин, овие први градови со најблиската околина прераснале во еден вид мали држави, секоја со свој владетел и со свој општествен поредок. Главен чинител во јавниот и приватниот живот била религијата: се верувало дека во секоја држава управува некој бог од месопотамскиот пантеон, но преку владетелот, кој е негов претставник на земјата. Подоцнежниот, развиен облик на ова државно уредување, според кое вистински владетел во државата е божеството, во науката се нарекува *теократиска монархија*, а поради речиси неограничената власт на палатата врз поданиците, понекогаш се среќава и поимот *источна деспоишија*.

Во текот на протоисторискиот период продолжиле и големите миграциски процеси во Месопотамија; нови племиња, кои продирале од исток и од запад, носеле разнородни култури што ги развивале во нова околина. Во Месопотамија се уточнети пет главни хронолошки и типолошки слоеви, секој со особена керамика, фигурини, храмови, објекти за живеење и начин на погребување. Во V илјадалетие ст.е. се јавуваат две големи култури, Хасуна-Самара и Халаф; од крајот на V илјадалетие до првите векови од IV илјадалетие траела културата Ал-Убаид, а во втората половина на IV илјадалетие се јавиле културите Урук и Џемдет Наср, кои веќе го допираат историското време и досегаат до мугрите на сумерската цивилизација. Сите овие култури го добиле името според главните локалитети, на кои е најдена керамика карактеристична за нив. Хасуна-Самара и Халаф се јавиле на северот, каде се наоѓале и нивните главни центри, а другите три го достигнале највисокиот степен на развој во јужна Месопотамија. Во поголем или помал обем, културата Ал-Убаид се раширила низ цела Месопотамија, а културата Халаф дури и излегла од границите на меѓуречјето. Овие култури обично немале брз и ненадеен крај, па се случува во еден ист археолошки слој да има напоредни наоди од две, понекогаш и од повеќе култури. Само на некои локалитети, на пример во Тел Арпачија, е утврден слој на опожарена населба, а над него сосема нова култура.

При ископувањата на протоисториските локалитети најмногу се внимава на керамиката, зашто таа има одредени особености, со чија помош праисторијата и протоисторијата можат да се поделат на помали периоди. Но, керамиката е само еден вид материјално сведоштво за старите култури, и не ги дава сите одговори за луѓето што ја изработиле. Многупати се забележуваат промени во стилот на керамиката; дали тоа значи и промена на етничкиот состав на населението, или пак е само последица на поживи врски со други култури?

Одговорот зависи од проценките на истражувачите и научниците, па мислењата честопати се разликуваат.

Во продолжение, ќе изложиме мал дел од особеностите на овие култури – оние што се важни за да се запознае основата, врз која никнала најраната цивилизација во Месопотамија.

- **Хасуна-Самара.** Културата Хасуна-Самара сведочи за силни врски на Месопотамија со областите што лежат на запад и исток. На главниот локалитет, Хасуна, се утврдени седум слоеви. Во првите четири слоја има три групи од т.н. архаична керамика. Првата група, со груби, едноставни и високи вази, е карактеристична за поголемиот број неолитски наоѓалишта во западна Азија. Втората група вази, со подобар квалитет, има светлосива, црна или црвена површина, во зависност од тоа како била печена, а се мисли дека е непосреден увоз од запад, зашто многу поголеми количества од истиот вид керамика се најдени во Мерсин во Киликија, долж долината на реката Амук близу Антиохија и во подножјето на планината Аман. Третата група вази, со сјајна површина и едноставни геометриски украси, води потекло од Палестина, поточно од Мегидо и Ерихон.

Керамичка чинија од Самара,
~4000 ст.е.

Во следните три слоја има локално произведена керамика. Таа е изработена грубо, со едноставни геометриски украси. Напредно со неа, најдена е и мошне квалитетна керамика со богати геометриски и фигурални украси, која за прв пат се јавува близу Самара; но, оваа керамика ја има во сосем мал број наоди, па се претпоставува дека не била донесена од освојувачи, туку дека стасала во околината по пат на трговија.

Во најстариот слој во Хасуна нема траги од сидани куќи. Во следните слоеви, *куќиите се сидани, просторани и цврсти*. Градени се од плитар, а подовите се од набиена глина измешана со слама. Куќите во најгорните археолошки слоеви имаат и по шест или седум простории, групирани околу два двора, а просториите за домување се одвоени од оставите и кујната. Најдени се големи садови од непечена глина, забиени во земјата, во кои се чувале житни производи, како и печки за леб сидани од непечена тула. Децата се погребувале во урни, а освен коски, во нив се најдени и чашки и чинии од керамика. Возрасните се погребувале под самите куќи, во јами ископани во аголот на некоја просторија, без сандак, а понекогаш во едноставен сандак од непечена глина.

Не може да се каже ништо опрредметено за населението на Хасуна. Најдените черепи се долихокефални, какви што се најдени и во Ерихон и во Библос. Споредена со Цармо, Хасуна има поразвиена украсена керамика и поголеми живеалишта; се забележува спојување на културните влијанија од западот и истокот, преплетени со локалната традиција.

Десетина километри јужно од Самара, на локалитетот Тел ес-Саван се ископани повеќе од 100 гробови, во кои се најдени садови и *фигурини од алабастер*. Фигурините се главно во стоечка положба, а ја претставуваат *божицата на плодноста*. Облиците се груби, а некои се само навестени; некои фигурини имаат и очи од вметнати школки. На главите имаат необичен детал – еден вид конус направен од битумен. Овие наоди, кои засега немаат паралели ниту во Месопотамија, ниту во Анатолија и Иран, сведочат дека веќе постоел развиен систем верувања во задгробниот живот.

- *Халаф*. – Втората култура од V илјадалетие ст.е. го добила името по ритчето Тел Халаф близу реката Кабур, која се влева во Еуфрат. Орудијата од културата Халаф наликуваат на неолитските; затоа, пак, керамиката се одликува со мошне квалитетна рачна изработка, тенки сидови, разновидни облици, како и насликани геометриски, цветни и фигурални украси со мотиви на птици, газели и глави од бик. Иако се препознаваат влијанија од Иран, се претпоставува дека оваа керамика е произведена на самото место.

Уште неколку особености сведочат дека културата Халаф е на повисоко рамниште од онаа што ѝ претходела. Во еден слој на локалитетот Тел Арпачија, недалеку од Нинива, се јавуваат *првите улици поплочени со калдрма*; населбата сè уште е од селски тип, но има поголеми и поцврсто градени куќи. На локалитетите долж долината на Кабур, освен плитар, плетена трска и дрвени греди, за првпат се користат и *шули сушени на сонце*. Најзначајна е појавата на првите тркалезни, засводени градби, кои во научната литература се нарекуваат „*толоси*“. Толосите во Месопотамија најверојатно биле религиски објекти, еден вид светилишта; биле најцврсти градби во целата населба, се наоѓале во нејзиниот центар, а околу нив се најдени гробови и заветни предмети. Има мислења дека овие толоси всушност биле еден

Божицата на плодноста од Тел ес-Саван

вид „општински“ згради, во кои се воделе сите зделки значајни за заедницата; сосема е можно и тоа, дека религиската и политичката функција биле обединети во една, зашто свештениците имале не само верски, туку и низа други функции, врзани за општествениот и стопанскиот живот на заедницата.

На многу локалитети од културата Халаф се јавуваат и *ирвише џечашии*; изработени се од камен, најчесто имаат кружен облик, од едната страна се рамни, а на другата имаат мала дршка. На рамната страна има едноставни украси од рамни и вкрстени линии. Овие печати сведочат дека веќе постоело развиено занаетчиско производство и размена на стоки; во својот производ, најчесто во керамиката, производителот втиснувал печат за да означи дека го поседува или садот, или неговата содржина.

Божицата-мајка од Халаф

За културата Халаф се карактеристични *клекнаши фигури* на „божица-мајка“ од *џечена мина*. Телото има нагласени облици, а рацете се поставени под градите; обоени се со темни линии и точки, а главата е претставена само како испакнатина. Најдени се и фигури на гулаби, амајлии во облик на глава или копито од бик, двојни секири, како и камени глави за мали боздогани.

Културата Халаф траела повеќе столетија. Дел од локалитетите навестуваат дека нејзиниот развој, барем на некои места, завршил ненадејно; се претпоставува дека од југоисток – веројатно од иранската висорамнина – продреле нови племиња, кои носеле со себе елементи од нова култура.

• *Ал-Убаид*. Културата Ал-Убаид се јавила кон крајот на VI илјадалетие и траела сè до средината на IV илјадалетие ст.е. Името го добила според Тел ал-Убаид, првиот локалитет каде се откриени наоди со такви особености.

Времето на Ал-Убаид може да се подели на три главни фази. Првата фаза (~5300~4800 ст.е.) е застапена само на крајниот југ на Ирак и на бреговите на Персискиот залив. Во оваа фаза се јавиле првите населби надвор од т.н. минимална дождовна линија, значи – *ирвише населби чие земјоделие зависело од вештачко наводнување*. Во втората фаза на Ал-Убаид (~4800~4500 ст.е.) се јавиле и *ирвише канали и организирани системи за наводнување*. Ова барало содејство, здружување на трудот и централизирано усогласување на работните обврски

– што значи дека во ова време заедниците стасале на чекор до *првична државна организација*. Во третата фаза на Ал-Убаид (~4500 ст.е.) се бележат почетоците на процесот на *брза и засилена урбанизација*. Културата почнала да се шири и кон северна Месопотамија, за сметка на претходната култура Халаф. Производи од работилниците на Ал-Убаид се најдени и на бреговите на Арабија, што навестува дека се воспоставила мрежа на трговска размена од Сиропалестинското крајбрежје на северозапад, па сè до Оман на југ. Според сè, во времето на Ал-Убаид целата Месопотамија за првпат станала *едно единствено културно подрачје*.

Особеност на културата Ал-Убаид се *големиите селски населби* со пространи живеалишта изградени од непечена тула. Керамиката е претежно зеленкаста, со темнокафени или црни геометриски украси. На југот се изработувале орудија од печена глина, а на северот се користел камен, дури и метал. Во ова време се јавува *првата јавна храмовна архитектура*, но и првата *хиерархија на населбите*. Во Ал-Убаид за првпат се забележуваат големи населби, со површина од близу десет хектари; околу нив биле распоредени неколку помали селски заедници, кои не зафаќале повеќе од еден хектар површина.

Кон средината на V илјадалетие започнало придвижувањето кон урбанизација, а луѓето во постојаните населби веќе редовно се занимавале со земјоделство и сточарство. Гробните прилози сведочат дека во времето на Ал-Убаид се случило и *првото забележително општествено раслојување*. Некои археолози препознаваат сведоштва за соперништво и натпревар меѓу домаќинствата, при што поуспешните се искачувале на општественото скалило, а другите паѓале надолу. Други, пак, претпоставуваат дека раслојувањето на општеството почнало со појавата на повисок слој од наследни поглавари на домаќинствата, кои биле задолжени да управуваат со храмовите, светилиштата и нивните резерви на храна, но и да го одржуваат поредокот и мирот во заедницата. Изгледа дека во ова време заедниците станале премногу сложени за да функционираат само врз основа на првична, едноставна демократија, во која проблемите се решаваат со советување на целата заедница; веќе се јавила потреба за поопредметена општествена хиерархија.

• Урук. – Културата Урук (~4000~3100 ст.е.) го опфаќа времето од бакарното, па сè до раното бронзено време во Месопотамија. Оваа култура е поделена на помали периоди според археолошките слоеви што биле определени при ископувањата во градот Урук. Постарите слоеви, од XVIII до XIV, ѝ припаѓаат на културата Ал-Убаид, а наодите од XIV до IV археолошки слој влегуваат во културата Урук. Третиот слој во Урук веќе навлегува во протодинастичкиот период, за кого ќе стане збор набрзо.

Во времето на културата Урук се случиле многу новини, кои заслужуваат да се обработат и како посебни теми: доволно е да се спомнат *конечнајта појава на градскиот живот во Месопотамија, постојаното јавување и развојот на клинестото писмо, масовнајта изработка на садови од бакар, како и појавата и ширењето на цилиндричните печали*. Во ова време се образувале и првите прото-државни организации со сведоштва за организацијата на власта, но во нив сè уште немало значително општествено раслојување; тоа ќе излезе на виделина дури при залезот на културата Урук. Организацијата на власта се забележува дури и во керамичките наоди; на пример, најдени се големи количества на евтени, масовно произведени садови со извлечен раб, што им се делеле на учесниците во јавни случувања и на работниците што работеле на големи градежни зафати. Според некои проценки, протодржавите во ова време имале организирана економија која можела да поддржува и до 15.000 луѓе.

УРБАНАТА РЕВОЛУЦИЈА

Поимот „град“ тешко може да се опише со едноставна и јасна дефиниција. Која населба е град, а која не е, најчесто зависи од историските околности, општествениот контекст и околината. Бројот на жителите не е никаква мерка; населба со 30.000 жители денес би се нарекла гратче, а во класична Хелада, на пример, населба со толку луѓе се сметала за прилично голем град. Показ за градскиот статус на една населба не е само бројот на населението, туку и нејзината површина, а особено *постојаното до кој е специјализиран трудот на нејзините жители*. Во рамките на градскиот живот, еден поединец и едно семејство не можат да бидат самодоволни; напротив, тие зависат од други поединци и семејства за да се снабдат со сите стоки и услуги што им се потребни. Градот претставува и посредник меѓу неговите сопствени жители и луѓето што живеат во неговата околина; тој е точка за собирање и прераспределба на стоки, која истовремено нуди и централизираните услуги. Градот е политички, економски и стопански центар на најблиската географска околина – жаришна точка за неговите жители, но и за луѓето што живеат околу него.

Токму преку оваа особеност можеме да го уточниме развојот на градовите во јужна Месопотамија во IV илјадалетие ст.е. Како што спомнавме, најважна одлика на времето на Ал-Убаид е зголемувањето на бројот на населбите и првичното различување на нивната големина. Некои од нив имале околу себе и круг од селски населби, кои

зависеле од градот и биле врзани со него. Промените во бројот и големината на градските населби била особено забележителна во средна и јужна Месопотамија. Двете области имале речиси ист број на население, но во средна Месопотамија се живеело во три центри, големи од 30 до 50 хектари, а на југот предничел само Урук, кој имал површина од околу 70 хектари. Засага нема издржана теорија што го објаснува ненадејното зголемување на постојаното население. Тоа се случило толку брзо, што е невозможно да е резултат само на природниот прираст на населението; затоа се претпоставува дека, напоредно со развојот на градовите, сè уште траел и процесот на трајно населување на полуномадските племиња, кои го зголемувале бројот на селенското население, а не се гледаат во претходните археолошки наоди.

Развојот на градовите продолжил и во последниот период на културата Урук. Населението во средна Бабионија се зголемувало бавно, само со природниот прираст; затоа, пак, подалеку на југ, градот Урук брзо пораснал до неверојатни 210 хектари. Урук станал вистински градски центар, окружен со низа второстепени населби. За бројот на населението има само несигурни проценки, но се претпоставува дека Урук сè уште можел да се издржува од околните полиња, до кои можело да се стаса во текот на денот. Првенството на Урук во околината навестува дека станувало збор за вистински град и центар на областа, веројатно и за првиот вистински град во историјата на човештвото.

Не знаеме зошто овие новини се случиле токму во јужна Месопотамија, но изгледа дека пресудна улога имала разновидноста на природната средина. Урук лежел близу мочуриштата на брегот на Персискиот залив. Наводнувањето од ракавите на Еуфрат давало изобилие од житни растенија и овошје, особено урми; меѓу наводнуваните површини имало степа во која се ловело, но и се одгледувале овци и кози, а близу биле и мочуриштата полни со риба и птици. Сите овие различни суровини барале и поделба на трудот: рибарите, земјоделците, градинарите, ловците и сточарите работеле целесообразно, зашто посветувале најголем дел од времето и трудот на оние суровини што биле најблизу до нив. Пронаоѓањето на плугот за сееење – орудие што ора и напоредно фрла семе во браздата – го направило земјоделството посложено и барало специјализирани земјоделци. Луѓето што се специјализирале за производство на само еден производ веќе не можеле да бидат самодоволни, па требало да се воспостави некаков систем на размена на стоки. Оваа услуга ја обезбедувал обласниот центар, градот Урук.

Мнозинството жители, дури и оние од самиот град, и натаму се занимавале со земјоделство; но, еден дел од градското население поч-

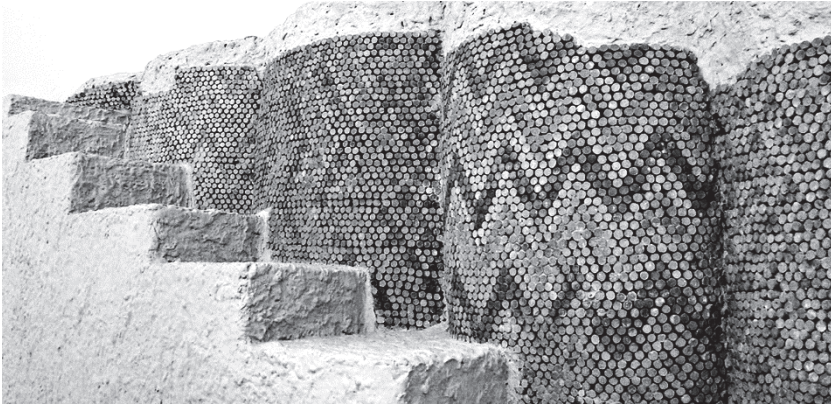

Вазата од Урук,
~3200-3000 ст.е.

нал да се занимава исклучиво со неземјоделски дејности. Забележани се специјализирани занаетчии, кои масовно произведувале едноставни керамички садови. На некои ликовни прикази се претставени ткајачки, а при ископувањата е најдена и специјализирана леарница за метал. Оваа специјализација на производството создала потреба од власт што ќе ја организира и спроведува размената на стоки; на власта, пак, ѝ требала идеолошка подлога, заедничка за сите учесници во системот. Наједноставна и најдобра идеолошка подлога на власта била религијата: технички, производите му биле давани на градскиот бог, а тој потоа му ги прераспределувал на народот.

Општествената улога на храмовниот комплекс на Еана во Урук е сликовито претставена на едно од најважните уметнички дела од тој период, т.н. „ваза од Урук“. Храмовниот комплекс ги собира плодовите од земјоделството како да се жртвен дар за божицата, а еден крупен човек во впечатлива облека ја има улогата на посредник. Најверојатно станува збор за управителот на храмовната организација, можеби и носител на сумерската титула *en*, „господар“.

Храмовите, изградени со голем и неплатен физички труд, останале највпечатливи градби во населбите, што сведочи за нивната улога како средишни точки на општеството. Во Урук напоредно постоеле два храмовни комплекси: првиот бил т.е. „округ на Еана“, а вториот – помалку истражениот зигурат на Ану, наречен и „храмовна кула“. Градбите во округот на Еана биле најсложени, а биле и преизградувани неколкупати во текот на периодот Урук IV. Во еден простор, ограден со ѕид, истовремено се користеле неколку огромни зграднија. Тие биле богато украсени со техника која станала типично обележје на доцниот Урук: во ѕидовите биле вметнувани конуси со бела, црна и црвена боја, кои образувале геометриски мозаици на површината на ѕидот. Конусите во една градба се изработени од камен, кој се наоѓал многу потешко од глината. Урук се наоѓал во исклучително рамно подрачје, па овие градби несомнено биле највпечатлива глетка во целата околина.

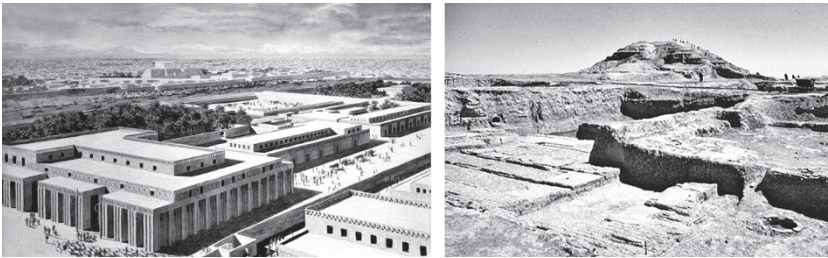

Скалила од округот на Еана, украсени со геометриски мозаик од конуси; денес се чуваат во *Pergamonmuseum* во Берлин

Улогата на храмот во собирањето и распределбата на стока создала потреба од еден сосема нов, специјализиран слој управители. Стопанството станало толку сложено, што се јавила потреба од сметководствени механизми со кои ќе се бележат стоките што влегуваат и излегуваат од централниот склад. Ова, пак, барало луѓе што умееле да работат со административни алатки и техники. Биле воспоставени стандардни мерки за суви и течни материи, за земја, за работа и за време; се јавиле никулците на писмото и првите записи, технологија што овозможувала сето ова да се прибележи за идни потреби.

На општествениот врв во Урук стоел човекот чии овластувања произлегувале од неговата улога во храмот, а современите истражувачи обично го нарекуваат „крал-свештеник“. На дното на општественото скалило биле луѓето што се занимавале со непосредно производство за храмот. Не знаеме колкава била оваа група луѓе, но според условите од третото илјадалетие ст.е., може да се претпостави дека храмот имал доволно вработени за да се задоволат сите негови потреби. Во третото илјадалетие ст.е., на зависните работници им се давале „порции“ – точно одредени количества јачмен, масло и текстил како надомест за нивните услуги; ваквиот систем веројатно потекнувал од времето на доцниот Урук. На плочките од Урук IV се забележани податоци за житото што им се делело на работниците, што е своевиден предвесник на идните „списоци на следувања“. Токму делењето порции на поголем број луѓе е причина за големиот број садови со извлечен обод, што ги спомнавме погоре. Овие садови се изработувале во неколку стандардни големини и веројатно служеле како мерки за дадениот јачмен; оваа претпоставка се темели и врз сличноста на раниот клинописен знак за леб или порција јадење, *ninda*, со изгледот на садот со извлечен обод.

Во оваа рана етапа на старористочното општество, постоела противпоставеност меѓу зависниците од храмот – кои добивале сè што им треба, но не биле слободни, и жителите на околината – кои биле слободни, но немале обезбедување од непогоди, на пример од лоши жетви. Храмот, кој се наоѓал во градот, сепак бил жаришна точка за сите, а преку собирањето данок ја обединувал целата област. Онаму каде градот го спроведува и го надгледувал производството, до доцното IV илјадалетие се развила и првата државна организација, без оглед на нејзината незначителна големина.

Лево: реконструкција на изгледот на округот на Еана во протоисториско време
Десно: приближно истата местоположба денес

Поделбата на трудот, која го означила почетокот на градскиот живот во Месопотамија, предизвикала темелно преустројство на општеството. Местото на човекот било одредено од неговото занимање. Многу луѓе сè уште биле земјоделци, рибари и сточари, и живееле во заедници со мошне слабо социјално раслојување. Овие заедници веројатно се наоѓале во трибутарен однос со градот: тие му отстапувале дел од својот приход, но затоа останувале општествено слободни и ја поседувале земјата што ја обработувале. Мнозинството од градското население било дел од храмовната организација и зависело од неа за да преживее.

Најдобар показ за градскиот поредок е еден запис, познат под името „Стандарден список на занимања“, кој за првпат се јавува кон крајот на доцниот Урук, а потоа верно се препишува во текот на следните 1500 години. На овој список во неколку столпци се набројуваат титули на службеници и имиња на занимања, почнувајќи од највисокото, па сè до најниското. Првата ставка на документот е нејасна, но подоцнежните писари ја објаснуваат со академскиот збор за крал, па веројатно станува збор за највисокиот службеник во областа. Следните ставки во стандардниот список на занимања се сложени од поимите *pat*, кој веројатно значи „водач“, и *gal*, со значење „голем“. Се јавуваат поими како „водач на градот“, „водач на орањето“, „големиот од бачилото“, или „големиот од кај овците“. Во списокот има ставки

за свештеници, градинари, готвачи, ковачи, кујунџии, грнчари и други занаети. Иако сè уште не го разбираме во целост, очигледно е дека списокот е всушност попис на специјализирани занимања во градовите.

ПРОБЛЕМОТ НА ЕТНИЧКОТО ПОТЕКЛО НА СУМЕРЦИТЕ

Најстарите познати пишани извори се на сумерски јазик, па затоа на Сумерците им го припишуваме и раѓањето на цивилизацијата. За жал, науката сè уште не може да даде целосен и издржан одговор на прашањата – кои биле Сумерците, дали биле сродни со некој друг народ, дали дошле од некаде, или пак се обликувале на територијата каде што ги наоѓаме во мугрите на историското време.

Поимите „Сумер“ и „Сумерци“ се изведени од подоцнежниот акадски збор *šumerû*, со кој во подоцнежните клинописни текстови се означувало не-семитското население во јужна Месопотамија. Од истиот збор се изведени имињата на народот и земјата и на други јазици – *Šinar* на хебрејски, *Sngr* на египетски и *Šanbara* на хетитски јазик. Но, сите овие поими се егзоними – „надворешни“ имиња, дадени од други народи. Сумерците се нарекувале самите себеси *ùĝ saĝ gíg-ga*, „црноглави“, својата земја ја нарекувале *ki-en-gi-r*, „земја на благородните господари“, а јазикот – *eme-ĝir*, „мајчин јазик“.

Според личните имиња од сумерските пишани извори, се чини дека на почетокот на историскиот период населението во јужна Месопотамија не било однородно, туку припаѓало на три различни етнички групи. Во текстовите се јавуваат сумерски имиња, семитски имиња и имиња со непозната етничка припадност. Сумерците биле најгусто населени од градот Нипур на север, до Персискиот залив на југ; Семитите главно се наоѓале северно од нив, во областа што подоцна била наречена Акад, а по неа и најстарите Семити во Месопотамија биле наречени Акадјани. Третата, непозната етничка група била расеана низ цела Месопотамија, а сведоштво дека воопшто постоела се некои имиња што не се ниту сумерски, ниту семитски. Научниците мислат дека овие три посведочени етнички групи се разликувале само по јазикот, а не и по степенот на културен развој; сите три групи достигнале еднаков цивилизациски дострел, и невозможно е да се утврди разлика ниту во системот на верувања, ниту во техничките и уметничките знаења и вештини. Веројатно се случила меѓусебна асимилација, при која претежнале елементите од оние што биле мнозинство; најважно од сè, не може да се зборува за никакви „антропо-

лошки Сумерци“, зашто анализата на черепите од сумерските гробници покажала дека меѓу погребаните имало и долихокефални, и брахикефални поединци.

Сумерскиот јазик не личи на ниту еден досега познат жив или изумрен јазик. Многубројните сумерски записи сведочат за високиот степен на нивната општествена и научна мисла – но, не даваат податоци ниту за нивното потекло, ниту пак за можните сродници на нивниот јазик. Еден сумерски текст ни соопштува дека народот живеел на својата територија, во Сумер, уште од создавањето на светот. Дејствието во повеќето сумерски митови и легенди навистина се случува во мочуришни предели или во долини испресечени со реки, кои наликуваат на југот на Месопотамија; но, од друга страна, Сумерците верувале дека житото и стоката потекнуваат од планините, го почитувале култот на „Господарката на планината“, и најпосле верувале во бог со име „Голема планина“. Ова се невообичаени нешта за народ кој наводно ја населувал јужна Месопотамија уште од своите најстари почетоци.

До пред само седумдесетина години, научниците верувале дека Сумерците ги донеле и својата цивилизација, и веќе пронајденото писмо од некоја непозната првобитна татковина, и дека кон крајот на IV илјадалетие ст.е. се населиле во јужна Месопотамија и го покори-ле тамошното население. Но, археолошките ископувања сведочат дека проблемот на потеклото и населувањето на Сумерците не е толку едноставен: имено, дека составните елементи на сумерската цивилизација имаат непосреден корен во протоисториските култури во Месопотамија и дека сумерската цивилизација не е „донесена“ од друго место, туку дека е производ на долг и постепен развој, во кој се мешале супстрати и суперстрати, домородни и преселнички култури.

Невозможно е да се утврди етничкиот состав на јужна Месопотамија пред појавата на првите пишани извори. Изворите се напишани на сумерски јазик, но нема начин да се дознае етничката припадност на луѓето што ги осмислиле другите чинители на развојот од протоисториски култури до цивилизација. Треба да се има на ум дека во текот на праисторискиот (до ~5000 ст.е.) и на протоисторискиот период (до ~3200 ст.е.) се случувале значителни преселнички придвижувања на номадски племиња, кои ги напуштале сушните планински и пустински предели за да се населат во плодните долини на Еуфрат и Тигар. Има обиди да се реконструираат етничките движења преку керамиката од локалитетите во јужна Месопотамија; но, тие не можат да дадат задоволителни сознанија, зашто протоисториската керамика еднакво често се шири низ населбите и преку трговска размена, и со продори на ново население.

Нема начин да се дознае ниту јазикот на кој се зборувало во Месопотамија пред појавата на писмото; според тоа, наводната „преселба“ на Сумерците и „наметнувањето“ на јазикот и писмото не можат ниту да се потврдат, ниту пак со сигурност да се побijat. Но, освен што писмото се јавило сразмерно брзо и ненадејно, таква ненадејна промена нема ниту во стопанството, ниту во организацијата на власта, ниту во архитектурата, ниту во религијата. Ова сведочи дека цивилизацијата не била пресадена од друга територија, туку дека била производ на еден развоен процес на територијата каде што за првпат ни е посведочена.

Кои биле, тогаш, Сумерците, и дали се воопшто дојденци во Месопотамија? Ако дошле однаввор, кои се новите цивилизациски одлики што ги донеле? На овие прашања сè уште немаме точни одговори, туку располагаме само со веројатни претпоставки. Во најново време, преовладува претпоставката дека барем една компонента во етногенезата на Сумерците потекнала од територија близу планината Кавкас, или пак околу Каспиското море – територии што честопати се нарекуваат „резервоар на племиња и народи“, а сè уште се недоволно познати и проучени. Според оваа претпоставка, една компонента на подоцнежните Сумерци слегла од тие области кон Ерменија и Месопотамија; во текот на V илјадалетие ст.е., главнината од овие племиња се спуштила сè до крајниот југ на Месопотамија, но делови од нив останувале долж бреговите на Тигар, Еуфрат и нивните притоки. Ваквата претпоставка за потеклото на Сумерците би можела да објасни зошто најпрвин бил поразвиен северот на Месопотамија, и зошто толку силни елементи од сумерската цивилизација се најдени далеку на север – во Тел Брак во долината на Кабур, во Мари на Еуфрат, во Ешнуна, Тутуб, Тел Аграб и во други градови во долината на реката Дијала. Секако, за да се разјасни проблемот на етничкото потекло и припадноста на Сумерците, нужни се уште многу истражувања и споредбени изучувања на најраната историја на предна Азија.

ЛИТЕРАТУРА:

- АНТОНОВА, Е. В. (1998). *Месопотамия на пути к первым государствам*. Москва: Восточная литература РАН.
- DAVIES, L. (1971). "The Last Predynastic Period in Babylonia". In Edwards, I. E. S. et al. (eds.), *The Cambridge ancient history*², vol. 1 part 2: *Early history of the Middle East*. Cambridge: at the University Press, 71–92.

- FOREST, J.-D. (2009). "The State: The Process of State Formation as Seen from Mesopotamia". In Pollock, S., & Bernbeck, R. (eds). *Archaeologies of the Middle East: Critical Perspectives*. New York, NY: John Wiley & Sons, 184–207.
- HUOT, J.-L. (2004). *Une archéologie des peuples du Proche-Orient: t. I, Des peuples villageois aux cités-États (Xe-IIIe millénaire av. J.-C.)*, Paris: Errances.
- KUHRT, A. (1997). "The Background". In *The ancient Near East: c.3000–330 BC*, vol. 1. London: Routledge, 19–27.
- MALLOWAN, M. E. L. (1971). "The Early Dynastic Period in Mesopotamia". In Edwards, I. E. S. et al. (eds.), *The Cambridge ancient history*², vol. 1 part 2: *Early history of the Middle East*. Cambridge: at the University Press, 238–314.
- NEDOMAČKI, V. (1981). "Protoistorijske kulture u Mesopotamiji". In *Arheologija Bliskog Istoka I. Predavanja na Katedri za Arheologiju Bliskog Istoka*. Beograd: Naučna knjiga, 27–47.
- NISSEN, H. J. (1988). *The Early History of the Ancient Near East, 9000–2000 B.C.* London: University of Chicago Press.
- СОЛОВЬЕВА, С. С. (2003). "Древнейшая Месопотамия. Формирование раннеклассового общества. Города-государства Шумера". In Кузищин, В. И. (ed.), *История Древнего Востока под редакцией В. И. Кузищина*. Издание третье, переработанное и дополненное. Москва: Высшая школа, 113–123.
- VAN DE MIEROOP, M. (2004). "The Uruk Phenomenon". In *A History of the Ancient Near East, c. 3000–323 BC*. Malden, MA: Blackwell Pub., 19–40.

СУМЕР

Сумер во ранодинастичкиот период. – Главни особености. – Фази на ранодинастичкиот период. – Проблеми во утврдувањето на хронологијата. – Првите познати владетели во Сумер. – Политичкиот и стопанскиот живот. – Споменици на градежништвото и уметноста. – Кралските гробници и „Знамето од Ур“. – „Степалата на јастребните“. – Вазата на Енџемена. – Сумерската религија. – Космологија, теологија и пантеон. – Сумерската митологија. – Митови за создавањето на светот и човекој. – Митови за големиот пошол. – Митови за Инана и Думузид. – Други митови, верувања и обреди.

СУМЕР ВО РАНОДИНАСТИЧКИОТ ПЕРИОД

Во ранодинастичкиот период во Сумер веќе се среќаваме со пишани извори, кои содржат податоци за владетелите, нивните походи и судирите меѓу градовите-кралства; има и сè повеќе уметничките споменици кои сведочат за општествено-економските, етничките и верските чинители на сумерската цивилизација.

• *Главни особености.* – Сè до втората половина на III илјадалетие ст.е., Сумерците немале единствена држава, туку живееле во многубројни градови-кралства. Според изворите, во ранодинастички Сумер имало четиринаесет такви државички: Сипар, Акшак, Киш, Ларак, Нипур, Адаб, Ума, Лагаш, Бад-Тибира, Шурупак, Урук, Ларса, Ур и Ериду. Градови под силно сумерско влијание, а понекогаш и под власт на некое сумерско кралство, имало и во другите делови на Месопотамија. Најзначајни такви населби биле градот Мари на Еуфрат, Ешнуна, Тутуб и Тел Аграб во долината на реката Дијала, а уште подалеку на север – Тел Брак и Ашур.

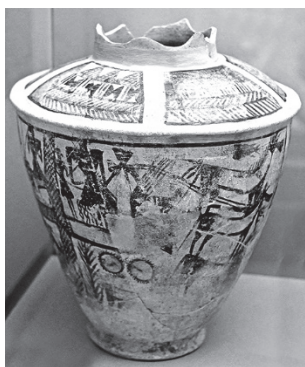
Сите сумерски градови-кралства имале владетели или управители, организирана власт и стопанство, како и свештенство собрано околу храмот на локалното божество. Некои градови, како Ериду, Нипур и Сипар, во текот на целата своја историја останале само верски центри и никогаш не се обиделе да загосподарат со соседите. Лагаш бил силен стопански центар, но никогаш не успеал да воспостави трајна контрола врз сразмерно поширока територија. Од друга страна, владетелите на Киш, Ур и Урук, кои имале освојувачки амби-

ции, многупати успевале да воспостават превласт и над поголеми области.

Сумер бил политички расцепкан на голем број мали држави, но сепак претставувал единствена територија, со единствена цивилизација и едно писмо. Имало еден, заеднички сумерски пантеон, во кој влегувале главните, заеднички богови, но и сите локални божества. Разликите најчесто се гледале во големината и во населеноста на државите, како и во степенот на нивниот стопански развој.

Во ранодинастичкиот период, пишаните извори стануваат сè побројни, но главен извор за развојот на сумерското општество сè уште се археолошките наоди. Ранодинастичкиот период во Сумер е поделен на три фази врз основа на стилската анализа на керамиката, цилиндричните печати, скулптурите и металните изработки. Основниот проблем при ваквата анализа се состои во тоа што овие категории не се развивале рамномерно во целиот Сумер; има области во кои архајските облици се задржале во сите три фази од ранодинастичкиот период, што го отежнува утврдувањето на апсолутна хронологија. Спомениците на градежништвото имаат помала важност при утврдувањето на хронологијата, зашто традиционалните облици на градба се задржале уште долго време откако завршил периодот во кој се појавиле. Цврста граница меѓу спомнатите три фази не може да се постави дури ни кај керамиката, но кај неа сепак има типови што се карактеристични за еден или за друг период.

• *Фази на ранодинастичкиот период.* – Првите две фази од ранодинастичкиот период биле релативно куси. Тие траеле од ~2800 до ~2700 ст.е., а третата фаза траела од ~2700 до ~2350 ст.е.

Ранодинастичка шарлах-керамика; горниот капак и фигурите се обоени во светлоцрвена боја.

Главна особеност на *првата фаза на ранодинастичкиот период* е керамиката обоена со светлоцрвена боја, која во науката се нарекува „шарлах-керамика“. Садовите се исцртани со украси во црна боја, најчесто геометриски, а мошне ретко со слики на животни или луѓе. Шарите на постарите примероци се неправилни, а подоцна стануваат геометриски правилни и подредени во линиски мотиви: вкрстени линии, рибина коска, змиски крушки и концентрични кругови. Се изработувале и *вази од камен*, украсени со длабоки релјефни мотиви, а понекогаш и т.н. *џолна џластиска* – *скулптури што стојат слободно во џросџорџи*, како животински глави.

Градежништвото ги задржало традиционалните облици на градба од времето на протоисториските култури, особено од Урук IV. Бројот и големината на храмовните градби се зголемува сразмерно со зголемувањето на населеноста; со тоа, се зголемува и бројот на свештениците, како и обемот на стопанската активност на храмовите. Препознатлива одлика на градежништвото од ова време се т.н. *иланконвексни тули*, чија долна страна била рамна, а горната конвексна, т.е. испакната. Овие тули се печеле во печки, со што станувале тврди како камен, а како врзивен материјал се користел битумен. Се користеле сè до крајот на третата фаза на ранодинастичкиот период, и тоа не само во Месопотамија, туку и во долината на реката Дијала.

Ако се суди според археолошките наоди, приближно во ова време во јужна Месопотамија се случила некаква *кашастрофална поплава*, која во поголемиот дел сумерски градови оставила високи наноси тиња. Овој дел од Месопотамија секако бил изложен на редовните излевања на Еуфрат и Тигар, но оваа поплава била несекојдневно голема – дотаму што останала овековечена во историското сеќавање како „*иолемииот иошой*“. Многу населби, особено оние што лежеле пониско, биле целосно уништени; устројството на Сумер најверојатно го возобновиле повисоките населби, кои ја преживеале непогодата. Не е случајно тоа што едно од најстарите преданија за Потопот било создадено токму во Сумер.

Во *втората фаза на ранодинастичкиот период* шарлах-керамиката се произведува сè поретко; вазите стануваат сè повисоки, со сè побогати украси, а има и примероци на кои целиот мев на вазата е насликан со човечки и животински фигури. Фигурите се претставени само како црни површини. Се изработуваат цилиндрични печати со сцени на борба меѓу луѓе и животни, сцени на гозба, пловење на кајче, како и претстави на т.н. „света свадба“. Станува збор за митски сцени, што значи дека претставените фигури се најверојатно божества или владетели.

Глава на жена од Тутуб (Кафаца) со инкрустирани зеници од син камен

Значително се развива и обработката на металите – бакарот, бронзата, среброто и златото, а леарските вештини веќе имаат широка примена. Се изработуваат човечки и животински фигурини, накит и амајлии од метал, како и уметнички предмети од полускапоцениот син камен, *lapis lazuli*, кој не се наоѓал толку често, па дотогаш се користел само за веѓите и зениците на

заветните статуети. Најблиските наоѓалишта на син камен се наоѓале во Авганистан и Иран, па тоа што се користи во Месопотамија укажува дека веќе се воспоставиле трговски врски со овие далечни земји. Од пишаните извори го дознаваме и тоа, дека еден владетел на Урук по име Енмеркар, кој живеел околу 2750 ст.е., успешно војувал против градот Арата во јужен Иран за да се снабди со разни полускапоцени камења, меѓу кои се спомнува и синиот камен. Освен за инкрустација кај човечките и животинските фигури, овој камен најмногу се користел за изработка на накит и мозаици.

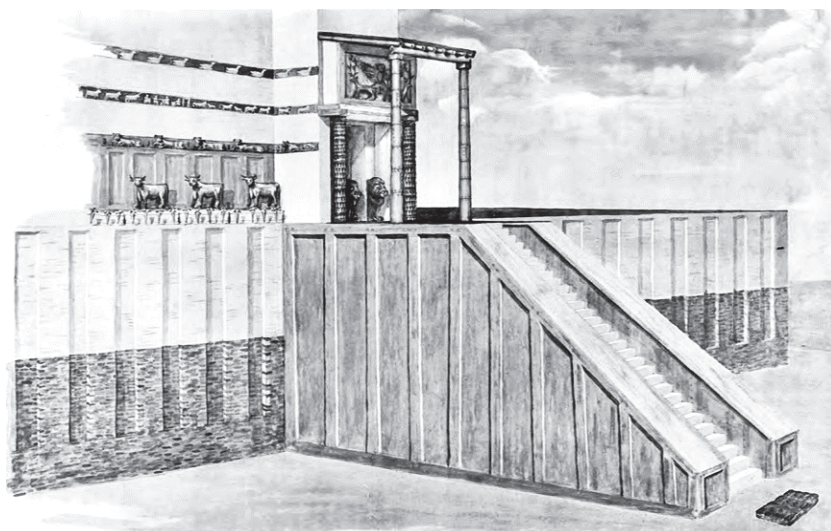
Во *третата фаза на ранодинастичкиот период*, грнчарското колце станува сосем вообичаена појава. Керамиката не е уметнички обработена, туку се произведува во големи количества. За разлика од керамиката, обработката на металите бележи високи дострели. Се изработуваат метални ковчези со врежани и релефни орнаменти, а особено се развива изработката на метални орудија и оружје – секири, тесли, копја и мечови. Тие се изработувале од злато, се збогатувале со истенчени украси и се положувале во храмовите како жртвени дарови за некое божество, или пак се оставале во гробовите како гробни прилози. Многу напреднала и изработката на накитот, кој добил мошне убави облици, со складни украси и умерено прикажани мотиви. Обработката на синиот камен се раширила насекаде низ Месопотамија. Мотивите на цилиндричните печати се исти како и во втората фаза; затоа, пак, на камените вази има нови мотиви – композиции со животни, на кои животните меѓусебно се растргнуваат. По пат на трговија, ваквите вази стасувале сè до долината на реката Инд.

Основните облици во градежништвото и во храмовната архитектура остануваат исти. Најдени се кралски палати во Киш, Ериду и Мари, а од сите истражени храмови, највпечатлив е *храмот во Ал-Убаид*.

Храмот во Ал-Убаид бил изграден од планконвексни печени тули; стоел врз високо издигната основа изградена од непечени, а обложена со печени тули. Во неговите урнатини е најдена плочка, еден вид камен-темелник, со натпис: „Аанипада, крал на Ур, син на Месанипада, крал на Ур, го изгради ова за господарката Нинхурсаг“. На оваа плочка за првпат го среќаваме името на Аанипада; името на татко му, пак, веќе се јавува во сумерскиот кралски список, каде е одбележан како прв крал на првата династија во Ур. Нинхурсаг е божица-мајка во сумерскиот пантеон.

До основата, врз која стоел храмот, воделе скалила од варовник. Страните на скалилата биле обложени со дрво. Основата е целосно зачувана, а урнатините од храмот биле фрлени покрај неа во

големи купови шут. На фасадните сидови сè уште имало делови од фризон од бакар и камен, така што истражувачите можеле да ги реконструираат речиси сите надворешни украси. Скалилата завршувале со предворје со два столба, изделкани од палмини стебла и обложени со бакарна ламарина. Од двете страни на двокрилната порта стоел уште по еден столб од палмино стебло, покриен со слој од битумен, врз кого бил нареден мозаик од седефни камчиња, со што се добивала црно-бела геометриска шара. Врз овие столбови почивала висока плоча со бакарни рељефи, на кои бил прикажан орел со лавја глава, со два елена во канците. Од двете страни на влезот стоеле и два лава во природна големина, изработени од дрво и покриени со бакарна ламарина. Очите, забите и јазикот биле изведени со инкрустација на полускапоцен камен.

Реконструкција на влезот во храмот во Ал-Убаид

Влезот во храмот бил во иста линија со работ на високата основа, а остатокот од фасадата бил вовлечен навнатре; така останало и место за низа дрвени фигури на бикови, обложени со бакарна ламарина. Биковите стоеле странично, но главите им биле свртени кон гледачот. Зад нивните грбови, на фасадата имало низ од црвено-бели розети, всушност – керамички клинови забиени во фасадата, од кои се гледале само главите. Над низата од розети имало три фриза. На првиот фриз биле прикажани помали фигури на бикови од бакар; на вториот, во бакарна рамка, обоени фигури од варовник и школки, кои прикажувале сцена на молзење крави на храмовниот имот; на третиот фриз биле прикажани гулабици во плиток, груб рељеф од варовник, кои исто така најверојатно биле обоени.

Сите овие фризови, фигури и рељефи, чии фрагменти се чуваат во Британскиот музеј во Лондон, несомнено ја правеле фасадата на храмот мошне живописна. Како што фризовите оделе нагоре, нивната височина се намалувала, со што мајсторите смислено создале илузија на уште поголема височина на целата фасада од храмот.

Плочата со бакарни рељефи на фасадата од храмот; на неа е прикажан орелот со лавја глава (Имдугуд или Анзу) со два елена во канците

• *Проблеми во утврдувањето на хронологијата.* – Погоре спомнавме дека ранодинастичкиот период во Сумер траел од крајот на Џемдет Наср (~2800 ст.е.) до ~2350 ст.е., кога сумерските градови-кралства за првпат кусо се обединиле под водство на Лугалзагиси. Но, како научниците ја утврдиле оваа хронологија, кога во пишаните извори сè уште нема такви податоци за Месопотамија во III илјадалетие? Најпрвин, наодите што лежеле веднаш над протоисториските слоеви се анализираше со радиоактивен јаглен, т.н. „метода C-14“. Но, овие првични анализи дале дати што немаат врска со претпоставените: се појавила празнина од близу 500 години, која не можела ниту да се објасни, ниту да се пополни. Во Месопотамија, особено во нејзиниот јужен дел, не можело да има застој од цели пет века меѓу крајот на протоисторијата и почетокот на историскиот период. Затоа, се прибегнало кон друг начин на утврдување на хронологијата, кој главно се темелел врз знаењето и искуството на археолозите.

Основа за пре-пресметувањето на хронологијата била археолошката стратиграфија. Најпогоден локалитет за проучување на стратиграфијата и за утврдување на хронологијата бил градот Тутуб (ден. Кафаџа) во долината на реката Дијала. Таму, на едно исто место, биле изградени десет различни храмови, секој кренат врз урнатините на претходниот. Храмовите му биле посветени на сумерскиот бог на месечината, Нана, кого Семитите го нарекувале Син. Храмовите I-V биле изградени во протоисториско време, во текот на културите Урук и Џемдет Наср; последниот, десеттиот храм, бил од вре-

мето на Саргон од Акад, значи по 2335 ст.е. Според тоа, храмовите VI-IX му припаѓале на ранодинастичкиот период; храмот VI веќе бил извидан со планконвексни тули. Требало да се утврди векот на траење на секој од тие храмови, а како мерило била земена висината на шутот нафрлан пред влезната фасада на храмот VII. На едно место биле утврдени 16 слоеви отфрлена ѕидна облога која, како и кај сите тогашни градби, била направена од варосана кал. Поради климата во Месопотамија, облогата на надворешните ѕидови најверојатно се обновувала секоја година, па тие 16 слоеви отфрлена ѕидна облога значат дека и храмот постоел 16 години. Откако се утврдило колку е висок купот од шут што се собирал 16 години, со приближна веројатност било пресметано и колку долго постоеле сите други слоеви, од VI до IX храм. Од пресметката произлегло дека трите фази на ранодинастичкиот период траеле околу 600 години, односно дека во северен Сумер и околината овој период почнал на преминот од IV во III илјадалетие, а траел до околу 2350 ст.е., што грубо се вклопува во хронологијата на протоисторискиот и на подоцнежните династички периоди. Во некои области во јужна и средна Месопотамија се можни разлики од еден до два века, зашто и општествениот развој некаде одел побрзо, а некаде побавно.

Останало нерешено само прашањето – зошто анализите со методата c-14 даваат погрешни резултати само за ранодинастичкиот период во Сумер, а податоците за претходните и за последователните периоди се прифатливи и релативно точно се вклопуваат во хронологијата на стариот Исток. Засега, единствена можна претпоставка е дека во првата половина на III илјадалетие ст.е. се случило пореметување во магнетното поле на Сонцето, кое влијаело врз времето на распаѓање на радиоактивниот јаглен во органската материја, а со тоа и на пресметките засновани врз методата c-14.

ПРВИТЕ ПОЗНАТИ ВЛАДЕТЕЛИ ВО СУМЕР

Како што видовме погоре, владетелската функција – споена или одделена од должноста на врховниот свештеник – постоела уште во протоисторискиот период. Сепак, првите познати имиња на владетели, како и првите познати династии, ги среќаваме дури во ранодинастичкиот период. Имиња на владетели има на цилиндричните печати, на заветните фигури и статуи, на стелите, како и на рељефните плочи од камен што се вградувале во храмовните темели.

Поцелосни податоци за сумерските владетели има на *сумерскиот* *кралски список* што го спомнавме погоре. Станува збор за ли-

тературно дело кое потекнува од старобабилонско време, а во кое е опишано кралувањето (*nam-lugal*) во Месопотамија од почетоките на светот до крајот на првата династија од Исин. Според теоријата (или, поточно, идеологијата) на ова дело, во Месопотамија постоела една и единствена кралска власт, која во секое соодветно раздобје почивала во само еден град; промената во династиите носела и промена на седиштето на власта. На овој список, вистинските историски одгласи се преплетуваат со религијата, култот, митовите и легендите:

Откако мина потопот, кралството слезе од небото. Кралството беше во Киш. Во киш, Га...ур (?) стана крал и владееше илјада и двеста години. [...] Енмебаргеси, кој донесе плен во оружје од земјата Елам, стана крал и владееше деветстотини години; Ака, синот на Енмебаргеси, владееше шестотини дваесет и пет години. Владееја дваесет и три краља за време од дваесет и четири илјади петстотини и десет години, три седмици, триесет и еден ден и половина. Киш беше покорен со оружје; неговото кралство беше пренесено во Е-ана [Урук]. Во Урук, Мескиагашер, син на Уту, богот на сонцето, стана господар и крал и владееше триста дваесет и четири години; Енмеркар, неговиот син, стана крал и владееше четиристотини и дваесет години. [...] Божескиот Гилгамеш [...] владееше сто дваесет и шест години; Урнунгал, синот на Гилгамеш, владееше триесет години. [...] Дванаесет кралеви владееја две илјади триста и десет години. Урук беше покорен со оружје; неговото кралство беше пренесено во Ур. Во Ур, Месанипада стана крал и владееше осумдесет години [...]

За првите две фази на ранодинастичкиот период податоците се сè уште малубројни. За третата фаза се веќе пообемни; сепак, на списокот ги нема имињата на некои кралеви што зборуваат детално за себеси во сопствените записи, или пак се спомнуваат во други пишани извори од времето во кое владееле. Нема ниту збор за првата династија од Лагаш – од Ур-Нанше до Урукагина – и никаков спомен за архајскиот процут на Урук кон почетокот на III илјадалетие ст.е. Причините за ова несогласување сè уште не се разјаснети.

Единствениот владетел кој се спомнува во првата фаза на ранодинастичкиот период е *Зиусудра*, владетелот на Сипар. Во една верзија на митот за Потопот, Зиусудра е единствениот човек кому боговите му укажале милост да го преживее уништувањето на светот, што во некоја смисла го прави претходник и модел за библискиот Ное.

Од втората фаза на ранодинастичкиот период, познати ни се имињата на двајца владетели од Киш – *Енмебаргеси* и неговиот син *Аја*. Првиот се спомнува како 22. владетел на Киш, но во списокот не ги пишува имињата на неговите претходници. Не е спомнат ниту владетелот *Месилим*, иако неговото име е напишано на еден кралски

жезол, како и на една стела што ја поставил меѓу градовите Ума и Лагаш како судија во нивниот територијален спор. Од Урук ни се познати три имиња: *Мескиаиашер*, *Енмеркар* и *Луиалбанда*. Енмеркар се спомнува како основач на градот Урук и освојувач на иранскиот град Арата, каде запленил многу полускапоцени камења и други богатства.

Од третата фаза на ранодинастичкиот период, во некои градови – Киш, Урук, Ур, Лагаш, Акшак – веќе се спомнуваат и по десетина владетели, но за нив најчесто не знаеме ништо друго, освен нивното име.

Познати се повеќе владетели на градот-кралство Ур. Тие се подредени во три династии, кои владееле во третата фаза на ранодинастичкиот период, а најстарата од познатите династии веројатно владеела уште во втората фаза. Најмногу податоци за владетелите на Ур црпице од раскошните кралски гробници, што во 1927 ги открил Ленард Вули, еден од најзаслужните истражувачи на Месопотамија. Совршено изработените гробни прилози од злато и полускапоцен камен ги засениле дури и наодите од гробницата на Тутанкамон, отворена во 1922, зашто гробниците од Ур се постари безмалку 14 векови. На натписите во кралските гробници стојат имињата на владетелите од тогашната династија Калам – *Мескаламдуи* и *Акаламдуи*, како и на кралицата *Пуаби* и кралот *Абарии*. Поради нивното исклучително значење, овие гробници подетално ќе ги разгледаме подолу.

По династијата Калам, околу 2650 ст.е. доаѓа династијата што во кралските списоци е означена како „Прва урска династија“. Од неа ни се познати двајца владетели – *Месанијада* и *Аанијада*, кои веќе ги спомнавме како градители на храмот на Нинхурсаг во Ал Убаид. Иако теренот е систематски истражен, досега не се најдени нивните гробници; можно е дека биле поставени над гробницата на кралицата Пуаби, па зашто биле подостапни, биле откриени и опљачкани уште од дамнешно време, каков што е случајот со повеќето гробници на блискиот Исток. Можеби токму нивните гробници ги спасиле наодите од подлабоките слоеви, зашто крадците мислеле дека под нив нема други гробници. Од Втората урска династија знаеме само четири владетели; нивното владеење го прекинал Лугалзагиси, кралот на Урук, а потоа Ур паднал под власт на Саргон од Акад.

Глава од заветен жезол или боздоган со името на Месилим од Киш, посветен на божицата Нингирсу во Лагаш

Владетелите од *Лагаш* оставиле бројни пишани и уметнички споменици. Од времето на *Ур-Нанше* се зачувани камени рељефи и убаво изработено оружје, што сведочи за високо развиената уметност и занаетчиство во Лагаш во XXVII век ст.е. Ур-Нанше извесно време ја проширил власта и над други градови, меѓу кои бил и Ур. Друг подобро познат владетел од Лагаш е кралот *Еанашум*. Тој бил освојувач кој исто така успеал да го покори Ур, но и други градови-кралства, што се спомнува на рељефите од негово време. На прочуената „Степа на јастребите“, за која ќе стане збор подолу, кралот е прикажан на ист начин како и кралевите од Ур. Според некои наоди, на Еанатум треба да му се припише и палењето на градот Тутуб, а на еден натпис, пак, самиот се фали дека го освоил градот Акшак. Навистина, еден археолошки слој во Акшак, како и во Мари на Еуфрат, покажува разурнување ~2550 ст.е., време што приближно одговара на освојувањата на Еанатум. Пред тоа, Ур и Мари имале пријателски односи, за што сведочи еден натпис на Месанипада од Ур, на кој се набројани подароците пратени во Мари.

II

Т.н. „Конус на Урукагина“, на кој е испишан текстот на неговите реформи; денес се чува во музејот во Лувр

За крајот на ранодинастичкиот период (~2500-2350 ст.е.) се врзуваат имињата на уште неколку владетели на Лагаш, од кои најмногу се спомнуваат *Еншемена* и *Урукагина*. Урукагина има голема улога во историјата на законодавството, зашто бил првиот владетел во познатата историја што спровел еден вид општествени реформи. Со овие реформи требало да им се стави крај на самоволието и на поткупливоста на свештениците, кои ги контролирале и собирањето даноци, и судството, па наплаќале преголеми давачки од граѓаните и ја присвојувале најдобрата обработлива земја. Во текстот на реформите се спомнува дека свештениците наплаќале големи суми за погребни, венчавки и разни други обреди, поради што страдале сиромашните. Со реформите на Урукагина се намалил бројот на свештениците; зачуваните текстови го фалат кралот, зашто ги спасил своите граѓани од лихва-

ри, глад, поткраднување и напади, и со тоа им донел слобода. До тоа време, бројот и моќта на свештенството непрестајно се зголемувале, за што сведочат сè побројните простории што се досидувале во храмовните комплекси.

Сепак, реформите на Урукагина не потрајале долго; уште во негово време, Лагаш паднал под власт на Лугалзагиси, а потоа и на Саргон од Акад.

Долго се мислеше дека *Гилиамеш*, петтиот владетел од првата династија во Урук, е само лик од митските приказни, херој што бара божеска бесмртност; сепак, владетелските списоци и некои други, подоцна откриени пишани извори, сведочат дека постоела и историска личност, владетел со тоа име. За владетелите, пак, од втората династија во овој град не се врзани позначајни настани. Единствениот владетел од третата династија во Урук, *Луиалзаиси*, бил устоличен ~2350 ст.е. и владеел сè до создавањето на Акадското кралство во 2335 година ст.е. Изворите ни го претставуваат Лугалзагиси како освојувач, кој успеал за кусо време да го покори не само југот на Месопотамија, туку наводно и цела Месопотамија и Сирија. На една ваза што му ја посветил на богот Енлил, Лугалзагиси вели дека Енлил му дал владение над сите земји од изгрејсонцето до зајдисонцето и дека ги потчинил сите луѓе од Долното море (Персискиот залив) до Горното море (Средоземното море); дека сите други владетели му се покори-ле и се поклониле пред неговата палата во Урук; дека под негова власт целиот народ со радост ја наводнувал земјата. Но, зачуван е и еден запис од непознат автор, кој тврди дека Лугалзагиси го запалил и го опустошил Лагаш, дека пролеал крв во храмовите и дека ги осквернавил божествата. На крајот на текстот се фрла проклетство над освојувачот Лугалзагиси како казна од Нидаба, божицата на жетвата и учењето. Владеењето на Лугалзагиси завршило неславно. Новиот освојувач на Месопотамија, *Сарион од Акад*, го заробил, го затворил во кафез и го донел пред портите на главниот храм на Енлил во светиот град Нипур. Нема податоци дека Лугалзагиси бил погубен; се претпоставува дека продолжил да живее како локален владетел.

ПОЛИТИЧКИОТ И СТОПАНСКИОТ ЖИВОТ

Животот во сумерските градови-кралства течел напоредно со реките и со каналите за наводнување. Овие канали биле пловни, а некои од нив биле широки и по 25 метри. Секој град-кралство се состоел од градска населба со предградие и неколку села или помали гратчиња, со обработлива земја за ниви, зеленчукови градини, овоштарници и расади од палми. Необработената земја служела како пашиште. Не знаеме колку жители, ниту пак колкава површина имал секој град поединечно. Зачувани се одредени податоци за градот Лагаш, но научниците ги толкуваат на различни начини; според сè,

градот имал приближно 35.000 жители, а целата држава зафаќала околу 2900 квадратни километри. Централната градска населба, Гирсу, зафаќала околу дванаесет квадратни километри.

Главна градба во секој сумерски град бил храмот, посветен на некое божество во сумерскиот пантеон. Освен храм на заштитникот на градот, во поголемите градови имало и други храмовни комплекси, посветени на главните божества од пантеонот. Околу секој храм се собирало слободно население, кое образувало еден вид храмовна заедница; таа била обврзана да работи за храмот без надомест, да дава придонеси и да го одржува култот на божеството-заштитник. Ако во градот имало повеќе храмови, тогаш имало и повеќе храмовни заедници.

Сите земни нешта се сметале за сопственост на боговите, па така и населението било сопственост на божеството-заштитник на градот; во пишаните извори, на пример, се спомнува „народот на Нингирсу“, т.е. населението на Лагаш, чиј градски заштитник бил богот Нингирсу. Во ранодинастичко време јасно се обликувале само два општествени слоја: *владетелскиот*, во кој влегувале владетелот, другите великодостојници, свештениците и чиновниците, и слојот на *слободни селани и занаетчи*. Робовите сè уште биле малубројни, а главно се добивале со воени походи. Тие му припаѓале на владетелот или на храмовите, а не на приватни сопственици. Нивната улога во производството сè уште не влијаела врз создавањето вишок на вредност, па затоа и општеството не може да се нарече во полна мера робовладетелско туку, како што спомнавме погоре, се среќава поимот „азиски начин на производство“.

Слободните селани и занаетчи можеле да имаат сопствена куќа, стока, орудија и чамци, но не биле трајни сопственици, туку само плодоуживатели на земјата. Најголемиот дел од земјата бил сопственост на владетелот, а значителен дел му припаѓал и на свештенството, односно на храмовите. Земјата на храмот била поделена на три дела. Првиот дел се нарекувал „божја земја“, а го обработувало целото население од соодветната храмовна заедница. Вториот дел се викал „земја за храна“ и им се давал на селаните за да се издржуваат, а третиот дел, наречен „земја-ораница“, се давал под закуп, со тоа што закупецот морал да приложи дел од жетвата или бербата, а понекогаш и одредено количество сребро. На тој начин храмовите обезбедувале храна за потребите на свештенството, но и за размена за други стоки, особено за метал, камен и дрво; дел од родот бил чуван во остави, во случај следната година да не биде родна. Освен обврските кон кралот и државата – копањето и одржувањето канали, сидањето палати и градски бедеми и учеството во воени походи – припадниците на храмовната заедница морале без надомест да извр-

шуваат и други работи врзани за храмот, особено градежни потфати. Пишаните извори сведочат дека Сумерците ги управувале работите со особена уредност. Најдени се илјадници списоци на учесници во работите за одржување на храмот, а забележан е и надоместот во храна или производи што му се давал на секој работник; зачувани се списоци на примени и предадени производи, како и разни признаници.

Жителите се здружувале според струките, односно занаетите. Рибарите биле поделени според тоа дали ловат речна или морска риба; пастирите за мазги биле одделени од оние за магарина; имало и струка на кротители на змии. По струки биле поделени и занаетчиите; од нив, некои работеле за населението, други за владетелот, а трети за храмот, па живееле во помошните простории на храмовниот комплекс. Трговијата со другите градови-кралства се одвивала преку храмовната администрација. Сите овие работи барале и голем број писари, надзорници, чувари и други чиновници; над нив стоеле главниот надзорник, *ni-banda*, и главниот економ, *agrir*, сите под врховен надзор на првосвештеникот на храмот, наречен *sanga*. Станувало збор за вистински теократски држави: и владетелот бил свештено лице, „божји пастир“, понекогаш истовремено и првосвештеник.

Во ранодинастичкиот период, владетелот на градот-кралство бил нарекуван *ensi* – „управител“, или пак *lugal* – „крал“; *lugal* буквално значи „голем човек“ (*lu* – човек, *gal* – голем). Не сме сигурни како се разликувале овие две титули, но се мисли дека енси му бил потчинет на лугалот како еден вид зависен владетел, или пак локален управител во град што се наоѓал во склоп на поголем град-кралство. Во некои текстови од Урук и Лагаш се јавува и титулата *en*, која обично се преведува како „господар“, а жената на владетелот имала титула *nin*, „господарка“. Таа имала видна улога во државата, особено во верскиот живот; ова несомнено произлегувало од сумерскиот пантеон, во кој имало неколку важни божици и брачни парови, па така и владетелот со сопругата биле претставници на тие божески парови на земјата.

Не сме сигурни ниту каде живееле раните сумерски владетели. Палати од ранодинастичко време се најдени само во Урук, Киш, Ериду, Мари и Тутуб; тие се нарекувале *e-gal*, „голема куќа“. Имале слична основа како и станбените градби, со неколку простории распоредени околу централен двор, со тоа што палатите биле многу поголеми од куќите на обичните луѓе. Некои палати имале и по неколку двора обиколени со простории, а понекогаш и предворја со столбови, водовод и канализација. Освен тоа, имале многу подебели ѕидови од обичните куќи, а сите површини биле обработени подобро и поквалитетно.

Владетелот, кој управувал со државата во име на локалното божество, прогласувал дека бил избран од раѓање да биде божески претставник на земјата. За божеското потекло на Еанатум од Лагаш се вели:

Богот Нингирсу го положи семето за Еанатум во утробата [...] му се радуваа на Еанатум. Инана му беше придружничка; го нарече Еана-Инана-Ибгалакакатум, „Достоен во храмот на Инана од Ибгал“, и го стави во пазувите на божицата-мајка Нингурсаг. Нингурсаг му ја подаде својата дојка. Нингирсу му се радуваше на Еанатум, ја стави подлактицата врз него; тој беше долг пет лакти и педа! Нингирсу со голема радост му го подари кралството во Лагаш.

Кралот бил и врховен судија и првосвештеник, а откако положбата на првосвештеник се одделила од кралската, тој претседавал со целото свештенство, кое сепак имало голема моќ. Уште во мугрите на ранодинастичкиот период има извори во кои се спомнуваат „собрание“ и „старци“. Се претпоставува дека „собранието“ го сочинувале сите возрасни слободни мажи, а дека „старците“ биле избрани угледни граѓани, кои учествувале во решавањето на поважните работи во градот-кралство. Владетелот ја ускладувал работата на сите храмовни заедници и раководел со главните јавни потфати – градбата на канали и патишта, градењето или обновувањето храмови и градбата на утврдувања. Владетелите се прикажувале со корпи полни градежен материјал и алати, како симболичен показ дека учествувале во работата. Главен извор на приход на владетелот биле давачките од целото население, како и воениот плен – ако водел успешни освојувачки војни.

Важно место во животот на секој град-кралство имале обредните свечености и празници што биле врзани за годишните времиња и земјоделските работи; тие секогаш биле посветени на големите божества, пред сè на главниот заштитник на градот. Сето ова се водело според лунарниот календар, според кој се вршеле и земјоделските работи. Обредите се извршувале во самиот храм – на покривот, на сиданата основа и во дворот; на врвот на зигуратот, пак, имало мал храм со престојувалиште за божествата, зашто се верувало дека таму им е најлесно да слегуваат на земјата. Обичните луѓе можеле да влезат само во дворот на храмот, а пристап на сите други места имале само свештениците и владетелот.

Во ранодинастичко време, покојниците се погребувале надвор од градовите. Најстарата некропола надвор од населено место е најдена кај Ериду, а потекнува уште од протоисторискиот период; такви некрополи имало и покрај најголемиот број други градови. Од друга страна, зачувани се мошне малку кралски гробници од ранодинастичкиот период. Тие најверојатно се ограбувале уште во ан-

тичко време, а редовно ги уништувале и поплави, зашто не биле обложени со камен; најчесто станувало збор за обични јами, понекогаш обложени со ќерпич и рогозина. Малку од нив имале конструкција изработена од камен.

Уметноста и уметничките занаети биле мошне ценети. Речиси е неверојатно тоа што храмовите и владетелските палати се граделе од едноставен ќерпич, понекогаш со надворешен слој од печени тули, а сосем ретко и со сидови од печени тули, а нивната внатрешност се украсувала со скапоцени уметнички изработки од злато, сребро, електрон, полускапоцени камења и седеф, најдени при археолошките ископувања или пак претставени на релефите. Имало и завеси, простирки од кожа и крзно и разнобојни ткаенини, но од нив, за жал, не останало ништо. Од она што се гледа на ликовните претстави, облеката најчесто се изработувала од кожа, а особеност на сумерската облека е тоа што од надворешната страна се гледа руно со долги прамени. И жените и мажите носеле еден вид здолништа од руно, т.н. „каунакес“ (акад. *gunakku*); слугите и робовите носеле покуси и поедноставни здолништа, исто така од руно. На некои ликовни претстави се гледа и облека од обични ткаенини. Свештениците обично се прикажани голи, само со појас околу половината. Војниците имале кожна облека – дури и кожни штитови и шлемови – а биле вооружени со копја, мечови и секири. Освен одреди од пешаци, во војската имало и борни коли кои ги влечеле мулиња или магариња. Колите имале облик на висок сандак: предната страна била повисока од бочните, а одзади биле отворени. На секоја кола стоеле по двајца војници – еден ги држел уздите, а другиот фрлал копје.

СПОМЕНИЦИ НА ГРАДЕЖНИШТВОТО И УМЕТНОСТА

Секој сумерски град бил посебен на свој начин, но сите го носеле заедничкиот печат на сумерската цивилизација. Нивните споменици сведочат за богатството на одредени облици во градежништвото, како и за степенот до кој се развиле уметностите и уметничкото занаетчиство. Во продолжение, ќе претставиме неколку значајни споменици на градежништвото и уметноста, најдени во словите што досегаат до крајот на ранодинастичкиот период.

- *Кралскиите гробници и „Знамето од Ур“* – Во 1927 година, англискиот археолог Ленард Вули открил голема некропола во стариот град Ур. Некрополата лежела југоисточно од светата земја на храмовниот комплекс на богот Нани, токму пред стариот градски бедем. Врз основа на низа ситни наоди – печати, керамика, плочки со пикто-

графско писмо – Вули утврдил дека најстарите гробници се од првата фаза на ранодинастичкиот период, а последните – од почетокот на третата фаза. Во најмладите гробници бил најден отпечаток од печатот на кралот Месанипада, како и печат со неколку отисоци на неговата сопруга (или мајка), кралицата Нин-банда.

Сер Ленард Вули ја ископува кралската некропола во Ур, 1927

Во некрополата има околу илјада гробови, главно на обични луѓе, со скромни гробни прилози; но, биле откриени и *шеснаесет* кралски гробници, од кои некои веќе биле опљачкани. Останале недопрени само гробниците што лежеле под оние на Месанипада и неговото семејство, зашто крадците помислиле дека под нив нема други гробници за пљачкање. Кралските гробници во Ур се несекојдневни не само поради изобилството скапоцени предмети и градежните особености, туку и затоа што укажуваат дека при погребувањето на кралот и кралицата биле усмртени многу членови од кралската придружба.

Кралските гробници се различни по градба и содржина. Дел се едноставни и се состојат

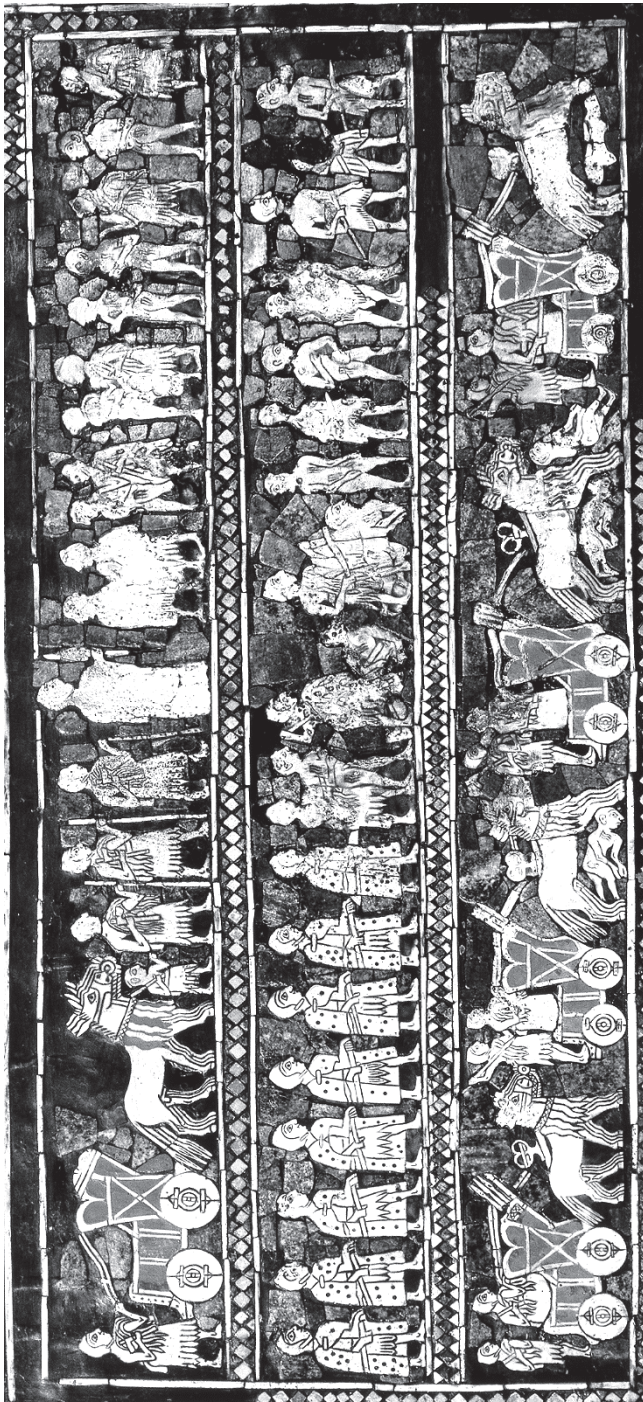
од поголема или помала јама и мала гробна одаја од необработени камени блокови или ќерпич; други се монументални, со по неколку гробни одаи со лачни сводови. Една од најстарите камени гробници, четириделната гробница 779, имала надворешни ѕидови дебели по еден метар; сите внатрешни ѕидни површини биле обложени со малтер, а гробните одаи, високи околу два метри, имале полукружни или аглести сводови. Гробницата се наоѓала на единаесет метри длабочина, а до неа се доаѓало преку една коса рамнина и неколку скалила. Била опљачкана уште во античко време, кога биле однесени речиси сите гробни прилози; но, во еден агол, покрај еден костур врз чија глава имало илјадници перли од син камен, била најдена загадочна плоча со големина од 47 x 20 сантиметри. Вули претпоставил дека плочата стоела набодена на некаков стап, па затоа ја нарекол „*Знамето од Ур*“. Изгледа дека на крадците не им изгледала доволно скапоцено, па затоа и ја оставиле во гробницата; но, таа има не-

проценлива вредност за археолозите и историчарите, зашто на неа се претставени ликовни композиции распоредени во фризови, изработени со техниката на мозаик и инкрустација, кои ни овозможуваат неповторлив увид во деталите на сумерското општество.

Основата на „Знамето“, изработена од дрво, личела на плитка кутија, со страници што личат на трапез. Преку дрвената основа бил нанесен слој од катран, во кој биле втиснати плочки од син камен, школки и розев варовник. Неправилните плочки од син камен се искористени како позадина, а од помалите парчиња биле изработени квадратчиња и триаголници, наредени во украсни ленти долж сите рабови и меѓу фризовите. За сите предмети и фигури се искористени школки, со кои е претставена чистата силуета на секој лик, а деталите на главите, телата, облеката и опремата се врежани. Речиси сите црти и гребаници биле исполнети со црна боја, а само исклучително, кај биковите и борните коли, со црвена. За украсните ленти се искористени долгнавести, мошне тесни плочки. Розевиот варовник, пак, е искористен за малите квадрати и триаголници на украсните ленти, како и кај неколку прикажани фигури.

„Знамето“ било најдено сосема смачкано. Дрвото било изгниено, а катранот се претворил во прашина, па составните делови на мозаикот и инкрустациите биле растурени низ просторијата. Со големи напори, археолозите го реставрирале „Знамето“ и ги поставиле плочките врз нова основа. Само на едниот крај не можеле да ги реставрираат сите делови од композицијата; недостасуваат неколку гравирани плочки од школка, повеќе сини плочки од позадината и украсни ленти, а неколку врежани плочки се оштетени, па не се гледаат деталите.

На предната страна на „Знамето“ е претставен најстариот зачуван приказ на војување и воена опрема, а воедно и најстариот приказ на борна колесница во ликовната уметност воопшто. Воениот поход е раскажан во три фриза: почетокот на походот е во долниот фриз, а победоносниот крај – во горниот. На првиот фриз се прикажани четири борни колесници; секоја од нив ја влечат по четири крупни, диви магариња, кои речиси личат на коњи. Според деталите на колесницата, нејзината рамка била изработена од дрвени греди, меѓу кои била распната тврда кожа. Предната ограда на колесницата е повисока од двете странични и завршува со браник, а задниот дел е отворен, со скалило врз кое стои војник. Војниците на две колесници носат копја, а на другите две држат бојна секира. Во колесницата стои возач, кој во левата рака држи узди, а во десната – стап со два шилци, кој му служи како камшик. На предната страна виси тулец со четири неискористени копја. Сите војници носат каунакес, со рупно од надворешната страна, кои досегаат до колениците. Преку градите

Предната страна на „Знамето од Ур“, на која се прикажани сцени на војување и победа во битка

и левото рамо имаат префрлена мала наметка од ист материјал, а десното рамо им е голо. На главата имаат шлем, поточно еден вид кожна капа, можеби пресвлечена со бакар.

Колесниците имале по четири тркала, но на сликата се гледаат само две. Тркалата се масивни, изработени од две полукружни плочи со по две цврсти спојници. Особено е интересна динамиката со која се прикажани колесниците. Кај првата колесница, на левата страна на фризот, магарињата се претставени во лесен од. Втората колесница е прикажана откако борбата веќе започнала: еден војник замавнува со копје, еден непријател лежи погоден, а магарињата веќе почнале да галопираат. Кај третата колесница галопот е посилен, а најсилен е кај четвртата. Под нозете на животните, како и меѓу колесниците, се насираат погодени непријатели.

Во средниот фриз се прикажани пешаците. Лево стои одред тешко вооружени пешаци со долги, тешки наметки, засилени со кружни плочки. Под наметката се насира здолниште од руно, на главата имаат шлемови, а со двете раце држат копја во борбен став. Десно се лесно вооружените пешаци, прикажани во жар на борбата. Овие борци носат куси здолништа со поинаков крој, со засек од предната страна, а на главата исто така носат шлемови. Во рацете имаат копја, а еден воин како да држи боздоган. На земјата лежат двајца голи, ранети непријатели, а неколкумина се врзани и ги спроведуваат како заробеници.

Во третиот, најгорен фриз, е прикажан крајот на битката. Лево се гледа само колесницата на владетелот; магарињата се во лесен од, возачот слегол од колесницата и чекори со уздите во левата, а бојната секира во десната рака. Во тулецот веќе нема копја. Пред колесницата стои мала фигура, веројатно „коњоводецот“, а по него следат уште тројца борци со копја и бојни секири. На средината од фризот е прикажан кралот, чија фигура е поголема од останатите; во левата рака држи еден вид жезол со куса дршка и голема конусна глава. Целиот десен дел од фризот го зафаќа поворка од врзани воени заробеници, кои ги спроведуваат кон кралот; некои од нив имаат и јамка околу вратот.

И задната страна на „Знамето“ е поделена на три фриза. Обично се вели дека на неа е прикажан мирот, но поточен е описот на Вули, кој зборува за „прослава на победата“. Левиот дел од задната страна е оштетен, и затоа првите фигури во сите три фриза се гледаат прилично слабо. Во најдолниот фриз се носи воениот плен: слугите, со големи бали и корпи на грбовите и рамењата, водат осум заплени магариња. Во поворката се гледаат четири фигури без товар,

Задната страна на „Знамето од Ур“, на која се прикажани сцени на подготовка за гозба и прослава на победата

со раце прекрстени на градите; веројатно станува збор за воени заповедници, кои чекорат пред поворката со заробениот плен.

Во средниот фриз, слугите ги носат животните што ќе бидат жртвувани за свечената победничка гозба. Претставени се два бика и четири овни, еден слуга држи во рацете јаре, а друг, пак, во секоја рака држи по две големи риби.

Во горниот фриз е прикажана гозбата. Владетелот и шест благородници – веројатно војсководци – седат на столови со наклон, со пехари во десната рака. На левиот крај од фризот, токму до оштетувањето на плочата, се назира уште една фигура пред која стои прислужник. Оштетената фигура и владетелот се свртени кон десно, а сите други фигури, освен еден човек кој ги послужува гостите, се свртени кон лево. Вули претпоставува дека оштетената фигура е кралот, а помалата – неговиот син. На десниот крај на овој фриз е претставена живописна група – свирач на лира и пејачка со долга, темна коса и раце скрстени на градите. И на оваа страна на „Знамето“ хиерархијата се одбележува преку големината и облеката на фигурите. Владетелот е најголем, а носи мошне широк и долг каунакес; великодостојниците се нешто помали, во поедноставни долги здолништа, а фигурите на прислужниците, свирачот и пејачката се најмали. На овој фриз, сите се голи од половината нагоре, а мажите се гологлави, без коса, мустаќи и брада; во долните фризови, пак, има фигури со некаква капа или турбан на главата, некои од нив имаат коса, а еден прислужник има изразито темна коса и долга брада. Како и на предната страна, и на задната страна на „Знамето“ се мошне прецизно изработени деталите на облеката и обувките.

Во кралските гробници во Ур се откриени многу скапоцености, но и непроценливи наоди со чија помош ги осознаваме сумерската цивилизација и ранодинастичкото општество. Во јамата на гробницата 580, на длабочина од пет метри се најдени оружје, садови и накит од злато, сребро, бронза и метеорско железо; се издвојува еден особено убав златен меч со извонредна изработка, со дршка изработена од едно парче син камен и златни гранули, обесен на широк појас со сребрени украси. Во истата гробница е најдена мала, мрежеста златна футрола со тоалетен прибор – стапче за чистење уши, мало ноже и златна клештичка. Најдени се и многубројни модели на чамци, долги најмногу по еден метар, кои го отсликуваат верувањето дека покојникот патува низ долниот свет со чамец. Во гробницата 755, која му се припишува на кралот Мескаламдуг, е најден шлем во облик на перика, прочуен меѓу сумеролозите и познавачите на Месопотамија.

Гробниците 789 и 800, во кои биле погребани кралот Абарги и (веројатно) кралицата Пуаби, предизвикале восхит еднаков на наодите од гробницата на Тутанкамон во Египет. Од поинтересните особености, треба да се спомнат многубројните костури на луѓе и животни најдени во гробницата, на број вкупно 63. При дното на гробницата се најдени шест костури на војници со шлемови, кои во рацете држеле бакарни копја со врежана нога на бик. Војниците веројатно внимавале да не избега никој од кралската придружба што требало да се усмрти, а најпосле биле усмртени и самите. На влезот се најдени шест костури на волови во запрега, која наликува на колесниците претставени на „Знамето од Ур“. На сидовите биле поредени тела на дворјани, војници, дворјанки и свирачки на лира. Зачувани се металните делови од овие лири, како и украсните делови од злато и син камен, розев варовник и школки, па археолозите можеле да ги реставрираат. Од понеобичните наоди, се издвојуваат трите плочи за некаква друштвена игра; до секоја плоча се најдени двапати по седум жетони со конусен, кружен и четириаголен облик.

Шлемот на Мескаламут

Накиот на кралицата (?) Пуаби, реконструкција, Британски музеј

Во гробницата 800 е најдено дури и телото на Пуаби со дворјанките. „Господарката“ Пуаби – која била или кралица, или првосвештеничка – била погребана во богата облека и скапоцен накит, со наметка од златни и сребрени перли и префинети украси од син камен, карнелијан и ахат. Носела широк појас украсен со златни цевчиња и полускапоцени камења, златна лента и дијадема во облик на низа од цветови, како и златни обетки во вид на двојна полумесечина. Долж сидовите на гробната одаја биле наредени чаши и чинии од злато, сребро, камен и керамика, златни школки со траги од боја, една златна цедилка и сребрена ламба.

Златните чаши и чинии се врвни златарски дела и според обликот, и

според складните украси. Во претсобјето на гробницата се најдени останки од дворјанки, како и музички инструменти, лири и харфи со префинета изработка. Инструментите биле изгниени и смачкани, но целосно преживеала нивната облога од злато, сребро и школки, дури и металните клинови и жиците прицврстени на нив, па денес се целосно реставрирани.

Останки на дворјани, прислужници и војници се најдени и во сите други кралски гробници. До нив најчесто се наоѓаат чашки, што навестува дека биле усмртени со испивање отров, иако има и траги од насилно усмртување со шилест предмет. Не знаеме како овој обичај воопшто се појавил во Сумер. Во Египет, ваков обред постоел во ранодинастичкиот период, од сумерските градови – само уште во ранодинастичкиот Киш, а од еламските градови – само во Суса. Според преданието, и Гилгамеш, легендарниот јунак и крал на Урук, бил погребан заедно со својата придружба. Како и да е, овој несекојдневен обичај бил напуштен кон крајот на ранодинастичкиот период. Во подоцнежните гробници нема траги од ваков обред, можеби зашто претежноло сфаќањето дека луѓето подобро му служат на божјиот претставник на земјата со својот живот, одошто со прерана смрт.

Стотиците предмети од злато, сребро, електрон, бакар, карнелијан и син камен сведочат за развиени трговски врски со далечните земји на исток, север и северозапад од Месопотамија, зашто во Сумер и во целото Меѓуречје немало ниту метали, ниту полускапоцен камен. Од материјалите што се користеле за гробните прилози, домашни биле само школките од брегот на Персискиот залив и розевиот варовник. Син камен се увезувал од Авганистан и јужен Иран, среброт доаѓало од планинскиот венец Таврос во Мала Азија, бакарот – од денешен Оман и од Бахреин, разните полускапоцени камења – од Иран, а златото – од уште подалечните наоѓалишта во Африка и Азија. Сумерците ги добивале овие суровини по пат на размена за земјоделски производи (јачмен, масло, брашно), за ткаенини, со плаќање во сребро, или пак со освојувачки војни, кои биле преземани токму поради снабдување со метал, дрвна граѓа и полускапоцени камења.

- „*Стелата на јастиребитие*“. – Најзначаен ранодинастички споменик од Лагаш е т.н. „Стела на јастребите“, на која со релеф и опширен текст се слави победата на Еанатум од Лагаш, внукот на Ур-Нанше, над соседниот град Ума. Еанатум, кој владеел ~2550 година ст.е., бил голем градител на храмови и канали; освен тоа, тој бил и освојувач кој повремено покорувал и уништувал други градови-кралства, дури до Мари на Еуфрат и асирските области на север. Успевал да ги запре надворешните освојувачи, најчесто Еламците, кои про-

дирале во Сумер од исток. Извесно време господарел и со Ур, Урук и Киш, но поради некоја непозната причина зачуваните кралски списоци не ја спомнуваат превласта на Лагаш, туку му ја припишуваат превласта најпрвин на Киш, а потоа и на Акшак.

Едната страна од „Стелата на јастребите“ е мошне оштетена. На нејзиниот горен дел се распознава голема фигура на богот Нингирсу, заштитникот на Лагаш. Во левата рака, Нингирсу го држи чудовиштето со име Анзу или Имдугуд – орел со лавја глава и раширени крила – над една голема мрежа во која се фатени непријателите. Во десната рака, пак, има некаков жезол и токмак, со кој се подготвува да ги удри непријателите кои сè уште покажуваат знаци на живот.

Одломки од стелата на Еанатум и обид за ликовна реконструкција

На другата страна од стелата, во четири делумно зачувани фризови е прикажана борбата и победата на Еанатум. Владетелот, облечен во бојна опрема, стои на чело на збиените редови на својата војска, која гази преку покорените војници на Ума. И кралот, и војниците на Лагаш имаат бојна опрема од кожа. Еанатум носи шлем, засилен на тилот со кожна пунџа, како и заштитна наметка од кожа; во десната рака носи меч со лаковиден облик. Шлемот на владетелот наликува на златниот шлем на Мескаламдуг, најден во гробниците во Ур. Освен шлемови и наметки, војниците имаат големи кожни штитови и долги копја што ги држат водорамно, во борбен став. Сите фигури се прикажани збиено и рамномерно, без перспектива, целосно статични, иако уметникот сакал да прикаже борба. Во вториот фриз, борбата веќе завршила; војниците ги кренале копјата и веќе

не се кријат зад штитовите. Владетелот е качен на колесница во победнички став, со копје во левата и меч во десната рака. На третиот фриз се прикажани собирањето на загинатите и подготовките за погребување. Најслабо е зачуван четвртиот фриз; според постојните одломки, на него било прикажано како се одведуваат заробениците. На една одломка од рељефот се прикажани јастреби или мршојадци кои се сладат со главите на убиените непријатели, па затоа стелата на Еанатум во литературата се нарекува и „Стела на јастребите“, или „на мршојадците“.

Рабовите од стелата, лентите меѓу фризовите и секое слободно делче меѓу релефните претстави се испишани со опширен пиктографски и делумно клинописен текст. Од него дознаваме дека причината за судирот била плодната ораница меѓу Лагаш и Ума, која „му била драга на Нингирсу“, богот-заштитник на Лагаш. Уш, владетелот на Ума, го освоил полето „по заповед на неговиот бог Шара“ и го фрлил граничниот камен што неколку десетлетија претходно го поставил Месилим, кралот на Киш. Во текстот се објаснува дека во тоа поле, по заповед на Енлил, таткото на Нингирсу, Еанатум од Лагаш фрлил голема мрежа врз куп војници од Ума; преживеаните војници излегле пред Еанатум, му се спростреле пред нозе и со плачење молеле за милост. Дознаваме дека војната завршила со мировен договор. Еанатум ја вратил стелата на Месилим на нејзиното место, а на Ума и на нејзиниот нов владетел Енакале им наметнал голем данок во јачмен. Дотогашниот владетел Уш избегал, или пак загинал во битката.

Од текстот на „Стелата на јастребите“ се гледа дека боговите не биле само господари на земјите и градовите, туку им се припишувале и заповеди за војување.

• *Вазата на Ентемена*. – Друг значаен наод е т.н. „ваза на Ентемена“, кој бил „енси“ на Лагаш ~2500 година ст.е. Вазата е изработена од сребро, а стои на постоље со четири бакарни ногарки. Била мошне оксидирана, но внимателно е реставрирана во музејот Лувр, каде се чува и денес; исчистен е и дел од украсите кои пред тоа воопшто не се гледале. Преку средишниот дел од вазата минува еден широк фриз, на кој е претставен Имадугуд (Анзу) со два лава во канците. Истиот мотив се повторува и одзади, но наместо два лава, орелот држи во канците два јарци. На рамењата на вазата има еден потесен фриз со врежани фигури на легнати бикови. Натписот на вратот на вазата соопштува дека „во

Вазата на Ентемена

тоа време Дуду бил *sanga* на Нингирсу“; ова значи дека Ентемена не бил и првосвештеник, *sanga*, туку само владетел, *ensi*.

СУМЕРСКАТА РЕЛИГИЈА

На Сумерците им се припишува првенство и во создавањето космогониски и теогониски системи. Сепак, сосем е можно и тоа дека Сумерците само први ги запишале тие системи, а дека нивните многу постари корени треба да се бараат во областите северно и источно од Месопотамија, од каде тргнало и населувањето кон бреговите на Еуфрат и Тигар.

Повеќе од три илјадалетија, сумерскиот теолошки светоглед и сумерскиот пантеон биле неразделен дел од секојдневието не само на Сумерците, туку и на семитските народи што ја наследиле власта во Сумер и ги презеле нивната цивилизација, писмото, религијата и митовите, кои само ги обоиле со семитска боја.

Освен текстовите од областа на математиката и медицината, и сумерските теолошки текстови се важни за создавањето и развојот на филозофијата. Првата филозофска мисла се обликувала токму на почвата на Месопотамија, а малку подоцна и во Египет; тука човечкиот ум за првпат почнал да ги обопштува појавите, да ги бара нивните причини и да расправа за апстрактни поими.

За верувањата на Сумерците дознаваме на неколку начини. Најпрвин, тука се *ликовнише иретиштави* – фигурините, амајлиите, релефите на плочки со разни намени и печатите; следат *начинош на појребување* и гробните прилози, начинот на градба и *изледош на храмовише*, а над сè – многубројните зачувани *клинописни текстови*. Содржината на овие текстови е мошне разновидна. Тие содржат митови, епови, описи на верски и магиски обреди, химни во слава на божествата и списоци на божества. Освен на глинени плочки, текстови се пишувале и врз разни уметнички споменици – стели, релефни плочи од глина и камен, на фигурини и статуи. Повеќето текстови се најдени во урнатините на најголемите месопотамски библиотеки во Нипур, Ашур и Нинива, но и на многу други локалитети има вистинско изобилство од пишани споменици. Многу од текстовите се напишани на асирски и бабилонски јазик, и тоа во текот на II или I илјадалетие ст.е.; станува збор за преводи, прилагодувања или збирки од стари сумерски текстови чии оригинали сè уште не се најдени, или пак се кријат во десетиците илјади плочки кои сè уште не се расчитани.

Мошне е тешко да се утврдат изворната сумерска космогонија и теогонија, нивното потекло и времето во кое се обликувале. Нашите податоци потекнуваат од историскиот период на Сумер, кога обликувањето на митовите и верувањата веќе било завршено. Нивниот развој делумно може да се реконструира врз основа на постарите праисториски и протоисториски ликовни претстави, според архајските елементи во сумерската религија, но и врз основа на скаменетите атрибути на сумерските божества, кои традиционално се користеле и во историскиот период. Тука пред сè станува збор за обредите, ликовните претстави, атрибутите и епитетите врзани за планински и шумски предела и лозја – кои воопшто ги нема во Сумер, но и натаму се среќаваат во религијата, уметноста и книжевноста.

Во асирските и бабилонските преводи на сумерските текстови има сложени и нејасни измени, дополнувања и спојувања, зашто текстовите им се прилагодувале на асирските и на бабилонските верувања. Старите сумерски божества честопати имаат различни имиња, а понекогаш и сосем изменети својства. Некои богови и божици имаат и по десетина имиња, од кои голем дел се епитети, а ако се сретнат издвоено во разни текстови, ретко може да се утврди на кое божество се однесуваат. Поредокот на божествата и нивните роднински односи се различни речиси во секој список. Некои божества еднаш се машки, а другпат женски; дури и во приказната за создавањето на светот – чија суштина е иста во сите текстови – се разликуваат имињата на божествата што биле заслужни за овој чин.

Текстовите што се расчитани досега навестуваат дека главните сумерски верски центри – Ериду, Нипур и Шурупак – уште во најстаро време имале сопствени, различни теогонии и космогонии. Ширењето на соодветната верзија, нејзините идеи и верувањата зависело од влијанието и превласта на верскиот центар врз другите сумерски градови-кралства, кои биле политички и економски, но не и култни жаришта. Секој град-кралство имал свој бог или божица-заштитник, но сите тие влегувале во единствениот сумерски пантеон. Кога некој крал ја ширел својата власт, ги прифаќал сите божества на покорените градови, но божеството на сопствениот град го ставал над нив. Дури по тоа „освојувачко“ божество доаѓала тројката главни богови Ан – Енлил – Енки.

На преминот во II илјадалетие ст.е. згаснале самостојните сумерски држави. Сумерската цивилизација како целина – а со неа и голем дел од сумерските верувања – се зачувале кај подоцнежните држави и народи во Месопотамија, а сите менувања и прилагодувања биле условени од општествените и политичките потреби. Географските и стопанските услови – на пример, претежнувањето на земјоделството или на сточарството, како и претежно семитскиот ет-

нички состав на подоцнежните држави – се огледаат и во соодветните „обновени“ варијанти на сумерските свети записи.

Во сите варијанти на сумерската космогонија и теогонија, како и во нејзините акадски и асиробабилонски гранки, има одредени заеднички елементи. Пред сè, власта и општествените односи во сумерските градови-кралства се соодветни на сумерскиот пантеон од богови со човечки лик. Поредокот што владеел на земјата им послужил на сумерските теолози и митографи како пример за небесниот поредок; пантеонот добил одлики на монархија. Колку повеќе се зацврстувала власта на кралот во сумерските кралства, толку поодредено и поизрично се опишувала апсолутната власт на соодветното врховно божество. Во опишувањето на божествата се користат семејни односи и човечки особини, со тоа што им се припишуваат и натчовечки моќи и бесмртност. Секако, сето ова е претставено како првичноста да им припаѓала на небото и боговите: поредокот што постоел, а кон кој се стремеле смртните луѓе, се прикажувал како совршено остварување на небото, но и во целата вселена.

• *Космоионија, теоионија и пантеон.* – Според приближните реконструкции на сумерската космогонија, од првичното море, чија господарка била божицата Наму, се создале небото и земјата во облик на висока планина. Сумерските теолози го прогласиле ваквото создание за свршен чин и не се впуштале во објаснувања ниту како било создадено сèво ова, ниту пак кој го создал првото божество. Наму ги создала богот Ан, господарот на небото, и божицата Ки, господарката на земјата. Ан и Ки го родиле Енлил, богот на воздухот, кој го разделил небото од земјата. Земјата била замислена како плоча која плива на вода, а небото – како цврста, тркалезна прекривка. Под земјата се наоѓал Долниот свет. Насекаде владеел целосен мрак, па Енлил го создал Ану, господарот на месечината, а овој пак го создал Уту, господарот на сонцето. Потоа Енлил и неговата мајка Ки, со помош на слатководниот бог Енки, го создале растителниот и животинскиот свет на земјата. Човекот бил дело на повеќе божества; него заеднички го создале Наму, Енки и Нинмах, која понекогаш има истоветни својства со божицата Ки.

Сумерците ценеле дека главни делови на вселената се морето, небото, земјата и воздухот. Другите елементи на вселената можеле да постојат само во рамките на еден од овие четири дела. Човеколиките божества биле создатели и господари на составните делови на вселената, но и создатели и господари на сè што се случува на земјата. Пантеонот бил замислен како собрание, на чие чело стоело врховно божество како апсолутен владетел. Имало седум главни богови кои ја одредувале судбината на сите нешта во вселената. Педесет божества се нарекувале „големи богови“, а се делеле на создател-

ни и несоздателни. Освен божествата на деловите на вселената и на небесните тела, божествата на ветрот, дождот и облаците, имало и божества-господари на сè што постои на земјата: реки, мочуришта, извори, планини, камен, дрво, житни растенија, стока, плуг, печена тула, кремен, и сè друго за што знаеле Сумерците. Над сè, бил развиен култот на плодноста на почвата и на живите суштества, кој го симболизирал земниот живот; без оглед дали дејствувале самостојно или со туѓа помош, и главните божества биле врзани токму за принципот на создавање и раѓање.

Детал од цилиндричен печат; шапките со рогови означуваат дека претставените ликови се божества. Фигурата од чии рамења извира вода е Енки; зад него стои неговиот дволик служител Усиму. Во средината стои Уту, кој си просекува пат низ планините за да изгрее; од рамењата му извираат сончеви зраци. Лево е Инана со крилја, во облик на војничко божество, со оружје на рамењата.

Женските божества биле сметани за божици-мајки, господарки на плодноста и љубовта. Први прамајки биле Наму и Ки. Божицата на плодноста имала многу различни имиња. Во Урук, Адаб и Киш се нарекувала Инана, заштитничка на стадата; во Лагаш ја почитувале како Гатумдаг, Гула и Нинхурсаг, а само понекогаш како Инана. Имало и машки божества на плодната почва и растителниот свет; најраширен бил култот на богот Думузид, чиј центар бил градот Урук. Думузид бил почитуван како брат и маж, а понекогаш како син и маж на божицата Инана. Богот на растителниот свет во Ума се викал Шара.

Некои од овие култови не потекнуват од Сумер, за што сведочат токму атрибутите на божествата на плодноста. Божицата Нгештинана во Ума била почитувана како божица на виновата лоза, иако во јужна Месопотамија воопшто не никне винова лоза. Думузид и Нингишзида првобитно биле богови на божеското дрво – односно, на дрвото на животот – а во јужна Месопотамија, освен поединечни палми, воопшто нема ниту дрвја, ниту шуми. Со време, некои од овие култови згаснале или се видоизмениле; божицата Нгештинана ѝ го отстапила местото на божицата на житните растенија Нидаба, а Думузид станал бог на растителниот свет.

Освен основните одлики што обично им се припишуваат, главните божества добиваат и други својства во појавниот свет. Како бог на небото и главен бог во пантеонот, Ан бил беспоговорен судија во споровите меѓу божествата – но затоа, пак, немал големо влијание врз она што се случува на земјата. Богот на воздухот Енлил, кој го разделил небото од земјата и станал создател на светот, господар на човештвото и крал на кралевите, ги избирал и ги крунисувал сумерските кралеви. Главниот храм на Енлил се наоѓал во Нипур. Секој сумерски крал кој сакал да завладее над целиот Сумер, се обидува да биде крунисан во храмот на Енлил во Нипур. Но, за да се оствари тоа, требало да се има и соодветна економска и политичка моќ.

Името на богот Енки значи „господар на земјата“, но тој бил почесто почитуван како бог на слатките води, реките и каналите, без кои земјата не може да раѓа. Во семитските текстови се среќава и со името Еа – голем учител, заштитник на занаетите, уметностите, книжевноста и науката, кој го обезбедувал постоењето и цутот на светот создаден од Енлил. Меѓу другото, Енки бил обожуван и како господар на волшебниците.

Ан, Енлил и Енки го сочинувале тројството главни сумерски божества. Думузид, богот на растителниот свет, братот или синот на Инана, кој истовремено ѝ бил и сопруг, се вбројува во посложените божества со противречно потекло и особини. Лесно се утврдени и неколку други божества: богот на месечината Нана (семитскиот Син), богот на сонцето Уту (семитскиот Шамаш), како и Нингирсу, синот на Енлил, кој бил заштитник и господар на градот Лагаш и бог на благотворните плими.

- *Сумерската митологија*. – Зачувани се многу сумерски митови, во кои главната улога ја имаат едни исти божества во различни верзии и со различни имиња. Кај некои митови се забележува дека се обработени од сумерските свештеници, зашто во нив нема противречности во излагањето или разлики во имињата на божествата; во други митови, пак, приказната е испрекината, имињата на божествата се ретки и застарени, а приказната е полна со фантастични и нелогични пресврти, што навестува дека биле плод на народното творештво.

Во сумерската митологија имало *три ил.н.* „основни митови“: митот за *создавањето на светот и човеот*, митот за *поштојот* и митот за *Инана и Думузид*. Освен овие митови, имало и многу други, врзани за поединечни божества. Повеќето митски мотиви ги познаваме само делумно, зашто плочките на кои биле запишани се мошне оштетени. За среќа, сумерските митови уште во најстаро време биле препишувани за потребите на многубројните храмови и на писар-

ските школи, па така истражувачите успеале да состават осмислени целини од голем број разни одломки, најдени на различни места. Сепак, зачуваните митови сè уште содржат поими што не се разјаснети, зашто сумерскиот рано престанал да се користи како говорен јазик, а не сите митови биле преведени на некој од семитските јазици.

• *Митови за создавањето на светот и човекош.* – Сумерскиот мит за создавањето на светот се темели врз сфаќањето дека чинот на создавање не подразбирал создавање од ништо, туку внесување ред во првобитниот хаос. Сумерскиот мит не е зачуван во целост, но сумеролозите, со неизмерна трпеливост, ги составиле текстовите од низа одломки во една целина, која на некои места сè уште не е доволно поврзана. Оваа митска целина се состои од *џри џоџолеми џоџеја: џоџеклош на светот, уредувањето на светот и создавањето на човекош.*

За првото поглавје веќе стана збор погоре, па тука ќе ги повториме само основните нешта. Божицата на морето Наму создала голема планина чие подножје била земјата, а врв ѝ бил небото. Господар на небото бил богот Ан, а господарка на земјата – божицата Ки. Од врската на Ан и Ки се родил богот на воздухот Енлил, кој потоа го поделил небото од земјата и меѓу нив поставил воздух. Сумерските митографи не објаснуваат како се создало првобитното море.

Од второто поглавје се зачувани неколку текстови во кои се зборува за разни богови, за нивните моќи и должности, за браковите, раѓањата и кавгите. Во митот за Енлил и Нинлил се раскажува како Енлил се вљубил во божицата Нинлил и ја грабнал додека пловила по реката Нинбурду. Енлил бил казнет за нечесното дело и бил пратен во Подземјето; но Нинлил, која веќе носела негов плод, тргнала по него и во Подземјето го родила богот на месечината Нана. Месечината не смеела да остане заробена во мракот на Подземјето, туку требало да свети на небото; затоа, Нинлил родила уште три божества што морала да ги остави како замена, за месечината да биде ослободена и да се качи на небото.

Во сумерскиот пантеон, главно астрално божество бил богот на месечината, а сонцето Уту било дете на богот на месечината и неговата жена Нингал. Во подоцнежните семитски митови, главно божество било сонцето, а месечината станала божица, исто како во класичните митови. Сумерците замислувале дека богот на месечината, придружен од ѕвезди и планети, крстари по небото во тркалезен чамец, со какви што се плови по Еуфрат до денешно време.

Енлил бил сметан и за бог на растителниот свет, стоката и орудјата; по совет на богот Енки, Енлил ги создал второстепените божества на овие нешта, со цел боговите да имаат храна и облека.

Од митовите дознаваме дека боговите, окружени со изобилие, почнале да се опиваат, да ги забораваат своите должности и да се расправаат меѓу себе, па веќе не го произведувале она што им требало; затоа го создале човекот. Интересно е и тоа што, според овие митови, сè што се наоѓа на земјата – градовите, храмовите, каналите, шталите, житниците – биле создадени пред да се создаде човекот; нив ги граделе разни пониски божества по заповед на боговите Енлил и Енки. Според една приказна, Енлил го создал копачот и му го подарил на „црноглавиот народ“, Сумерците, за да градат куќи и градови. Во друга приказна, Енки ја обиколувал земјата за да ги „утврди судбините“ на сè што се наоѓа на неа и за да заведе ред во секое катче. Се раскажува дека почнал од Сумер, па потоа отишол во Мелуха (веројатно Индија), потоа ги обиколил реките Еуфрат и Тигар и, откако ги наполнил со риба, тргнал кон Персискиот залив; притоа, секаде поставал богови и божици за разните дејности што биле основа на сумерската цивилизација.

Според сумерските верувања, Енки можел да ги „утврдува судбините“ зашто го поседувал семоќниот предмет „ме“, со чија помош се одржувал складот во целата вселена. Не се зачувани – а можеби воопшто и немало – никакви описи на тој предмет. „Ме“ не бил создаден од боговите; тој постоел сам по себе, а Енки само го чувал. Некаде се спомнува дека се седум на број, некаде – педесет или повеќе, а некаде, пак, се тврди дека сè што е создадено има „ме“. Во една приказна, божицата Инана оди во Ериду за да го измами својот татко, да му ги земе сите „ме“ што ги чува и да ги пренесе во својот град Урук. Намерата на Инана се остварила: таа го опила татко ѝ, па сите „ме“, на број близу сто, ги натоварила како предмети на небесниот брод и ги однела во Урук. Оваа приказна навестува дека и сите елементи на цивилизацијата имаат свое „ме“: сите институции, кралството, свештенството, војната и мирот, вистината и заблудата, сите занаети, уметноста, човечките чувства, бракот, проституцијата, симболите, како и сите употребни предмети.

Според сè, поимот „ме“ не може да се преведе со еден збор, исто како што е непреводлив и египетскиот поим „маат“, кој му е сличен. Некои истражувачи го толкуваат како „божја сила“, „света сила“ или „вечен, непроменлив божји строеж“; други го преведуваат како „божји пропис“, „пра-пример“ или „основа“, толкувајќи дека станува збор за корен на постоењето на битието и на дејностите, кој го насочува нивниот развој и им ги одредува својствата и дејствувањето. Сепак, сите се сложуваат дека е најдобро поимот „ме“ да се опише и да се толкува – но не и да се преведе.

Разните верзии на сумерските митови за создавањето на човекот се согласуваат во основното: човекот е создаден за да им слу-

жи на боговите. Според еден текст, како и секогаш кога биле во невоља, боговите побарале помош од Енки, зашто веќе немале храна. Енки ги поучил Наму, мајката на сите богови, и Нинма, божицата на раѓањето; со помош од разни други божества, овие собрале глина од една бездна, ја замешале и така го создале човекот. На истата плочка се спомнува и тоа дека има шест различни видови луѓе, но поради големите оштетувања се зачувани описите на само два вида – јаловата жена и евнухот, за кого се вели дека му е должност да стои пред кралот. Понатаму, се раскажува дека Енки создал суштество со слабо тело и слаб ум; побарал од божицата Нинма некако да го поправи, но и таа не успеала, па го прекорила Енки што создал такво бедно суштество. Се претпоставува дека ова влијаело врз доцнежните староисточни митови, во кои се зборува за беспомошноста и слабоста на човекот, кој не може да ги исполни должностите што му ги дале боговите.

• *Митот за иошшош.* –Најстариот сумерски мит за потопот излегол на виделина дури во 1914, кога бил објавен фрагмент на една плочка со епизоди од приказната. Кај многу народи се раскажува приказна, според која боговите решиле да го уништат човечкиот род. Честопати, потопот е начин на уништување и казна дури и во земји каде географијата воопшто не дозволува големи поплави; но, овој мит има морално-поучен карактер, па во основа и не е толку важно на кој начин ќе стигне божјата казна. За науката е важно тоа што корените на овој мит несомнено се наоѓаат во Месопотамија, каде се случувале катастрофални поплави, а и најстариот откриен текст за потопот потекнува од Сумер.

Во зачуваните одломки може да се прочита дека боговите решиле да ги уништат сите луѓе на земјата, но не се кажува зошто. Единствен што сакал да го спаси човечкиот род бил богот Енки, кој намислил да го поштеди побожниот сумерски крал Зиусудра од Сипар. Енки му ветува на кралот дека ќе го поучи како да се спаси; за жал, не е зачуван делот во кој се опишува градбата на бродот. Понатаму во текстот се опишуваат страшните ветришта и бури што траеле седум дена и седум ноќи, водата што го покрила целиот свет и, најпосле, мигот кога богот на сонцето Уту расеал светлина по небото. Зиусудра отворил еден прозорец на бродот, а Уту ги уфрлил своите зраци во огромната внатрешност. Понатаму, се опишува како Зиусудра им заблагодарил на боговите со раз-

Зиусудра со сопругата,
сумерска фигурина

ни жртвени дарови, а потоа се населил во земскиот рај Диамун, престојувалиштето на боговите на земјата; според некои текстови, изгледа дека тој „рај“ се наоѓал на островот Бахреин во Персискиот залив. Во еден подоцнежен, но многу подолг бабилонски мит, кој станал дел од епот за Гилгамеш, како јунак на потопот се спомнува Утнапиштим, синот на сумерскиот крал на Шурупак.

Доворнувањето на Инана и Думузид, претстави во плиток рељеф

• *Митот за Инана и Думузид.* – Во третиот голем сумерски мит се раскажува за божицата на плодноста и љубовта Инана и за нејзиниот маж, богот на растителниот свет Думузид, кои заедно слегле во Подземниот свет. Станува збор за често обработувана тема, која се среќава и кај други народи од стариот Исток: во бабилонската верзија, главни јунаци се божицата Иштар и богот Тамуз, а во египетската – божицата Изида и богот Озирис. Сите овие митови се темелат врз верувањето дека богот на растителниот свет умира наесен, а воскреснува напролет. Со време, митовите претрпеле многу измени и дополнувања; на пример, Думузид и Озирис остануваат во Подземјето и не воскреснуваат, а пролетното цугење треба да го обезбедат други богови.

Сумерската приказна се разликува и во други детали. Инана не оди во Подземјето поради Думузид, туку напротив, подоцна тој мора да слезе заради неа. На Инана не ѝ било доволно тоа што господари со небото, туку сакала да загосподари и со Подземјето, во кое владеела нејзината сестра Ерешкегал. Затоа решила да слезе во Подземјето облечена во кралска облека и накит, но предвидела дека може да се случи да ја задржат. Затоа ја поучила својата помошничка Ниншубур, ако таа не се врати за три дена, веднаш да оди кај трите врховни божества: кај Енлил во Нипур, кај Нана во Ур и кај Енки во Ериду, и да ги замоли да ја спасат.

По заповед на божицата Ерешкегал, Подземјето ја дочекало Инана како непријател. Додека минувала низ седумте порти на Подземјето, ѝ ги зеле сите украси и облеката, па таа излегла пред сестра си и пред седумте судии на Подземјето сосем гола. Тие ѝ фрлиле „поглед на смртта“ и ја убиле, а потоа ѝ го закачиле телото на чивија. По три

дена, Ниншубур отишла кај боговите и ги замолила да ја спасат. Енлил и Нана одбиле, а се согласил само Енки, нејзиниот татко. Со помош на разни волшебства, од калта под неговите нокти Енки создал две чудни бесполови суштества, Кургара и Галатура, кои ги пратил во Подземјето за да однесат храна и вода на животот и да ги истурат преку трупот на Инана. Инана оживеала но, според законите на Подземјето, никој не смеел да се врати на земјата пред да остави некого во замена. Придружена од духови, Инана се вратила меѓу живите за да си најде замена; најпрвин ги сретнала Шара, богот на Ума, и Латарак, богот на Бад-Тибира, но овие се облекле во партали, ѝ се фрлиле пред нозе и почнале да ја преколнуваат за милост, па Инана ги поштедила. Потоа стасала во својот град Урук, кај сопругот Думузид, кој ја дочекал седнат на престолот во раскошна облека. Инана се налутила што не ѝ се покорува, па им го предала на духовите за да го одведат во Подземјето. Думузид го замолил за спас Уту, богот на сонцето – но, тука завршува текстот на зачуваната плочка.

- *Други митови, верувања и обреди.* – Во зачуваните изворни текстови има сразмерно малку спомнувања на *Гилгамеш*, најголемиот херој во сумерската епска книжевност. Некои фрагменти од епот за Гилгамеш потекнуваат од времето на Акадското кралство, а најстарите пообемни текстови се од XVIII век ст.е., од времето на Старо-бабилонското кралство. Во библиотеката на Асурбанипал во Нинива е најдена и една целосна верзија, но станува збор за прилагоден асирски превод; во книжевното творештво на другите староисточни народи се најдени уште помлади преписи, преводи и верзии.

Нема сомневање дека првичната епска приказна е сумерска, зашто и во бабилонскиот еп се кажува дека Гилгамеш е крал на Урук. Сцени во кои херојот совладува диви ѕверови – токму како што е опишано во епот – се јавуваат на сумерските релефни плочи и цилиндрични печати уште од крајот на IV илјадалетие ст.е., што сведочи дека ваквите древни јуначки подвизи биле омилени уште пред историскиот Гилгамеш да завладее со Урук. Од тоа време, јунаштвата му се припишуваат нему и на неговиот другар Енкиду, и така се овековечени во пишаните споменици. Сепак, дури и во најстарите зачувани верзии на епот треба да се трага по изворните сумерски елементи и првичните имиња на ликовите. Бабилонците го прилагодили стариот сумерски текст и ги користеле имињата на сопствените божества: во нивната верзија, богот на сонцето не е Уту, туку Шамаш, божицата на љубовта не е Инана, туку Иштар, а човекот што требало да се спаси од потопот не се викал Зиусудра, туку Утнапиштим. Потешко е да се препознаат менувањата што се вplotени во самата приказна и местото каде што се одвива, а особено во идејната подлога на епот.

Гилгамеш, приказ
од новоасирско време

Размислувањата за животот и смртта, за минливоста и за бесмртноста; бунтот против состојбите на земјата; против судбината што му е доделена на човекот, кој живее сосем кусо и повторно се претвора во прав; бунтот против боговите, кои си дале бесмртност само себеси, а ги создаваат и уништуваат луѓето како што им е волја – овие размислувања, што му се припишуваат на херојот Гилгамеш, всушност се врвни дострели на сумерската филозофска мисла и книжевност. Во ликот на Гилгамеш се препознава прастар модел на духот на Прометеј. Современиот човек дознава за Гилгамеш мошне доцна: текстот на епот бил расчитан дури во седумдесеттите години на XIX век, а дотогаш првиот симбол за бунтот против боговите бил хеленскиот мит за Прометеј. Ликот на Гилгамеш е посложен од ликот на Прометеј; неговите чувства на љубов и очај се жестоки, а причините за неговата борба за

бесмртност се длабоко човечни, па затоа и неговиот пораз е уште по-тажен. Книжевноста на староисточните народи недвосмислено сведочи колку бил распространет сумерскиот еп за Гилгамеш и во колкава мера влијаел врз творештвото на другите народи, вклучително и врз Стариот завет.

Од другите позначајни верувања и обреди, интересно е да се спомне дека во сумерската религија не се говори за гревот како причина за болести и други невољи што го снаоѓаат човекот. Сè се толкува исклучиво како волја на боговите и како исход од нивното дејствување. Имено, Сумерците верувале дека има неброено многу добри и лоши духови кои влијаат врз секоја човечка постапка и врз сите случувања околу него. За лоши духови се сметале непогребаните покојници, како и покојниците што не биле погребани со соодветни обреди. Според сумерските теолози, добрите духови го поништувале дејството на лошите, а главно ги придружувале боговите. Причинско-последична врска меѓу култниот и моралниот грев и несреќите што го погодуваат човекот ќе се воспостави дури во семитските религии.

Во сумерските теолошки расправи се спомнуваат „свети бројки“. Во зависност од нивното место во небесниот поредок, и боговите понекогаш се прикажувале со бројки: богот на небото Ан го имал бројот 60; богот на воздухот Енлил – 50 (во Лагаш имало „храм

на бројот 50“); слатководниот Енки го имал бројот 40, а богот на месечината Нана – 30.

Според Сумерците, волјата на боговите се објавува во човечките соништа. Пред заминување на воен поход или почнување на големи градежни зафати било особено важно да се протолкуваат соништата на кралевите. На народот задолжително му се објавувале пораките и заповедите што кралот ги добивал од својот бог-заштитник; меѓу другото, така се обезбедувала и покорноста на народот. Освен на соништата, големо внимание им се посветувало и на претсказанијата. Се набљудувале небесните појави, промените на небесните тела, начинот на кој се кревал чадот при принесувањето жртви-паленки, а особено било раширено гатањето според дробот на жртвуваните животни, најчесто на овците. „Пророците“ уживале голем углед, зашто само тие знаеле да ги протолкуваат претсказанијата.

Најзначаен празник во Сумер била Новата година, празникот на пролетното буђење на растителниот свет. Со текот на времето, свештениците сè повеќе го врзувале празнувањето на Новата година со култовите на одредени божества, а обредите станувале сè посложени. Се усложнувале и обредите врзани за култот на божеството-заштитник на секој град. Некои обреди се одржувале во дворот на храмот, некои во светилиштето и на неговиот покрив, некои на врвовите на зигуратите, а други крај бреговите на реките и каналите. Немаме поопширни описи на овие обреди; располагаме само со ликовните претстави на цилиндричните печати, кои сепак не можат да ни ги разјаснат во целост. Од она што се гледа на печатите, највообичаен бил обредот на либација, излевање жртва-леанка – всушност, излевање вода, масло или некоја друга течност преку жртвеникот или „светото дрво“, односно „дрвото на животот“. На ликовните споменици – печатите, рељефите, скулптурите и ѕидните композиции – се зачувани неброено многу примери и прикази на овој обред.

Сумерска плочка со приказ на излевање жртва-леанка

Според ликовните претстави, учесниците во празничните поворки честопати се облекувале во костими и носеле маски – веројатно со цел верно да ги прикажат боговите и духовите, онака како што си ги замислувале во нивните небесни домови. Сцените на цилиндричните печати не секогаш се доволно јасни, но сепак даваат најбројни показатели за ваквото маскирање. Честопати се прикажани разни божества во чамци, а во разни митови се спомнуваат „небесни чамци“ како главно превозно средство на боговите – но и на смртните

луѓе, зашто Сумер, освен крајбрежјето и двете реки, изобилувал со канали и мочуришта.

На ликовните претстави од јужна Месопотамија може да се следи и развојот во прикажувањето на божествата, од првичните неолитски облици, до совршените човеколики фигури со атрибути на божеска моќ. За да си го претстави божеството во кое верува, човекот најпрвин го прикажувал богот на шумата како дрво, богот на планината како карпа или необичен камен, а богот на реката како извор. Пред да им даде човечки облик, имало и фаза во која ги претставувал како животни: во Сумер, божествата првично биле прикажувани во облик на лав, бик, орел, скорпија и змија. Змијата секогаш била симбол на Подземјето, па затоа останала симбол на богот Думузи. Дека многу божества најпрвин се поистоветувале со животни сведочат епитетите што ги носат дури и на подоцнежните натписи, кога веќе имаат човечки облик. На пример, на „Стелата на јастребите“, Еанатум од Лагаш го нарекува богот на месечината Нана „силен бик на богот Енлил“, зашто Енлил претходно се претставувал како див бик, а Нана е негов син. Сите божески круни имале рогови, чиј број зависел од важноста на божеството.

Боговите честопати се прикажувале заедно со своите симболи – орелот со лавја глава, лавот, бикот, змијата и многу други. Некаде, пак, се прикажувал само симболот. На најстарите цилиндрични печати од ранодинастичкиот период се забележува дека трае преминот од животински во човечки лик, зашто животните се прикажани со човечки движења – лавовите и биковите клечат, а предните шепи или нозе ги користат како раце и со нив држат разни предмети. Следен степен бил прикажувањето хибридни фигури, каде некои делови од телото се човечки, а некои животински. Со вакви фигури главно се прикажувале пониските божества.

ЛИТЕРАТУРА:

- ЕМЕЛЬЯНОВ, В. В. (2001). *Древний Шумер. Очерки культуры*. Санкт Петербург: Петербургское Востоковедение.
- GADD, C. J. (1971). "The Cities of Babylonia". In Edwards, I. E. S. et al. (eds.), *The Cambridge ancient history*², vol. 1 part 2: *Early history of the Middle East*. Cambridge: at the University Press, 93-144.

- HUOT, J.-L. (1989). *Les Sumériens: Entre le Tigre et l'Euphrate*. Paris: A. Colin.
- JONES, P. (2005). "Divine and Non-Divine Kingship". In Snell, D. C. (ed.), *A Companion to the Ancient Near East*. Malden, MA: Blackwell Pub., 330-342.
- KUHRT, A. (1997). "The Cities". In *The ancient Near East: c.3000-330 BC*, vol. 1. London: Routledge, 27-43.
- NEDOMAČKI, V. (1981). "Sumer u ranodinastičkom periodu". In *Arheologija Bliskog Istoka I. Predavanja na Katedri za Arheologiju Bliskog Istoka*. Beograd: Naučna knjiga, 47-III.
- НЕМИРОВСКИЙ, А. А. (2009). "Месопотамия общин и городов-государств". In Бухарин, М. Д., Ладьнин, И. А. et al. (eds.), *История Древнего Востока*. Москва: Дрофа, 380-419.
- ROCHBERG, F. (2005). "Mesopotamian Cosmology". In Snell, D. C. (ed.), *A Companion to the Ancient Near East*. Malden, MA: Blackwell Pub., 316-329.
- СОЛОВЬЕВА, С. С. (2003). "Древнейшая Месопотамия. Формирование раннеклассового общества. Города-государства Шумера". In Кузищин, В. И. (ed.), *История Древнего Востока под редакцией В. И. Кузищина*. Издание третье, переработанное и дополненное. Москва: Высшая школа, 113-123.
- VAN DE MIEROOP, M. M. (2004). "Competing City-states: The Early Dynastic Period". In *A History of the Ancient Near East, c. 3000-323 BC*. Malden, MA: Blackwell Pub., 41-62.

АКАДСКОТО КРАЛСТВО И СУМЕРСКАТА РЕНЕСАНСА

Потекло и значење на поимот „Семити“. – Месопотамија во времето на Саргонидите. – *Саргон од Акад*. – *Наследниците на Саргон*. – Уметничките споменици на Саргонидите. – Акадската религија. – Нападот на Гутите и падот на Акад. – *Гудеја од Лагаш*. – Третата урска династија. – Градителството и уметничките споменици. – Распадот на Сумер на самостојни држави. – *Исин*. – *Ларса*. – *Ешнуна*. – *Мари*.

Последен поважен сумерски владетел од ранодинастичкиот период бил Лугалзагиси од Ума. Според неговите сопствени записи, тој наводно успеал да ги покори другите сумерски градови-кралства, како и сите земји од Долното море (Персискиот залив) до Горното море (Средоземното море). Но, уште во негово време превласта над Сумер минала во рацете на Акадјаните, семитски народ од средна Месопотамија; тогаш биле удрени темелите на Акадското кралство, кое траело приближно две столетија.

ПОТЕКЛО И ЗНАЧЕЊЕ НА ПОИМОТ „СЕМИТИ“

Во XVIII век, поимот „Семити“ ги означувал народите кои, според старозаветните легенди, се сметале за потомци на Сем, синот на Ное; тоа биле Ашур, Арам и Хебер, наводните митски претци на Асирците, Арамејците и Хебреите. Овие народи зборувале со сродни јазици, кои во лингвистиката биле наречени „семитски“, па соодветно на тоа и народите биле наречени „Семити“.

Најстари Семити што воспоставиле државен облик во Месопотамија биле *Акадјаните*. По нив следеле *Аморејците*, кои ги создале старобабилонското и асирското кралство. *Арамејците* претежно ја населувале Сирија, каде создале повеќе мали држави. *Хебрејските племиња* почнале да се населуваат на територијата на Канаан во XVII век ст.е.; помасовното доселување и освојувањето на тие области уследиле дури во XIII век ст.е., а хебрејската држава била создадена дури во XI

век ст.е. Почнувајќи од II век ст.е., и *Набаџајциите*, заедно со други предисламски *арайски племиња*, почнале да ги напуштаат пустинските предели и да се придвижуваат кон поплодните области на источното Средоземје.

Сè уште не сме целосно сигурни која била првичната прататковина на Семитите, но се претпоставува дека овие номадски племиња најпрвин населувале делови од Арабискиот полуостров и некои оази во Арабиската и Сирииската пустина. Овие предели во палеолитот биле поплодни одошто се денес, па можеле да го поддржат животот на првичните сточарски заедници. Во одреден миг, кој сè уште не можеме да го датираме, климатските услови почнале да се влошуваат, а семитските племиња почнале да се придвижуваат кон плодните речни долини на Еуфрат и Тигар и кон бреговите на Средоземното море и Персискиот залив. Почнувајќи од V илјадалетие ст.е., па сè до првите векови од нашата ера, семитските преселби може да се следат со поголема сигурност.

Записите од архивата на градот-кралство Мари, кои потекнуваат од XVIII век ст.е., сведочат како одело доселувањето на семитските племиња во тоа време; веројатно било слично и во вековите што претходеа. Семитските племиња навлегувале постепено и непостојано, а *нейријајтелствата биле мошне рејки*; преселниците талкале кон долината на Еуфрат и барале пасишта за своите стада. Кога доаѓале во допир со постојаното население, Семитите разменуваале стоки и добивале жито, орудија, оружје и други производи во замена за своите овци. Размената обично се вршела на чистините пред градските порти, или пак надвор од селскиот атар. Пишаните извори бележат дека, со време, некои номади почнале да се населуваат во селата и градовите како сточари, занаетчии и трговци, а други влегувале како наемници во војските на месните владетели. Во ниту еден пишан извор не се нагласува етничката разлика меѓу староседелците и доселените номади, туку само разликите во облекувањето и начинот на живот. Поголеми пробиви на номадски племиња се случувале само во време на војни, кога слабеела власта во градовите-кралства на Плодната полу-месечина; но, и овие номади бргу се мешале и се слевале со месното население.

Со текот на вековите, продорите и доселувањата станувале сè почести и пообемни; Семитите станале мнозинско население во северна и средна Месопотамија и Сирија – а во Сумер, каде што биле малцинство, се издвојувале од старото население само со личните имиња. Градот Киш бил граница меѓу семитскиот север и претежно сумерскиот југ на Месопотамија; но, меѓу нив се одвивала постојана и мошне силна духовна размена на влијанија, а ако се суди според имињата, дури и многу сумерски свештеници и великодостојници биле

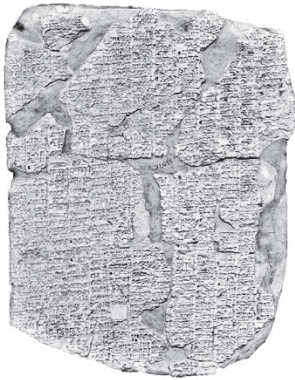
Семити. Се претпоставува дека и Лугалзагиси имал семитско потекло, зашто неговиот татко го носел семитското име Бубу.

Во XIX век била направена лингвистичката поделба на јазиците на големи јазични групи (индоевропски, семитски и сл.). Имало научници што се обиделе поделбата од светот на јазикот да ја пресликаат и во антропологијата, па почнале да го заговараат постоењето на индоевропска (ариевска) и семитска „раса“. Во делата на овие научници, Индоевропјаните се опишуваат како високи, долихокефални, со светол тен и коса, надарени со творечки дух, а Семитите како ниски, брахикефални, со темен тен, без истенчен дух. *Антропологијата, археологијата и историската наука целосно ја ошфрлаат оваа ненаучна поделба*; ниту постојат ариевска и семитска „раса“, ниту пак има ариевски и семитски „расни одлики“. Поделбата на Индоевропјани и Семити се темели исклучиво врз одликите на нивните јазици, па затоа треба да се користи само во лингвистиката и, со должно внимание, во истражувањето на културата.

МЕСОПОТАМИЈА ВО ВРЕМЕТО НА САРГОНИДИТЕ

- *Саргон од Акад*. – Основач на големото Акадско кралство бил Саргон; на акадски јазик, неговото име гласело *Šarru-ukīn* или *Šarrukēn* (веројатно од изразот *šarrum ki(e)nim*, „законит крал“). Ова име го одбрал дури откако го добил престолот; неговото вистинско, родено име не е запишано во изворите.

Саргон бил заповедник во војската на Ур-Забаба, кралот на Киш, кај кого служел и татко му како доверлив дворјанин и пехарник; во некои преписи на акадските текстови се вели дека тој пехарник всушност бил самиот Саргон, а не неговиот татко. Саргон успеал да го собори кралот и да ја грабне власта во семитскиот Киш, а потоа да го нападне Урук, каде кралувал Лугалзагиси; за жал, ниту еден текст не ни објаснува како успеал да го постигне тоа. Во записите на самиот Саргон се раскажува само за заробувањето на Лугалзагиси: тој бил затворен во кафез и донесен пред градските порти на Нипур, седиштето на култот на Енлил, со што Саргон сакал симболично да објави дека ја презема кралската управа со божја согласност. Не многу подоцна, Саргон ги покорил и Ур, Лагаш, Ума и други сумерски градови, а како потврда дека го покорил цел Сумер, го измил оружјето во водите на „Долното море“, Персискиот залив. Подоцна ова ќе го прават и други кралеви на Месопотамија како симболичен показ за нивните победи.

Натпис на Саргон со
список на неговите победи

Нема акадски текстови што посебно ја величаат победата на Саргон над сумерските градови; нема ниту сумерски текстови што ги оплакуваат освојувањата на Саргон, или пак што зборуваат за туѓински уривачки походи. Во кралскиот список стои дека по Ур-Забаба имало уште пет кралеви на Киш, што навестува дека Саргон не ја укинал власта ниту на локалната династија во Киш, ниту пак на другите месни владетели, туку само ги потчинил и станал врховен владетел. Саргон имал многу поголеми стремежи и желби од престолот на еден обичен град-кралство; затоа си заминал од Киш и основал нов, голем град, кој требало да му служи како престолнина. Овој град, наречен Акад, најверојатно се наоѓал долж средното течение на реката Тигар, но сè уште не ја знаеме неговата точна местоположба. Од пишаните извори дознаваме дека Саргон таму си изградил палата, како и храмови за својата заштитничка Иштар и за Забаба, богот на војната на градот Киш.

Како што минувало времето, сите сумерски градови добиле акадски управители. Откако ја обезбедил власта во Сумер, Саргон почнал да освојува источно од реката Тигар, во правец на Иран; ги покорил Елам, Аван и Лулубите на планинскиот венец Загрос, а онаму каде не му се покорувале – ја пустошел земјата. Кралевите на Елам и на земјите југозападно од Иран станале негови вазали. Еламската престолнина Суса дури во ова време почнала да се развива во голем град, кој во вековите што ќе уследат многупати ќе ги загрози државите во Меѓуречјето. Потоа тргнал кон северозапад, долж бреговите на Еуфрат, кон Сирија и Субарту во северна Месопотамија. На неговите натписи читаме дека мошне лесно – „како дар од богот Даган“ – ги покорил градовите Тугуб, Мари и Ебла, како и Јармут на брегот на Средоземното море. По ова, наводно ја освоил и „Кедровата шума“ – поим што се однесува или на Либанските планини, или пак на планината Аман, подалеку на север, на границата со Мала Азија. Ја освоил и „Сребрената планина“ – планинскиот венец Таврос во јужна Мала Азија, богат со наоѓалишта на сребро и олово. Се раскажува и тоа дека Саргон секаде собирал голем плен, и дека во освоениите градови поставал свои статуи како сведоштво за сопствената власт. Сосем е извесно дека со овие освојувања новата, голема држава требало да обезбеди метали и дрвна граѓа.

Нема посебни описи на освојувањата по горното течение на Тигар, каде живееле Асирците, но од тоа време потекнуваат глинени

плочки испишани со акадски клинопис, најдени кај Мосул, како и прочуената *бронзена лава од Нинива*, за која се претпоставува дека е портретен приказ на Саргон.

По сите овие освојувања на југ, исток, север и запад, Саргон најпосле можел да се прогласи за „крал на четирите страни на светот“ и „освојувач на светот“. Териториите што наводно ги освоил - сите земји од Персискиот залив на југ до планината Таврос на север, и од планината Загрос на исток до Средоземното море на запад - за тогашните луѓе навистина биле најголем дел од познатиот свет. Во текот на следните илјадалетија, освојувањето на овие земји останало ретко остварена желба на сите кралеви од Меѓуречјето и пошироко.

Подоцна, во време на Старо-бабилонското кралство, биле исплетени многу легенди за освојувањата на Саргон, приказни што ги опишуваат неговите походи дури до централна Мала Азија, Кипар и Крит, а кои денес ги отфрламе како измислици.

Се спомнуваат и освојувања во Курдистан и долж Персискиот залив, кои можеби и можеле да се изведат. Освен многубројните записи на плочки и стели од негово време, сумерскиот кралски список и многубројните легенди, зачувана е и една интересна збирка пишани извори за освојувањата на Саргон - пророштвата запишани на глина во облик на животински дроб. Овие извори го отсликуваат обичајот да се прорекува врз основа на внатрешните органи, првенствено црниот дроб и цревата на жртвеното животно што кралот го принесувал пред да замине во битка. Се верувало дека „пророците“ се вдахновени да ги дознаат божјите одлуки за преземениот поход според знаците на животинските органи.

Според најновите пресметки на историчарите, Саргон владеел 56 години, од 2335 до 2279 година ст.е.; има и поинакви мислења, според кои почетокот на неговото владеење треба да се помести наназад до 2371 ст.е., или пак да се стави во 2305 ст.е., што повлекува и промени во хронологијата на целата акадска династија. Сè уште не е утврдена ниту точната хронологија на неговите освојувања. Зачуваните записи и подоцнежните легенди, кои содржат и историски факти, сепак не

Портретна бронзена глава на акадски крал - најверојатно Саргон, или неговиот внук Нарам-Син.

се доволни за да се уточни временскиот след на настаните. Напишани се многу расправи за тоа дали некој негов поход се случил во третата или во единаесеттата година на неговото владеење, како и за многу слични детали; сепак, за нас е најважна *суштината на времето* што уследиле по основањето на првата голема држава во историјата, која имала сложена администрација, стопанство што ги уривало границите на малите градови-кралства и сосем ново воено устројство. Бавните, збиени копјаници биле заменети со брзи стрелци, а биле усовершени и бојната колесница и превозните средства на вода, кои се користеле за префрлање на војските, но и за трговија.

• *Наследниците на Саргон*. – Пред крајот на долгото владеење на Саргон, во безмалку сите области што ги освоил се кренале востанија и бунтови против неговата власт. Востанијата против освојувачот ќе станат редовно обележје на староисточната историја. Народите што достигнале висок политички, економски и културен развој уште пред превласта на Акад – а тоа биле, пред сè, Сумерците и Еламците – не сакале да поднесуваат туѓа власт и економско угнетување, основна причина за освојувањата на Саргон и на сите освојувачи по него. Тоа што Акадјаните ги ценеле, ги презеле и ги доразвиле придобивките од сумерската цивилизација не можело да ги ублажи последиците од губењето на политичката и економската самостојност. Востанијата најчесто ги кривале обезвластените великодостојници од освоените градови-кралства, кои лесно ја добивале поддршката од населението. Најголеми востанија се кренале во Сумер и Елам. *Римуш*, синот на Саргон, кој го наследил престолот од татко му, успеал да задуши неколку востанија, но по деветгодишно владеење – од 2279 до 2270 ст.е. – паднал како жртва на заговор во својата палата во Акад. Бабилонските извори пренесуваат дека неговите прислужници го убиле со неговите сопствени глинени плочки; ако плочките биле печени, тогаш биле тврди како камен, што значи дека Римуш бил каменуван. Ова убиство е сигурен показ дека, по смртта на Саргон, државата почнала да тоне во внатрешна нестабилност.

По Римуш, престолот го добил неговиот брат *Маништусу*, за кого се претпоставува дека учествувал во заговорот. Маништусу владеел петнаесетина години, од 2270 до 2255 ст.е. Зачуван е опис на неговиот поход во земјите околу Персискиот залив, во кој се вели дека го минал морето со бродови, ги победил кралевите на 32 града кои се здружиле против него и ги освоил нивните земји и рудниците на сребро. Во описот се спомнува и тоа, дека Маништусу ги освоил планините преку Долното море и дека донел камен за својата статуа, која потоа му ја подарил на Елил. Од текстот не е јасно дали станува збор за планините во денешен Оман, на западниот брег на Персискиот залив, или пак во Иран, на источниот брег.

Превласта во земјите околу Персискиот залив значела и безбедна трговија со долината на реката Инд; за ваквата трговија сведочат наодите од индиско потекло, најдени во акадските слоеви на неколку локалитети низ Месопотамија. Претпоставуваме дека Маништусу тргна да го освојува југот, зашто веќе немало пристап до северните земји. На север продирале Хуритите, а на исток – Лулубите и Гутите, со што се затвориле патните правци кон Анатолија, Ерменија и Азербејџан – т.н. „*патишката на бронзата*“ по кои се увезувале бакар, калај и сребро. Маништусу не бил доволно силен за да им се спротивстави на освојувачите; не минало многу време, а и тој паднал како жртва на заговор во сопствената палата.

По него, престолот го добил „Љубимецот на богот Син“ – Нарам-Син, синот на Маништусу. Акадската држава се кренала, но по цена на постојани војни против многубројните племиња што притискале од исток, север и северозапад. Нарам-Син владеел долги триесет и шест години, од 2255 до 2218 година ст.е.; тој успеал да ги ограничи војните само на пограничните области на Меѓуречјето, па акадските градови и села не претрпеле никаква штета.

Релефот на Нарам-Син
кај Дарбанд-и Гаур

На запад, Нарам-Син повторно воспоставил контрола над Кедровата шума. На север, ги потиснал освојувачите сè до ден. Дијарбекир, во горното течение на Тигар; доказ за ова е релефот издлабен во карпа на блискиот локалитет Пир Хусеин, како и кралската палата во Тел Брак, која лежела на важен крстопат во долината на реката Кабур, а на секоја нејзина тула имало печат на Нарам-Син. На исток водел жестоки борби против планинското племе Лулуби, кои ги предводел водачот Анубанини, а неговата победа е овековечена на два релефни прикази на битка. Едниот релеф е издлабен во карпа кај локалитетот Дарбанд-и Гаур во ирачки Курдистан; другиот, ремек-дело на месопотамското вајарство, е прочуената „*Степа на Нарам-Син*“, која стоела во Сипар на Еуфрат, но е најдена во Суса, каде во XII век ст.е. Еламците ја одвлечкале како воен плен. На југ, како и татко му, и Нарам-Син војувал до далечните брегови на Персискиот залив; се спомнуваат земјата Маган (веројатно ден. Оман) и нејзиниот поразен крал Мандану. Се чини дека Нарам-Син немало судири со Елам, ниту пак неприлики во внатрешноста на Сумер.

Благодарение на овие успеси, Нарам-Син ја засилил и зацврстил државата; по примерот на Саргон, и тој се прогласил за „крал на

четирите страни на светот“ и „крал на светот“, а до своето име ставил ѕвезда – идеограм за божество. Според кралот, тоа била чест која, поради неговите успеси, величието и доброто владеење, всушност ја побарале жителите на Акад:

Нарам-Син, силниот крал на Акад. Кога се кренаа против него четирите страни на светот, тој стана победник во девет битки поради љубовта на Иштар и ги зароби кралевите што тргнаа против него. Бидејќи ја одржа силата на градот дури и кога беше тешко притиснат, неговиот град ги измоли Иштар од Енана, Енлил од Нипур, Даган од Тутуб, Нингурсаг од Киш, Енки од Ериду, Син од Ур, Шамаш од Сипар и Нергал од Кута, да им дозволат да го земат за бог на својот град Акад; и му кренаа храм среде Акад.

И за Нарам-Син се зачувани многубројни легенди, во кои вистинитите настани се измешани со фантастични описи и елементи.

Кон крајот на своето владеење, Нарам-Син веќе сосема ја исцрпил државата со постојани војни. Неговиот наследник Шар-калишари, „кралот на сите кралеви“, не можел да го одржи големото кралство. Најпрвин се отцепил Елам, а потоа се разгореле бунтови и низ Сумер, кој во времето на Нарам-Син бил мирен; Урук станал речиси независен и имал сопствена династија. Шар-калишари сепак опстојал на власт 25 години, од 2218 до 2193 ст.е.; сето тоа време го минал во војување на исток и на север, сè дури не бил убиен во заговор во сопствената палата. Кусо време потоа, акадската држава паднала во целосно безвластие и неред. Кралскиот список ја опишува состојбата на мошне впечатлив начин: во текстот се вели дека не се знае ниту кој е, ниту кој не е крал, дека во исто време ги имало четворица, а дека, сите заедно, владееле вкупно три години.

Морско ракче од видот *Bollinus brandaris* со натпис „Римуш, крал на Киш“. Ракчето дошло со трговска размена од Средоземјето, каде Канаанците го користеле за правење порфирна боја.

Изучувањето на Акадското кралство – првата голема држава во историјата на човештвото – е важно поради последиците што ги имало понатамошното ширење на клинописот, на сумерско-акадската култура, на меѓународната трговија и поморството и на сè посложените врски меѓу староисточните народи. Наместо малото, расцепкано стопанство на сумерските градови-кралства, со кое управувале храмовите и свештенството – стопанството во Акад било во световни раце и ги надминувало тесните градски бедеми.

Во многу пишани извори како земјосопственици се спомнуваат роднини и дворјани на кралот, но и обични граѓани и селани. Зачувани се и текстови кои пропишуваат колкав откуп да му се даде на освоеното локално население за земјата на која ќе се градат згради и палати за акадските управители и службеници; најдолгиот ваков текст е испишан на обелискот на Маништусу, кој се чува во музејот Лувр.

Војните биле постојан извор не само на плен, туку и на робови; робовската работна сила станувала сè позначајна и понеопходна за владетелите, кои го поседувале најголемиот дел од обработливата земја. Акадската држава веќе може да се смета за робовладетелска. Робовската работа била потребна за одржување на постоечките и за изградба на нови канали, за градба на палати и храмови, како и за разни занаетчиски работи, зашто металите, дрвната граѓа и каменот стасувале од освоените краишта во сè поголеми количества. Сè побројни се и доказите за врските со Индија, со цивилизациите во Харапа и Мохенџо Даро.

Саргонидите ја презеле сумерската цивилизација и, напоредно со своите освојувања, ги ширеле и нејзините придобивки, во кои морале да внесат и нови елементи поради новите општествени, економски и културни прилики во големата држава. Така биле удрени темелите на т.н. „сумерско-акадска цивилизација“. И натаму се користел сумерскиот јазик, како и јазиците на другите покорени народи; сепак, сумерскиот клинопис му бил прилагоден на акадскиот јазик, кој станал официјален јазик на сите натписи, а со тоа и првиот семитски јазик посведочен на пишани споменици.

УМЕТНИЧКИТЕ СПОМЕНИЦИ НА САРГОНИДИТЕ

Во археолошките слоеви од акадско време нема траги од насилно уривање и опожарување, ниту прекин во материјалната култура; ова сведочи дека во времето на Саргонидите немало уништување на градовите, туку напротив, претежно стремежот да се задржи културниот континуитет. За подобро да ја запознаеме културата на Акадјаните ни недостигаат многу материјални извори, а над сè – пишаните, градителските и уметничките споменици од престолнината Акад, која сè уште не е најдена. Ги знаеме само спомениците од подалечните области на Акадската држава, како и пишаните извори од архивите и библиотеките на други поголеми центри во акадско време. Особено се скудни наодите од градежништвото, иако ваквите споменици често се спомнуваат во пишаните извори. Една од причините за ваквата

состојба е токму тоа што немало големи разурнувања; ова значи дека сè уште стоеле градежните споменици од претходниот период, на кои требало само редовно да се обновува надворешната фасадна облога. Градежништвото од подоцнежното време укажува дека Акадјаните не направиле поважни измени во устројството на храмот, палатата, станбената зграда и гробницата – освен што го усовршиле начинот на градба и користеле подобри градежни материјали, иако ќерпичот и натаму останал најшироко користен материјал за градба.

Одломка од диоритната стела на Саргон, најдена во Суса

Од друга страна, на зачуваните акадски скулптури, релефи и цилиндрични печати јасно се гледаат новините што Акадјаните ги внеле во дотогашната уметност. Акадските уметници во голема мера се ослободиле од статичноста и грубоста во прикажувањето на човечките фигури, поединечно или во композиции; се забележува поголема слобода во распоредувањето фигури, посмело прикажување на движењата и чувствителност во прикажувањето на човечкиот лик. Најстарите акадски уметнички споменици сè уште се под силно сумерско влијание. Во Суса е најдена стела од диорит со приказ на една по-

победа на Саргон; сцените се поредени во фризови, исто како на „Стелата на јастребите“ на Еанатум од Лагаш, но фигурите не се толку збиени и имаат послободен став, иако е очигледно дека облиците сè уште се груби. Во Нинива, пак, е ископана бронзената глава што ја видовме погоре, а за која се претпоставува дека е портретен приказ на Саргон, иако тоа не е потврдено со никаков натпис. Уште на прв поглед се забележува сличноста со златниот шлем од кралската гробница на Мескаламдуг во Ур. Главата е насилно оштетена; на неа се гледаат траги од грубо ископување на очите, кои веројатно биле од син камен. Оваа скулптура е изработена со техника на леење, но деталите се врежани со секач за метал. Косата и долгата брада, зачешлани на сумерски начин, се обработени со грижа и внимание. Устата е убаво обликувана во блага насмевка, па и покрај ископаните очи, целиот лик остава благороден впечаток.

Веќе во времето на Римуш, синот на Саргон, се забележува посилено одвојување од сумерската релефна традиција. Во Лагаш се најдени фрагменти од една победничка стела на Римуш, чие најголемо парче е долго триесетина сантиметри; и на оваа стела има фризови, но фигурите се распоредени сосем слободно. Акадските војници, вооружени со лак, стрела и мал боздоган, носат лесна платнена облека, а

сосем ретко се гледа облека од руно. Заробениците и убиените непријатели и тука се прикажани голи.

Од времето на Маништусу се зачувани неколку споменици, главно најдени во Суса, каде биле однесени како воен плен на Еламците. Најзначаен од нив е оштетениот обелиск од диорит, висок метар и половина, на чии четири страни има густо испишан текст, правилно распореден во тесни столпци. Содржината веќе ја спомнавме: станува збор за пресметка на надоместот на поранешните сопственици на земјата, што била земена за да се изградат палати и работни простории за акадските управители. Секоја од четирите страни на обелискот се однесува на по еден град. Иако освен текстот нема ниту рељеф, ниту каков и да е украс, овој споменик претставува вистинско уметничко дело поради совршенството во изработката.

Обелискот на Маништусу

Најпрочуен акадски споменик несомнено е *победничката стела на Нарам-Син*, изработена од црвен песочник. Иако била поставена во Сипар, и таа е најдена во Суса, каде била донесена во XII век ст.е. како воен плен на еламскиот крал Шутрук-Нахунте. На делумно зачуваниот текст се чита дека била поставена за да ја овековечи победата на Нарам-Син над кралот на Лулубите. Иако има само петнаесет фигури – осум Акадјани и седум Лулуби – распоредени во планински, шумовит пејсаж, на стелата е јасно прикажана целосната победа на Нарам-Син над непријателот, и тоа на дотогаш невиден уметнички начин.

На врвот на стелата, над планинскиот врв, се врежани три големи ѕвезди, од кои едната е речиси целосно уништена, а другите две се делумно зачувани. Тоа се симболи на астралните божества. Нарам-Син е прикажан над другите фигури, најголем од сите; на главата носи божеска круна, речиси е гол, носи широк појас врзан преку бедрата, а вооружен е со лак, стрела и секира. Со едната нога гази двајца убиени непријателски војници и приближува до третиот, кого веќе го погодил со стрела во вратот. Зад војникот стои владетелот на Лулубите, без оружје, со рацете кренати над главата, во став на молба за милост. Во долниот дел на стелата се прикажани седум акадски војници како во два реда, по скалести патеки, се качуваат кон врвот на планината; вооружени се со копја, секири, лакови и стрели. Двајца војници на врвовите на копјата носат нејасни симболи; можеби станува збор

Стелата на Нарам-Син,
целосен изглед и детали

за воените знамиња на Нарам-Син, или пак за симболи на неговите божества-заштитници. Прикажани се уште тројца непријателски војници: еден се стрмоглавува низ падината, а другите двајца, со главите завртени кон кралот, молат за милост со крената десна рака. Сите движења се усмерени кон врвот на композицијата и градат складен триаголник.

Ако ја споредиме оваа композиција со „Стелата на јастребите“ на Еанатум од Лагаш, ќе забележиме големи разлики во обработката на една тема, која во суштина е иста. На сумерската стела е редоследно прикажан целиот тек на борбата и заробувањето на непријателите, со многу фигури, схематски строго распоредени во фризовите; на акадската стела, композицијата е слободна и раздвижена, а фигурите се обликувани на реалистичен начин. Борбата и победата се прикажани со една единствена сцена, со мал број фигури. Наместо да ја отежни композицијата со прикажување на божествата што ја надгледуваат борбата, уметникот симболично ги означил само со звезда. Можно е дека боговите се изоставени зашто самиот крал е прикажан како божество, со божеска круна со рогови на главата, што не може да се сретне на сумерските споменици.

Цилиндричните печати од акадско време сведочат дека сумерската традиција продолжила да се почитува, но и дека почнале да се применуваат нови решенија во компонирањето на сцените и прикажувањето на човечки и животински фигури. На цилиндричниот печат на Шар-кали-шари, двапати е повторен мотивот на Гилгамеш со бик. Мотивот на Гилгамеш и Енкиду во борба со лав и бик често се прикажува на акадските печати; понекогаш станува збор за вистински акробатски сцени.

Преку глиптиката, Акадјаните прикажувале сложени митолошки и обредни композиции, со низа симболи и детали кои сè уште не ни се сосем јасни, зашто не ги знаеме митовите и обредите што се прикажани на нив.

На еден печат е прикажан митот за Етана, несреќниот пастир кој немал деца. Етана го замолил богот на сонцето Шамаш да му даде од „тревката на раѓањето“, која растела на небото. Шамаш му порачал најпрвин да спаси еден орел, кому една змија му ги скршила крилјата, па откако така ќе се спријатели со орелот, да го замоли да му помогне да се вивне на небото. Етана го нашол орелот, му ги излечил скршените крилја и полетал со него, притеснет до градите на птицата. Но, кога видел како се губи земјата под него, се исплашил и залелекал дека веќе не сака да оди на небото; тогаш се пуштил од орелот и се стрмоглавил на земјата. Етана бил првиот познат митски јунак кој посакал да полета како птица, многу пред хеленските Дајдал и Икар.

Отпечаток од цилиндричен печат со приказ на митот за Етана. Втора половина на II илјадалетие ст.е. Берлин, *Vorderasiatisches Museum*.

Досега не се најдени пообемни книжевни дела од акадско време; можно е дека сè уште мируваат под земја, заедно со остатоците од скриената акадска престолнина. Најдени се само текстови на одредени митови и легенди, некои преводи и прилагодувања на сумерски текстови, како и голем број владетелски и административни записи. Епиграфските споменици стануваат вистински ремек-дела на краснописот; додека старите сумерски плочки имале заоблени рабови, со неуредно распоредени низи од пиктографски знаци или клинопис, акадските плочки се правилни и рамни, изработени се од добро измиена глина, а знаците се правилно распоредени во врежаните полиња.

АКАДСКАТА РЕЛИГИЈА

Акадјаните живееле на места каде сумерската цивилизација процветала долго време пред тие да ја создадат своето кралство; затоа, тие не можеле да ја избегнат трајното влијание на сумерската религија. Во освоените градови на југот, целосно ги почитувале сумерските храмови и божества; на пример, Саргон се нарекол себеси „помазан свештеник на богот Ан“ и „голем владетел во име на Енлил“, а неговата ќерка Енхедуана била прочуена свештеничка на богот на месечината Нана. Сепак, потребата да се зацврсти новата централна власт морала да се одрази и врз религијата како клучен чинител во државата. Саргон вовел неколку новини, а најважна од сите била – тоа што се прогласил за божество. Дотогаш само Лугалбанда и Гилгамеш, легендарните владетели на Урук, биле сметани за полубогови, и тоа исклучиво во народните преданија, а владетелите биле божји избраници на земјата кои владеат во име на боговите. Може да се претпостави дека обичните луѓе тешко го прифаќале прогласувањето на владетелот за божество; впрочем, освен Саргон, Нарам-Син и некои владетели од Третата урска династија, ниту еден друг владетел од Меѓуречјето никогаш не присвоил божески атрибути, дури ни најмоќните бабилонски и асирски кралеви. Тие користеле други средства за да го држат народот во покорност и да го засилат својот углед.

Освен оваа коренита новина, која задираше во односот на човекот и боговите, друга новина бил религискиот синкретизам, т.е. мешањето и спојувањето на сумерскиот и акадскиот пантеон. Овој синкретизам некогаш се состоел само од менување на имињата на божествата, а некогаш и во преплетувањето на разните божји својства и симболи, со што на уметничките споменици и во книжевните дела се појавувале целосно нови претстави на боговите. Култот на Ел, главниот семитски бог, се раширил и во некои сумерски центри, а семитските имиња на сумерските богови – Шамаш наместо Уту, Иштар наместо Инана – се почесто се среќавале и на југот на Месопотамија.

Храмовите го загубиле економското и политичкото значење што го имале во сумерските градови-кралства, но дејноста на свештенството и натаму била обемна, а верските обреди биле сè побројни. Акадските теолози и митографи морале да се фрлат на долга и напорна работа – да ги прилагодат стариот сумерски пантеон и сумерските митови кон своите верувања, но и да рашират меѓу народот нови митови и легенди, со цел да се зацврсти општествениот и верскиот систем на големата држава. Најпозната од овие легенди е легендата за раѓањето на Саргон, на која наликуваат помладите легенди за раѓањето на Мојсеј и на Кришна. Приказната вели дека таткото на Саргон

бил непознат, а дека мајка му, која била свештеничка, го родила во тајност, го ставила во кошница обложена со катран и го пуштила низ реката. Го нашол еден водоносец и градинар по име Аки, кој го поси-нил, па и момчето исто така станало градинар. Токму затоа ѝ станал љубимец на божицата на плодноста Иштар, која му ветила дека ќе стане крал наместо Ур-Забаба, кралот на Киш. Легендата е пишувана во прво лице, како Саргон сам да раскажува за своето потекло.

Пред секој поход, акадските кралеви се советуваат со посебно обучени свештеници, наречени „пророци“; тие им ги толкувале претсказанијата и пораките од разни божества. „Пророците“ биле мошне ценети, а биле здружени во одделен, силен општествен слој. Се верувало дека нивниот слој е постар од големиот потоп, и дека само исклучително надарени луѓе можат да го совладаат замрсеното читање на претсказанија и пишувањето врз глинени грутки во облик на дроб. Многу такви записи се најдени во асирската кралска библиотека во Нинива, како и во архивата на градот Мари; тие главно се однесуваат на Саргон и на неговиот внук Нарам-Син, а записите за другите акадски, бабилонски и асирски владетели се мошне ретки. Најдена е и една необична глинена глава, обликувана во облик на непрекината спирала од овчи црева. Таа треба да го претставува Хумбаба Страшниот, џинот што го убиле Гилгамеш и Енкиду, а изработена е во чест на победите на Саргон кој, како што е запишано, „станал господар на земјата“.

НАПАДОТ НА ГУТИТЕ И ПАДОТ НА АКАД

Развојот и падот на Акадското кралство станале типична матрица што ја следеле сите големи држави, кои подоцна се јавиле на истата територија. Брзото и големо ширење не овозможило долготраен, цврст и постојан надзор над целата територија и нејзините несигурни граници. Ваквата состојба оставала место за локални востанија, но и за продори на туѓински освојувачи. Народите од освоените области се држеле во покорност со сила, па веднаш штом слабее притисокот во некој агол од кралството, се кривале востанија. Границите ретко биле мирни, зашто многубројните воинствени и пљачкашки племиња од планината Загрос, Иранската висорамнина, Мала Азија и Сириската пустина постојано се обидуваат да продрат во плодната месопотамска долина и да ги присвојат богатствата на тамошните градови.

По Урук, независност прогласиле и повеќе други градови-кралства во Сумер. Осилените Еламци продреле речиси до престолнината Акад, а Лулубите освоиле низа области источно од Тигар. Но, општото

безвластие најдобро го искористиле Гутите, едно воинствено племе од планината Загрос. Тие продреле во Месопотамија и успеале да се задржат во неа околу еден век – од 2220 до 2120 ст.е, при што го покорице цел Сумер и Акад.

Најстарото спомнување на Гутите е во еден запис на Лугал-анемунду, кралот на Адаб, од почетокот на XXV век ст.е; во текстот се спомнува *Gutim* како една од далечните области што му плаќале данок на Адаб. Во разни правописни варијанти се среќаваат поимите *gi-ti-im*, *ku-ti-im*, *gu-tu-un* и многу други, но дури во подоцнежните записи од времето на Шар-кали-шари. Во две верзии на една легенда, Гутите – опишани како диви планински, кои не знаат за закони – се спомнуваат како одмаздничко оружје на боговите Мардук, односно Енлил, против акадскиот крал Нарам-Син. Асириолозите различно ги толкуваат податоците за делот на планинскиот венец Загрос каде наводно живееле Гутите. Според некои, биле населени северно од Лулубите, а според други – на запад и северозапад од нив.

За продорот и владеењето на Гутите во Месопотамија има сосем малку пишани, а уште помалку материјални споменици. Не е утврдено дури ни колку точно траела нивната превласт. Во разни верзии на сумерските кралски списоци, составени ~2000 година ст.е., се даваат различни податоци за владеењето на краевите на Гутите. Се спомнуваат 21 или 23 крала „со необични имиња“ – на пример, Инимабакеш и Јарлагаб – а вкупните години на нивната превласт се 91, 99 или 125. Со споредбена анализа на владеењата на некои локални династии, се утврдило дека гутската превласт траела приближно едно столетие.

Не знаеме дали во времето на нивниот продор Гутите веќе имале некаков владетел и биле донекаде организирани, или пак упаднале во плодната, цивилизирана и богата, но слаба акадска држава како барбарски племиња со повеќе водачи. На многу локалитети, археолошките слоеви од крајот на акадскиот период покажуваат знаци на насилно уништување, а над нив се низат слоеви со крајно сиромашна материјална култура. Но, ваквата состојба не била правило во цела Месопотамија, ниту пак во соседните области. Најголемо пустошење претрпела северна Месопотамија, средниот дел минал малку полесно, а на југот нема никакви траги од уривање. Се претпоставува дека, по првиот пљачкашки и уривачки налет на Гутите, на територијата на некогашната акадска држава не била воспоставена никаква единствена, уште помалку цврста власт. Гутите се задржале како воена закана – сила што можела да се пробие секаде каде што се пројавувала самостојност, или пак не се плаќале пропишаните давачки. Во неколку градови постоеле дури и локални династии. По безвластието, откако четворица се обиделе да станат кралеви, во Акад имало уште два крала;

во Урук владеела Четвртата династија со пет владетели, а во Лагаш се забележани имиња на пет владетели токму во времето на Гутите. Првите кралски имиња на Гутите звучат сосем поинаку од вообичаените сумерски и акадски кралски имиња, но подоцна ќе почнат да наликуваат на акадските – што е некаков показ дека барем делумно влегле во сумерско-акадскиот културен круг, иако во целина се запаметени како барбари и уништувачи.

Најдобриот пример за пустошењето на Гутите е посведочен во градот Ашур. Кон крајот на акадскиот период, овој град се наоѓал во полн расцвет. Според пишаните извори, неговиот голем храм, посветен на божицата Иштар, бил полн со дарови и уметнички дела; но, од сето тоа не е најдено ништо. Археолошкиот слој од крајот на акадскиот период покажува само урнатини, без уметнички наоди, а над него има само остатоци од колиби. Или станува збор за живеалиштата на барбарските напаѓачи од Загрос, или пак ја гледаме бедата до која било доведено преживеаното население на Асур.

Прогонот на Гутите од Месопотамија, кој се случил околу 2120 ст.е., му се припишува на кралот Уту-Хенгал, единствениот забележан владетел од Петтата династија на Урук. Од него се зачувани повеќе пишани споменици. Во еден еписки запис, Уту-Хенгал ја објавува својата победа над Гутите и, врз основа на тоа, ја прогласува својата власт врз целата земја. Гутите ги нарекува „смрдлива змија од планините“, непријателка на боговите, која го одвлекла сумерското кралство на планина и го наполнила Сумер со невољи, разбојништва и злодела. За среќа, богот Енлил решил да го згроми името на таа змија – односно, да ги уништи Гутите – а за свое оружје го одбрал Уту-Хенгал, кралот на Урук.

• *Гудеја од Лагаш*. – Ако воопшто имало некаква борба против Гутите, се чини дека таа се водела напоредно на повеќе места. Најдобро ни е позната состојбата во Лагаш, каде градскиот енси Ур-Бау толку се осамостоил, што обновувал и сидал нови храмови и пробивал нови канали. Ур-Бау успеал да основа и еден вид вајарска работилница, во која разни мајстори изработувале скулптури од тврд камен. Во текот на наредните децении, од таа работилница ќе излезат ремекделата на сумерската уметност – статуите на владетелот Гудеја. Од Ур-Бау, пак, е зачувана само една мала статуа со скршена глава, на која го пишува неговото име; таа сè уште ги нема квалитетите со кои ќе се одликуваат подоцнежните дела на вајарите од Лагаш.

Уште во тоа време, Лагаш одржувал цврсти врски со градот Ур, зашто ќерката на Ур-Бау била свештеничка во тамошниот храм на богот на месечината Нана; во храмот е најдена ваза со посвета

токму од оваа свештеничка. Некои текстови содржат и други, прилично нејасни податоци за роднинските врски на Ур-Бау со последните владетели од Втората урска династија. Се чини дека за време на Ур-Гара, наследникот на Ур-Бау, Ур извесно време успеал да воспостави превласт над Лагаш – но, не за долго, зашто следен владетел на Лагаш бил прочуениот Гудеја, чие независно владеење е посведочено во огромен број текстови. Гудеја немал титула „лугал“, туку само „ен-си“; не знаеме дали не сакал, или пак не можел да се прогласи за крал. Нема податоци кога точно почнало неговото владеење; претпоставуваме дека Гутите сè уште биле во Месопотамија, но нивната превласт веќе била слаба и лабава. На еден натпис, Гудеја вели дека последниот крал на Гутите е виновен што по главните патишта на земјата никне висока трева – што значи дека немало караванска трговија и дека патиштата биле запустени. Дел од владеењето на Гудеја несомнено се одвивало по заминувањето на Гутите; според мнозинството истражувачи, неговото дваесетгодишно владеење завршило токму пред доаѓањето на власт на Ур-Наму, ~2113 година ст.е.

Диоритна фигурина на Гудеја со посвета на богот Нингиззида

Имаме многу податоци за активностите на Гудеја, пред сè благодарение на статуите и релефните плочи од Лагаш, на кои се испишани опширни натписи. Гудеја го кренал својот роден град и му овозможил висок стопански и културен развој но, како и неговите претходници, и тој не воспоставил (а веројатно и не се обидел да воспостави) власт над другите сумерски градови. Во еден долг текст се спомнува само еден негов поход – кон исток, во правец на Аншан и Елам. Во тој поход, се вели на натписот, Гудеја освоил голем плен, кој му го посветил на својот бог Нингирсу.

Според еден натпис, Гудеја изградил или обновил вкупно петнаесет храмови. Од неговите градби останало мошне малку, зашто по првите откријќа кон крајот на XIX век следеле и многу диви ископувања, кои ги истребиле слоевите на локалитетот и ги уништиле основите на храмовите и другите градби. Во дивите ископувања се трагало само по статуи, плочки со натписи и други движни споменици. Подоцнежните систематски ископувања дале одлични резултати, но не можеле да го спасат она што веќе било уништено. Повеќето натписи на Гудеја се однесуваат на изградбата на големиот храм на Нингирсу, *E-nin* („божјата кука“), со кој Гудеја особено се гордеел.

Натписи на Гудеја се најдени и во темелите на храмовите, на тули, вази, камени глави или жезла – на сè што служело за украсување на храмовите, или се принесувало како жртвен дар. Овие текстови се важни, зашто не содржат само посвета, туку даваат податоци за верувањата во тоа време, за напоредноста на животот на луѓето на земјата и замислениот живот на сумерските божества на небото. Понекогаш е тешко да се просуди дали се опишува божество или обичен човек. Во натписите стои и вообичаеното образложение што го дава владетелот-градител на храмот; тоа не е негова воља, туку воља на божеството, која му била соопштена во сон. Гудеја детално опишува еден таков сон:

Во срцето на сонот стоеше човек, висок колку небото, тежок колку земјата. Лево и десно од него лежеше по еден лав. Ми кажа да му изградам храм, но јас не го разбрав неговото срце. Тука стоеше и една жена; во рацете држеше перо од блескотен метал и плочка со небесен запис.

Понатаму, Гудеја вели дека бил збунет поради овој сон, па им се обратил на својата „божеска мајка“, божицата Гатумдуг, и на толкувачката на соништа, божицата Нанше. Тие му објасниле дека човекот од сонот бил Нингирсу, а жената – Нисаба, божицата на науката. Го посветувале Гудеја да му дарува на Нингирсу колесница со украси од блескотен метал и син камен, зашто со тоа ќе го смилостиви богот и тој ќе му го открие нацртот за изградба на храмот. Гудеја вели дека го послушал советот и, за да ја објави одлуката, ги собрал граѓаните на Лагаш „како синови од иста мајка“. Подолу во текстот се нагласува дека Гудеја направил во секој дом да завладее мир, веројатно зборувајќи за благосостојбата што го очекува народот. Следат детални описи како обезбедил обредно чиста земја за новиот храм и го обиколил со појас од оган; како правел тули од чиста глина и извршил обреди за прочистување на основата и темелите на храмот. Потоа донел занаетчи од Елам и дрвна граѓа од Маган и Мелуха. Гудеја вели дека сам влегол во кедровата шума, каде не стапнал никој пред него, и дека ги исекол првите стебла со голема секира. Стеблата пловеле по реката како огромни змии. Од каменоломот, во кој исто така не стапнал никој пред него, Гудеја корнел огромни блокови камен. Црвениот камен го добил од Мелуха. Така се снабдувал и со бакар, злато и сребро. Изградбата траела цела една година. Гудеја го завршува описот со зборовите дека целата земја чувствува стравопочит кон храмот, а дека туѓинците ги обзел страв; дека сјајот на „божјата куќа“, како скапоцена наметка, го покрил целиот свет.

Не треба посебно да се нагласува дека во овој опис има многу претерувања. Прикажувањето дека храмот се гради по божја воља може да се протолкува сосем лесно. За толкави градежни потфати не

само што требаат многу робови, туку и учество на слободното население во градежните работи и принесувањето дарови, што претставува неограничено експлоатирање на работната сила. За сето ова да не изгледа како хир на кралот, се користел авторитетот на божеството. Описот на градбата и на набавката на градежен материјал – и покрај сите претерувања, особено за личното учество на Гудеја во набавките – сведочи за развиена трговија, која досегала до далечните области на Сирија, бреговите на Персискиот залив и Иранската висорамнина. Ваква развиена трговска мрежа можела да се (пре)воспостави дури откако Гутите биле изгонети од Месопотамија; во еден запис, Гудеја вели дека повторно се тргува слободно, зашто боговите ги отвориле патиштата од Горното до Долното море.

Од храмовите на Гудеја останале малку траги; најдени се остатоци од една градба за која се мисли дека му служела како палата, иако тоа не е потврдено на ниту еден натпис. Во најниските слоеви има траги на градба уште од времето на Ур-Бау. Надворешните ѕидови на оваа градба, дебели близу два метри, се ѕидани од четириаголни жолтоцрвени печени тули, поставени мошне правилно, а како врзивен материјал се користел битумен. На некои места има и траги од малтер, а на секоја тула е втиснато името на Гудеја. Темелите и внатрешните ѕидови се од ќерпич. Како и сите претходни сумерски градби, и оваа палата има агли свртени кон четирите страни на светот. Иако има зачувани ѕидови високи и до три метри, нема траги од отвори за прозорци. Палатата имала еден голем и неколку помали дворови, околу кои биле распоредени многубројни простории. Дворовите и основата на палатата биле поплочени со печена тула, а пред североисточната фасада е најдено обредно корито, издлабено во блок од камен и украсено со релјеф. На релјефите се прикажани женски ликови со вази од кои тече вода, што го симболизира обредот на либација – принесување жртва леанка.

Најзначајни сведоштва од времето на Гудеја се неговите статуи – врвни дела на сумерското вајарство. Откриени се триесетина негови статуи, некои целосни, а некои во делови. Најголемиот дел од нив се чува во Лувр, а има и примероци во музеите во Лондон, Брисел, Њујорк, Филаделфија и Копенхаген. Сите статуи се изработени од тврд камен, најчесто од диорит; една е изработена од алабастер, а има и една од стеатит. На седум статуи е прикажан исправен, во став на покорност, со дланки споени под градите, а на една во рацете држи ваза, од која излева млазови вода во кои пливаат риби. Најзначајни „стоечки“ статуи се „Гудеја со широки рамења“, „Гудеја со тесни рамења“ и „Гудеја со скршено рамо“ – сите во парискиот Лувр. Од „сечките“ статуи, најпознати се „Градител со нацрт“ и „Градител со линијар“. На првата статуа, Гудеја е прикажан седнат; во скутот држи

плоча, на која е врежан детален нацрт на храм или палата, а над него лежи линијар со врежани мерки и јаже како мерка за една стапка. И втората статуа е мошне слична, но на плочата нема врежан нацрт за градба.

Сите статуи не се подеднакво квалитетни: некои се крупни и набиени, со несразмерно голема глава, а други се вистински ремек-дела. Дел од статуите изгледаат несразмерно и круто поради кусиот врат поставен на широки рамења, како и поради ставот со дланки споени под градите. Сепак, овие статуи се мошне впечатливи, пред сè зашто очите се врежани во главата, а не се изработени од школки и син камен, како што се правело со векови. Неколку статуи на Гудеја се одликуваат со совршена изведба на голото рамо и наборите на облеката: само вешти и надарени занаетчии и уметници можат да ја доловат мекоста на облеката во толку тврд камен, какви што се диоритот и долеритот. На сите статуи, наметката го покрива целото тело освен десното рамо и десната рака. На главата, Гудеја носи еден вид капа со широк обод и украси во вид на мали кадрици. Понекогаш е прикажан и гологлав, со избричена глава. Вилицата му е речиси четириаголна, без брада, а устата му е извиена во блага насмевка. Крупните очи порано биле обоени, а веѓите, како и кај сите сумерски скулптури, се споени над носот.

„Градител со линијар“

Своевидно уметничко дело претставуваат и натписите на скулптурите – не само поради убавината на испишаните знаци, туку и поради начинот на изразување, за кое се вели дека е врвен дострел на сумерскиот јазик. Тоа секако не било случајно, зашто и други текстови од Лагаш, со различна содржина, се вбројуваат во најубавите дела на дотогашната сумерска книжевност.

Син и наследник на Гудеја бил Ур-Нингирсу, за кого има мошне малку записи и споменици. Изгледа дека не бил голем градител, ниту пак ги поддржувал уметностите како неговиот татко. Зачувани се делови од две негови статуи, изработени еднакво квалитетно како и оние на Гудеја. На едната од нив, речиси истоветна со статуите на Гудеја, е прикажан рељефен фриз со луѓе што клечат на едното колено и принесуваат по една голема кошница со храна. Поради необичниот изглед и кошниците на главата, се мисли дека овие фигури претставуваат потчинети туѓи великодостојници, можеби Семити. Важно е и тоа што туѓинците не се претставени како заробеници, туку само како дарезливи вазали.

Од Ур-Нингирсу е зачуван и еден споменик на градежништвото – монументална подземна гробница со дебели сидови од тули на кои е втиснат печатот на овој владетел, како и на неговиот наследник Пиригме. Сидовите се украсени со ниши, исто како кај храмовите. Гробницата била значително оштетена уште во античко време, но во неа сепак се најдени многу цилиндрични печати.

ТРЕТАТА УРСКА ДИНАСТИЈА

Погоре спомнавме дека победата над гутскиот крал Тириган, а со тоа и заслугата за прогонот на Гутите од Месопотамија, му се припишувала на Уту-Хенгал од Урук. Неговиот брат Ур-Наму бил поставен за управител на градот Ур, но набргу ја отфрлил власта на брат му и се осамостоил, со што биле удрени темелите на најзначајната сумерска владетелска линија, наречена Трета урска династија. Ур-Наму се нарекол „крал на Ур, крал на Сумер и Акад“, зашто повторно ги обединил земјите на Акадското кралство; владеел осумнаесет години, од 2113 до 2095, а престолнина на неговата голема држава останал градот Ур.

Третата урска династија се задржала на власт околу еден век, до 2003 година ст.е., и дала пет владетели. Најзначајни се првите двајца – Ур-Наму и неговиот син Шулги, кој во многу погледи дури и го надминал татко му; другите тројца – Амар-Син, Шу-Син и Иби-Син, сите синови на Шулги, не успеале да ја одржат големата држава и потклезнале пред нападите на аморејските племиња.

Нема сведоштва дека Ур-Наму се борел за повторно да ја обедини државата, па се претпоставува дека непријателствата – ако воопшто ги имало – не траеле долго. Затоа можел целосно да се посвети на заведување ред и мир во земјата; тоа го постигнал со создавање силна државна административна и воена мрежа, со зацврстување на судскиот систем врз основа на неговиот законик, но и со поттикнување на стопанскиот развој и градежништвото.

Обновата на сумерската државност не можела да значи враќање на старите, традиционални облици на власт и расцепканото стопанство од времето на градовите-кралства. Напротив, било неминовно да се задржи и да се доразвие централизираната власт, која за првпат била спровеена во акадската држава, а која силно се одразила врз севкупниот стопански и културен живот. Новите сумерски владетели само ги вратиле сумерскиот јазик, сумерскиот пантеон и сумерската

религија во уметноста, но во многу поразвиен облик. Сега се посветувало многу поголемо внимание на старите градски центри во јужна Месопотамија.

Основни административни единици биле некогашните градови-кралства, во кои сега кралската власт ја застапувале двајца: енси за граѓанските, а шагин за воените работи. Во подалечните области се случувало еден човек да ги извршува двете служби. Во старите сумерски градови, енси обично се бирал од месното население, но во другите делови од државата се носел енси од друго место, за да не може да се осамостои и да се отцепи од централната власт. Највисоките места во државната управа ги добивале не само Сумерци, туку и припадници на други народи, што сведочи за вештата политика на Ур-Наму, со која го одржал мирот во земјата.

Овластувањата на енси сега биле неспоредливо помали од оние на старите енси во сумерските градови-кралства. Во суштина, тие станале високи чиновници кои само ги спроведувале мерките и заповедите на централната власт. Имале обврска да го обезбедат собирањето на давачките за кралот и храмовите, да се грижат за работата на локалните чиновници задолжени за стопанските гранки и да претседаваат со локалните судови. Шагините обезбедувале војници за кралската војска и раководеле со поголемите градежни и земјоделски работи. Ваквите работи главно ги извршувале робовите, *namra*, распоредени во еден вид работни единици, наречени *eren*. Откако енси и шагинот ќе ги исполнеле сите обврски кон престолнината, тие продолжувале да собираат давачки, овојпат за да започнат сопствени работи; ова, предизвикало богатење на одреден слој од населението – надзорниците (*nubanda*), обезбедувачите (*aga-us*) и даночниците (*maškim*). Многумина од нив се занимавале и со сопствено производство или трговија; државните служби честопати се добивале и со купување, или пак преминувале од татко на син, поради што обично се трупале богатства во едни исти семејства.

Ваквата административна мрежа овозможувала градба на канали за наводнување и пловидба, како и пробивање патишта – основа за обновата и понатамошниот развој на земјоделството и трговијата. Ур-Наму запишал дека ги поправил патиштата „од долу, сè до горе“, значи од крајниот југ, до крајниот север на земјата. Се патувало безбедно, зашто на патиштата била поставена постојана стража. Поморската трговија била мошне силна, па во сумерските пристаништа доаѓале многу бродови; најчесто се спомнуваат бродови што носат стока од земјата Маган, веројатно денешен Оман.

Напоредно со сево ова, на Ур-Наму му се припишуваат и големи заслуги во законодавството; ако не се земат предвид слабо посведочените реформи на Урукагина од Лагаш – Ур-Наму е најстариот познат законодавец во историјата на човештвото.

Како и многу други археолошки наоди, текстот на законикот на Ур-Наму – што го видовме уште во првото поглавје – бил откриен случајно. Меѓу десетиците илјади плочки од Нипур, од кои повеќето сè уште не се дешифрирани, а се расеани низ музејските збирки низ светот, се нашле и две одломки од плочка со мошне оштетен текст, кои се чуваат во археолошкиот музеј во Истанбул. За време на конзервацијата и инвентарирањето, археолозите го утврдиле само тоа, дека станува збор за некаков правен текст. Во 1952 година, сумерологот Семјуел Ноа Крамер почнал подетално да ја разгледува плочката, која на секоја страна имала по четири столпци, уредно пополнети со ситни клинописни знаци. На зачуваниот дел на плочката била читлива само половина од текстот, но тоа му било доволно на Крамер за да утврди дека станува збор за најстариот досега познат законик.

Текстот почнува со увод, кој е само делумно читлив поради оштетувањата; во него се вели дека, кога решавале за судбината на Сумер и на градот Ур, боговите Ан и Енлил го избрале богот на месечината Нана за крал на Ур. Како свој застапник на земјата, Нана го одбрал Ур-Наму. Овој, пак, се вели понатаму во уводот, најпрвин ја осигурал безбедноста на земјата; го натерал на послушност соседниот Лагаш, кој претходно се проширил за сметка на Ур, и го убил тамошниот крал Намахани. Откако така ги вратил старите граници на Ур, почнал да спроведува социјални и морални реформи „за да ја ослободи земјата од крадците, разбојниците и бунтовниците“ кои краделе говеда, овци и магариња од населението. Востановил систем од „сигурни и чесни мерки“ за должина и тежина. Била воведена „кралска мерка“ за житните растенија, наречена *gir*, која тежела триста шекели. „Внимавал сирачето да не стане плен на богатиот, вдовицата – на моќниот, а човекот што има шекел, да не стане плен на оној што има мина“ (една мина имала шеесет шекели). Членовите на законикот се наоѓаат на задниот дел од плочката, но текстот е толку оштетен, што со сигурност можеме да реконструираме само пет члена. Еден од нив веројатно се однесува на докажувањето на вината, односно на невиноста, преку еден вид „искушување“ со вода; друг се однесува на враќањето на робот кај господарот. Останатите три члена едвај можат да се прочитаат, но се прилично важни за нас, зашто пропишуваат глоби во сребро наместо телесна казна. Принципот на *ius talionis* („око за око“) е препознатлива одлика на законикот на Хамураби од XVIII век ст.е. и за законите на Мојсеј од XIII век ст.е., но кај Ур-Наму го нема; наместо него, наоѓаме казнен систем кој е многу помилостив

кон престапникот. Пропишано е дека „ако некој ја повреди ногата на друг човек, треба да му плати десет шекели сребро“, или пак „ако му скрши коска со некакво оружје, треба да му плати една мина сребро“. Од членот дознаваме дека отсечен нос вредел четириесет шекели.

Сè што презел и спроведувал Ур-Наму продолжило и во времето на неговиот син Шули (2095-2047 ст.е.), кој во текот на своето долго владеење го кренал кралството до врвна моќ. Случувањата во државата може да се следат преку административните документи од негово време. Новиот владетел ги посветил првите дваесетина години од владеењето на поттикнување на внатрешниот развој. Пред сè, дал да се уреди патната мрежа, со што особено се гордеел:

Јас, Шулги, ги проширив врвиците и ги исправив патиштата на земјава; го направив патувањето безбедно; изградив големи куќи, крај нив посадив градини, направив одморишта и населив пријатни луѓе; кој и да доаѓа од долу, кој и да доаѓа од горе, може да се освежи во нивната ладовина; намерникот што патува ноќе може да се засолни тука како во вистински град.

Во војската почнал да користи единици од стрелци, по углед на некогашните акадски стрелци. Го засилил надзорот врз државните службеници преку новосоздадена мрежа од разузнавачи, на чие чело стоел службеник со звање *sukkal-mah*, еден вид управител на кралската канцеларија. Сите приходи и расходи подлежеле на строг надзор. Морало да се запишат секое теле и овца, секое количество житни и други производи што биле дадени или примени во државните и храмовните склади. Поголемиот дел од најдените клинописни документи се токму сведоштва од ваков тип. Трговците, наречени *dam-gar*, тргувале за потребите на државата и храмовите. Се извезувале волна, кожа, ткаенини, житни растенија и урми, а се увезувале злато, слонова коска, скапоцени и полускапоцени камења, блокови од тврд камен за статуи, но и готови предмети. Дрвната граѓа и каменот, претежно варовник, можеле да се најдат и во внатрешноста на државата, но изгледа дека снабдувањето со калај одело потешко, зашто бронзените предмети стануваат поретки. Среброт станувало сè повообичаено средство за плаќање, но целосно претежнало дури во времето на Старобабилонското кралство. Во времето на Третата урска династија, основна мерка сè уште бил јачменот, во точно пропишан однос – еден шекељ сребро за еден гур (триста шекели) јачмен. Бил воведен и систем на позајмици со камати.

Раслојувањето на општеството добило јасни облици, кои сега биле утврдени и со закон. Робовладетелскиот систем фатил силен корен, зашто робовската работа станала мошне важен стопански чинител. Робовите и понатаму, речиси без исклучок, биле сопственост на државата и храмовите, а се добивале по пат на освојувања и војни со

соседните држави и племиња. Робовите, *namra*, се користеле претежно за големи градежни и земјоделски работи, а биле земани и како војници за одалечените испостави. Имало и робови во приватна сопственост, но тие поскоро биле сметани за прислужници, помошна работна сила на приватниот земјопосед или во домот. Ваквите робови се нарекувале *ir* (на академски *wardum*) или *geme* (на академски *amtum*), а всушност биле осиромашени селани кои паднале во долговно ропство, ја изгубиле слободата поради судска пресуда, или пак биле деца од најсиромашните семејства, продадени во некоја богата куќа. Ваквите робови имале и одредена законска заштита. Тие можеле да склучат и брак со слободен маж или жена – но, нивната судбина секогаш зависела од војата на нивните господари.

Раслојувањето кај слободните граѓани било уште поизразено. Покрај благородниците и свештенството, никнал и имотен среден слој составен од чиновници, трговци и занаетчи. Во судските документи се јавува и поимот *mašda*, кој ги означува сиромашните слободни граѓани; нивните граѓански права биле многу помали од оние што ги имале богатите. Станува збор за истите слободни граѓани кои подоцна, во законикот на Хамураби, ќе бидат означени со поимот *muškenu*. Ако се суди според законикот на Ур-Наму – кој веројатно важел и во времето на неговите наследници – се преземале мерки за спречување на искористувањето и угнетувањето на сиромашните граѓани и на робовите-прислужници; но, тоа не ги спречувало владетелот и благородниците да го угнетуваат поголемиот дел од населението, без оглед дали биле слободни луѓе или робови.

Тег од половина сумерска мина (~250 g) со името на Шулги

Шулги воспоставил едно – за тоа време – огромно стовариште јужно од Нипур, во кое се носеле земјоделски и сточарски производи за потребите на палатата, војската и главниот храм во Нипур. Храмовите и свештенството загубиле голем дел од економската моќ што ја имале порано, зашто поголемиот број храмовни имоти ги презела палатата; сепак, владетелите од Третата урска династија внимавале храмовите да добиваат доволно дарови, да бидат обновувани и украсувани, а освен тоа, граделе и многу нови храмови.

Колку биле мирни првите две децении од владеењето на Шулги, покажува и податокот дека, со цел да ги зацврсти пријателските односи, во осумнаесеттата година од владеењето омажил една од ќерките за некој еламски управител. Но, по дваесетина години владеење, границите на неговата држава биле загроени, па Шулги почнал да презема воени походи кон

соседните области. Почнал повеќегодишна војна на север и исток, особено во јужен Курдистан, каде живееле воинствени племиња. Војувал и против Гутите кои, според сè, не можеле да се помират со конечниот пораз во Акад. Во записите се спомнува дека Шулги и неговите синови разурнале многу тамошни населби, а впечатлив е и податокот дека ја прошириле власта врз дел од територијата на Ашур – идната престолнина на моќното Асирско кралство. Во тоа време, непријатели достојни за почит биле и Хуритите, кои држеле територии во северозападна Месопотамија, а неколку века подоцна го основале кралството Митани. Нема податоци за борби во Сирија, што навестува дека таму владеел мир. Зачувани се само куси записи дека, пред крајот на владеењето, Шулги тргнал на поход близу градот Мари, во средното течение на Еуфрат; се кажува дека донел плен од земјата на Аморејците, а на друго место се вели дека изградил бедем кон запад. Во тоа време, Елам бил целосно под сумерска превласт. Може да се заклучи дека Шулги војувал само онаму каде што требало да ги одбрани или да ги зацврсти своите граници, а не освојувал нови територии.

Плочка на која се слави Шулги и неговите сјајни победи против Гутите

Зачувани се триесетина химни за Шулги, во кои кралот се слави речиси како божество. Многу богови се спомнуваат како негови предци, а му се припишуваат и натчовечки способности. Двапати месечно во целото кралство им се принесувале дарови на неговите статуи, што претставувало еден вид задолжителна давачка. По неговото име бил наречен и еден месец од сумерскиот календар.

Наследникот на Шулги, *Амар-Син*, владеел само девет години (2047–2038 ст.е.), што не му пречело самиот да се прогласи за божество. Амар-Син продолжил со походите кон север и североисток, но тоа не траело долго; според зачуваните податоци, во многу тамошни градови (на пример, во Асур и Мари) поставил управители кои биле речиси целосно самостојни и одржувале мошне жива трговска размена. Амар-Син владеел кусо; според изворите, долго го мачела некаква рана на ногата, па веројатно починал од труење на крвта.

Наместо да биде наследен од сопствениот син, по Амар-Син на престолот седнал брат му, *Шу-Син*, што може да сведочи дека почнале да се јавуваат несогласувања во палатата. За време на кусото владеење на Шу-Син (2038–2029 ст.е.) се зголемила опасноста од сириските Аморејци; поради тоа, на природно незаштитениот простор меѓу Еуфрат и Тигар, над денешен Багдад, бил изграден *јолем одбранбен*

бедем долг 275 километри. Кревањето на овој бедем било залудно, зашто бил урнат во непријателските продори, а денес не можеме точно да утврдиме ниту каде почнувал, ниту каде завршувал. *Првиот иосведочен бедем во историјата на воените утврдувања* се покажал крајно неделотворен – како и многу идни бедеми, што ќе се градат во текот на следните илјадалетија.

Шу-Син го наследил неговиот брат *Иби-Син* (2029-2003 ст.е.), во чие време големата држава веќе почнала да се распаѓа. Внатрешната стабилност на кралството, која се темелела врз цврстата, апсолутистичка власт, а се одржувала со помош на разгранета мрежа од воени службеници, управители, даночници и надзорници, не можела да потрае. Најпрвин се отцепила Ешнуна, град во долното течение на реката Дијала; на исток се ослободил Елам со престолнината Суса, а на запад се осамостоиле градот Мари и цела Сирија, главно населена со Аморејци. Да биде невољата поголема, уследиле и многубројни предавства. Во еден запис читаме дека управителот на Мари, доверливиот *Ишби-Ера*, требало да ги заштити житните резерви по повлекувањето на сумерската војска кон југ:

За Иби-Син, мојот крал. Еве што вели *Ишби-Ера*, твојот слуга. Заповедано ми е да одам во Исин и Казалу за да купам јачмен. Јачменот се продава за еден шекек по кор, а за купување ми беа дадени 20 минути. Не известија дека кај вас влегле непријатели Аморити, па ги земав сите 72.000 кори јачмен, сè што имаше, и ги однесов во Исин. Сега Аморитите целосно продреа во сумерската земја и ги поробија сите тамошни жители. Заради нив не можам да го вршам јачменот. Посилани се од мене; ќе ме фатат. Може ли кралот да ми подготви 600 бродови, секој за по 120 кори? Јас ќе ја преземам заштитата на пристаништето, така што цел јачмен ќе може да се натовари и да се пренесе во целост. [...] Мој кралу, Еламците станаа остри во борбите, и нивниот јачмен ќе го снеса! Не давајте да попусти вашата рака! Не брзајте да им станете слуга, не одете по нив! Јачмен за 15 години, вашите залихи за палатата и за градот, сè е во мои раце. Чувањето на Исин, мој кралу, го преземам на себе! Нека знае мојот крал!

Но, не минало многу, а истиот овој *Ишби-Ера* самиот се прогласил за крал во Исин. Во исто време, некој *Набланум*, предводник на група аморејски номади, се прогласил за крал во јужниот град *Ларса*. Најпосле, Еламците нападнале од исток, се пробиле до Ур и го опустошиле и запалиле градот. *Иби-Син* го заробиле, го одвеле во Елам и го погубиле, а во Ур оставиле малубројна воена стража, која по сосем кусо време ќе ја исфрлат Аморитите.

Овие настани се опеани и во прочуената „Тажаленка за Ур“, едно од најпечатливите дела на новосумерската поезија:

Градот го наполни глад, како вода; не престануваше. Гладта изобличи човечки лица, мускули згрчи. Како под вода заробени луѓе, за здив се борат. Кралот в палатата тешко воздивнува, осамен сосем; народот положи оружје долу, штитови фрли. Плешки удираа страдни со раце и ронеа солзи. Едни со други се тешеа, сакаа жални да сфатат: „Што да направиме кутрите уште, и што да додадеме? Колку ни остана брочно време до несреќа страшна? Смртта низ портите урски ни влезе, и вон него чека; во него глас ќе не дотепа, надвор, пак, еламски копја. Мачи непријател страшен во градот, крајот ни дојде!“ Внатре, зад бедемот сите се сокрија, стравот ги сплоти. Дворецот тажен под вода е потопен, отворен зјае. Еламци, поплава силна, оставија сеништа празни. Урските жители надвор се кршат ко глинени стомни. Тие што бегаат, немаат каде, останаа внатре; бараат приклон ко немоќни риби во езерце мало. Во Екишнугал, на добрата Нана ѝ кутнаа слики; избега Ниниагара, во правот ѝ кутнаа престол. Долго владееше гордиот Ур! И најпосле падна! Нана, не мачи се, зачувај сили, остави го градот!

Падот на Ур во последните години од III илјадалетие ст.е. не го означил само крајот на Третата урска династија и нејзината голема држава, туку и дефинитивниот крај на сумерската превласт во Месопотамија. Во текот на следните две столетија, Месопотамија живеела поделена на *пет ѝ помали кралства*: *Исин и Ларса на југ, Ешнуна и Мари во средишњето и Асур на север*. Источно од Месопотамија, најмногу се развил Елам, а на запад – Сирија, во која биле основани и неколку државички.

ГРАДИТЕЛСТВОТО И УМЕТНИЧКИТЕ СПОМЕНИЦИ

Владетелите од Третата урска династија успеале да ја зацврстат државата и да го развијат нејзиното стопанство, со што овозможиле и процут на градежништвото и уметноста. Секако, ова првенствено се однесува на Ур-Наму и на Шулги.

Уметноста и понатаму им служела на кралската власт и на храмовите. Во градовите се поставале статуи и стели на владетелите, а во храмовите – статуи на божествата и заветни фигурини. Уметничкото занаетчиство имало неограничен пазар, зашто требало да се украсат палатите, храмовите и куќите на богатиот среден слој, но и да се задоволи побарувачката на скапоцени вази, садови од камен и благородни метали, накит и цилиндрични печати. Во земја со развиена трговија, во која непречено стасувале злато, сребро, слонова коска, скапоцени и полускапоцени камења од далечни земји, а во која

уметничкото занаетчиство имало долга традиција, несомнено имало и изобилие од скапоцени предмети.

За жал, од ова неброено богатство е зачуван незначителен број скромни наоди. Градовите во Меѓуречјето многупати паѓале и добивале нови господари, а уште почесто се наоѓале под удар на освојувачи кои уништувале сè до темел и грабале сè што им се чинело вредно. За среќа, на освојувачите не им оставиле впечаток глинените плочки со историски, административни, верски и книжевни текстови. Зачувани се текстови во кои се опишува како изгледале градовите пред да бидат освоени, и што било градено во нив пред да бидат разурнати. Како и во сите тажаленки за минатите времиња, и во овие текстови има претерувања, но сепак не се сосем измислени, туку се темелат врз историски факти. Таква е состојбата и со спомениците од времето на Третата урска династија.

Заветна плочка на Ур-Наму поставена при градбата на храмот на Инана во Урук

Ур-Наму изградил многу храмови, кули и градски утврдувања. Негови најзначајни градителски потфати – поради кои и останал запаметен во историјата на градежништвото – се неговите *скалестии кули*, наречени *зиураши*. Ур-Наму изградил зигурати во многу градови, а најпознати се оние во Ур, Урук, Ериду, Ларса и Нипур. Најпогоден за истражување и реконструкција е зигуратот во Ур, изграден за богот на месечината Нана. Јадрото на зигуратот е изградено од ќерпич, а надворешниот слој, дебел околу два метри и половина, е изработен од печени тули врзани со битумен. Некогаш имал три ката, но денес стојат само делови од првите два, со вкупна височина од дваесет метри. Зигуратот бил изграден врз голема основа среде „светиот град“ во

северниот дел на Ур, каде се граделе храмовите и нивните помошни згради. Огромниот куп тули изгледа необично лесно, зашто размерот на градбата е мошне складен, фасадите се обработени на традиционален сумерски начин, со вертикални ниши, а сите линии се благо накривени. Ваквата вештина на *градба со закривени линии*, која се нарекува *енишасис*, сумерските градители ја примениле шеснаесет века пред Иктин и Каликрат, славните градители на атинскиот Партенон. Зигуратот е насочен исто како и храмовите, со аглите свртени кон четирите страни на светот. На североисточната страна имало три низи од скалила – една на средината и две отстрана – кои воделе до првиот степен на зигуратот, а оттаму други низи се кревале сè до храмот на

неговиот врв, кој можел да се види оддалеку, како највисока градба на целата територија на градот. Во подножјето на зигуратот имало уште еден храм, наменет за престојот на божеството на земјата. За време на одредени свечености, поворките тргнувале од долниот храм, па преку големите скалила одеа сè до храмот на врвот.

Западно од зигуратот течеле водите на Еуфрат, а на другите три страни имало многу градби со големи дворови: долниот храм на Нана и храмот на неговата жена, божицата Нингал, потоа кралската палата, живеалиштата на свештениците, складовите и другите помошни градби. Целиот комплекс бил заштитен со дебели ѕидини.

Другите зигурати и храмови во градовите низ Сумер и Акад се зачувани послабо, но остатоците од темелите сведочат дека имале слични димензии и распоред на храмовите и помошните згради.

Во Ур се најдени делови од една голема стела на Ур-Наму, висока над три метри, на чиј релјеф е прикажан владетелот како им благодари на Нана и Нингал зашто му помогнале да го изгради зигуратот. На скудните фрагменти се препознаваат и одредени сцени. На врвот на стелата, во полето што завршува со лак на горната страна, се прикажани сонцето и месечината како симболи на божеството, како и неколку детали од сцена на поклонение на владетелот пред седнато божество. Под оваа сцена се наоѓа најдобро зачуваниот фриз. На него се прикажани две напоредни сцени: лево, Ур-Наму излева жртва леанка пред божицата Нингал, а зад него стои божица од понизок ред, која со кренати раце ѝ го препорачува владетелот на божицата. Иста е и сцената на десната половина на фризот, но тука на божескиот престол седи богот Нана.

Детал од стелата на Ур-Наму

Зачуван е и еден мошне интересен фрагмент од третиот фриз. На него се распознаваат три фигури – богот Нана, Ур-Наму и еден слуга – како тргнуваат да градат зигурат. Кралот носи на рамо неколку гломазни ѕидарски алатки, а по него оди слугата, кој го придржува алатот за кралот да не носи преголем товар. Во другите два фриза биле прикажани сцени од градбата, но од нив се најдени само незначителни делчиња.

Големата градежна дејност на Шулги ја доживеала истата судбина како и онаа на неговиот татко. Се знае дека во Нипур изградил светилиште за сопругата на Енлил. Во Суса градел храмови на еламските божества со цел да ја добие довербата на тамошното население.

Зачувана е неговата монументална гробница во Ур, но целосно опљачкана; таа се наоѓа недалеку од прочуените, седум века постари кралски гробници во Ур, за кои веќе стана збор.

РАСПАДОТ НА СУМЕР НА САМОСТОЈНИ ДРЖАВИ

Акадските кралеви на Исин и аморејските владетели на Ларса постојано војувале за превласт над градот Ур и териториите на паднатата држава. Сите сакале да воспостават контрола врз трговските патишта што ги поврзувале северот и југот на Месопотамија. Кралевите на Исин, по потекло Акадјани, целосно ги споделувале вредностите на сумерско-акадскиот светоглед; но, и Аморејците од Ларса, под силно влијание на вековниот развој и широкиот опфат на сумеро-акадската цивилизација, лесно ги отфрлиле номадските навик и се прилагодиле кон пошироката средина. Тие го прифатиле акадскиот јазик во државната администрација, што не им било тешко, зашто и нивниот јазик бил семитски. Акадскиот јазик повторно се вратил на југот како официјален јазик на натписите и документите. Но, наспроти претежнувањето на акадскиот јазик – сумерската религија, книжевноста и уметноста го надживеале распадот на сумерското кралство. Семитските доселеници ги почитувале боговите од сумерскиот пантеон, но им давале семитски имиња, а ги преведувале и сумерските митови и легенди, во кои внесувале помали или поголеми прилагодувања. Според стилот и уметничкиот израз, спомениците од ова време воопшто не се разликуваат од оние на Третата урска династија.

Месопотамија се распаднала на неколку помали кралства – Исин, Ларса, Ешнуна, Мари и Асур; дури и во границите на овие кралства имало понатамошно распарчување на власта и економско раслојување. За сметка на храмовните и на кралските земјопоседи, сега се умножиле ситните земјопоседи на населението од селата и градовите. Зачуваните записи сведочат дека селани и граѓани купувале земја од храмовите, па дури и од палатата. Голем дел од трговијата по копно и море минала во рацете на населението; одговорноста за украината или оштетената стока сега се префрлила врз превозниците. Храмовите почнале да ги губат своите вековни привилегии и да му плаќаат данок на кралот, исто како и другите граѓани, особено трговците. Владетелите веќе не се обидуваат да бидат устоличени во Нипур, најголемото светилиште на богот Енлил, туку својата власт ја објавувале само во храмот на месното божество.

• *Исин.* – Кралството Исин, основано ~2018 година ст.е., речиси еден век имало поголема територија и било сразмерно посилено од

кралството Ларса. Исин опфаќал неколку значајни градови – Ур, Урук, Нипур, Ериду и Сипар, а се протегал од Персискиот залив до денешен Багдад. Ларса, пак, долго време се состоела само од градот Ларса и неговата околина.

Првиот владетел на Исин, Акадјанецот Ишби-Ера (2018–1985) се прогласил за „крал на Ур, Сумер и Акад“. Тој го обновил градот Ур и градел утврдувања против аморејските номади, но и против некогашните сонародници од градот Мари, кои се обидуваа да се пробијат на негова територија. Бидејќи владеел и над Нипур, Ишби-Ера си ги присвоил сите давачки што стасувале во овој верски центар од разни градови, и така ја зацврстил својата економска моќ. Брзо била обновена и трговијата меѓу големите трговски центри во Меѓуречјето.

Ишби-Ера бил голем поклоник на сумерската култура, па уште извесно време го задржал сумерскиот како официјален јазик на државата. Најголемиот дел од сумерските книжевни дела, најдени во храмовната библиотека во Нипур, биле составени или препишани токму за време на неговото владеење.

Владеењето на наследниците на Ишби-Ера главно минало во мир, но во изворите се спомнуваат и извесни незадоволства поради давачките што им се плаќале на кралот и на храмовите. Се спомнуваат мерки за намалување на давачките, а во песните се велича праведноста на владетелот што ги спровел, кралот Ишме-Даган (1954–1935 ст.е.). Дека незодоволството кај населението сепак потрајало подолго, сведочи податокот дека следниот владетел на Исин, Липит-Иштар (1935–1924 ст.е.) бил принуден да ја смири состојбата со нови закони. Тој го издал вториот по старост законик за кој знаеме, а од кого се зачувани предговорот, поговорот и 43 члена од нормативниот текст. Ова било време кога се умножувал ситниот земјопосед на градското и селското население, па разбирливо е што најголемиот број членови се однесуваат на прашања за наследството, недвижниот имот, договорите за наем и држењето приватни робови.

Додека Липит-Иштар се обидуваа да ги смири состојбите во кралството, другите владетели не мирувале. Асирскиот владетел Илушума тргна на уривачки поход кон југ, но бргу се повлекол; сепак, во еден налет успеал да ги опљачка Ур, Нипур и уште неколку сумерски градови, што е опеано во една сумерска тажаленка. На југ се кренала Ларса, предводена од кралот Гунгунум (1933–1906 ст.е.), кој успеал да ја освои речиси целата територија на Исин. Липит-Иштар набргу починал, а следните десет кралеви – главно разни приграбувачи на власта – владееле уште приближно 130 години на ограничена територија, која го опфаќала само градот и неговата непосредна околина. Последно упориште на кралевите на Исин паднало под власт на Ларса

во 1794 година ст.е. Интересно, сумерските кралски списоци завршуваат со имињата на кралевите на Исин; владетелите на Ларса никогаш не биле признати за законски наследници на „кралевите на Сумер и Акад“.

- *Ларса*. – Кралството Ларса постоело 263 години, од 2026 до 1763 ст.е., а имало вкупно 14 владетели. Откако се раширила на сметка на Исин, Ларса зајакнала и политички, и економски. Нејзиниот владетел Гунгунум се прогласил за „крал на Сумер и Акад“, иако кралските списоци воопшто не го спомнуваат. Во негово време, Ур останал главен административен и економски центар на јужна Месопотамија, но тоа не го спречило развојот на градот Ларса, зашто токму низ него минувал трговскиот пат меѓу север и југ.

Првите ископувања во Ларса биле извршени во 1933 година, но дури триесетина години подоцна археолозите почнале да го запознаваат богатството на овој град, кое можело да се согледа од остатоците на големите градби и од неброените ситни наоди. Најочигледна промена во однос на претходните времиња е ублажувањето на строгиот сумерски стил во вајарството: човечките фигури имаат елегантни и меки облици, а многу од ликовите се претставени со насмевка. Станува збор за елементи што во сумерската уметност биле внесени од Аморејците. Изобилството глинени плочки со разновидни текстови, најмногу од стопанството, ја дополнеле сликата за случувањата во Ларса, кои дотогаш биле познати само од текстови од други сумерски градови.

Општиот немир што завладеал во Месопотамија во првата половина на XIX век ст.е. го прекинал и развојот на Ларса. Владеењето на Нур-Адад (1866–1850) го одбележала вистинска катастрофа: еден од неговите непријатели наводно го свртел текот на реката Тигар, така што полињата останале без вода. Текстовите бележат дека неговиот наследник Син-Идинам (1850–1843) морал да копа и да пробива нови канали, по кои се носела вода од оддалечени места. Поверојатно е дека непријателите ги затвориле главните канали што ја носеле водата од Тигар и Еуфрат до јужните краишта на Месопотамија, а не дека го скршнале самото течение на реките.

Во 1835 година ст.е., тогашниот крал на Ларса Сили-Адад паднал во борба против Бабилоњците, по што повторно се разгореле нападите на еламската граница. Еден еламски великодостојник по име Кудур-Мабук успеал да ја освои Ларса, на чиј престол го поставил својот син. Овој земал сумерско кралско име и се нарекол Варад-Син („роб на Син“, богот на месечината); истото го направил и неговиот брат кој, откако го наследил, се нарекол Рим-Син („бик на Син“). Овие двајца кралеви, кои се однесувале како вистински Сумерци, ја развиле

економската моќ на државата и многу граделе. Заедно владееле вкупно седумдесет и две години: Варад-Син од 1835 до 1823, а Рим-Син од 1823 до 1763 ст.е., што е и најдолго познато владеење на еден месопотамски владетел. За тоа време само во Ур изградиле девет целосно нови храмови и голем број други споменици. Рим-Син немал освојувачки потфати, па веројатно не ќе останел забележан ниту еден негов воен поход, да не се случело во 1810 ст.е. да склучат сојуз владетелите на Урук, Исин и Вавилон, кои сакале заеднички да ја освојат неговата држава. Рим-Син тргнал во војна, го разбил сојузот и ги урнал утврдувањата во овие градови; тогаш биле освоени и последните делови од државата Исин. Следните десетлетија минале без поголеми судири, сè до 1763 година ст.е., кога Вавилонското кралство, како нова и незадржлива сила, загосподарило со средна и јужна Месопотамија.

• *Ешнуна*. – Градот-кралство во долината на реката Дијала станал вазал на Ур во времето на Шулги, околу 2065 година ст.е., но се одделил од Сумер уште при крајот на Третата урска династија, а останал независен до 1761 ст.е. Ги знаеме имињата на шеснаесет владетели на Ешнуна, но за постарите не може да се утврди точната должина на владеење. Ешнуна почнала да ги впива придобивките на сумерската цивилизација уште во ранодинастичкиот период, но во втората половина на III илјадалетие ст.е. се нашла и под влијание на Акад и семитскиот север, а одржувала и силни економски, политички и културни врски со Елам. За време на кралството на Саргонидите, сумерскиот јазик во Ешнуна бил заменет со акадскиот, а сумерските божества им го отстапиле местото на нивните северни варијанти, меѓу кои имало и неколку хуритски божества. По распаѓањето на акадската држава, Ешнуна им ја наметнала својата власт на другите градови во долината на Дијала. Вазалскиот однос кон Третата урска династија не го попречил развојот на градот, а откако најпосле се ослободил од вазалството, владетелот Илшу-Илиа се прогласил за „крал на четирите страни на светот“. При сè што Ешнуна несомнено била важен стратешки и економски центар, јасно е дека оваа титула била сосем произволна. За историјата е позначаен еден од мирољубивите владетели на Ешнуна, Билалама, кој се смета за автор на третиот по старост законик во историјата, составен на акадски јазик во XX век ст.е. Глинените плочки со текстот на овој законик биле откриени непосредно по Втората светска војна на локалитетот Тел Хармал, некогашниот Шадупум („ризница“), административниот центар на кралството Ешнуна. На истото место се откриени и плочки со своевидна хроника на настаните по години, како и плочки со математички проблеми.

По подолго време на слабеење, Ешнуна повторно почнала да се шири ~1850 ст.е., за време на Ипик-Адад II. Таа сега ги опфаќала и градот Ашур и долината на реката Кабур на север, а на запад и градот

Рапикум на Еуфрат, а господарела над сите трговски и стратешки патни правци што ги поврзувале северот и југот на Месопотамија. Ипик-Адад II се нарекол „моќен крал, крал кој ја проширил Ешнуна, пастир на Црноглавите“ (т.е., на Сумерците). Неговите синови Нарам-Син и Дадуша биле постојана закана за другите месопотамски држави. Но, под притисок на Вавилон и Ларса од југ, Мари од запад и претходно отцепениот Ашур од север, Ешнуна повторно почнала да губи територии. Во 1761 ст.е., војската на Ешнуна била поразена во битка против Хамураби, а градот опустел во 1755 ст.е., кога Хамураби ги урнал браните, а поплавата однела сè пред себе.

• *Мари.* – Веќе го спомнавме големиот град Мари, кој уште во ранодинастичко време бил силен економски, стратешки и културен центар на брегот на Еуфрат. Градот бил разурнат за време на продорот на Саргон од Акад кон запад, кон средината на XXIV век ст.е., а повторно заживеал во XXI век ст.е., во време на Третата урска династија и т.н. „Сумерска ренесанса“. По распаѓањето на сумерската држава, ~1900 ст.е. Аморејците се пробиле до Мари и го прогласиле градот за престолнина на ново кралство, кое се протеѓало од Еуфрат и неговата притока Кабур, речиси до брегот на Средоземното море. Кралството Мари се збогатило првенствено со транзитна трговија; низ градот минувале трговските патишта од север и од запад кон Персискиот залив, а се наплатувале големи давачки за стоката што патувала низ територијата на Мари. Дури и Вавилон морал да ја спроведува речиси сета трговска размена преку Мари. Сите месопотамски држави имале свои трговски претставништва во градот, а зачувани се сведоштва дека овие претставништва имале и разузнавачка улога. За земјоделство можела да се користи мошне мала површина од земјата; сепак, таа се обработувала со голема грижа и се наводнувала преку мрежа од добро одржувани канали.

Развојот на Мари им пречел на Асирците, кои во меѓувреме основале силно кралство. Во 1810 ст.е., тие го искористиле заговорот во дворецот на тогашниот крал Јахдун-Лим – а можеби и самите го поттикнале – па најпрвин го освоиле градот Мари, а потоа и целата територија на кралството. Крал на Мари станал Асирецот Јасмах-Адад, син на способниот асирски крал Шамши-Адад. Јасмах-Адад никогаш не ќе се одржел на власт без угледот и воената сила на неговиот татко, зашто избегнувал да војува и сакал да има пријателски врски со сите соседи. За тоа сведочи неговата преписка со соседните владетели, зачувана на глинени плочки во архивата на градот Мари. Во 1782 ст.е., со поддршка на кралот на Халаб (ден. Алепо), Јасмах-Адад бил симнат од власт, а престолот го добил Зимри-Лим, синот на убиениот Јахдун-Лим.

Зимри-Лим (1775-1761 ст.е.) успеал да ги врати териториите што претходно ги приграбиле Асирците, а со вешта политика ги придобил и државичките и племенските водачи со кои граничел. За најдобар пријател го сметал Хамураби, кралот на Бабилон, со кого склучил сојуз против заедничките непријатели – владетелите на Асур и Ешнуна. Во времето на Зимри-Лим, Мари станал еден од најубавите градови во Месопотамија, а неговата палата се сметала за едно од светските чуда. Во неа се собирале сите пратеници и великодостојници од други земји, кои сакале да се здобијат со подобро образование.

„Устоличувањето на Зимри-Лим“, фреска во палатата во Мари: божицата Иштар му дава прстен и жезол на новиот крал Зимри-Лим. Освен огромната старост, за лошата состојба на фреската придонело и опожарувањето на палатата од бабилонскиот крал Хамураби. Денес се чува во музејот Лувр, Франција.

Откако ја покорила јужна Месопотамија и почнал да навлегува на север, Хамураби не го почитувал пријателството со Зимри-Лим, туку во 1761 го покорила и неговото кралство, па го претворил во вазал. Се чини дека две години подоцна во Мари се кренал бунт против бабилонската власт, зашто се спомнува дека Хамураби повторно испратил војска, која целосно го разурнала градот. Мари веќе никогаш не бил обновен.

Во текот на првите десет години од ископувањата на Мари биле откриени урнатини од палати, храмови, станбени комплекси, гробници и уметнички споменици. Меѓу наодите се издвојува кралската архива со 25.000 клинописни текстови, на кои се зачувани писмата на кралевите на Мари до соседните владетели, извештаите од дипломатските претставници што се праќале во другите престолнини, како и податоци за политичкиот, општествениот, верскиот и културниот живот на кралството Мари. Во текстовите се зборува и за разните номадски племиња кои и понатаму ја загрозувале земјата, делумно со

пљачкање, а делумно и зашто се селеле, а патот ги водел право низ територијата на Мари. Некои племиња менувале сточарски производи за производите на постојаното население. Токму со овие текстови се надополнуваат старозаветните описи за преселбата на Израелците од „халдејски Ур“ во Харан на север, а потоа оттаму кон Канаан. Податоците за номадските племиња од тоа време служат и како извор за недоволно утврденото потекло на т.н. Хикси – веројатно збир од многу различни племиња – кои во почетокот на II илјадалетие ст.е. се сјатиле во земјите на источното Средоземје; дел од нив се населиле и создале свои држави, а некои продолжиле понатаму. Делови од некои племиња – меѓу кои би требало да има западни Семити, Хурити и Израелци – околу 1700 година ст.е. продреле во Египет со силен налет; таму ги нарекле „Хикси“, или „водачи на туѓинците“.

Архивата од Мари дава непроценливи податоци и за државите кои одржувале пријателски или непријателски односи со Мари. Особено се важни текстовите што се однесуваат на Старобабилонското кралство и на Хамураби, зашто изворните бабилонски текстови и споменици од тоа време не се зачувани. Голем недостаток на архивата од Мари е тоа што документите не се датирани, па тешко може да се утврди нивната хронологија. Сè уште не е јасно зошто во ниту еден текст не се спомнува Египет; моќните фараони од XII египетска династија имале цврсти упоришта на Сиропалестинското крајбрежје – особено во Библос, Катна и Угарит – а трговијата со Египет била развиена и обемна. Не е спомнат ниту походот на Сенусрет (Сесострис) III (1878–1839 ст.е.) против Сихем, кој предизвикал толкави превирања во целата околина, што од средината на XIX век ст.е. градовите меѓу брегот на Средоземјето и реката Јордан почнале да се оградуваат со силни бедеми.

ЛИТЕРАТУРА:

- ДЪЯКОНОВ, И. М. (ed.) (1983). *История Древнего Востока. Зарождение классовых обществ и первые очаж рабовладельческой цивилизации*. Москва.
- GADD, C. J. (1971). "The Dynasty of Agade and the Gutian Invasion". In Edwards, I. E. S. et al. (eds.), *The Cambridge ancient history*, vol. 1 part 2: *Early history of the Middle East*. Cambridge: at the University Press, 417–463.

- GADD, C. J. (1971). "Babylonia c. 2120-1800 B.C.". In Edwards, I. E. S. et al. (eds.), *The Cambridge ancient history*, vol. 1 part 2: *Early history of the Middle East*. Cambridge: at the University Press, 595-643.
- KUHRT, A. (1997). "The Empire of Agade"; "The Third Dynasty of Ur". In *The ancient Near East: c.3000-330 BC*, vol. 1. London: Routledge, 44-73.
- NEDOMAČKI, V. (1981). "Акадско carstvo - nastanak i razvoj sumersko-akadske civilizacije"; "Obnova sumerske države". In *Arheologija Bliskog Istoka I. Predavanja na Katedri za Arheologiju Bliskog Istoka*. Beograd: Naučna knjiga, 111-150.
- НЕМИРОВСКИЙ, А. А. (2009). "Месопотамия в конце III тыс. до н. э.". In Бухарин, М. Д., Ладынин, И. А. et al. (eds.), *История Древнего Востока*. Москва: Дрофа, 420-439.
- SELZ, G. J. (2005). *Sumerer und Akkader. Geschichte, Gesellschaft, Kultur*. München: C. H. Beck, 63-75.
- СОЛОВЬЕВА, С. С. (2003). "Образование централизованного государства в Месопотамии. Державы Аккада и III династии Ура". In Кузищин, В. И. (ed.), *История Древнего Востока под редакцией В. И. Кузищина*. Издание третье, переработанное и дополненное. Москва: Высшая школа, 122-144.
- VAN DE MIEROOP, M. M. (2004). "Political Centralization in the Late Third Millennium". In *A History of the Ancient Near East, c. 3000-323 BC*. Malden, MA: Blackwell Pub., 63-84.

АСИРИЈА И БАБИЛОНИЈА

Почетоците на асирската држава. – *Субаршу*. – *Акадската династија*. – *Аморејската династија*. – Асирските каруми во Кападокија. – Превласта на Бабилон. – *Владеењето на Хамураби*. – Законодавството на Хамураби. – Религијата и книжевноста. – Уметничките споменици и градителството. – Падот на Бабилон и власта на Каситите. – *Културата и уметноста на Каситите*.

ПОЧЕТОЦИТЕ НА АСИРСКАТА ДРЖАВА

Најстаро јадро на асирската држава бил градот-кралство Ашур, чии темели биле удрени кон почетокот на III илјадалетие ст.е. Во текот на следните столетија Ашур ја ширел градската територија борејќи се против непосредните соседи, но и против силите од средна и јужна Месопотамија, кои се обидуваале да ги прошират границите кон север. Податоците за градот-кралство Ашур претежно ги црпиме од пишаните извори и од спомениците на материјалната култура. Најстарото спомнување на Ашур – не само како град, туку и како територија – е од времето на Амар-Син (2047-2038), наследникот на Шулги, кој поставил за управител на Ашур некој службеник по име Зарикум.

- *Субаршу*. – Извесно време по залезот на Третата урска династија, Ашур бил дел од Субарту – државна творба во горното течение на Тигар, за која не знаеме многу. Некои современи истражувачи претполагаат дека Субарту е најстарото име на Асирската држава во потесна смисла на зборот; но, има и други мислења, според кои станува збор за сосем друга држава, подалеку на север или североисток. Сè уште не ги знаеме ниту создателите на оваа држава, ниту пак нејзиниот етнички состав, кој веројатно бил прилично разнороден; во сумерскиот еп „Енмеркар и господарот на Арата“, Субарту се спомнува како „земја во која јазиците се измешани“. Изворите спомнуваат дека бедемите на градот Ашур ги изградил некојси Кикија, а божјиот храм бил дело на Ушпија – имиња што немаат никаква сличност со семитските, иако асирските извори ги вбројуваат двајцава меѓу најстарите кралеви на Асирија. Врз основа на личните имиња, некои претпоставуваат дека создателите на Субарту биле Хурити, а други – дека биле прото-Ерменци, или пак прото-Курди. Засега нема начин

да се докажат овие претпоставки, па затоа остануваат ограничени на полето на теоријата.

Не знаеме кога точно била основана државата Субарту, но таа се спомнува уште во најстарите пишани извори од Месопотамија: еднаш само во северна Месопотамија, другпат околу горниот тек на Тигар, сè до Ерменските планини, а некогаш и меѓу планината Загрос и Тигар, сè до долината на реката Дијала, па дури и подалеку на југ, до Елам. Нејзините жители најчесто се спомнуваат како напаѓачи и непријатели на Акад, Ур и Бабилон, но и како „робови со светла кожа“, најверојатно заробени во освојувачките походи кон север. Во бабилонските извори, поимот *Šubartum* ја покрива цела северна Месопотамија, вклучително и асирската држава – можеби зашто Асирија ги завладеала токму оние земји што порано му припаѓале на кралството Субарту.

Асирските пишани извори – кои се многу подоцнежни, од VIII век ст.е., но очигледно се преписи на многу постари текстови – содржат списоци на асирските кралеви од основањето на градот Ашур. Најпрвин се спомнуваат имиња на седумнаесет кралеви, за кои се вели дека „живеее под шатори“: ова можеби укажува дека станува збор за племенски водачи на население што сè уште живее полуномадски живот. Од сите имиња на списоците, семитско е само името Адаму; како шеснаесетти владетел на Асирија се спомнува истиот оној Ушпија, кој во изворите од Субарту беше градител на храмот на Ашур во истоимениот град. По него следат уште девет имиња за кои изрично се кажува дека се племенски водачи, но и меѓу нив нема ниту едно асирско име; во текстот се нагласува дека Хале, синот на Апишал, бил последен во низата „кралеви под шатори“.

За нас е најинтересен четвртиот дел од асирскиот кралски список. Тој содржи имиња што ни се веќе препознатливи: Еришум I, Икунум, потоа Шару-кин (Саргон), Пузур-Ашур II, Нарам-Син, Еришум II, Шамши-Адад I и Ишме-Даган. Во списокот се кажува дека секој од овие владетели бил син на претходниот; сепак, во други извори се кажува дека Шамши-Адад основал сосем нова, аморејска династија, за разлика од претходната, која имала акадско потекло. Ова се гледа и од имињата на краевите пред него – на пример, Саргон и Нарам-Син – кои се истоветни со владетелите на акадското кралство.

Освен податоците дека престолот минувал од татко на син, за повеќето кралеви е наведена и должината на владеењето. Невозможно е да се утврди дали овие податоци имаат историска подлога. Сè до владеењето на Шамши-Адад I, кон крајот на XIX век ст.е., годините на владеење можат да се определат само приближно, и тоа по пат на

споредба со хронологиите на соседните држави, кои се подобро утврдени. Во тугите пишани извори се спомнуваат и имиња на управители или локални асирски владетели што ги нема во асирските кралски списоци – веројатно зашто биле вазали или поданици на други држави.

- *Акадската династија*. – За прв вистински крал и основач на акадската династија во Асирија се смета Илушума, синот на месниот управител Шалим-Ахум и современик на Сумуабум, основачот на Вавилон. Илушума владеел кон средината на XX век, од ~1962 до ~1942 ст.е; се мисли дека ја ослободил Асирија од превласта на Субарту и дека успеал да создаде политички и економски силна држава. Нему му се припишува и основањето силни асирски трговски населби во Мала Азија; преку нив, Илушума воспоставил монопол во обработката и продажбата на бакарот, кој се носел од Мала Азија, а потоа се разнесувал низ цела Месопотамија. На еден натпис, Илушума соопштува дека им дал повластици на градовите Акад, Ур, Нипур, Авал, Кисмар и Дер – што значи дека, барем одредено време, воспоставил контрола и врз Вавилонија. Од една сумерска тажаленка, пак, дознаваме дека Илушума продрел сè до југот на Месопотамија и, во еден силен налет, ги опустошил Ур, Нипур и други сумерски градови.

Синот на Илушума, Еришум I, владеел од ~1942 до ~1902 ст.е. Тој дошол на власт во време кога кога во Мала Азија – следствено, и во Кападокија – веќе се втемелувала власта на Хетитите, што несомнено ја нарушило асирската трговија. Еришум презел многу мерки за да ја заживее и да ја поттикне трговијата. Благодарение на неговите мерки – пред сè, на бришењето на долговите и укинувањето на монополот за трговија со бакар – асирската трговија повторно процутела, што се гледа и од содржината на т.н. „кападокиски плочки“. За Еришум се знае уште само тоа, дека изградил храм за боговите Ашур и Адад и заповедал градот Ашур да се ограда со бедем, за што оставил неколку записи на глинени плочки. Градскиот бедем на Ашур го обновил неговиот син Икунум; градењето или обновувањето на градскиот бедем редовно е прва владетелска одлука и на многу други асирски кралеви од подоцнежното време.

Саргон I, синот на Икунум, владеел во првата половина на XIX век ст.е. Во негово време, територијата на Асирија веќе се проширила до реката Горен Заб и, источно од Тигар, до падините на Загрос. Ако се суди според неговите записи, под асирска власт се нашла не само

Тула со заветен натпис на Илушума; од 1922 година се чува во Британскиот музеј

цела Месопотомија, туку и Елам, Маган и Дилмун во Персискиот залив, како и северна Сирија сè до Средоземното море. Се спомнува дури и островот Каптара (Крит) во Горното, т.е. Средоземното море. Од своите дела, Саргон го издвојува пробивањето патна мрежа „од Горното до Долното море“, при што наведува до каде сè одеа и каде завршувале неговите патишта, па ги набројува по име сите градови од некогашната акадска држава, сè до земјата Амуру во Сирија. По примерот на старите акадски владетели, овој Саргон се прогласил за „крал на светот“ и за „крал на четирите области на небото“ – титули што, во сумерско време, ги носеле само боговите Енлил, Уту и Ан.

Тешко е да се каже колку била цврста власта на Саргон во освоениите области; но, кон крајот на XX и во првата половина на XIX век ст.е. таму навистина немало ниту една голема сила што би му дала посилен отпор. Исин ја загубил моќта што ја имал по распаѓот на сумерската држава, а Ларса и Ешнуна се истоштите со меѓусебни борби. Кралството Мари во Сирија сè уште не доживеала полн процут, а моќта на Ебла, во која владееле Аморејци, веќе била минато.

Веќе првиот наследник на Саргон, Пузур-Ашур II, почнал да ги губи областите што ги освоил неговиот татко. По неговото име, следуваат несогласувања во редоследот и имињата на наследниците. Според едни извори, престолот го наследил Ахи-Ашур, чие име воопшто го нема на кралските списоци, а се нарекувал само „свештеник на богот Ашур“; по него следел некој Рим-Син, син на Кудур-Мабук, па неговиот син Еришум II. Од друга страна, во кралските списоци по Пузур-Ашур следи неговиот син Нарам-Син, а по него Еришум II. Се претпоставува дека овој Нарам-Син всушност е кралот на Ешнуна, кој успеал накусо да ја потчини Асирија. Како и да е, со Еришум II бил означен крајот на ослабената акадска династија во Асирија, со што завршило и првото раздобје од историјата на раната асирска држава.

Последните владетели од акадската династија се покажале неспособни да ја зачуваат државата; па сепак, сè дури постоела Асирија, Акадјаните останале олицетворение на славните времиња. Ова не се однесувало само на овие „асирски“ Акадјани, туку пред сè на создателите на Акад, кралевите од лозата на Саргон Велики. Асирските владетели постојано се стремеле не само да ги подражаваат старите Акадјани, туку и да ги надминат во владеењето над „четирите страни на светот“; ги водел стремеж сличен на оној на египетските фараони од Средното и Новото кралство, кои се угледале на славните фараони од Старото кралство. Асирците им заблазнувале на Бабилонците што ги наследиле сите стари акадски и сумерски културни жаришта; сосем спротивно, иако го населиле јадрото на некогашната акадска држава, Бабилонците ни одблизу не се труделе да се поистоветат со старите акадски кралеви, кои ги сметале за туѓинци.

• *Аморејската династија*. – Сосем ново историско раздобје започнува со кралот Шамши-Адад I, кој владеел од 1815 до 1782 ст.е. Шамши-Адад бил син на Ила-Кабкабу, предводник на едно аморејско племе што се населило во северна Месопотамија, на границата на државата Мари. Не знаеме како успеал да го добие асирскиот престол, но сигурно е дека неговото племе било многубројно и дека имал добри борци.

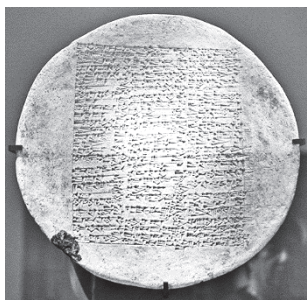
Во споредба со другите владетели, кралскиот список од Дур Шарукин содржи сразмерно повеќе податоци за Шамши-Адад:

Во времето на Нарам-Син, Шамши-Адад, синот на Ила-Кабкабу, отиде во Кардунијаш [Вавилонија]. Во годината на *лиму* Ибни-Адад, Шамши-Адад излезе од Кардунијаш, го освои Екалатум и остана таму три години. Во годината на *лиму* Атамар-Иштар, Шамши-Адад замина од Екалатум, му ја зема власта на Еришум, синот на Нарам-Син, самиот го грабна престолот и потоа владееше триесет и три години.

Според овој извадок, во времето на асирскиот крал Нарам-Син, Шамши-Адад I – најверојатно како војсководец – бил пратен во војна против Вавилон, каде во меѓувреме завладеала аморејската династија на Сумуабум. Од таму тргнал да го освојува градот Екалатум; се претпоставува дека наумил да го присвои престолот уште во времето кога станал управител на освоениот град, но чекал да почине Нарам-Син. Неговиот наследник, Еришум II, веројатно го симнал од престолот без поголеми тешкотии.

Од времето на Шамши-Адад I се зачувани многубројни пишани извори, со чија помош ги следиме неговите освојувања, но и случувањата во соседните држави – Мари, Вавилон и Ешнуна, кои му биле и главни непријатели. Шамши-Адад успеал да ја обнови асирската власт во сите источни и западни области што пред него ги освоил Саргон I, кралот од претходната династија. Наметнал превласт и врз дел од северна Сирија, а по извесно време – врз Либанските планини и врз земјите до Средоземното море, каде поставил победнички стели. Слободно останало само кралството Јамхад, со престолнина во Халаб (ден. Алепо).

Државата Мари ја освоил по еден заговор во тамошната палата, во кој во 1810 ст.е. бил убиен кралот Јахдун-лим. Сосем е извесно дека во овој заговор учествувале и Асирците, зашто асирската војска речиси веднаш влегла во градот. На престолот на Мари бил поставен помалиот син на Шамши-Адад, Јасмах-Адад; Зимри-Лим, синот на убиениот крал, се засолнил кај своите роднини во Халаб. За крал на освоениот Екалатум бил поставен постариот син на Шамши-Адад – Ишме-Даган. Тој требало да ја брани Асирија од нападите на Дадуса,

Диск со натпис на Јахдун-Лим, кралот на Мари.

кралот на соседната Ешнуна, како и од упадите на воинствените племиња од Загрос. Откако на овој начин ја проширил државата, Шамши-Адад се нарекол „крал на светот, застапник на Енлил, почитател на Даган, војвода на Ашур“ и „тој што Ану и Енлил го поставија над поранешните кралеви“. Ова е прво сведоштво во кое еден асирски владетел се нарекува себеси „крал“; но, веќе неговите наследници ќе се вратат на титулата „застапник на Ашур“.

Шамши-Адад имал многу несогласувања со својот помал син. Наместо да го држи Мари под стега и да војува против племињата што надирале од Сириската пустина, овој склучувал пријателства со нив и им ги давал своите пловила за да си ја пренесат стоката до пасиштата на другиот брег на Еуфрат. Во големата архива на градот Мари се зачувани писма, во кои Шамши-Адад жестоко го прекорува својот син:

Дали си дете или маж? Немаш ли брада? Веќе си на зрела возраст, а сè уште не си изградил кука. [...] Брат ти сотира непријатели, а ти лежиш окружен од жени. До кога ќе одбиваш да владееш во сопствената земја? Зарем не гледаш дека брат ти заповеда со голема војска? Сега, кога ќе тргнеш со војска против Катанум, биди маж. Како што брат ти си создаде големо име, создади си и ти големо име во твојата земја!

Во одговорот, Јасмах-Адад му замера на татко му што му пишува така и цени дека некои луѓе „го вадат од татковото срце“. Се чини дека писмата на Јасмах-Адад страшно го лутеле кралот. Во друго зачувано писмо, Ишме-Даган го опоменува својот брат да не му пишува веднаш на татко му, туку најпрвин нему, за да може да го посветува. „Покажи малку обсир“, го советува на крајот од писмото.

Од еден друг запис дознаваме дека Јасмах-Адад воопшто не кренал војска против Катанум. Наместо да војува, тој ја зел за жена ќерката на тамошниот крал, се спријателил со него и му пратил војници како засилување, а за возврат добил дозвола сточарите на Мари да ја пасат стоката на пасиштата на Катанум. Асирецот на престолот на Мари одржувал одлични односи и со Аплаханда, кралот на Кархемиш; овој му праќал на Јасмах-Адад „одлично вино“, украси и префинета облека, а што е уште поважно, му дал исклучиво право да ги користи неговите рудници на бакар. Според сè, Јасмах-Адад не бил страшливец, туку мудар владетел, зашто по мирен пат постигнал повеќе одошто други кралеви со војна.

Со помош на своите синови, Шамши-Адад успеал да ги обезбеди јужните, југоисточните и западните граници на Асирија; затоа, пак, речиси цело време морал да ги брани северните и источните граници од тамошните градови-кралства и од планинските воинствени племиња. Асирската војска морала да биде постојано подготвена за борба. Во сите градови имало воени посади, а за поголемите походи се собирала војска од месното население и наемници од номадските племиња. Се правеле детални списоци на војниците за да се оправдаат следувањата во храна. Во своите записи, Шамши-Адад ги опишува походите што ги презел и ја објаснува својата тактика на војување. Најпрвин во туѓите градови праќал разузнавачи и ги убедувал да му се предадат сами. Околу градовите што ги опсадувал веднаш градел бедеми, со цел да го прекине нивното снабдување и да оневозможи помош од страна. Ако градовите не се предаделе дури ни тогаш, им ги поткопувал ѕидините или градел рампи од набиена земја до нивниот врв, изработувал посебни кули за напад и користел овни за пробивање на градските порти.

Освен што создал голема и силна држава, Шамши-Адад го уредил и нејзиното стопанство. Плодните речни долини погодувале за развој на земјоделството, добрите патишта овозможиле развој на трговијата, а се граделе и бродови за превоз на стоката по воден пат. Во негово време повторно оживеале и асирските трговски населби во Кападокија. Сето ова го постигнал со вешта политика, но и со жестоки борби против сите што ја напаѓале Асирија и го попречувале нејзиното ширење. Во внатрешните работи, воспоставил мрежа од административни и надзорни служби, а самиот решавал и за најситни прашања: ги надгледувал караваните, гласниците, наградите и казните за државните службеници, поделбата на залихите од храна и други слични нешта. Со голема грижа се воделе државни и месни архиви, а особено добро се чувале финансиските документи. На своите писма, Шамши-Адад не ја пишува само годината според името на епонимниот службеник *limtu* – каков што бил асирскиот обичај – туку ги ставал и денот и часот кога биле напишани. Инаку, писмата и сите други документи во Асирија се датирале на два начина: според државните службеници наречени *limtu*, кои го давале своето име на годината, или

Украсна плочка со претстава на бог или крал со боздоган во раката. Исин, Ларса или Вавилон, ~1850 ст.е.

пак според најважниот настан во таа година – некое освојување, или изградба на голем храм. На пример, една година била наречена „годината на Дадуша“, според кралот на Ешнуна, кој тогаш бил поразен од Ишме-Даган.

Освен во Ашур и во Нинива, Шамши-Адад често престојувал и во Шубат-Енлил; во овој град, кој се наоѓал во горниот тек на реката Хабур, е најден и дел од кралската архива. Од градежната дејност на Шамши-Адад, знаеме дека во Ашур изградил зигурат и храм на Енлил; го обновил храмот на божицата Иштар во Нинива, а во градот Терка северно од Мари – од каде потекнувала неговата лоза – изградил храм на богот Даган. Најпосле, изградил и палата за себе.

Т.н. „Глава на Хамураби“; всушност, портретен приказ на друг крал од околината, постар за еден век

Најголема опасност за Шамши-Адад било устоличувањето на Хамураби (1792-1759 ст.е.) на престолот на Бабилон. Хамураби бил владетел со еднакви, можеби и поголеми способности од неговите, и знаел да плете безобсирни политички игри со соседите. Тој јасно покажал дека мисли да ја проширува Бабилонија кон север, но најпрвин освојувал на југот на Месопотамија, зашто тоа му изгледало полесно остварливо. Сè дури бил жив Шамши-Адад, Хамураби одржувал пријателски, безмалку вазалски односи со Асирија. Но, тоа траело само десетина години.

Во едно зачувано писмо, Јасмах-Адад од Мари споделува дека се плаши дека му се заканува опасност од „Бабилонецот“; набргу, преку еден пратеник, добил ваква порака од осомничениот: „Срцето на господарот може да биде мирно; нека знае дека Бабилонецот никојпат нема да му наштети на својот господар“.

Сепак, владеењето на Јасмах-Адад во Мари завршило истата година кога починал и татко му. Со помош на својот роднина, кралот на Халаб, Зимри-Лим ги исфрлил Асирците од Мари и си ја ослободил земјата. Во времето на Зимри-Лим (1782-1759 ст.е.) Мари доживеал врвен процут и, како што ќе видиме наскоро, воспоставил големо пријателство со Бабилон. Но, откако Хамураби ја покорил цела јужна Месопотамија, веќе немал ниту интерес, ниту потреба од Зимри-Лим, па во 1761 ст.е. ја освоил неговата држава и го принудил на вазалство. По две години, во Мари се кренало востание; Хамураби до темел го разурнал градот, кој веќе никогаш не бил обновен.

Наследникот на Шамши-Адад, Ишме-Даган (1782-1742 ст.е.) се покажал како добар војсководец уште во времето на неговиот татко, а ја продолжил татковата политика и откако станал крал. Сепак, тој не успеал да ги задржи сите територии што ги освоил Шамши-Адад зашто, освен централизираната власт на силниот крал, нив не ги врзувале никакви други чинители. Населението било разнородно, на различно стопанско и културно рамниште, а границите биле мошне несигурни. По отцепувањето на Мари, асирски територии почнала да освојува и Ешнуна – како и Хамураби, кој почнал да удира од југ и се пробил речиси до градот Ашур. Биле загубени и далечните северни области, па дури и земјите околу реката Хабур. Ишме-Даган успеал да се одржи уште долго, околу четириесетина години, но само како владетел на крајно намалена, речиси безначајна територија.

АСИРСКИТЕ КАРУМИ ВО КАПАДОКИЈА

Најзначајна особеност на асирската надворешна трговија се *асирските трговски населби во Мала Азија*. Во почетокот на XX век ст.е., градот-кралство Ашур, во кој владеела акадска династија, почнал да се шири за сметка на соседните области и да воспостава трговски односи со подалечни држави; тогаш биле основани и трговски населби во јужниот дел на централна Мала Азија, кој подоцна го добил името Кападокија. Во тоа време, таму постоеле мали државни творби на староседелците Хати и на Хуритите, кои во текот на XX век ст.е. отстапиле пред новодојдените Индоевропјани, Хетитите.

Пред расцутот на Асирија, овој дел од Мала Азија влегувал во кругот на интерес на Акадското кралство, зашто таму минувале патните правци по кои Месопотамија увезувала бакар и сребро. Според имињата на малоазиските трговци во акадските записи од XXIII век ст.е., изгледа дека трговијата уште тогаш ја водеа Семити; тие доаѓале не само од северна Месопотамија, туку и од северна Сирија, особено од градот-кралство Ебла. Токму записите од Ебла – меѓу кои е и договорот за трговија меѓу кралот Ебрум од Ебла и Асирецот Тудија – навестуваат дека Асирците тргувале во Кападокија многу пред да се појават во другите пишани извори, и дека имале трговски колонии во Канеш уште од ~2300 ст.е.

Ископувањата на стариот град Канеш (ден. Култепе) започнале уште во 1893 година, но сè до 1925 не била најдена ниту една плочка со клинопис. Дури тогаш археолозите ги послушале селаните од околината, кои кажувале дека наоѓаат плочки, но не на тел-Канеш, туку

Кружниот облик десно е Култепе, стариот град Канеш/Неса; лево е месноста Ашаг Шехир, стариот асирски карум Канеш; долу е современото село Карахујук.

на широките полиња околу телот. Уште при првото сондажно ископување, на површина излегле над илјада плочки, уредно распоредени во помали групи. Телот бил неповратно оштетен уште пред да почнат ископувањата, зашто селаните долго го разградувале и ја носеле земјата од него на своите посни ниви. Така биле уништени многу археолошки слоеви со важни наоди, но сепак останало доволно за да се заклучи дека стариот Канеш се наоѓал токму кај телот, обѕидан со бедеми, дека околу него имал развиено подградие, а веднаш на исток имало уште една населба – на асирските трговци. Археолозите најпрвин мислеле дека станува збор за посебен, различен град, па го нарекле со акадското име за град или пристаниште – *kārum*; денес се знае дека станувало збор за населба прикрепена до Канеш и основана за да се тргува со градот, но називот „карум“ се задржал во литературата до денешно време. При ископувањата биле најдени само темели од станбени згради и разни остави, но токму во станбените згради се чувале архивите на асирските трговци. Слични плочки се најдени и кај Анкува (Алишар) и Хатуша (Боазкеј), а на плочките се спомнуваат и други асирски трговски населби – во Вашукани, Пурусханда, Урша, Залпа и на многу други места.

Досега се расчитани неколу илјади кападокиски плочки. Тие се исклучително важен извор за политиката, стопанството и општеството на најраната асирска држава, зашто пишаните извори од самата Асирија се мошне скудни. Иако потекнуваат од приватните архиви на асирските трговци, па претежно содржат разни договори, судски пресуди, известувања за движењето на карваните и за прометот на стоката, како и преписки со локалните власти и со асирската престолнина, плочките даваат податоци и за дејноста на карумите. Од нив дознаваме за односот на асирските кралеви кон месните владетели, за непосредното учество на владетелите во трговските зделки, дури и тоа

дека одредени каруми имале и разузнавачка улога, и дека ја известувале престолнината за расположението и постапките на месните владетели и за случувањата во нивните држави. На плочките се спомнуваат имиња на асирски кралеви и кападокиски владетели, на трговци, градови и божества под чија заштита се работело. Се спомнуваат дури и хетитскиот крал Питана и неговиот син Анита, првиот владетел од кого е најден запис на хетитски јазик; двајцава кралеви се јавуваат во хетитските извори многу подоцна, и тоа како ликови од легендите.

Средиште на секој карум бил т.н. *bit-kārum*, „куќата на карумот“, седиштето на претставникот на асирските власти. Бит-карумот служел и како судница во која се решавале разни трговски спорови. Главен карум бил оној во Канеш, кој одржувал непосредна врска со престолнината Ашур; нему му биле потчинети сите други каруми. Карумот во Пурусханда (ден. Адемхујук кај Аксарај) имал поголеми привилегии од другите, зашто во околината имало наоѓалишта на бакар, па во него се одвивала жива трговија со бакарна руда, која се праќала во блиските топилници.

Најважен производ што се набавувал од малоазиските населби бил бакарот. Асирскиот крал Илушума (1962-1942 ст.е.) држел вистински монопол за добавка и плаќнење на бакарната руда; како искусен трговец на големо, потоа преку својата трговска мрежа го продавал добиениот бакар низ цела средна и јужна Месопотамија. Неговиот син Еришум I (1942-1902) водел поинаква трговска политика. Тој го укинал монополот и дозволил слободна трговија не само со бакар, туку и со сребро, злато, олово, житарки и волна, па трговијата доживеала голем процут.

Од Асирија во Мала Азија се праќале главно ткаенини во замена за бакар, бакарна руда, сребро или злато. Асирската стока се товарела на „црни магариња“ и се носела со карвани до градовите во Кападокија. Во Ашур имало трговци кои се занимавале само со изнајмување магариња. Ако не било предвидено истиот карван да врати некаква стока назад во Ашур, магарињата се продавале веднаш штом ќе стасале на одредиштето – што покажува дека продавачите на стока од Асирија не морале да бидат и купувачи на стока од Кападокија. Од зачуваните списоци и сметкопотврди се гледа дека Асирците продавале парчиња од разни видови ткаенини, но сите со иста големина, доволни за по една облека. Парчињата биле спакувани во бали или вреќи за да не се оштетат при патувањето. Освен овие ткаенини, кои се продавале на големо, карваните носеле и ткаенини за малопродажба, што ги продавале попат за храна и преноќиште. Трошоците и можните опасности влијаеле врз цената на стоката, па ткаенините во Кападокија биле трипати поскапи одошто во Асирија.

Освен ткаенини, житарки и волна, во трговските записи се спомнува и метал со име *anpikum*. Порано се мислеше дека станува збор за олово или оловна руда, но денес сме речиси сигурни дека станувало збор за калај. Оваа руда ја топеле и асирските металурзи, а бидејќи во неа имало и галенит, при обработката добивале и сребро.

Асирските трговци работеле и како прекупци во внатрешната, меѓуградска трговија во Кападокија. Главен производ била бакарната руда, а се спомнуваат и земјоделски производи. Од неколку плочки дознаваме дека имало и незаконска трговија, и дека Асирците скришум набавувале метеоритско железо и скапоцени камења без знаење на месните владетели. Трговците обично меѓусебно се предупредувале за можните опасности: „Палатата ти ја надгледува куќата...“ „Внимавај да не го забележат товарот на патот...“, или „Не обидувај се да скриеш ништо, стражата е силна“.

Приватните градби во карумот Канеш. Во аголот, писмо со упатства од еден асирски трговец до сопругата во Ашур.

Златото и среброт од Кападокија се пренесувале со брзи гласници, а не со редовните карвани со бакар, кои патувале побавно. Дека патиштата биле добро обезбедени, сведочи тоа што ниту во еден запис не се спомнува дека некој гласник или карван бил нападат и опљачкан – а инаку се спомнуваат други кражби, на пример, кражби на скапоцености од храмовите во трговските населби.

Карваните патувале кон Мала Азија само од пролет до есен, зашто временските услови во високите планински предели, од каде морале да минуваат, биле мошне неповолни во есен и во зима. Честопати се случувало во карумите да заминат само мажите од трговските семејства, а жените и децата да останат во Ашур; тогаш трговците склучувале привремени бракови со мештанки, кои станувале „споредни сопруги“. Кога трговците се враќале во Ашур, децата од

таквите бракови можеле да останат со мајката, но и да тргнат со таткото, ако тој реши така; во секој случај, мајката секогаш добивала отпремнина за развод. „Главните сопруги“ на трговците што престојувале подолго во некој карум ги преземале обврските на сопругот во Ашур. Не само што се грижеле за имотот, децата и слугите, туку ги воделе и трговските работи, што се гледа од преписката на сопругниците:

Вака Пузур-Ашур ѝ вели на Вакуртума: Ашур-иди тргна накај вас со една мана [половина килограм] сребро. Таксата е додадена посебно, исплатата е завршена, сè е запечатено од мене. За нежната ткаенина што ми ја прати: мора да направиш таква и да ми ја пратиш по Ашур-иди; а јас ќе ти пратам како исплата по половина мана сребро за парче. Едната страна нека биде чешлана, но не избричена; ткаењето нека е густо. Во споредба со ткаенините што ми ги прати, треба да ставаш по една мана волна повеќе по парче ткаенина, но секако мора да се нежни! Другата страна нека биде само малку исчешлана. А платно „абарна“ веќе не ми праќај; ако веќе праќаш, направи го такво, какво што го носев јас порано. Ако не сакаш да ткаеш нежни ткаенини, разбрав дека таму можат да се купат по многу парчиња; купи и прати ми. Едно парче треба да е долго девет ела, а широко осум.

Во асирските трговски населби се граделе и мали храмови за богот Ашур или за други асирски божества – Син, Иштар, Адад или Шамаш – кои асирските трговци ги дарувале со скапоцени заветни предмети. Често станувало збор за златни сончеви дискови, кои се ставале врз божеските статуи како градни плочки. Секое трговско семејство имало и свое божество-заштитник на семејството. Честопати трговците давале една од ќерките за свештеничка во некој храм во престолнината.

Сите досегашни наоди од асирските трговски населби во Мала Азија сведочат дека трговијата преку каруми останала особеност на меѓународните односи на стариот Исток, и дека карумите не можат да се поистоветат со колонизацијата што подоцна ја среќаваме кај Фојникијците, Хелените и Римјаните.

ПРЕВЛАСТА НА БАБИЛОН

Во 1894 ст.е., аморејскиот поглавар Суму-Абум ги населил своите номади на левиот брег на Еуфрат, близу градот Киш – на местото каде меѓуречјето е најтесно, па затоа го носи името „струкот на Месопотамија“. Сумерците го нарекувале местото *ka-dingir-ra*, а Акадјаните – *bāb-ilu* или *bāb-ilāni*, израз што на двата јазика значел „Божји порти“.

Суму-Абум се прогласил себеси за крал, а местото Бабилон за своја престолнина. Во текот на следните шест десетлетија, првите четири крала од првата бабилонска династија освојувале парче по парче земја; освен воената сила, ја користеле и неслогата меѓу соседните држави, особено меѓу Исин и Ларса. Во времето кога Еламците од исток ја освоиле Ларса, бабилонската држава веќе досегала до Нипур. Соперништвото продолжило и во следните четириесет години, но без позначајни судири меѓу Бабилонците и нивните соседи – Еламците во Ларса, намалениот Исин, Мари, Ешнуна или Асирија на север. Сепак, по само неколку години започнала големата пресметка на Аморјците од Бабилон со сите сопернички држави, со што бил означен и почетокот на нивната целосна превласт во Месопотамија.

• *Владеењето на Хамураби.* – Во 1792 година ст.е., на бабилонскиот престол седнал Хамураби (*‘Аттигари*, „роднина-исцелител“), кој владеел сè до 1750 ст.е. Поновите истражувања значително ја намалија славата на Хамураби со која го овенчаа историчарите од претходните генерации; сепак, тој останува еден од најзначајните владетели во историјата на Месопотамија – вешт војсководец, способен и итар државник, кој успеал повторно да ја обедини оваа голема територија. Хамураби останал запаметен и по неговиот законик, во кој немало особени новини, но биле обединети и подредени речиси сите постари законски одредби што дотогаш важеле во разни делови од Меѓуречјето. Во времето на Хамураби, Бабилон израснал во најголем град во тогашниот свет; цивилизациските придобивки на Сумер и Акад и натаму се развивале и се надградувале, но Семитите најпосле претежнале во целата месопотамска долина, а сумерско-акадскиот пантеон бил преустроен со цел на врвот да застане Мардук, градскиот бог на Бабилон.

Хамураби наследил кралство со скромна големина. Во времето кога го презел престолот од татко му Син-Мубалит, бабилонската држава на север се протегала до Сипар, а на југ до градот Марад, триесетина километри западно од Исин. Од поважните градови, превласта на Бабилон ги опфаќала само Кутна, Дилбат и Киш. Целото кралство се протегало долж текот на Еуфрат и зафаќало територија долга околу 130, а широка одвај триесетина километри. Околу Бабилон имало многу посилни држави. Веќе видовме дека на север имало три кралства со асирски кралеви: во Ашур владеел Шамши-Адад, во Екалатум неговиот постар син Ишме-Даган, а во Мари помладиот син Јасмах-Адад. На исток била Ешнуна, во сојузништво со Елам; на југ се наоѓала Ларса на кралот Рим-Син, кој две години пред тоа ја освоил речиси целата територија на кралството Исин.

Хамураби ценел дека најпрвин треба да го обезбеди сопствениот престол, па чекал цели пет години пред да почне да освојува и

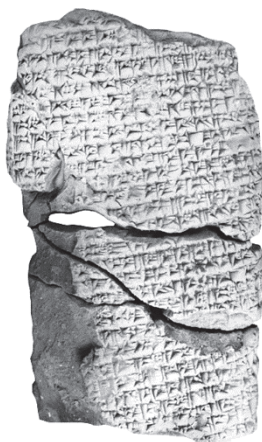
да се шири. Напаѓал само ослабени непријатели, па затоа морал да води мошне внимателна надворешна политика. Одржувал некаков вид сојузништво – безмалку вазалство – со асирскиот крал Шамши-Адад; кога сакал да војува на југ или на исток, па му требал мир на северот, станувал мошне близок со Ибал-пи-ел II, кралот на Ешнуна. Во 1782 ст.е., веднаш штом починал Шамши-Адад, Хамураби се ослободил од асирското сојузништво; хронологијата на другите војни, верските свечености и градежните потфати главно може да се утврди со помош на имињата што Хамураби им ги давал на годините на своето владеење.

Најпрвин, во 1786 ст.е. Хамураби го нападнал Исин, му го одзел на Рим-Син од Лагаш и, следејќи го текот на Еуфрат, тргнал кон Урук; набргу го потчинил градот, но сè уште не бил доволно силен за да удри на Ларса. Во текот на следните три години, претпазливо и постепено освојувал кон исток. Го минал Тигар и го освоил градот Малгум, северно од Киш – значајна точка на Тигар, што во тоа време ја држеле Асирците. Во десеттата година од владеењето тргнал долж Еуфрат кон север и го освоил градот Рапикум. Во тоа време, на асирскиот престол бил Ишме-Даган, кој се покажал како мошне ревносен и воинствен уште додека управувал со Екалатум. Во Мари, пак, сè уште владеел неговиот мирољубив брат Јасмах-Адад. Во едно писмо од архивата на Мари, Ишме-Даган го насрчува помалиот брат, кој стравува за својот престол:

Не плаши се! Твојот престол засекогаш ќе остане твој. Ги држам Адад и Шамаш во раце. Народот на Елам и човекот од Ешнуна ги држам на узда. Не плаши се! Ќе седиш на твојот престол сè додека сме живи јас и ти. Двајцата да се заколнеме со свечен завет пред боговите, а потоа да се сретнеме и засекогаш да го потврдиме братството меѓу нас.

Ова не му помогнало на Јасмах-Адад, кој ја загубил власта само неколку месеци подоцна, а на престолот се вратил Зимри-Лим, синот на убиениот Јахдим-Лим. Зимри-Лим и Хамураби, кои сега го држеле целиот среден и долен тек на Еуфрат, побрзале да склучат пријателство: си позајмувале војнички одреди за битки со други непријатели, а разменуваале и пратеници, кои биле одлично упатени во сите работи на соседната држава. Подоцнежните настани покажале дека Хамураби не бил искрен кон Зимри-Лим, туку само тактизирал додека му требал сојузник против главниот непријател, Ешнуна. Записите од архивата во Мари сведочат дека Хамураби наизменично склучувал пријателства и сојузи – а набргу потоа војувал – дури и со кралот на Ешнуна, како и со Рим-Син од Ларса. Подоцна, на пример, барал помош против Рим-Син токму од кралот на Ешнуна и од кралот на Мари.

Писмо од Зимри-Лим до Ибал-пиел II од Ешнуна. Кралевите се помируваат; Зимрилим предлага заеднички поход против Бабилон

Пратениците на Зимри-Лим во Бабилон биле во постојан допир со Хамураби и знаеле за сите настани во земјата, па како вистински професионални разузнавачи редовно праќале доверливи извештаи во Мари. Особено внимателно ги следеле односите на Хамураби со другите владетели. На неколку места и самите кажуваат дека тие врски не секогаш се искрени. Најмногу извештаи се потпишани од пратениците Ибалел и Ибал-пиел, кој носи исто име со кралот на Ешнуна; дури, Ибалел тврди дека ги добива известувањата лично од Хамураби. Овие текстови ни овозможуваат да ги проследиме одблизу општествените и политичките случувања во тоа време, но и да се доближиме до личноста на Хамураби. Всушност, значењето на Хамураби честопати се преувеличува поради вистинското море од детални, колку

позитивни, толку и негативни податоци за него. Неговите современици Шамши-Адад и Зимри-Лим – или, пак, постарите владетели како Саргон, Нарам-Син и Ур-Наму – во дадените историски услови можеби биле и поважни, и поспособни од него – но, за нив немаме записи од таква природа, какви што се извештаите на пратениците во Бабилон.

Откако ги привршил освојувачките војни, во следните деветнаесет години Хамураби ѝ се посветил на внатрешната политика. Ја уредувал државата, ги средувал економските прилики и судството, সিдал многубројни градби, одбранбени бедеми, канали за наводнување и пловидба, и воопшто – постојано ја надградувал стопанската и воената сила на земјата. Над сè, ова било време во кое цутела приватната трговија. Зачувани се многу старобабилонски договори кои уредуваат приватни стопански работи: купопродажби, преноси на средства, залози, закупни, заеми, јамства, подароци и содружништва. Граѓаните можеле да закупат и свештеничка функција, па дури и храмовни приходи. Храмовите и натаму биле економски силни, се занимавале со трговски дејности и давале позајмици во сребро, жито или стока, но со високи стапки на интерес. Палатата наплаќала високи такси за сите трговски зделки. За сè постоела одредена мера и цена, и секој општествен слој си ги знаел правата и обврските. Слободните граѓани не се делеле според потеклото, туку според имотната состојба. Врз основа на имотниот попис, слободните Бабилонци влегувале во побо-

гатиот, повисок општествен слој, наречен *awilum*, или пак во посиромашниот, понизок слој, наречен *muškēnum*. Робовите, наречени *wardum*, всушност образувале две различни групи. Ако биле стекнати во војна, се сметале за предмет – имот на државата, храмот или приватните лица, па прописите за нив главно се однесувале на тоа како да се обештетат нивните сопственици ако робот се онеспособи, ако се убие или ако избега. Робовите, пак, што произлегле од редот на осиромашените граѓани имале одредена правна заштита, ропството за долг им било ограничено, а можеле да склучат и брак со слободен сопружник. Робовите биле истрижени до глава, а со вжарено железо им бил втиснуван жигот на нивниот господар.

Хамураби посветил две десетлетија на внатрешното уредување на земјата, но тоа не значи дека Вавилон бил безбеден; тоа што немало поголеми војни се должело токму на вештината на кралот да тактизира со сојузниците. Но, источните соседи на Вавилон не можеле мирно да го гледаат неговиот подем. Во 1762 ст.е., Елам, Асирија, Ешнуна и Гутите ја нападнале државата на Хамураби со здружени сили. Хамураби раскажува дека „со помош на Мардук“ ги разбил нивните војски, а потоа го нападнал и го покори Рим-Син од Ларса, со што ја освоил цела јужна Месопотамија. Следната година, здружените владетели од истокот повторно нападнале, но претрпеле уште еден пораз; Хамураби присвоил голем дел од територијата на Ешнуна и дел од горното течение на Тигар, сè до Субарту на север, а освоил и неколку асирски градови. Ешнуна ја покори со лукавство: предизвикал вештачка поплава со која ја опустошил оваа развиена држава, а потоа се фалел со својот остроумен потфат.

Откако ги освоил некогашните територии на Сумер и Акад, на Хамураби веќе не му требало ни пријателството со Зимри-Лим од Мари. Во 1761 ст.е., тој повел војна против него, продрел длабоко на негова територија и го принудил на вазалство; на ист начин ја добил и покорноста на низа помали градови-кралства во Субарту. Две години подоцна, незадоволниот Зимри-Лим кренал востание против вавилонската власт во Мари; во изворите читаме дека Хамураби повторно пратил војска, која ги срамнила со земја градските бедеми и ја разурнала големата палата на Зимри-Лим. Поради востание го разурнал и градот Малгум на Тигар. Во 1753 ст.е. успеал речиси целосно да ги покори Асирците, чија династија задржала само незначително делче од поранешната територија. Градот Ашур не се спомнува како „име на година“ во календарот на Хамураби, но затоа, пак, го има во уводот на неговиот законик. На запад останале непокорени само далечните мали држави во земјата Амуру (ден. Сирија), а на истокот – Еламското кралство; Хамураби проценил дека во тој миг се премногу силни, па се откажал од пресметка со нив.

Во времето на Хамураби Месопотамија повторно станала единствена држава, но со мошне шарен етнички состав; како што е запишано во 31 година на неговото владеење, тој се прогласил за „моќен крал, крал на Вавилон, крал на целата земја Амуру, крал на Сумер и Акад и крал на четирите четвртини на светот“.

За да ја задржи целата власт во свои раце, Хамураби спровел низа административни, социјални и верски мерки, со кои сакал да ги обедини разнородните закони, обичаи и пантеони на народите што ги опфаќала неговата држава. Со цел да ги озакони своите наследници како владетели на целата земја, избрани од боговите, им побарал на свештениците да внесат одредени измени во пантеонот и во митот за создавањето на светот; од вавилонско време, создател на светот е Мардук, кој дотогаш бил само месно божество. Бидејќи не можел да ги избрише дотогашните сумерски и акадски богови, прогласил дека Ану и Енлил му ја предале врховната власт на Мардук, а дека Мардук го избрал Хамураби за да му донесе благосостојба на народот.

Земјата била поделена на области, во кои Хамураби поставал потполно потчинети управители. Во очите на населението, требало да се зачува привидот на слобода во одлучувањето, па се одржувале и традиционални „собранија на старци“. Тие одлучувале само за мали, локални нешта и судеа во помалку важни судски случаи, но затоа пак морале да се грижат за собирањето на сите давачки од нивното место.

Кралската палата не била само раскошно место за живеење, туку и место каде се вршеле државни работи. Како и за многу други подробности од владеењето на Хамураби, и за нив не дознаваме од вавилонски наоди, туку од текстовите од архивата во Мари, како и од илјадници други плочки од разни градови низ Месопотамија. Вавилонските писари запишувале сè што се случувало во земјата, сè што се градело, произведувало, продавало, купувало и пресудувало. Кралот се допишувал со месните управители и воените заповедници, но и со соседните владетели. Најдени се 150 плочки со писма потпишани од Хамураби, а пратени до Син-Идинам и Шамаш-Казир, неговите високи чиновници во Ларса; овие писма се одлично сведоштво за тоа како работела обласната управа. Двајцава чиновници биле современици, а имале различни работни обврски. Писмата упатени до Шамаш-Казир главно се однесуваат на земјата што им се давала на кралските чиновници под наем или во владение, во замена за воена или граѓанска служба. Во дел од нив се решаваат жалби до кралската администрација. Сите добивале писмено решение за земјата што им се давала, а имотот се бележел со удирање колчиња. Земја добивале и војниците, во замена за воена служба, како и луѓе со разни занимања, занаетчии и земјоделци, во замена за разни обврски кон државата.

Обврските на другиот чиновник, Син-Идинам, сè уште не ни се доволно јасни, зашто писмата упатени до него се мошне разнолики. Во нив има упатства за поставањето чиновници, воените прашања, финансиите, за јавните работи, трговијата и земјоделството. Тоа навестува дека Син-Идинам бил областен управител но, според писмата, немал слобода во одлучувањето, туку само бил поставен над другите чиновници. На двајцата чиновници им се ускратува правото да решаваат самостојно: тие биле само извршни органи. Им се заповеда – честопати мошне остро и со закани – да ги прифатат жалбите на некои луѓе, што очигледно доаѓале да се пожалат лично пред Хамураби. Кралот јасно покажува дека сака да ги задоволи жителите од новоосвоените територии: „Постапивте вон вашите овластувања, и тоа нема да ви биде простено“, „Задоволете го неговото барање веднаш“, или „Нека не се случи човеков повторно да дојде ваму и да се појави пред мене“. Писмата ни го кажуваат и тоа дека администрацијата на Хамураби работела доста лабаво, иако стегите биле цврсти, и дека самиот Хамураби се занимавал и со сосем ситни, секојдневни работи. Писмено му се обраќале не само великодостојници, туку и обични граѓани и селани, кои го молеле да ги реши нивните лични невољи и тешкотии. Одлуките на Хамураби некогаш имале облик на заповед, некогаш на охрабрување или осуда, а некогаш барал подетални податоци за да пресуди. Кога неговите заповеди не се извршувале веднаш, станувал мошне нетрпелив. Се бавел и со најситните работи во врска со надворешната политика, воените подготовки и администрацијата, а нема запишан случај дека од некого побарал совет.

Наспроти Хамураби, Зимрилим им давал поголема слобода на месните управители. Неговите заповеди кон подредените чиновници се напишани на сосем поинаков начин, без закани, па дури и со стилизиран јазик – што навестува дека имал и подобро образование од Хамураби, а не само дека имал подобар писар.

ЗАКОНОДАВСТВОТО НА ХАМУРАБИ

Хамураби доследно ја спроведувал својата централизирана власт на сите освоени територии; неуморно објавувал заповеди за сите области на општествениот и стопанскиот живот, а особено за обврските на населението кон владетелот. Строгоста и суровоста на овие заповеди е соодветна за една разнолика држава со сложена етничка и културна слика, создадена со освојување.

Кон крајот на своето владеење, Хамураби заповедал сите негови одредби да се испишат на стели и да се постават по храмовите како

Стелата со законикот на Хамураби: релјефно поле, целосен изглед и детал од натписот

сведоштво дека ја исполнил должноста на „крал на правдата“. Во 1901, при ископувањата во Суса, египтологот Гистав Жекие нашол една од тие стели, а археологот Жак де Морган ја однел во Лувр, каде се чува и денес. Стелата е мошне добро зачувана, а поради совршенството на изработката, истовремено претставува и уметничко дело. Најпрвин стоела во храмот на богот Шамаш во Сипар, но Еламците во XII век ст.е. ја однеле во Суса како воен плен.

На врвот на стелата има релјеф на кој е прикажан Хамураби, со десната рака принесена кон устата, како му искажува почит на богот; тој, пак, седи на својот престол со испружена рака во која држи палка и обрач, знаци на владетелско достоинство. Божеството е или Шамаш, богот на сонцето, кој бил почитуван и како бог на правосудството, или пак Мардук, врховниот бог на Бабилон. Целата површина од стелата е покриена со текст на старобабилонски јазик. Клинестите знаци се врежани совршено правилно, во тесни и куси исправени колони, поделени на широки водорамни појаси. На предната страна, каде што стои и релјефот, има 18 хоризонтални појаси, а на задната има 28, зашто текстот оди од врвот на стелата до основата; последните неколку појаси се уништени. Текстот од стелата го расчитал францускиот доминикански свештеник и асириолог Жан-Венсан Шејл.

Сè до 1952, научниците мислеле дека станува збор за најстариот законик на светот, а на Хамураби му се припишувала славата на прв законодавец на стариот Исток. Но, тогаш бил расчитан законикот на Ур-Наму (2113-2095 ст.е.), а кусо време потоа уште два законници од XX век ст.е.: на Липит-Иштар од Исин (1934-1924 ст.е.) и на Билалам од Ешнуна. По овие наоди, станало јасно дека законикот на Хамураби не се темели само врз обичајното право, туку и врз постари законници, кои веќе се применувале во секојдневниот живот; сепак, бабилонскиот законик е прв по важност, зашто е најобеман и речиси целосно зачуван сè до наше време.

Називот „законик“ – кој често се користи во литературата, не само за законикот на Хамураби, туку и за текстовите на постарите законодавци – го користиме само условно, зашто не станува збор за законик во вистинска смисла на зборот. Тој не ги содржи сите правни прописи што важеле во државата, а одредбите не се поредени според никаков систем. Хамураби го нарекува текстот *dinat šarrim*, „кралски укази“. Испуштени се многу темелни одредби од граѓанското, кривичното и трговското право, а внесени се одредби од јавното право што се однесуваат само на должностите и правата на војниците и уште неколку тесни категории граѓани. Извесно е дека сите испуштени одредби биле уредени со добро познати обичајни прописи, а дека новите писмени заповеди се однесувале само на точно определени случаи, кои требало начелно да се решат за целата земја.

„Законикот“ се состои од Увод, 282 члена и Завршен дел. Недостасуваат пет или седум водорамни појаси со неколку членови од законот, кои биле истругани уште во античко време. Текстот е делумно дополнет според зачуваните преписи на глинени таблички.

Во Уводот, Хамураби ги набројува добрите дела што ги направил по налог на боговите како најсакан божји избраник; потоа реди што сè сосидал и кои верски обреди ги вршел, па објаснува како им донел благосостојба на луѓето, на кој начин воспоставил владеење на правото, како ги истребил расипаните луѓе и ги спречил моќните да ги угнетуваат слабите. Сето ова го опишува со најубави епитети за себеси, како божествен, величествен, возвишен и мудар крал.

Од вкупно 282 члена, недостасуваат членовите 66–99. Првите членови се однесуваат на казнувањето клеветници и крадци, за кои казната најчесто е смрт. Следат одредби за пребегани робови и воени дезертери, за земјата што им се дава на војниците во замена за служба, за обврската да се обработуваат полињата и да се одржуваат каналите за наводнување. Низа одредби се однесуваат на наемот и трговските работи, како и на условите за влегување во долговно ропство. Најмногу одредби има од семејното право: се уредуваат условите за склучување брак, правата и обезбедувањето на истераните жени, положбата на неродилките и нивните права ако мажот донесе друга жена, казните за прелуба и родосквернавање, условите за истерување на синовите од дома и разни случаи на наследство. Следат познатите одредби за *ius talionis*, со кои се пропишува „одмазда со иста мера“ за луѓе од истиот општествен слој. Ако човек од понизок повреди човек од повисок слој, казните се многу потешки, а ако се случи обратното, казните се благи и се состојат од надомест за направената штета. Особено се интересни членовите 215–227, со кои се уредува работата на лекарите; за успешна операција се предвидува награда во сребро, а за неуспешна – отсекување рака. Ветеринарот кој направил неуспешна

операција мора да плати отштета. Предвидени се строги казни за градителите чии градби ќе се урнат и ќе усмртат луѓе: ако загина сопственикот на куќата, се убива градителот, а ако загина синот на сопственикот, се убива синот на градителот. Смртната казна најчесто се состоела од фрлање во вода или спалување. Постоело и докажување невиност со сведоци, а ако немало сведоци – со заклетва. Лажното сведочење се казнувало со смрт.

Во епилогот на законикот се истакнува дека земјата добила праведен закон и добра управа, а потоа повторно се нижат пофалби за Хамураби – сите во прво лице еднина. На крајот, Хамураби фрла страшни клетви врз оние што нема да ги почитуваат законите, или што ќе го избришат неговото име од стелата.

Иако има цела низа одредби со кои се заштитуваат послабите, особено жените и децата во семејството, сите одредби за имотните односи ги штитат интересите на палатата и на великодостојниците. Одредбите на Хамураби немаат цел да го подобрат и да го унапредат општеството, туку само ја утврдуваат постоечката состојба и ги потврдуваат обврските и правата на секој од постоечките слоеви – авилум, мушкенум и вардум.

РЕЛИГИЈАТА И КНИЖЕВНОСТА

Аморејците не внеле поважни промени во стариот сумерско-акадски систем на верувања. По налог на Хамураби бил преиначен само стариот мит за создавањето на светот: за создател на светот – наводно во име на сумерските богови Ану и Енлил – сега бил прогласен Мардук, градскиот бог на Бабилон. Во основните митови и пантеонот немало речиси никакви прилагодувања, освен што одредени имиња на божества и херои биле заменети со семитски – но, тоа веќе се правело за време на Акадското кралство. Се почитувале сите дотогашни божества и обредни дејства, а постепено се вкорениле и некои аморејски богови – на пример, богот на бурата Адад, богот на планините Амуру и Итур-Мер, градскиот бог на Мари. По падот на Бабилон и крајот на Старобабилонското кралство, Асирците го задржале култот на Мардук и му нашле место во нивниот сопствен пантеон.

Богот Мардук и неговиот змеј *Mušḫuššu*

За разлика од религијата, во книжевноста се забележува мошне брз и значителен развој. Старите сумерски текстови се препишувале и се преведувале на акадски јазик. Преку овие преписи и преводи, како и преку оние од Новоасирското кралство, до нас дошле многу сумерски текстови чии оригинали се загубени. Во тоа време, сумерскиот јазик веќе не се користел во секојдневниот живот, но бил мошне ценет, слично како латинскиот во средновековна Европа; затоа се составувале речници на сумерски зборови со акадски објаснувања. Се пишувале и многу нови дела, некои од нив сè уште на сумерски јазик. Главно се обработувале легенди и митови за старите сумерски херои и кралеви како Гилгамеш, но и митот за создавањето на светот и за односот на боговите и луѓето.

Некои од овие легенди се однесуваат и на владетели од поблиското минато – од Третата урска династија, Исин или Ларса.

За кралевите од Првата вабилонска династија се составувале многубројни химни и пофалби – дела со префинет стил и голема книжевна вредност. Имало и забавни дела, како и вистински комични, театарски сцени во кои се раскажувало за горделиви господари, наметливи дворјани, суетни научници, лути родители и други слични мотиви.

Делата од вабилонската книжевност можат да се поделат на четири големи групи. Во зависност од нивната содржина – дали во нив претежно се зборува за боговите, или пак за луѓето – *првата група* ја сочинуваат митовите и еповите, односно легендите. Во *втората група* влегуваат химните и псалмите, испени како за божествата, така и за кралевите, на кои честопати им се припишуваат божески одлики. Во текстовите најчесто не се кажува кога се изведувале овие химни и псалми, но тоа веројатно се правело при храмовните и дворските свечености, кои ги имало навистина многу. Знаеме и дека често се препишувале во училиштата како писарски вежби. Во оваа група се вбројуваат и тажаленките за градовите што биле опустошени од непријателски војски. Во *третата група* влегуваат разни молитви и апотропејски текстови против болес-

Т.н. Релеф Берни или Кралица на ноќија, култна релефна плочка со приказ на Иштар, Лилиту или најверојатно Ерешкигал. ~1800 ст.е.

ти и невољи. Овие текстови се кажувале придружени со разни движења, што може да се види и на релефите, особено на цилиндричните печати. *Четвртиаџа*, најпопуларна *џруја текстови* ја сочинуваат пророштвата. Бабилонците го врзувале секој настан и секој потфат во човечкиот живот за некакво пророштво. Најголема вредност во прорекувањето имале утробите на жртвуваните животни, над сè изгледот на црниот дроб – верување старо повеќе илјадалетија. Подоцна, оваа улога делумно ја презела астрологијата. Ниту една војска не одела во битка сè дури главниот пророк не ги протолкувал предзнаците.

Од епските дела, најважни за нас се зачуваните делови од епот за Гилгамеш. Како што кажавме погоре, Акадјаните го презеле сумерскиот култ на Гилгамеш, легендарниот владетел на Урук, и создале еп со висока книжевна вредност, зачуван само во помали делови. Но, дури и од нив е јасно дека акадскиот поет ни оставил нешто повеќе од едноставен опис на херојските дела на Гилгамеш, неговото дружење со Енкиду, тагувањето поради неговата смрт и трагањето по бесмртност за сите луѓе. Во сето ова, поетот успеал да вплете и мисловност, идеализам и бескраен песимизам.

Во времето на Старобабилонската кралство била составена уште една верзија на епот за Гилгамеш; таа сè уште е покуса од асирската, најдена на дванаесет плочки во палатата на Асурбанипал во Нинива. Фрагменти од старобабилонската верзија се најдени на многу локалитети: во Урук, Ешнуна, Мегидо, Угарит, Хатуша, па дури и меѓу плочките во египетска Амарна. Текстот има многу варијанти, запишани од голем број разни приредувачи и писари; сепак, сите одломки се вклопуваат во сразмерно заокружена целина, која се поклопува со најопширната верзија на епот за Гилгамеш, онаа од Нинива.

Освен книжевните, во Старобабилонското кралство се пишувале и вредни научни дела, особено од областа на математиката; тие главно се занимавале со практична примена на геометриските проблеми, постапките при разни мерења и сложеното бележење на броевите.

УМЕТНИЧКИТЕ СПОМЕНИЦИ И ГРАДИТЕЛСТВОТО

Од Бабилон на Хамураби досега не е најдено речиси ништо. Најстариот град го покриваат високи наноси тиња од реката Еуфрат, а врз нив се остатоците од „новиот“ Бабилон од VII и VI век ст.е. Како изгледал стариот Бабилон и што сè имало во него, дознаваме преку пишаните извори, како и од споредбите со други големи градови од истото време, особено со Мари.

Храмовите, наречени „божји куќи“, се разликувале по големи-ната, богатството на градбата, украсувањето и распоредот на просториите. Често се граделе мали капели со двор, прикрупени до куќите на обични граѓани; во дворот стоел мал жртвеник, а во капелата имало постоље за статуа на божеството. Имало и поголеми храмови, сидани како самостојни градби, со повеќе дворови и простории. Нај-после, се граделе и огромни храмовни комплекси, понекогаш со повеќе светилишта за разни богови, со неброени помошни простории и остави, со работилници, кујни и штали, со живеалишта за свештениците и училници за писарите. Како и во сумерските храмови, и тука населението можело да влезе само во точно определен двор, кој поскоро личел на пазариште, одошто на дел од храмовен комплекс: таму жените и мажите носеле жртвени дарови, трговците склучувале зделки, наемниците добивале надомест во стока, сè со учество и посредување на свештениците. Распоредот на просториите во храмот главно бил ист како и во постарите светилишта. Секојдневно се одржувале обреди со пеење химни и свирење разни инструменти, а жртвените маси во секое време биле полни со најубави јадења. Од значењето на храмот – поточно, на божеството на кое му бил посветен – зависело колку богато ќе биде украсен со статуи, вази, уметнички обработени садови за обредна вода, како и со други украси од метал, дрво, камен и ткаенини. Во еден агол од храмот, под подот, обично имало мал простор обложен со тули, кој служел за поставување „камен-темелник“; врвот на темелникот, кој личел на голем клин од керамика или бронза, се обработувал во облик на човечка или животинска фигура, а на клинот бил испишан натпис за изградбата.

Од времето на Хамураби и неговите наследници се зачувани мошне малку споменици – главно оние што Еламците ги одвлечкале како воен плен во Суса, или пак Асирците ги однеле на север. Нај-важни споменици се стелата со законикот на Хамураби и малата глава од сивозелен стеатит што ја видовме погоре; за неа порано се мислеше дека е приказ на Хамураби, но според сè е постара еден век или повеќе. Двете дела се чуваат во Лувр. Но, дури и тие малубројни споменици, заедно со поситните наоди – цилиндричните печати, заветните колички од глина, фигурите на луѓе и животни и разните мали релјефни плочки со херои, занаетчии и музичари – сведочат дека во

Статуета на молител, посветена на богот Амуру од некој жител на Ларса, за здравје на Хамураби

уметноста не се случувало речиси ништо ново, туку се чувале традиционалните елементи во стилот и иконографијата. Стилот на скулптурите наликува на делата од времето на Гудеја од Лагаш, но изработката не е толку совршена.

Металот се обработувал на традиционален начин: преку дрвено јадро се ставала метална облога, која потоа се дотерувала со чукање. Очите се изработувале со инкрустација: се уфрлале парчиња бел камен или школка за белките, и син или темен камен за зениците. Има одредени сличности со животинските фигури во храмот во Ал-Убаид, кој е постар приближно девет века, но помладите фигури имаат погруба изработка.

На цилиндричните печати претежнуваат вообичаените прикази на поклонение пред божество. Верникот сам му се обраќа на богот, без посредување од второстепено божество; на многу печати останала само фигурата на божеството, па единствено натписот сведочи за содржината на сцената и за името на сопственикот. Површините не се исполнети со фигури и симболи. На некои печати, мајсторот решил дека не е доволно да се прикаже само една фигура, па додал и по некој лав, мајмун, риба или разни симболи, само како украс и без дополнително значење.

Послабиот квалитет на старобабилонските уметнички изработки укажува дека економската благосостојба не секогаш гарантира и развој на квалитетна уметност. Затоа, пак, се сидале раскошни палати со удобност висока дури и за наши поимања, со проточна вода и одвод, со мраз за разладување на обилната, мошне разновидна храна. Омилена забава бил ловот. Се ловеле диви животни, најчесто лавови, а потоа во дрвени кафези се носеле во престолнината, каде владетелот го убивал сверот. За кралската запрега се користеле коњи, но се јавало на мазги. Како последица на економската благосостојба, удобноста на живеењето се чувствувала дури и во градовите, во редот на слободното население; но, среде целата благосостојба и раскош, се чини дека немало многу место за вистинска, квалитетна уметност.

ПАДОТ НА БАБИЛОН И ВЛАСТА НА КАСИТИТЕ

Последните четири години од владеењето на Хамураби минале без поголеми судири со соседните држави, но земјата веќе била економски исцрпена. Во 1750 ст.е., престолот го наследил неговиот син Самсуилуна, кој владеел 38 години, сè до 1712 ст.е. Самсуилуна немал сили ниту да ја одржи, а не пак да ја прошири големата држава на неговиот татко.

За да го смири незадоволството од постојаното економско угнетување, Самсуилуна морал да издаде указ за простување на долговите. Згора на сè, веднаш штом ќе задушел бунт во еден дел од државата, на друго место избивал друг, и така постепено ги губел териториите. Во Ларса се јавил некој лажен наследник на еламската династија и го зел името на нејзиниот последен крал Рим-Сим, но бил убиен по две години владеење. Потоа се појавил Илума-Илу, кој се претставувал како потомок на последниот крал на Исин. Околу 1740 ст.е., Илума-Илу успеал да го отцепи цел Сумер јужно од Нипур и да ја основа т.н. *Вшора бабилонска* или „Приморска“ династија, која владеела истовремено со Првата династија во Вавилон. Се воделе жестоки борби против бабилонската војска, неколку градови во Сумер биле запалени и разурнати, а повторно бил опустошен и Ур. На североисток, се отцепиле Асирците под водство на некој Адаси. Напоредно со внатрешното распаѓање, врз Вавилон удирале и Арамејците и Сутејците од Сириската пустина. Арамејците лесно му се прилагодувале на животот во постојани населби, се занимавале со сточарство, а го прифаќале и на земјоделството; но, Сутејците останале воинствени номади и плачкаши кои влевале страв кај населението. Особено биле силни нападите на каситските племиња, кои продирале од иранските висорамнини на исток.

Кон крајот на владеењето на Самсуилуна, неговото кралство ја опфаќало само територијата на Акад; сè друго било загубено. Самиот град Вавилон сè уште бил безбеден. Ваквата состојба потрајала уште стотина години, во текот на следните четири кралеви од Првата бабилонска династија – Аби-Ешух, Амидитана, Амисадука и Самсудитана. Во 1595 ст.е., во еден брз и неочекуван налет, хетитските војски влегле во Вавилон и го опустошиле градот, но веднаш потоа се повлекле. Обезглавената држава ја освоиле Каситите, кои претходно со силовит продор се пробиле до градот Хама, околу 300 километри северно од Вавилон. Таму, под водство на племенскиот поглавар Каштилијаш I, ги удриле темелите на нивната новосоздадена држава.

Не знаеме што се случувало во Вавилон по повлекувањето на Хетитите; тогаш веројатно бил убиен и Самсудитана, последниот владетел од Првата бабилонска династија. Каситите бргу го приграбиле испразнетиот престол; според утврдената хронологија на настаните, тоа веројатно го направил осмиот крал на каситската династија, Агум II Какриме. Во следните четири ипол века, сè до 1155 година ст.е., Каситите ќе бидат господари на Месопотамија, која ја нарекувале *Karduniaš*, „градина на богот Дун“.

Пред да навлезат во меѓуречјето, Каситите – или *Каšши*, како што се нарекувале себеси – живееле во средишниот дел на планинскиот ланец Загрос, во денешен Луристан. Додека нивните северни

соседи, Гутите и Лулубите, продирале во Месопотамија уште од III илјадалетие ст.е., Каситите излегле на историската сцена дури во XVIII век ст.е. Се чини дека нивната ненадејна воинственост се должела на продирањето на индоевропски племиња од истокот, кои се населиле во дотогашните каситски области, им ги наметнале своите обичаи на Каситите и ги научиле да одгледуваат коњи. Каситскиот јазик ни е речиси непознат; најголемиот дел од нивните пишани споменици се напишани на акадски, а содржат само по неколку каситски зборови. Откриена е една плоча со кус двојазичен, акадски и каситски список на имиња на богови и луѓе. Единствено што може да се заклучи врз основа на овој натпис е дека и нивниот јазик бил аглутинативен, што значи дека зборовите се образувале со додавање по неколку наставки врз основниот збор. Индоевропското влијание врз Каситите се огледа во имињата на некои божества од нивниот пантеон, во кој освен каситски и сумерско-акадски, се препознаваат и индоевропски имиња – Шуријаш (инд. Сурија), Маругаш (инд. Марут) и Буријаш (можеби хел. Бореј). Чисти каситски имиња на божества се Кашшу, Сипак, Харбе, Сумалија и Сукамуна.

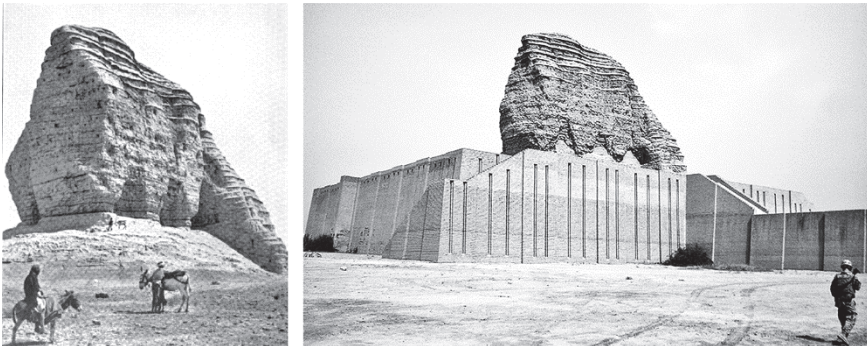
За долгото каситско владеење во Месопотамија не се знае многу, зашто се откриени мошне малку каситски пишани споменици – само околу 200 куси кралски записи. Дел од нив се писма, а дел се текстови со стопанска содржина. Нешто повеќе за Каситите може да се дознае преку изворите од други земји, на пример од архивата во египетска Амарна (XIV век ст.е.) и од асирските хроники од VII век ст.е. Поради скудните изворни податоци, времето на Каситите честопати се означува како мрачно или назадно време од историјата на Месопотамија; напротив, во споредба со последните години на Првата бабилонска династија, времето на Каситите е време на поголема стабилност, а во некои области и време на обнова на општествениот, стопанскиот и уметничкиот живот, во кој имало и напредок. Каситите ги почитувале културата и религијата на народите во Месопотамија. Една од првите заповеди на Агум II Какриме била – да се вратат статуите на богот Мардук и божицата Сарпанитум од градот Хама, каде биле однесени по брзиот и ненадеен напад на Хетитите. Статуите биле поставени во обновениот, богато украсен храм на богот Мардук во Бабилон. Многу освојувачки владетели носеле вакви одлуки за да го придобијат покореното население; сепак, Каситите тоа го правеле потемелно, а со намера да се претстават како законски наследници на згаснатата Прва бабилонска династија, го признале и Мардук за врховен бог на своето кралство.

Нема податоци за бунтови против Каситите, па е извесно дека каситските освојувачи нашле заеднички јазик со највисоките слоеви од старата бабилонска држава. Осумдесетина години подоцна, ~1500

ст.е., каситскиот крал Уламбуријаш го поразил Еа-Гамил, тогашниот крал од Приморската династија, со што и целиот југ на Месопотамија, некогашниот Сумер, потпаднал под каситска власт. Уште на почетокот на XVI век ст.е. бил потпишан и договор за разграничување со Асирија, според кој границата меѓу двете држави минувала близу Самара. Ваквата поделба на Месопотамија на два дела – Асирија и Вавилонија – опстојала речиси илјада години.

- *Културата и уметноста на Каситите*. – Каситските владетели ги обновиле старите сумерски храмови во Нипур, Ларса, Урук и Ур. Важно место во каситската уметност има храмот што ~1420 ст.е. каситскиот крал Караиндаш го изградил во Урук. Фасадата на овој храм била изработена од релјефни тули, распоредени така што составувале фигури на разни божества. Оваа нова техника во скулптурата подоцна била применета во асирските храмови и палати, во градбите на Халдејската династија на Нововавилонското кралство, како и во Персија, за време на династијата Ахајмениди.

Најголем каситски градител бил кралот Куригалзу II (1333-1308 ст.е.). Тој го обновил стариот сумерски град Ур, разурнат од Вавилонците уште кон крајот на XVIII век ст.е., а основал и целосно нов град

Зигуратот во Акар Куф (Дур-Куригалзу) во 1915 и во 2010 година

со име Дур-Куригалзу („тврдина на Куригалзу“), ден. Акар Куф, триесетина километри западно од Багдад. Дур-Куригалзу бил утврден град, во чие средиште стоел висок зигурат со монументални скалила, неколку храмови и кралска палата. Палатата била украсена со ѕидно сликарство, а тремот имал четириаголни столбови, засега најстари во градежништвото на Месопотамија. Другите архитектонски облици главно не се разликувале од постарите, сумерски. Храмовите им биле посветени на сумерскиот бог Енлил, неговата сопруга Нинлил и нивниот син Нинурта, што најубаво сведочи за религиското претопување на Каситите. Од урнатините на високиот зигурат се гледа дека бил граден по углед на сумерските. Јадрото му е од тули сушени на сонце,

а меѓу секое скалило имало слој трска; на фасадите имало исправени ниши, кои исто така ја следеле старата градителска традиција. Во седумдесеттите години на XX век, ирачката влада ги обновила долниот дел на степенестата кула и скалилата, што се гледа на горната фотографија.

Меѓу другите наоди од храмовите во Дур-Куригалзу, се издвојуваат малите, обоени фигурини од печена глина, како и големата статуа на кралот Куригалзу, на која е испишан долг натпис на сумерски јазик. Во каситските храмови и палати имало уште многу статуи, но од нив останале само делчиња. Човечките фигури и натаму го задржале строгиот и свештен став, а фигурите на животните биле изработени со многу поголема слобода.

Фасадата на храмот на Инана во Урук, денес во Pergamonmuseum во Берлин

На фасадата на храмот во Урук, изграден во времето на Кариндаш, е зачуван висок фриз со приказ на излевање жртва-леанка. Во неколку ниши наизменично се поставени фигури на машки и женски божества; секоја фигура држи ваза од која течат тенки млазови вода, а по еден млаз се спојува со млазот на соседната фигура, со што се создава една целина. Релјефот е изработен од печени релјефни тули.

Од времето на Каситите се јавува и еден нов вид гранични стели, наречени *kudurru*, што на акадски јазик значи „меѓник“. На овие стели, високи околу еден метар, стои текст со кој кралот ја потврдува сопственоста на земјиштето, со сите податоци за неговата големина и местоположба. На стелата се напишани имињата на сопственикот и сведоците, се спомнуваат сите права што следуваат заедно со земјиштето, а најдолу се набројуваат проклетствата што ќе го снајдат оној што ќе го уништи или ќе го замени меѓникот. На предниот дел на стелата обично има релјеф со прикази на разни божества. Ваквите стели се чувале во храмовите, а сопствениците на земјиштето добивале копија од глина. Релјефите на овие гранични стели најчесто имаат поголема иконографска, одошто уметничка вредност; и покрај

вештата обработка на каменот, сите ликови се статични, наредени во фризови, а сосем ретко се јавува некој послободен распоред.

На една таква стела, кралот Мелишипак ја изведува својата ќерка пред богот на месечината Нана; кралот ја презема улогата на второстепено божество, кое обично го изведува владетелот пред врховниот бог на слични сцени од претходните периоди. Од истиот владетел е зачуван уште еден кудуру, но релјефот се разликува од претходниот. Предната страна на стелата е поделена на пет фриза, исполнети со симболи на реалистични и фантастични претстави. На највисокиот фриз, кој завршува со лак, се прикажани симболите на трите врховни божества – Ан, Енлил и Енки – во облик на жртвеник со божески круни, а над нив стои полумесечината на богот Син/Нана, ѕвездата на божицата Иштар и зрачниот диск на богот на сонцето. На вториот фриз се претставени симболите на божествата на подземниот свет и војната – Нергал, Забаба и Нинурта. На третиот се претставени симболите на Мардук, неговиот син Небо и божицата на раѓањето Гула; на четвртиот се распознава симболот на господарот на молњата Адад, светилката на Нуску и плугот на Нингирсу. Птицата што стои покрај нив можеби е каситското божество Шукамуна. На најнискиот фриз, пак, се претставени змија со рогови, атрибут на Нингишзида, и скорпија, симбол на Ишара. Покрај нив има еден неидентификуван симбол.

Кудуру на Мелишипак

Кудуру-меѓници се изработувале и многу векови подоцна, откако Каситите веќе им го отстапиле местото на други династии. Речиси сите вакви споменици имаат заоблен врв, на кој во висок релјеф е прикажана свиткана змија како заштитник на стелата.

На релјефите на цилиндричните печати се разликуваат две тематски групи. На едни е прикажана непосредната врска на човекот со некои божества, но повторно преку симболи како полумесечина, ѕвезда, крст, или пак разни животни и инсекти – куче, глава од газела, скакулец, мува или пчела. На други релјефи има мотиви на фантастични животни во движење – животните се пропнуваат, над нив летат птици – а често се прикажува и обред на излевање жртва-леанка, кој обично го вршат божества со ваза во рацете.

Каситите ја ценеле старата сумерско-акадска книжевност, па постојано ја препишувале и ја преведувале – понекогаш и со нови толкувања, усогласени со каситскиот светоглед. Сè што било напишано од

медицината и астрономијата во времето на кралствата Исин, Ларса и стариот Бабилон, Каситите грижливо го препишувале и го групирале во збирки. Составувале речници и списоци на клинописни знаци. Старите сумерски и акадски митови често се препишувале, но загубиле дел од првичната книжевна вредност заради многуте дотерувања од храмовните писари. Старите филозофски концепти главно се зачувале, но во односот на човекот кон боговите, наместо верата и довербата, сега претежнуваат малодушност и празноверие. Се изработувале и календари на поволни и злосреќни денови, како и збирки од баења против зли сили.

Од новините што Каситите ги вовеле во Месопотамија, најчесто се спомнува коњската запрега. Се вели дека таа ја заменила побавната магарешка влеча, со што ја унапредила трговијата; коњите се користеле и за влечење борни коли, што предизвикало големи промени во техниките на војување. Како животни за јавање и влеча, коњи се спомнуваат уште во текстовите од Третата урска династија – каде се нарекуваат „магариња од туѓи земји“ – како и во записите од Мари, а знаеме дека и Хиксите продреле во Египет јавајќи коњи. Но, коњите во Месопотамија почнале масовно да се користат дури во времето на Каситите, а уште повеќе ги користеле Хуритите во северна Месопотамија.

Друга новина од каситско време е начинот на кој се бележат годините на владеење на кралевите. Наместо обичајот од Третата урска династија – годината да се именува според некој важен настан, изградба на храм, или освојување на град – Каситите ги броеле годините на владеење од устоличувањето, па во текстовите се зборува за втора, петта или десетта година од владеењето на некој крал.

Кон крајот на XIV век ст.е., Асирците почнале посилно да притискаат на границите на Бабилонија; но, дури во втората половина на XIII век ст.е. асирскиот крал Тукулати-Нинурта I (1235–1198 ст.е.) успеал да ја прегази Месопотамија и да се пробие до Персискиот залив. Превласта на Асирците траела само седум години, зашто избувнале немири во кралската палата во Ашур. Каситската власт се одржала сè до 1168 ст.е., кога еламскиот крал Шутрук-Нахунте ги соборил Каситите од бабилонскиот престол. И Еламците се задржале кусо време, само до 1162 ст.е., зашто во нивната земја продреле воинствени племиња од Загрос. Дваесетина години подоцна, под заповедништво на Шилхак-Ин-Шушинак, Еламците повторно се пробиле речиси до Бабилон, но некои великодостојници од Исин најпрвин успеале да ги истераат, а потоа и да ја преземат власта во Бабилон, создавајќи ја Четвртата бабилонска (или Втора исинска) династија. Оваа династија владеела 130 години, но дала само еден поважен владетел, Небукаднезар I (1126–1104 ст.е.).

Бабилонија заплвила низ немирно раздобје. Од север упаѓале Асирците, од запад – Арамејците и Сутејците, а на југ, во Сумер, јакнеле Халдејците. Освен надворешните, се заканувале и внатрешни опасности – немири, поплави и глад; каналите, главните жили на стопанскиот живот, биле целосно запуштени. Се пустошеле градови и се уривале прочуените светилишта. Во текот на следните четири ипол века, на бабилонскиот престол се смениле уште шест династии од разнo потекло – Аморејци, Касити и Еламци – а Месопотамија станала вистинска сложувалка од народи, јазици и култури. Бабилон блеснал уште само еднаш во својата историја, од 626 до 539 година ст.е – времето на XI Бабилонска династија, на која ѝ припаѓал и моќниот Небукаднезар II, основачот на Новобабилонското кралство.

ЛИТЕРАТУРА:

- БЕЛЯВСКИЙ, В. А. (1971). *Вавилон легендарный и Вавилон исторический*. Москва: Мысль.
- GADD, C. J. (1973). "Hammurabi and the End of his Dynasty". In Edwards, I. E. S. et al. (eds.), *The Cambridge ancient history*, vol. 2 part 1: *History of the Middle East and the Aegean Region c.1800–c.1380 B.C.* Cambridge: at the University Press, 176–227.
- КУНРТ, А. (1997). "The Old Babylonian and Old Assyrian Periods". In *The ancient Near East: c.3000–330 BC*, vol. 1. London: Routledge, 74–117.
- KUPPER, J.-R. (1973). "Northern Mesopotamia and Syria". In Edwards, I. E. S. et al. (eds.), *The Cambridge ancient history*, vol. 2 part 1: *History of the Middle East and the Aegean Region c.1800–c.1380 B.C.* Cambridge: at the University Press, 1–41.
- LEICK, G. (2008). *The Babylonian world*. London: Routledge.
- LEWY, H. (1971). "Anatolia in the Old Assyrian Period"; "Assyria c. 2600–1816 B.C.". In Edwards, I. E. S. et al. (eds.), *The Cambridge ancient history*, vol. 1 part 2: *Early history of the Middle East*. Cambridge: at the University Press, 707–770.
- NEDOMAČKI, V. (1981). "Starovavilonsko carstvo". In *Arheologija Bliskog Istoka I. Predavanja na Katedri za Arheologiju Bliskog Istoka*. Beograd: Naučna knjiga, 151–167.
- НЕМИРОВСКИЙ, А. А. (2009). "Нижняя Месопотамия во II тыс. до н. э."; "Ассирия и Халдейский Вавилон". In Бухарин, М. Д., Ладынин, И. А. et al. (eds.), *История Древнего Востока*. Москва: Дрофа, 439–489; 557–646.
- СОЛОВЬЕВА, С. С. & НЕМИРОВСКИЙ, А. А. (2003). "Месопотамия во II тысячелетии до н. э. Преобладание Вавилона". In Кузищин, В. И. (ed.), *История Древнего Востока под редакцией В. И. Кузищина*. Издание третье, переработанное и дополненное. Москва: Высшая школа, 128–144.
- VAN DE MIEROOP, M. M. (2004). "The Growth of Territorial States in the Early Second Millennium". In *A History of the Ancient Near East*, c. 3000–323 BC. Malden, MA: Blackwell Pub., 106–126.

ХЕТИТСКОТО КРАЛСТВО И ДРЖАВАТА МИТАНИ

Хетитите во Анатолија. – Старото хетитско кралство. – *Вшмелување на Ситарош* кралство. – *Хашусили I*. – *Мурсили I*. – *Наследниците на Мурсили I*. – Подемот на Хуритите. – *Државата Митани*. – Хетитското ново кралство – *Суйшмулиума I* – *Мурсили*, *Мувашали* и *бишката кај Кадеш*. – *Последното стоење на кралството*. – Уредувањето на хетитското кралство. – *Кралот*, *дворецот* и *проколот*. – *Големиот крал* и *неговиите службеници*. – *Земјата Хати*. – *Кралот* и *зависните владетели*. – Религијата на Хетитите. – *Туѓи влијанија*. – *Природата* и *функцијата на бојевите*. – *Хетитскиот пантеон*. – *Храмовите* и *загробниот живот*.

ХЕТИТИТЕ ВО АНАТОЛИЈА

Пишаната историја на Анатолија почнува со записите од асирските трговски колонии, за кои стана збор во претходното поглавје. Времето што го покриваат овие записи – сè на сè одвај две столетија – завршува со згаснувањето на овие колонии, наречени каруми, кусо време по 1780 ст.е.

За ова раздобје, дури и археологијата не ни помага многу. Кон крајот на раната бронза, во низа малоазиски населби се забележани траги на опожарување и уривање, и сосем мал дел од нив останале трајно населени; згора на тоа, не се многу локалитетите на кои се вршат постојани систематски ископувања. Сè на сè, клучно значење имаат локалитетите Култепе (Канеш) и Боазкеј (Хатуса), а значајни наоди се откриени и во Алигар, веројатно старата Анкува. Во текот на средната бронза, во овие населби се развила стабилна материјална култура. Во некои археолошки слоеви повторно има траги од опожарување и уривање, но материјалната култура останува иста сè до појавата на т.н. фригиска керамика, која го означува падот на хетитското кралство во XII век ст.е.

Изгледа дека, напоредно со населбите, во Анатолија во тоа време замрела и вештината на пишување; приближно еден век подоцна, Хетитите повторно ќе почнат да пишуваат со клинопис, но во сосема поинаков облик. Од 1906 до денес, во престолнината Хатуса се

најдени илјадници печени глинени плочки од хетитската кралска архива, но само неколку плочки се постари од XVII век ст.е. На виделина постојано излегуваат важни пишани извори од ова време, но само во облик на подоцнежни копии; како и најголемиот дел од архивата, и тие потекнуваат од XIV и XIII век ст.е. Без оглед кога биле напишани или препишани, овие копии сепак можат да се користат како првостепен извор за најголемиот дел од претходниот период. Во нив има толкувања на настани што дури и тогаш биле дамнешно минато, па затоа имаат и сразмерно помала вредност; но, во светлината на други соодветни извори, сепак не смееме целосно да ги отфрлиме. Ова е дотолку поважно, зашто не располагаме со други надворешни извори за Анатолија во ова време. По залезот на златното време на Хамураби во Вавилон и на Новото кралство во Египет, државните граници – а со нив и политичкиот светоглед – повторно се стесниле, па значително се намалиле и меѓудржавните контакти. Поради сево ова, плочките од Боазкеј се наш главен, ако не и единствен извор за историјата на рана Анатолија.

Претходно видовме дека на плочките се забележани односите на асирските трговци со месните владетели од Анатолија. Овие владетели биле Хати – прединдоевропски народ во Мала Азија, кој подоцна ќе им го отстапи местото на Хетитите; првите кривки траги за доаѓањето на Хетитите во Мала Азија се ретките пројавувања на индоевропски лични имиња во овие текстови. Јазикот на кој зборувале овие Индоевропјани денес го нарекуваме хетитски, а народот – Хетити; тие, пак, се нарекувале себеси Несити, а својот јазик – неситски, според името на градот Неса. Освен неситскиот, во Анатолија се зборувале уште два индоевропски јазици. Лувискиот, кој му бил близок на хетитскиот, се зборувал во југозападна Анатолија во времето на раната бронза, а подоцна се пишува со пиктографско писмо наречено „хетитски хиероглифи“; послабо познатиот палајски јазик се зборувал во северните области, кои во историско време го добиле името Пафлагонија.

Потеклото на Хетитите е проблем што предизвикувал големи научни расправи во минатото, а сè уште нема задоволително решение. Врз основа на јазичните истражувања, некои научници ја бараат прататковината на Хетитите во земјите западно од Црното Море – но, оваа теорија нема никаква поткрепа во археолошките наоди. Други претпоставуваат дека индоевропското население од кое подоцна ќе произлезат Хетитите навлегло во Анатолија од североисток; поткрепа за ова се, наводно, трагите од опожарување и напуштање на цела низа населби долж патот кој водел кон Кападокија од североисток, а кои се датираат околу XX век ст.е. Сепак, археолошките наоди од градовите близу реката Халис (ден. Кизил Ирмак) и од Кападокија не сведочат

за никаква напаѓачка војска која продираше во Анатолија, а по пат уривала населби и го гонела населението. Напротив, наодите укажуваат на мирно навлегување и населување, кое со време овозможило преземање на политичката контрола врз земјата. Според сè, уште од времето кога се јавуваат за првпат меѓу домородните Анатолици, Хетитите слободно се движеле и се мешале со нив, а нивниот неситски, т.е. хетитски јазик го заменил хатскиот како јазик за широка комуникација. Ова е сосем веројатно, зашто потсетува на начинот на кој првите Семити се рашириле низ Месопотамија, која за неколку столетија станала речиси целосно акадска.

СТАРОТО ХЕТИТСКО КРАЛСТВО

Историјата на хетитската држава вообичаено се дели на два големи периоди: времето на Старото кралство (~1700--~1500 ст.е.) и времето на Новото кралство (~1400--~1180 год. ст.е.), кое во литературата се нарекува и „хетитска империја“. Меѓу нив има еден послабо посведочен преоден период, кој трае приближно едно столетие, а понекогаш се нарекува Средно кралство.

• *Втемелување на Старото кралство*. – Политичката историја на Анатолија почнува со издигнувањето на Анита (~1700 ст.е.), синот на Питана, кралот на градот Кусара. Постигањата на кралот Анита се детално раскажани на еден негов натпис од Боазкеј:

Анита, син на Питана, кралот на градот Кусара, вака зборува. Тој беше миленик на богот на бурата [...] Кралот на Кусара дојде од градот со голема војска; под закрила на ноќта, со сила ја освои Неса. Го зароби кралот на Неса, но на жителите не им направи никакво зло; ги остави да бидат мајки и татковци. По татко ми Питана, истата година јас го задушив бунтот. Која земја и да се кренеше, јас ја газев со помош на богот Сиу. Овие зборови нека стојат на плочката на мојата капија. Во иднина, никој да не ја уништи оваа плочка! Тој што ќе ја уништи, ќе биде непријател на Неса! [...] А во Неса го утврдив градот. Кренав светилиште на богот на бурата и светилиште за богот Сиу. Светилиште за Халмасуит, за богот на времето, мојот господар, и град за нашиот бог Сиу изградив. Сè што донесов од моите походи, со сето тоа ги обдарив. И тогаш кажав заклетва и кажав клетва. Во ист ден донесов два лава, седумдесет нерези, девет свињи од трските, сто и дваесет диви зверки, било да се леопарди, лавови, елени или бикови, во Неса, во мојот град.

Од натписот го дознаваме и тоа, дека Анита ја префрлил својата престолнина во градот Неса – којшто претходно го освоил неговиот татко – и дека потоа ги покорил и градовите Улама, Харкиуна,

Бронзен врв од копје со името на Анита, општ изглед и зголемен детал

Залпува, како и идната престолнина Хатуса, која била разурната и проколната. Најпосле, Анита го победил во битка кралот на Салативара, а потоа го натерал на покорност и кралот на Пурусханда, кој го дарувал со престол и кралски жезол изработен од железо. Три записи од раноасирско време, како и еден бронзен „бодеш“ – всушност, врв од копје – на кој е напишано името на Анита, сведочат дека првиот поважен крал на Анатолија бил современик на асирските каруми и дека навистина ја носел титулата „голем крал“.

Не знаеме дали Анита треба да се смести во времето на процут на карумите, или пак поблиску до крајот на нивното постоење; седно, меѓу неговото владеење и подоцнежната историја на Анатолија останува празнина што не може да се пополни со податоци од хетитските архиви, па обично се покрива со помош на скудните археолошки наоди. Записите што се однесуваат на Старото кралство се малубројни, а најчесто и мошне оштетени, па научниците обично се потпираат врз еден подобро зачуван, но подоцнежен запис, кој се нарекува „Прогласот на Телипину“, а му се припишува на еден од последните кралеви на Старото хетитско кралство. Записот содржи долг историски увод, во кој се споредува цврстиот поредок од времето на претходните кралеви со безвластието што завладеало подоцна, и на тој начин ни дава преглед на хетитската историја од никулците на државноста, па сè до времето на авторот на текстот:

„Во старо време, Лабарна беше голем крал. Тогаш неговите синови, неговите браќа, неговите роднини и неговите војници стоеја заедно. Земјата беше мала; но каде и да заминеше во битка, кралот со сила ги покоруваше непријателските земји. Ги уништи земјите; им ја одзеде силата и морето го направи граница. Откако се врати од војна, неговите синови заминаа на сите страни – во Куписна, Туванува, Ненаса и Ланда, во Залара, Парсуканда и Лусна – и управуваа со земјата, и цврсто ги држеа големите градови. По него, крал стана Хатусили. И неговите синови, браќа, роднини и војници стоеја заедно. Каде и да заминеше во битка, со сила ги покоруваше непријателските земји. Ги уништи земјите; им ја одзеде силата и морето го направи граница. Откако се врати од војна, неговите синови заминаа на сите страни на земјата, и цврсто ги држеа големите градови.“

Погоре спомнавме дека на локалитетот Култепе, во една голема опожарена градба, е најден шилец од копје со името на кралот Анита. Лесно е да се претпостави дека оваа голема градба била неговата палата; сепак, работите на терен не се сосем јасни. Можно е дека шилецот го оставил или го загубил некој од борците на кралот додека војската го освојувала градот. Но, ако прифатиме дека Култепе (Канеш) е градот Неса, кој се спомнува во најстарите хетитски извори, тогаш немало ниту војска, ниту освојување, зашто Неса не ја освоил Анита, туку некој претходен крал, веројатно татко му Питана – и тоа речиси без насилство. Ако Анита кралувал во Неса без потреба од никаков воен потфат, тогаш градбата во која е најден шилецот сепак би можела да биде неговата палата.

• *Хатусили I*. – Питана и Анита се првите посведочени кралеви во Анатолија; но, тие биле хатски, а не хетитски владетели. Самите Хетити, кои ја продолжиле државотворната традиција во Анатолија, ценеле дека нивната историја почнува со крал по име Лабарна. Во подоцнежното време, името на Лабарна и на неговата сопруга Таванана почнале да се користат како династички титули или престолни имиња на хетитските владетели. Најстарите сведоштва за Лабарна датираат од времето на неговиот син Хатусили I (1629–1604 ст.е.), а најважното сведоштво се наоѓа на двојазичниот натпис на хетитски и академски, пронајден во 1957 година. Во академската верзија на овој натпис, името на кралот е Лабарна, а Таванана не му е сопруга, туку тетка; во хетитската верзија, пак, кралот се вика Хатусили, а има две титули – „крал на Хатуса“ и „човек од Кусара“. Поради ова претпоставуваме дека династијата потекнала од градот Кусара, северозападно од Култепе (Канеш/Неса), но дека престолнината подоцна се префрлила во Хатуса, и дека дури по овие настани кралот го зел името Хатусили.

Градовите што се спомнуваат во хетитските извори се причината за постојани недоумици; сепак, научниците успеале да ги уточнат положбите на дел од имињата што се спомнуваат во прогласот на Телипину. Со сигурност се лоцирани Туванува (клас. Тианам, близу ден. Бор); Хуписна (класичната Хераклеја Кибистра, ден. Ерели); Парсуханда (или Пурусханда, ден. Аџемхујук); и Лусна (клас. Листра). Сите овие градови, освен Ланда, лежат јужно од реката Кизил, во областите што Хетитите ги нарекувале „Долна Земја“; ова навестува дека првото ширење на хетитското кралство, од неговата мала срцевина на свиокот на Кизил, не било соодветно со местоположбата на новата престолнина во Хатуса/Боазкеј. Јасно е дека, кога го одбирале местото за нова престолнина, Хетитите не можеле да ги предвидат идниот опфат и правецот во кој ќе се шири нивната држава. Хатуса била погодна планинско упориште, што се извишувало над североисточниот

крај на висорамнината; но, со подоцнежните хетитски освојувања, таа се нашла на периферијата на кралството.

Нејасните имиња на освоените градови сведочат дека Хатусили ги водел првите походи само во непосредното соседство, и дека најверојатно се ограничил на Кападокија. Веќе во втората година, неговото војување има поширок опфат, па донекаде се оправдуваат и неговите фалби дека ја поместил границата до морето. Веќе првиот спомнат град – Алалах, ден. Тел Алчана – го носи Хатусили преку планината Таврос, во рамнините на северна Сирија. Сè уште не сме сигурни кои се другите спомнати градови, но градот Уршу – кого неуспешно го опсадувал додека се враќал кон Кападокија – сигурно се наоѓал на брегот на Еуфрат, малку над Кархемиш. Интересно е тоа што воопшто не се спомнуваат кралството Јамхад и неговата престолнина Халаб (ден. Алепо), чиј вазал бил градот Алалах. До крајот на владеењето на Хатусили, Халаб останал главна сила во северна Сирија, а хетитската војска редовно се судирала со одредите од Халаб и нивните сојузници.

Ранохетитската ваза А од Хусеиндеде, откриена во 1998 година

Третата година од војувањата на Хатусили е важна, зашто во неа се спомнуваат две држави кои подоцна ќе имаат важна улога во хетитската историја. Првата од нив е *Арзава*, која подоцна ќе израсне во моќно кралство во југозападна Мала Азија. Хатусили тргнал на воен поход против Арзава, но притоа ги оставил незаштитени териториите на југ и југоисток, кои веднаш им паднале в раце на *Хуриџиџи* – народ што сега првпат излегува на политичката сцена на стариот Исток. Почнувајќи од доцното III илјадалетие ст.е., Хуритите продирале од север во северна Месопотамија и во Сирија, и најпосле станале важна компонента во населението на овие територии. Во оваа прилика, Хатусили го прекинал нападот на Арзава, ги потиснал Хуритите и успеал да ги надомести загубите, но следните две години ги минал во обид да ја врати старата граница.

Во шестата, последна година од која имаме записи, уште еднаш се соочил со хуритските војски во северна Сирија, овојпат засилени и со одреди од Халаб. Непријателството со Халаб не добило завршница во текот на неговиот живот; од други извори знаеме дека бил тешко ранет, па побрзал да се врати во старата палата во Кусара за да назначи наследник кој ќе ја продолжи борбата. И оваа задача не била лесна, зашто тројца од неговите синови, еден по друг, се покажале

неверни до предавство; едно од највпечатливите, најчовечки сведоштва од ова време е долгата, огорчена тажаленка, во која Хатусили ги прекорува своите неверни и неблагодарни синови. Оваа тажаленка е еден од првите хетитски текстови напишани со клинопис; се мисли дека записот е дело на бабилонски писари, кои биле доведени во хетитската престолнина токму за да најдат начин како да се направи тоа.

- *Мурсили I.* – Најпосле, Хатусили го назначил за наследник својот внук Мурсили, и набргу се покажало дека направил добар избор. Мурсили (1604–1594 ст.е.) владеел во мошне значајно време за хетитското кралство. Според кусите, делумно зачувани изворни податоци, вниманието на кралот било целосно свртено кон една воена авантура далеку на југ. Првата задача што си ја поставил Мурсили била „да ја одмазди татковата крв“ со тоа што ќе ги израмни сметките со Халаб; и навистина, на многу записи се кажува дека Мурсили го разурнал Халаб, што веројатно го означило и крајот на моќното кралство Јамхад и неговата превласт во северна Сирија, која траела уште од времето на Хамураби.

Во изворите не се кажува што се случувало понатаму, освен она што го тврди Телипину – дека Мурсили го разурнал Бабилон и ги покорил сите хуритски земји. Освојувањето на Бабилон навистина било врвно постигање, на кое подоцнежните поколенија се сеќавале со гордост; ниту еден подоцнежен крал не можел да се пофали со сличен успех. Ова е и единствениот настан од раната историја на Хетитите кој е потврден и од надворешни извори; во делот што го одбележува крајот на Првата бабилонска династија, во бабилонските хроники пишува дека „во времето на Самсудитана, мажите од Хати крепаа оружје против акадската земја“. Овој податок воспостава непосредна врска меѓу хетитската и бабилонската хронологија; ако Самсудитана загинал или починал во 1595 ст.е., хетитскиот напад мора да се случил или токму тогаш, или кусо време потоа. Сепак, овој податок отвора и прашања, на кои сè уште не знаеме да одговориме. По походот на Мурсили, во Бабилонија не дошла на власт хетитска, туку каситска династија. Зошто хетитскиот крал презел ваков, речиси дрзок потфат, а подоцна им го подарил плодот на победата на други? На кој начин хетитските војски успеале да минат речиси осумстотини километри пат долж Еуфрат без никаков отпор, а потоа со еден налет да освојат град, кој само неколку поколенија пред тоа бил престолнина на моќно кралство? Во кој дел од походот Мурсили ги сретнал и ги поразил Хуритите?

Одговорот на овие прашања лежи во историјата на областа Кана, долж средниот тек на Еуфрат. Во прво време, Кана била под превласт на кралството Мари; ~1761 ст.е. ја освоил Хамураби, по што

останала во бабилонски раце најмалку до крајот на владеењето на Самсуилуна, а изгледа дека повторно станала независна во времето на Абиешу или на Амидитана. Истовремено со четирите последни крала од Првата бабилонска династија, во Кана владееле шест кралеви, во чии записи ги има првите траги од Каситите во Месопотамија; еден од овие кралеви дури имал и каситско име. Најраните каситски кралеви – кои подоцна ќе го освојат престолот во Бабилон и ќе завладеат како Трета династија – влегуваат во истово раздобје; ова значи дека во средна Месопотамија веќе постоело каситско кралство, кое одржувало блиски врски со Кана по течението на Кабур. Оваа претпоставка не се темели врз определетени докази, па затоа мора да се сфати како научна спекулација; сепак, јасно е дека во 1595 ст.е. Мурсили не можел да го нападне Бабилон без да мине од тука, па ако Кана навистина влегувала во каситската интересна сфера, а Мурсили не вкрстил оружје со Каситите, единствениот можен одговор е дека некако се спогодил со нив. Дури и иницијативата да се удри врз Бабилон можела да дојде од Каситите. Може да се претпостави дека Хетитите биле повикани да учествуваат, а за возврат да добијат дел од пленот, а во хетитските записи од тоа време нашироко се зборува токму за богатиот плен што Мурсили го донел во Хатуса. Според друга претпоставка, која исто така звучи логично, Мурсили побарал сојуз со Каситите за да им застане на пат на Хуритите од Митани, чии моќ и влијание веќе раснеле. Како и да е, Мурсили воопшто не размислувал да воспостави постојана контрола врз Бабилон, па затоа и не мора да се објаснува зошто го напуштил градот и им го препуштил на каситските сојузници.

Младиот крал се вратил во Хатуса натоварен со богат плен; сепак, не му било судено долго да ужива во плодовите на оваа победа. По само година или две, неговиот зет од сестра Хантили, убеден од сопствениот зет Зиданта, подготвил заговор против кралот. Мурсили бил убиен, а Хантили го презел престолот, со што завршил првиот подем на Хетитите на политичката сцена на стариот Исток. Според сè, Мурсили не направил речиси ништо за да ги потврди своите успеси, ниту пак за да обезбеди цврста внатрешна управа; неговото убиство го означило почетокот на еден период на тешки удари, кои ја донеле хетитската држава на работ на пропаста.

- *Наследнициите на Мурсили I.* – Не знаеме ништо за владеењето на Хантили, освен дека бил убиен од истиот оној Зиданта, кој претходно го убедил да го убие Мурсили. Најпосле, и Зиданта паднал како жртва на заговор, и тоа од раката на сопствениот син Амуна. Во времето на Амуна кралството почнало нагло да опаѓа, а неговото време останало запаметено како време на пропаст. Војските на Амуна ни-

желе порази, а кралството губело област по област. Овие записи кријат и една драстична промена на политичката сцена на Анатолија: основањето на кралството Кизуватна во Киликија, под власт на династија која веројатно била хуритска. Речиси цел еден век, хуритските освојувања им го пресекле пристапот на Хетитите до богатите рамнини јужно од Таврос; Кизуватна цврсто ја држела Киликија сè до времето на Супилулиума, па хетитските кралеви морале да одат кон Сирија преку тешко пристапните превалци на планината Антитаврос. Понекогаш односите меѓу двете кралства се подобрувале, па се склучувале и меѓудржавни договори. Еднакво тешка била загубата на Арзава – област на запад или југозапад од срцето на хетитското кралство, која се протегала во правец на Егејското море. Хетитското кралство повторно се вратило на опфатот од времето на Лабарна.

Најважен надворешно-политички настан од времето на Телипину (1574–1554 ст.е.) е склучувањето договор со Испутасу, кралот на Кизуватна. Зачувани се делови од текстот, кој се спомнува и во други договори од подоцнежното време; ова бил првиот од долгата низа договори што хетитските кралеви ги склучувале со предводниците на сопернички сили, или пак со своите штитеници и зависни владетели. Сепак, Телипину главно го посветил своето владеење на внатрешната политика, поточно – на повторното воспоставање ред во кралството. Како што видовме погоре, указот на Телипину почнува со кус историски приказ, во кој се вели дека кралството цутело сè дури благородниците стоеле зад кралот, но веднаш штом ќе почнеле неслоги и предавства, се случувала пропаст и војските трпеле порази. Телипину продолжува со морална поука – дека во иднина благородништвото мора повторно да се обедини и целосно да го поддржи кралот; ако некој не е задоволен од неговото владеење, или пак од однесувањето на неговите синови – треба да преземе законски мерки, а не да ја зема правдата во свои раце и да ги решава нештата со убиства. Највисок суд за престапниците е хетитскиот *pankus*, „свкупното граѓанско тело“, еден вид собрание со судски овластувања. Панкусот не бил никаква новина, туку традиционално колективно државно тело, кое и претходно не функционирало најдобро. Самоволието на благородниците навистина завршило но, според сè, тоа поскоро се должело на личноста и угледот на Телипину, а не на некаква политичка реформа; воедно, ова е и последен запис во кој воопшто се спомнува хетитскиот панкус.

Телипину обично се смета за последен крал од Старото хетитско кралство. Со неговата смрт почнува еден послабо познат период, кој завршува со основањето на Новото кралство, наречено и „хетитска империја“. Телипину морал привремено да се откаже од Сирија, која кусо време била во рацете на хуритите од Митани, а потоа, по

еден успешен воен поход на фараонот Тутмосе III (1479–1426 год. ст.е.), тие му ги препуштиле овие земји на Египет. Извесно е дека во оваа прилика бил склучен првиот сојуз меѓу Египет и Хетитите, кои најпосле добиле можност да удрат на Халаб и да го разурнат градот. Хетитскиот долг за помошта од Египет се гледа во еден договор меѓу двете држави, склучен ~1471 ст.е., со кој еден хетитски крал – веројатно Зиданта II или Хузија – му платил данок на фараонот во замена за некои поместувања на границата. Отприлика во ова време се случува и препородот на Хуритите, па Хетитите морале да се соочат со кралството Митани – нова, моќна хуритска држава на југоисточната граница на кралството. Кон почетокот на владеењето на Аменхотеп II (~1426–1400 ст.е.), Митаните успеале да ја вратат Сирија, па дури и да воспостават власт врз Кизуватна. Политичката состојба била мошне неповолна за Хетитите, зашто сега Хуритите од Митани склучиле цврст сојуз со Египет, потврден и со династички брак меѓу ќерката на митанскиот крал Артатама I и младиот египетски фараон Тутмосе IV (~1400–1390 ст.е.).

ПОДЕМОТ НА ХУРИТИТЕ

Хуритите влегуваат во светогледот на староисточните цивилизации кон крајот на III илјадалетие ст.е. Тие навлегле во Месопотамија од север или од исток, но не знаеме колку долго пред тоа живееле во нејзината околина. Зачуван е еден краток натпис на хуритски јазик, кој потекнува од крајот на акадскиот период, а уште еден натпис – на кралот Аришен од Уркиш и Навар – е напишан на акадски јазик. Извесно е дека јазикот на Хуритите ѝ припаѓал на некоја постара, поширока група староисточни јазици, која не можеме да ја следиме преку пишаните извори. Погоре веќе ја спомнавме врската меѓу Хуритите и Субарту; и јазикот на кралството Урарту, кое подоцна ќе има важна улога на северот на Месопотамија, бил сроден со хуритскиот јазик што се зборувал во Митани. Според некои истражувачи, јазиците на Митани и Урарту треба да се вбројат во групата источно-кавказки јазици, која и денес има живи претставници; сепак, за овие стари јазици сè уште знаеме премногу малку, за да можеме со сигурност да го одредиме нивното место.

Не се знае дали доселувањето на Хуритите некогаш прераснало во воинствен напад. Во текстовите од Мари, кои потекнуваат од XVIII век ст.е., се спомнуваат битки против хуритското племе Туруку јужно од езерото Урмија – но тука станува збор за планински воени

походи, а не за одбрана од надворешен напад. Главен доказ за присуството на Хуритите во Месопотамија се личните имиња во клинописните текстови, кои стануваат сè почести од времето на Третата урска династија, иако нема јасен доказ дека Хуритите тогаш веќе се населиле западно од реката Тигар. Од друга страна, архивата од Мари, како и записите од градовите долж горното течение на реката Кабур, даваат сосем поинаква слика. Добиваме впечаток дека во Сирија и северна Месопотамија западно од Тигар живеат само Аморејци и Хурити, а како што сведочат текстовите од Алалах на реката Оронт, Хуритите веќе се пробиле и до брегот на Средоземното море. Во Мари се најдени и литературни текстови на хуритски, што навестува дека хуритскиот веќе бил целосно развиен пишан јазик.

Хуритите го достигнале својот зенит околу средината на II илјадалетие ст.е. Во XV век ст.е., градот Алалах станал речиси целосно хуритски, а во кралството Митани Хуритите биле најбројна, па оттаму и водечка народност. Слабењето на семитските држави во Месопотамија им овозможило на Хуритите да навлезат подлабоко во подрачјето и да основаат многубројни мали кралства во источна Анатолија, Месопотамија и Сирија. По 1500 ст.е., се јавуваат династии чии владетели имаат индоирански имиња; присуството на индиски технички поими во едно подоцнежено дело за одгледување коњи, како и појавата на индиски божества (на пример, Индра и Варуна) убедило неколку истражувачи дека во Анатолија од североисток навлегла поголема група индоиранско население, на која треба да ѝ се припише и воведувањето на лесната борбена колесница со тркала со спици. Сепак, станува збор за теорија, која ни одблизу не е потврдена; врз основа на досегашните сознанија, сè уште не можеме да ги одредиме ниту бројот, ниту културното влијание на претпоставените Индоиранци во Анатолија и Месопотамија.

• *Државата Митани.* – Извесно време по 1500 ст.е., близу изворот на реката Кабур во северна Месопотамија, за првпат се јавува кралството Митани, кое Асирците го нарекувале Ханигалбат, а Египћаните – Нахарин. Досега не се пронајдени натписи од краевите на Митани, па затоа знаеме многу малку за развојот и историјата на кралството пред кралот Тушрата. По 1460 ст.е., Митаните биле редовни соперници на фараонот Тутмосе III, а во 1420 ст.е. териториите на кралот Шаушатар веќе се протегале од Средоземното море, до северните падини на планината Загрос во западен Иран, вклучувајќи ги и градовите Алалах, Нузи, Курукхани и Арапха. Северната граница, која ги делела Митаните од Хетитите и од другите хуритски држави, никогаш не била точно определена – иако наследниците на Шаушатар, краевите Артатама I и Шутарна II, имале и значителен углед, и достаточна воена сила, а своите ќерки ги дале за египетските фараони

Тутмосе IV (1401–1391) и Аменхотеп III (1391–1353). Тушратата (~1365–~1330 ст.е.), синот на Шутарна, бил способен владетел, кој успеал да го одржи кралството што го добил во наследство. Зачувани се неколку негови писма до фараоните Аменхотеп III и Аменхотеп IV (познат и како Ехнатон, 1353–1336 ст.е.), во кои Тушратата долго пишува за трговијата и за неговата желба за злато и исплатлив брак. Сепак, ослабено од внатрешни немири, кралството Митани набргу станало пион меѓу кралствата на Хетитите и Асирците, кои повторно биле во подем.

Писмо на Тушратата до Аменхотеп III, во кое благодарни за подароците и договара династички брак за Тадухепа

Кралството Митани било еден вид „феудална“ држава, предводена од висок слој воена аристократија со хуритско, можеби делумно и со индоиранско потекло. На големите митански земјопоседи вообичаено се одгледувале коњи. На зачуваните документи и договори од Сирија често се спомнуваат одредите од борци на бојни колесници, кои го сочинувале највисокиот граѓански слој во градовите. Благородничките семејства добивале на плодоуживање земјопоседи, што не смееле да ги отуѓуваат; затоа е мошне тешко да се најде запис за продажба на земјопосед, иако во големите архиви се чувале илјадници документи и писма на акадски јазик. Забраната за продажба на земјопоседот честопати се забикоувала со итрина: претходниот сопственик го посвојувал купувачот во замена за одреден износ пари, а потоа му го препишувал имотот на новиот син.

На еден архивски документ е зачувана приказната за богатиот господар Техиптила, кој бил посвоен близу двеста пати и успеал да нагрне огромен земјопосед без никакво мешање од властите; инаку, Техиптила се збогатил со трговија и со еден особено плоден начин на земјоделство, во кој нивата се обработувала само еднаш во две години. Од истиот документ дознаваме дека локалната администрација долго време ја предводел кралскиот син Шилва-Тешуб, дека одгледувањето овци било како подлога за митанската волнена „индустрија“, и дека ткаенините што ги собирал кралскиот дворец најчесто биле наменети за извоз. Општеството било поделено по класи, редови и професии, а судството, устроено по углед на бабилонското, било добро уредено и исполнително.

Изворите за хуритската религија кои потекнуваат од самото кралство Митани се мошне ограничени; за среќа, повеќе податоци наоѓаме во соодветните хетитски и угаритски митови. Како и другите

староисточни народи, и Хуритите почитувале богови со различно потекло. Крал на боговите бил Тешуб, богот на временските прилики. Во зачуваните митови се спомнува дека Тешуб насилно му ја одзел власта на сопствениот татко, богот Кумарби, па во оваа смисла потсетува на Севс, кој го симнал од власта татко му Кронос. Тешуб се возел во бојна колесница што ја влечеле биколиките богови Серис и Хурис, Денот и Ноќта. Големите светилишта на Тешуб имало во Арапха (ден. Киркук) и во Халаб (ден. Алепо) во Сирија. На истокот, негова придружничка била божицата на војната и љубовта Шаушка, а на запад – божицата Хебат; двете божици биле слични со семитската Иштар.

Фигурини на Серис и Хурис, Музеј на анатолските цивилизации, Анкара

Богот на сонцето Шимеги и богот на месечината Кушух, чија придружничка била Никал (сумерската Нингал), биле божества од понизок ранг. Поважна улога имал бабилонскиот бог на војната и подземниот свет, Нергал, а богот на војната Астапи и божицата на заклетвите Ишара се посведочени во северна Сирија уште од III милениум ст.е.

Голема важност им се придавала на бестелесните божји сили како небото и земјата, како и на разни божества на реките и планините. Во хуритските митови претежно се гледаме страшната страна на боговите, а сосем ретко ја гледаме благоста кон луѓето. Култовите на жртвопринесување и другите обичаи се слични на оние што ги знаеме од соседните земји; многу хуритски ритуали се посведочени и во хетитска Анатолија. Има и многу сведоштва за магиски обреди и прорекувања.

Досега најдените храмови и свети градби се скромни по големина, а нивниот изглед веројатно се должи на особеностите на локалната традиција. Мртвите веројатно се погребувале надвор од населбите. Малите изработки, особено печатите, се во духот на бабилонската и асирската традиција, но се претпочита природното прикажување на ликовите. Застапена е и боена керамика со грижливо исцртани бели украси на темна позадина. Силната положба на кралската куќа се огледала во големите палати украсени со фрески, кои се граделе дури и во градските центри на помалите области.

Сепак, во Месопотамија се откриени мошне малку митански населби, па нашите знаења за митанската уметност и културата сè уште се недоволни.

ХЕТИТСКОТО НОВО КРАЛСТВО

• *Суйилулиума I*. – Главно обележје на XIV век ст.е. се потфатите на хетитскиот крал Супилулиума I, чии точни години на владеење се сè уште спорни. Порано се мислеше дека Супилулиума стапил на престолот околу 1380 ст.е. и дека владеел приближно четири децении, но денес се претпочитаат понови дати, според кои владеел од 1355 до 1320 ст.е.

Супилулиума бил син на Тудхалија III, во чија придружба се здобил со воено искуство уште пред да се качи на престолот. Првите неколку години од владеењето ги минал во обид да ја зацврсти срцевината на хетитското кралство, пред сè престолнината Хатуса. Не многу подоцна, се нафатил да ги израмни сметките со Митани, главниот непријател на неговите кралски претходници. Откако се откажал од обидите да навлезе во Сирија по вообичаениот пат – преку Кизуватна и превалците на Таврос, Супилулиума нападнал одзади, преку Малатија и долината на Еуфрат; го пречекал сосем мал отпор, па бргу успеал да влезе и во митанската престолнина Вашукани, веројатно на денешната турско-сириска граница. Повеќето сириски градови западно од Еуфрат побрзале да му се предадат; кралот на Кадеш дал отпор, но бил поразен, па хетитските војски се пробиле речиси до Дамаск на југ. Иако биле митански сојузници, Египјаните не реагирале на покорувањето на сојузничкото кралство; се добива впечаток дека во времето на Аменхотеп IV Египјаните воопшто не ги засекала надворешната политика. Мировните договори склучени по овој молскавичен поход сведочат дека земјите Нухаси и Амуру (најголемиот дел од Сирија и Либан), како и градовите Халаб и Алалах влегле во низата хетитски поседи. Сè уште не знаеме зошто Хетитите не воспоставиле целосна контрола врз Вашукани, и зошто го оставиле независен Кархемиш, кој ги контролирал премините преку Еуфрат.

По сево ова, Супилулиума се вратил во престолнината, а во Сирија го оставил синот Телипину „Свештеникот“, кој требало да ја устрои одбраната на новоосвоените земји. Неговата задача била отежнатата поради еден нов развој на настаните во она што останало од државата Митани. Кралот Тушрата бил убиен, а неговиот наследник Артатама, барајќи сојузници за борба против Хетитите, ги раскинал врските со пасивните Египјани и се свртел кон Асирците. Во меѓувреме, Супилулиума се вратил за да го доврши освојувањето на Сирија и, по осумдневна опсада, го освоил Кархемиш. Синот Телипину бил поставен за крал на Халаб, а неговиот брат Пијјасили за крал на Кархемиш. Најпосле, Супилулиума влегол во Вашукани, каде поставил

за крал еден од синовите на убиениот Тушрата, кој владеел во име на хетитскиот крал; кралството Митани преживеало како тампон-држава, зашто Супилулиума сè уште не сакал да има заедничка граница со Асирците.

Во текот на последната бојна сезона се случил еден настан, кој сведочи за високиот статус што го добил Супилулиума со своите успешни воени походи. Додека кралот бил вкопан пред Кархемиш, станал гласник од кралицата на Египет, која му барала да ѝ прати еден од неговите синови за да ѝ стане сопруг, па така да се врзат во династички брак. Супилулиума се согласил и ѝ го пратил синот Цананца; но, овој бил убиен веднаш штом стапнал во Египет. За жал, името на кралицата не е зачувано. Можеби станувало збор за Анкхесенамен, вдовицата на Тутанкамон, која најпосле се омажила за амбициозниот дворски свештеник Ај и со тоа го озаконила неговото грабнување на престолот. Според друго мислење, кралицата била Меритатен, ќерката на Аменхотеп IV и вдовица на неговиот наследник Семенкаре. Кусо време потоа, Супилулиума починал од некоја заразна болест; набргу починал и неговиот најстар син и наследник Арнуванда II, па престолот најпосле го наследил младиот и неискусен Мурсили II.

• *Мурсили, Муваџали и биџкаџа кај Кагеш.* – Првата неприлика за Мурсили II (1318–1290 ст.е.) била загубата на малото зависно кралство околу Вашукани, последниот остаток од Митани, кое паднало во рацете на Асирецот Ашур-убалит I. Со ова, Асирците воспоставиле граница со Сирија на Еуфрат. Сепак, Кархемиш и Халаб им останале верни на Хетитите, па Мурсили успеал да спречи нова закана од југозападна Анатолија – востанието во земјата Арзава. Зачуван е детален приказ на двегодишната кампања во која младиот Мурсили го задушил востанието, го погубил кралот на Арзава и поставил хетитски управители како владетели во неколку престолнини.

Во меѓувреме, се јавила уште поголема опасност од север. Племето Каски, кое ги населувало непристапните долини меѓу Хатуса и Црното море, било во постојан бунт. Иако редовно преземале воени походи, Хетитите никако не успеале да воспостават трајна контрола врз областа, пред сè поради племенското уредување на Каските и нивниот начин на војување. Каските кренале голем бунт во првите години на Супилулиума, а повторно се побуниле во седмата година од владеењето на Мурсили. Во тоа време, кралот учествувал во некои верски обреди во градот Кумани, па не заминал лично за Каска, туку пратил еден од високите воени заповедници, кој крваво го задушил бунтот. За ова зборува и еден зачуван запис:

Вака вели неговото величество. Слушајте, Касу и Пули! Ми пишавте дека житото е зрело, а дека во земјата на Каските житото го изеле

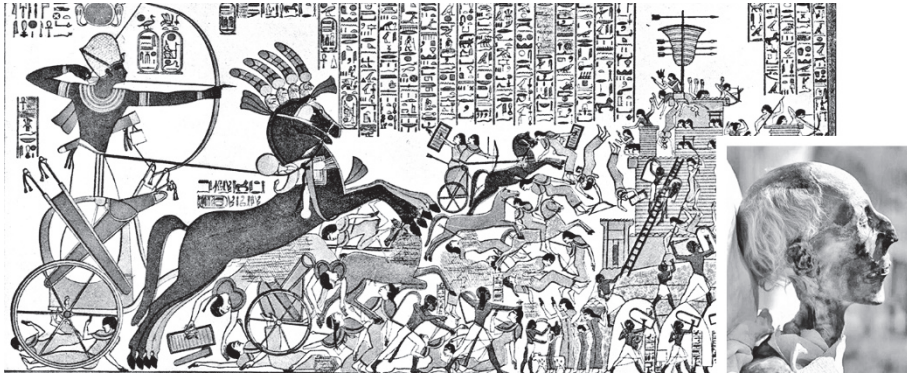
скакулци, и дека затоа напаѓаат на моето жито од Газипура. Ми пишавте дека немате војници, ниту борци на колесници, иако неговото величество му заповеда на Калу да излезе со колесниците. Знајте: јас, неговото величество, го фрлив Калу во окови. Тој тврди дека пратил дваесет одреди коњи. Со нив е пратен Пахинака. Тој доаѓа накај вас.

Кусо време потоа, во Кумани му се придружил и неговиот брат Пијасили, кралот на Кархемиш, кој ненадејно се разболел и починал; неговата смрт предизвикала бунт во Сирија, во кој се вмешале и Египет и Асирија. Мурсили лично се појавил во Сирија на чело на својата војска, па бунтот згаснал без последици по кралството.

Откако минал на престолот 25 години, Мурсили му оставил на наследникот Муватали (1290–1272 ст.е.) силно и безбедно кралство, обиколено од мали зависни држави. Како и во времето на Супилулиума, хетитското кралство повторно се протегало од Либанските планини и Еуфрат до крајбрежјето на Црно Море и западна Мала Азија. Во основа, државата била континентална – нејзините граници го допирале морскиот брег, но хетитското влијание не одело преку морето. Дури и островот Кипар, кој во изворите се нарекува Алашија, не бил дел од политичката сфера на Хетитите.

Приближно во ова време, фараоните од XIX египетска династија повторно се заинтересирале за Сиропалестинското крајбрежје. Фараонот Сети I (~1290–1279 ст.е.) повел војска во Канаан за да ја обнови локалната управа, напуштена во времето на Аменхотеп IV, и успеал да се пробие сè до градот Кадеш на реката Оронт. Од своја страна, Хетитите ги сметале Кадеш и земјата Амуру за свои најјужни поседи уште од освојувањата на Супилулиума. Сè додека владеел Сети, двете сили избегнувале непосреден судир; но, откако во 1279 ст.е. престолот го презел Рамзес II, војната станала неизбежна. Неполни четири години подоцна, во 1275 ст.е., хетитската и египетската воена сила се судриле кај Кадеш.

Битката кај Кадеш е посведочена подобро од многу други битки во Стариот век, зашто Рамзес се потрудил да ја опише за идните поколенија во еден убаво осмислен, красноречив текст, кој стоел во сите негови храмови веднаш до ликовните прикази на битката. Секако, во овој запис случувањата се раскажани од египетска гледна точка, па затоа мора да се користи мошне внимателно. Од текстот може да се разбере дека хетитскиот крал одбрал добра положба за војската. Тој предвидел дека египетската војска ќе се појави од југ, па ќе мора да мине или по крајбрежниот пат, или пак по патот низ внатрешноста, покрај местото Амка. Во секој случај, Египјаните морале да се спуштат по долината на реката Оронт, а потоа да застанат пред утврдениот град Кадеш. Рамзес тргнал од Делтата и напредувал по крајбрежниот пат сè до северните падини на планината Либан, а потоа свр-

Рамзес II војува против Хетитите, кои го бранат градот Дапур во Сирија; фреска во храмот на Рамзес во египетска Теба. Во аголот: мумијата на Рамзес II

тел кон североисток и се упатил кон Кадеш. Египетската војска била поделена на четири одреди. Фараонот немал точна претстава каде се наоѓа непријателот, па им дозволил на своите одреди да се развлечат на преголемо растојание; кога претходницата, со која одел и самиот, дошла до височинките западно од Кадеш и се подготвувала да постави логор, другите биле десетина километри поназад, а отстапницата сè уште се наоѓала на аморејска територија. Развлечената војска на Рамзес била изненадена од ненадеен напад на Хетитите, кои ги префрлиле борните колесници од северната, на јужната страна на Кадеш; откако ја прегазиле реката Оронт, тие се нафрлиле врз вториот одред на Рамзес и ги разбиле Египјаните. Веднаш потоа, додека го поставал логорот, бил нападнат и првиот одред, кој претрпел големи загуби. Се разгорела жестока борба гради в гради, во која Египјаните успеале да додржат сè дури не пристигнал и третиот одред, кој ги нападнал хетитските колесници од зад грб и ги потиснал сè до брегот на Оронт. Рамзес успеал да се извлече од сигурна пропаст и да ги прераспореди силите; сепак, сфатил дека не може да продолжи понатаму и решил да се повлече. Хетитите останале господари на бојното поле но, во суштина, самата битка завршила без победник.

Муватали успеал да се пробие кон југ сè до Дамаск, а Хетитите ја зачувале Сирија. Малку потоа, кралот проценил дека треба да ја префрли престолнината во Тархунтаса, близу планината Таврос, а управата во северните области му ја оставил на својот брат Хатусили.

Сепак, војната за Сирија не минала без загуби. Асирците го искористиле бавењето на Муватали во Амуру и кај Кадеш за да го поразат Шатуара, кој бил оставен да владее во Митани. Заробениот Шатуара го однеле во Ашур и, откако им се заколнал на верност на Асирците, го пуштиле да си оди. Ова значело дека хетитската и асирската интересна сфера добиле граница на Еуфрат.

Ликовен приказ на битката кај Кадеш во храмот во Абидос. Во аголот: табличка со хетитската верзија на мировниот договор, најдена во Хатуса

По смртта на Муватали, власта ја добил неговиот син Урхи-Тешуб, кој по устоличувањето се нарекол Мурсили III (1272–1266 ст.е.). Изворите спомнуваат дека Урхи-Тешуб преговарал со Кадашман-Енлил II, каситскиот крал на Вавилонија, што веројатно предизвикало нови искри во затегнатите односи со Асирија. Во исто време, еден друг син на Муватали бил поставен за крал на Тархунтаса (југозападно од ден. Конија) – област која требало да служи како појдовна точка за походи кон запад.

Сево ова несомнено било поттикнато од настаните што се спомнуваат во т.н. „писмо на Тавагалава“, каде се зборува за хетитски поход во земјата Лука (клас. Ликија) и за тамошните потфати на некојси Пијамарад од Милаванда (веројатно клас. Милет). Милаванда зависела од кралството Ахијава – според Хетитите, голема и опасна земја – за чија местоположба се водат бескрајни научни расправи. Дел од научниците ја поистоветуваат Ахијава со хомерските Ахајци, или пак со некоја помала државна организација од микенскиот свет; други тврдат дека се наоѓала на островот Родос, а трети – во Анатолија, северно од Асува, што би значело дека Ахијава е областа околу хомерската Троја.

Како и да е, Урхи-Тешуб не ги дочекал плодите од своите потфати; неговиот чичко му го оспорил правото на престол и, по седумгодишни борби, го пратил во прогонство во Сирија, а самиот се крунисал под името Хатусили III.

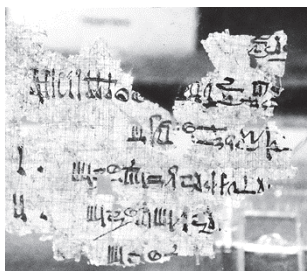
• *Последното столетие на кралството*. – Веднаш штом ја презел власта, Хатусили (1266–1236 ст.е.) се соочил со нови невољи во соседството. Митанскиот зависен крал Васашата, синот на Шатуара, решил да крене бунт за да ја отфрли асирската власт. Ова му дало одличен повод на Адад-нирари да го освои градот Вашукани и целосно да ја вклучи територијата на Митани во своето кралство. Задоволен од конечната победа, асирскиот крал си ја присвоил титулата „голем крал“; ова многу го налутило Хатусили, кој во едно писмо му пишува:

Ниту татко ми, ниту дедо ми не му пишувал на кралот на Ашур за вакви нешта; така и ти не смееш да ми спомнуваш никакви братства и големи кралства.

Зборовите на Хатусили јасно покажуваат дека меѓу двајцава владетели немало ниту збор за пријателство; напротив, Хатусили гледал на асирскиот крал со прекор и презир.

И покрај неприликите со Асирија, владеењето на Хатусили III било запаметено како време на мир и напредок. Ова несомнено се должи на фактот што, во меѓувреме, хетитскиот крал успеал да ги обнови односите со Египет. Во дваесет и првата година од владеењето на фараонот, шеснаесет години по битката кај Кадеш, двајцата кралеви склучиле договор во кој си признале дека се еднакви по положба, углед и чест; со ова завршило соперништвото меѓу двете кралства и се потврдила границата меѓу хетитската и египетската културна сфера. Во договорот – кој е зачуван и во египетска, и во хетитска верзија – не се спомнува разграничување; изгледа дека границата останала на линијата зацртана уште во времето на Супилулиума, а Египет се откажал од обидите да воспостави воено-политичка контрола врз Сирија. Склучувањето на договорот било проследено со срдечна размена на писма не само меѓу кралевите, туку и меѓу кралиците; во поздравите учествувал дури и египетскиот престолонаследник. Целата тогашна политичка сцена го поздравила потпишувањето на овој договор како настан со извонредно значење, кој ќе обезбеди долготраен мир во светот. Во годините што уследиле, се подготвувала и лична средба меѓу Хатусили и Рамзес, поради која хетитскиот крал требало да отпатува во Палестина. Не знаеме дали оваа замисла се остварила, или не; како и да е, таа сведочи дека, по мошне долго време, на стариот Исток повторно завладеала политичка стабилност.

Тринаесет години подоцна, хетитско-египетските врски уште повеќе се зацврстиле со династичкиот брак на Рамзес со една од ќерките на Хатусили. Мајка на ова девојче – кое го знаеме само по неговото египетско име, Маторнеферуре – била кралицата Пудухепа, инаку ќерка на свештеник од Кизуватна. Пудухепа била жена со силен карактер, која владеела заедно со сопругот; двајцата се преселиле и ја

Египетски папирус на кој се спомнува Маторнеферуре

преизградиле старата престолнина во Хатуса, заповедале да се направат преписи од државните архиви и спровеле политички реформи.

Тудалија IV – синот на Пудухепа и Хатусили – за првпат се спомнува во изворите како Хишми-Шарума, свештеник на божицата Сауска (Иштар), заштитничката на неговиот татко. Веднаш откако го презел престолот и зел кралско име, кралот морал да се соочи со нови неприлики. На југоисток,

Асирија минувала низ препород и почнала сè посилено да ги притиска хетитските граници; на запад сè уште се протегала Ахијава, решена да го искористи секој знак на слабост на централната хетитска власт. Јасен показ за воено-политичката расцепканост во ова време е „списокот на поважни сили“, дел од еден зачуван договор со Аморејците: во него, освен Хетитите, се набројани и Египет, Асирија, Кардуниаш (каситска Бабилонија) и Ахијава, чие име во зачуваната верзија е избришано. Главно хетитско средиште во Сирија сè уште бил Кархемиш, каде господарел Ини-Тешуб. Тој го претставувал Големиот Крал во Сирија и решавал во негово име; според изворите, Ини-Тешуб имал власт и врз Угарит и Амуру, вазали на хетитското кралство. Под влијание на кралицата-мајка Пудухепа, која му станала и совладетелка, Тудалија IV ги продлабочил реформите на неговиот татко и ги проширил и врз хетитскиот религиjsки систем. Во времето на Пудухепа и Тудалија биле изработени прочуените камени релјефи во Јазиликаја близу Боазкеј, на кои е претставен хетитско-хуритскиот пантеон.

За крајот од владеењето на Тудалија има малку изворни податоци. Изгледа дека обидите да се скроти асирската моќ завршиле неуспешно, зашто Тукулти-Нинурта успеал да поттикне востание во Сирија; малку подоцна се побунил и Курунта од Тархунтаса, братучед на кралот. Скудни се и податоците за неговите наследници – Арнуванда III и Супилулиума II; на вториов може да му се припише само еден поморски поход, можеби против Кипар, како и еден подолг хироглифски натпис. Нема начин да ги реконструираме последните епизоди од хетитската историја, зашто пишаните извори целосно згаснуваат. Дел од археолошките наоди навестуваат дека Анатолија и Сирија искусиле тешки времиња, а на некои места и вистинска катастрофа; во многу населби излегуваат на виделина траги од грабеж, опожарување и насилно уривање. Во науката обично се зборува за ново масовно придвижување на народите на предниот Исток, кое не само што го урнало хетитското кралство, туку и целосно ги истиснало

неговите носители од Анатолија. Врз урнатините на хетитското кралство ќе се крене нова цивилизација, но таа нема да има ништо заедничко со Хетитите.

УРЕДУВАЊЕТО НА ХЕТИТСКОТО КРАЛСТВО

• *Кралот, дворецот и ирошоколот*. – Кралот на Хетитите имал централно место во државата. Една од најважните особености на хетитските кралеви било тоа што исклучително се грижеле и учествувале во управувањето со кралството. Присуството на кралот ширум државата се нагласувало преку неговите палати, складови и имоти, на кои сите поданици морале да работат одреден број денови. Кралските заповеди се обележувале со голем кралски печат, а спогодбите и договорите, со кои се уредувале правата и обврските на потчинетите владетели, се читале на глас во посебни пригоди. Пред кралот се изведувале луѓето што биле обвинети за предавство или други тешки злосторства. Ако биле прогласени за виновни, дури и највисоките државни службеници можеле да останат без целиот имот и работниците, а оние што не ја почитувале заповедта да се појават пред кралот, биле ослепувани.

Големиот крал редовно патувал низ срцето на државата и учествувал во низа празници, како големиот празник на пролетта (*Purulli*), кој траел триесет и два дена, и големиот празник на есента (*Nuntariyasa*), кој траел дваесет и еден ден. Кралот учествувал во празнувањата дури и кога бил среде воен поход. Некои свечености морало да се одржуваат во точно одредени градови, но повеќето главни култови – како култот на богот на временските прилики, или пак култот на Божицата на Сонцето од Арина – биле централизирани во престолнината Хатуса. Според сè, свеченостите се одржувале во кралската палата, или пак во непосредна близина. Во рамките на празникот се одржувала и трка, чии победници добивале награди од кралот, а завршувала со собирање околу каменот *hiwasi*, посветен на богот на временските прилики. Овој култен предмет веројатно се наоѓал во Јазиликаја, па свечената поворка по церемонијалниот пат до големата карпа бил и кулминација на празникот. Кралот бил првосвештеник на сите богови на земјата Хати. Самиот тој не бил божество, но неговиот однос

Аринити, божица на сонцето, сопруга на Тархуна

со боговите бил исклучително близок; во светилиштето во Јазиликаја, Тудалија IV е претставен во цврста преградка на богот – сцена што е прикажана и на повеќе кралски печати.

Шарума, синот на Тешуб,
го прегрнува Тудалија IV

Во време на Новото кралство, кралот се нарекувал „моето сонце“; кралскиот симбол бил крилесто сонце, над кое стоело името на кралот напишано со хетитски хироглифи. Кралот бил „јунак од семето на Супилулиума“ и, секако, „Голем крал“, за да се означи неговото предимство над многуте потчинети и зависни владетели. Поимот *labarnas* или *tabarnas*, кој се јавува мошне често во Старото кралство, изгледа се користел сè поретко, иако не исчезнал сосема. Хатусили III посегнал и по постари традиции, па се нарекол себеси „изданок на куќата од Кусара“ и „фиданка на Хатусили“.

Тоа можеби се должи и на начинот на кој стасал до престолот, но сепак сведочи колку била жива традицијата за раната историја на Хетитите.

Кога ќе починел, кралот „станувал бог“ – вообичаен израз за смртта на кралот. Неговото тело се спалувало, а останките се носеле во „куќата од камен“ и се оставале во просторија со постела и ламба, во која се носеле храна и пиене. На тоа место се воспоставал култ за починатиот крал, со соодветна послуга која ќе се грижи за него; прислужниците не смееле да се мажат и да се женат вон култната заедница.

Правилата за наследување биле внимателно уредени и се почитувале сè до залезот на кралството. За престолонаследник обично се прогласувал најстариот син на кралот, кој добивал место непосредно до својот татко. Новиот крал добивал помазание, зашто бил и првосвештеник на главните култови; дарувањето масло за помазание и кралска облека било одмерен знак на почит кон новиот крал при неговото стапување на власт. Во текот на свеченоста, кралот и кралицата за прв пат седнувале на престолот, а кралот се повикувал со кралското име, кое можело и да се разликува од неговото лично име. Потоа тој и кралицата оделе да принесат жртва.

Положбата на кралицата сè уште не ни е сосем јасна. Сè до доцниот XIV век ст.е., титулата „таванана“ се користела за сопругата на кралот. Таа учествувала во важни обреди заедно со кралот и била свештеничка во култовите во кои тој бил свештеник. Но, таванана не секогаш била кралската сопруга; се чини дека местото на таванана било предавано во наследство независно од кралската почест. Обично

таванана била сопругата на кралот, но ако кралот починел пред неа, таа го задржувала звањето сè дури била жива, а дури потоа тоа минувало кај кралицата. Кога не била таванана, кралицата се нарекувала „голема принцеза“. На многу записи ги гледаме кралот и кралицата како работат заедно – доделуваат земјопоседи или ставаат печати на документи, врзани во совршена љубов; или пак, кралицата го дополнува својот маж при чинот на именување зависен владетел, со тоа што му одбира сопруга на потчинетиот. Значењето на нејзината улога се гледа и од тоа што честопати била вклучена во култот на кралските покојници.

- *Големиот крал и неговите службеници.* – Правилата за службениците, прислужниците и свештениците биле различни за секоја служба, а се состоеле од подробни упатства како треба да се извршува службата. Сите ги добивале положбата и честа од Големиот крал, а за возврат должеле точно пропишани обврски и услуги. Овој систем, кој најпрвин се користел за да ја обезбеди послушноста на поданиците, со време се проширил и врз претставниците на новите поданици – потчинетите зависни владетели. Државните службеници полагале заклетва пред боговите дека ќе се придржуваат до прописите; војниците полагале заклетва за војничка должност; оние, пак, во кулните служби добивале насоки како да работат и да се однесуваат – од налогот самите да бидат чисти, па сè до подробни упатства како да подготвуваат одредени јадења.

Кралските упатства ни даваат увид и во управувањето со хетитската држава. Токму од нив дознаваме дека Хатуса имала градоначелник, кој ја надгледувал градската стража и се грижел за поредокот во градот. Неговите службеници внимавале на печатите на градските порти, кои преку ноќ се заклучувале; секое утро проверувале дали печатите се скршени, а потоа ги тргале и ги отворале портите за сообраќај. На чело на државната управа стоеле две групи, „великодостојниците“ – аристократијата, составена од големите семејства во кралството, и „кралските синови“ – роднините на кралот во различни степени на сродство. Сите главни именувања во палатата, управата во пограничните области, управувањето со поважните зависни кралства како Кархемиш и Тархунтаса, како и високото заповедништво во војската – сето ова било во рацете на овие две групи.

- *Земјата Хаџи.* – Хетитска Анатолија била прошарана со градови, од кои некои биле мошне големи; особено се впечатливи цврсто утврдениот Алаца Хујук и Тархунтаса, која Муватали ја изградил како кралски град. Тука треба да се вбројат и големите култни центри како Самуха, Нерик и Салапа, кои несомнено биле големи колку градовите. Во повеќе градови во Анатолија имало палати и складови, кои се нарекувале „печатни куќи“. Складовите го надзирале транспортот

на стоки низ кралството; тие служеле како собирни места за кралските приходи, за житото и другите земјоделски производи, како и за ткаенините, основните и скапоцените метали. Хетитите одржувале стопански врски не само со Вавилонија и со Египет, туку и со Ликија, Кипар, Ахијава и државите во северна Сирија. Пописните книги сведочат дека железото најчесто се користело како украс; техниките за производство на полезни алати и оружје од железо сè уште не биле целосно развиени. Хетитите не биле иноватори во обработката на железото, не го делеле и распоредувале и немале никаков монопол врз него.

Земјоделската основа на Анатолија е добро посведочена во зачуваните текстови. Главни житни производи биле јачменот и крупникот, од кои се правеле леб и пиво; се уредувале големи овоштарници и лозја, а се држеле и пчели во кошници, за производство на мед. Се чини дека обработливите површини биле мали, одделени со огради и раштркани низ селата и околу нив. Крупниот добиток и коњите биле мошне ценети, што се гледа од извештаите за хетитскиот воен плен. Повеќе се одгледувале кози и овци, кои се чувале поинаку одошто во Сирија и Месопотамија: стадата се воделе на планинските пасишта во текот на летото, а се враќале во долините за време на студените зими.

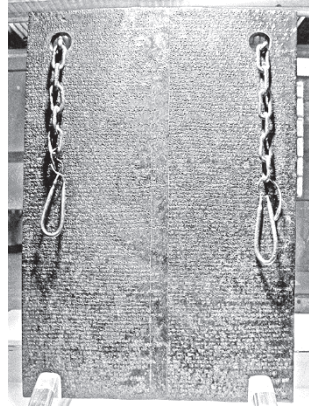
Спомнатите упатства, како и едно кралско писмо, сведочат дека различните заедници во Анатолија живееле во согласност со разни локални закони, а дека тоа го признавала и го обезбедувала централната власт. Кралот им издавал упатства на заповедниците на пограничните области. Во нив се јасно зацртани убавите идеали што кралот им ги пропишувал на управителите: соработка со локалните власти, почитување на локалните обичајни норми, грижлива проценка на сложените случаи, предавање на најсложените случаи на Големиот крал, ускратување на повластиците на моќните членови на семејствата, категорично одбивање поткуп, делење правда достапно за сите во непосредното окружување, дури и на најслабите членови на општеството. Не се зачувани приватни документи, па не можеме да оцениме колку оваа слика навистина била соодветна на стварноста; сепак, потврдено е дека до кралот биле упатувани и жалби.

- *Кралот и зависните владетели.* – Највпечатлива одлика на Хетитите е големиот број зачувани „договори за вазалство“, со кои се уредувале односите меѓу хетитскиот крал и други потчинети владетели од локални или туѓи династии, кои носеле кралска титула. Кралот во Хатуса се издвојувал од зависните владетели, без оглед колкава била моќта што им се припишувала. Од спогодбите јасно се гледа дека власта на подредените владетели била ограничена на точно определен

дел од земјата; на пример, во последната спогодба со Курунта од Тархунтаса, стотина редови се посветени само на одредувањето на границата и на територијалните права на Тархунтаса. Блиските роднини на кралот – на пример, кралот на Кархемиш и подоцна на Тархунтаса – имале пошироки политички овластувања во областите каде се наоѓале нивните престолнини; овластувањата биле строго пропишани, а врховната власт останувала во рацете на Големиот крал на земјата Хати. На пример, конечните одлуки во долготрајната разводна парница на владетелот на Угарит ги донесувал, или ги потврдувал, лично Големиот крал; во спогодбата со Курунта од Тархунтаса се одредува дека кралот на Кархемиш ќе стои веднаш под хетитскиот престолонаследник; и најпосле, поданиците можеле да поднесуваат молби до Големиот крал за да отповика некоја одлука на локалниот владетел, како што сведочи кралското писмо најдено во Емар на Еуфрат. Во основа, вазалното кралство било автономно, но ни одблизу немало целосно префрлање на политичките овластувања. Власта останувала во рацете на Големиот крал, а се отстапувала само делумно, со внимателно зацртани ограничувања.

Врската меѓу Големиот крал и зависните владетели често се зацврстувала со династички брак, во кој потчинетиот владетел земал за жена некоја роднина на кралот. Зависно од значењето и положбата на кралот, тој можел да земе сестра или ќерка, или пак некоја подалечна роднина на Големиот крал. Оваа пракса била подложна на чести промени, но онаму каде што се случувала, се толкувала како силен доказ за наклоноста на кралот. Се случувало кралицата на Хати лично да ја одбере жената за династички брак и да му ја претстави на зависниот владетел, можеби во текот на официјалната свеченост на која полагал заклетва и се именувал на новата положба. На новопоставениот владетел му се заповедало да владее заедно со својата сопруга, чии роднински врски со кралското семејство биле дополнителна кочница за неговите амбиции. Освен тоа, Големиот крал добивал можност да состави јасни договори за наследување на покорената територија, како што сведочи новиот договор меѓу кралот и Тархунтаса.

Хетитската држава често се претставува како кревок збир од разнородни народи, кои се расеале веднаш штом им се заканила посериозна опасност; сепак, можеби поскоро треба да се нагласи чудесната сила на системот, со кој кралството се одржало повеќе од четири

Договорот меѓу Тудалија IV и Курунта од Тархунтаса, испишан на бронзена плоча

столетија, а во последните сто и педесет години зафаќало и мошне голема територија. Зачуваните текстови сведочат дека постоел континуитет на општествените облици од Старото до Новото кралство, што значи дека политичките пресврти немале позначајно влијание врз срцевината на хетитската држава. Многу се расправало за урамнотежениот механизам на хетитската држава и за нејзината недоволно развиена инфраструктура, кои можеби го предизвикале нејзиниот ненадеен и неповратен пад; но, тоа важи и за многу други држави во историјата на Стариот век. Она што треба повнимателно да се разгледа е нејзината неверојатна отпорност и способноста повеќепати да се опорави од разорните порази што ги искусила во текот на своето постоење.

РЕЛИГИЈАТА НА ХЕТИТИТЕ

Ниту на табличките од престолнина Хатуса, ниту пак на оние од другите хетитски градови, нема зачувани текстови што ќе ни помогнат да го прикажеме хетитскиот систем на верувања; не се зачувани ниту хетитски митови, ниту пак свештени текстови, теолошки расправи или упатства за тоа како треба да се почитуваат божествата. За среќа, некои верски текстови служеле како лектира со која младите писари го вежбале својот занает, па се зачувале нивните верзии од последните децении на хетитската држава. Делумно се зачувани архивите на писарите од кралската администрација, професионални службеници кои се грижеле за религиозните обврски на кралот – организацијата на храмовите, спроведувањето на култовите, грижата за жртвопринесувањето и прорекувањето; токму тоа е јадрото на малубројните религиозни текстови со кои располагаме денес. Нашите знаења за хетитската религија и митологија речиси целосно зависат од толкувањето на релефните претстави и на печатите, како и врз анализата на зачуваните тлоцрти на хетитските храмови. Зачувани се и сразмерно малку статуи на боговите, зашто Хетитите, според сè, ги почитувале нивните богови во облик на грубо обработени камења и стели наречени „хуваси“, кои ги претставувале божествата и се сметале за свети предмети.

- *Туѓи влијанија* – Хетитското општество било етнички и јазично разнородно; во него се препознаваат хатски, хуритски, па дури и семитски елементи. Ова различие се гледа и во пантеонот, и во хетитскиот систем на верувања.

Најстариот препознатлив слој божески имиња е хатскиот. Како што видовме погоре, Хатите ја населувале централна Анатолија

пред во неа да се населат индоевропските Хетити, а зачуваната преписка на асирските каруми сведочи дека имале долга традиција на градски живот. Затоа е сосем разбирливо што народ како Хетитите, отворен кон влијанијата од соседите, лесно ги прифатил култовите на хатските божества. За жал, за хатскиот јазик сè уште знаеме многу малку, па затоа и само делумно го разбираме значењето на хатските божески имиња. Некои од нив се обични општи именки со кои се означуваат природните појави и елементите на појавниот свет: *Estan* („сонце, ден“), *Izistanu* („срекен ден“), *Kasku* („месечина“), *Kait* („жито“); други, означуваат разни положби и почести во општеството: *Katubha* („кралица“), *Wurunkatte* („крал на земјата“), *Kattishabi* („крал-бог“), *Teteshabi* („голем бог“). Иако хуритскиот јазик е подобро изучен, сè уште не го знаеме значењето на многу хуритски зборови, па затоа и не можеме да ги протолкуваме имињата на поголемиот дел хуритски божества. Влијанието, пак, на сумерскиот и акадскиот пантеон, како и на божеските епитети и религискиот речник, е повеќе од очигледно: Аја, Исхара, Елил, Ану и Алалу се хетитски варијанти на добро познатите божества од Месопотамија.

• *Природата и функцијата на бојовитите*. – Во хетитската ликовна уметност, боговите се претставени или со човечки лик, или пак во облик на нивниот животински тотем. Описот на боговите во зачуваните текстови се темели исклучиво врз човечките особини. Тие треба да јадат, да пијат, да спијат, им треба друштво, надмени се, понекогаш расположени за кавга, а бараат и физичка љубов; грешат поради незнаење, а можат да бидат и измамени. Секој бог има посебна, особена вештина која им треба и на другите богови, и на луѓето. Во митовите, боговите се раѓаат и умираат – поточно, можат да се убијат – но нема навестување дека стареат, боледуваат или имаат ограничен век. Има молитвени текстови во кои боговите се прекоруваат за направена грешка, или пак од нив се бара подобар однос; според ова, нивните постапки не секогаш биле правични. Ниту еден бог не бил сезнаен, но некои имале мошне широки знаења; во секој случај, боговите далеку ги надминувале смртните луѓе. Во упатствата за свештениците и службениците на храмот се нагласува дека смртникот што се обидува да ги скрие своите престапи од боговите, залудно се труди.

Како што секој човек има одредена положба во општеството на смртните луѓе, така и секој бог има положба и улога не само меѓу боговите, туку и во однос на човештвото и вселената. На одреден начин, боговите ги услужуваат луѓето со тоа што им обезбедуваат материјален напредок, ги штитат од непријатели и природни непогоди, ги слушаат нивните молитви, им ги откриваат гревовите и им ги простуваат неделата, најчесто со одредена казна. Хетитите верувале во задгробен живот, макар и само за кралевите и кралиците, но нема докази

дека се молеле или принесувале жртви за да си обезбедат задгробен живот, или пак поубав и поудобен живот на оној свет.

- *Хетитскиот пантеон*. – Хетитите верувале во богови на бурата, кои праќале дожд и ветер за да ги оплодат посевите и за да обезбедат богат род; во богови на житата и на лозјата; но и во богови на шумите и дивечот, кои помагале при ловот. Под влијание на религискиот светоглед на Месопотамија, богот на сонцето Истану бил севидниот делител на правда за смртните луѓе, па дури и за животните. Се почитувале божества на војната соодветни на богот Забаба, кои им носеле победа на хетитските војски. Се почитувал и бог кој ги правел хетитските одреди невидливи и така им овозможувал ненадејно да ги нападат непријателите. Други божества праќале чума и лечеле од неа, а некои давале љубовна сила. Вакви нешта можеле да се побараат од секој бог, но за повеќето од нив сепак имало посебно одредени божества.

Севкупниот збир божества се нарекувал „ијада богови“, бројка што не е далеку од вистината. Вкупниот број божји имиња посведочени на плочките и натписите надминува шестотини; сепак, бројот на боговите што се почитувале во секој град поодделно бил сразмерно помал. Оваа многубројност веројатно се должи на тоа што, во прво време, Хетитите не синкретизирале, т.е. не ги обединувале сличните или исти божества во едно; во многу хетитски градови се почитувале различни богови на молњата и бурата, а месните божества мошне бавно станувале месни облици на едно исто божество во официјалниот пантеон на кралството. Според сè, причина за ова е специфичното, децентрализирано политичко и општествено уредување на хетитското кралство.

Неколку богови од ова множество сепак имале пошироко значење и истоветни одлики на поголема територија. Такви биле Телипину, богот на бурата и заштитникот на земјоделството, потоа божицата на пролетта Инара, заштитничката на заклетвите Исхара, како и хуритските божества Кумарби и Тешуб. Процесот на религиски синкретизам започнал доцна, околу XIII век ст.е.; на еден натпис на Пудухепа, сопругата на Хатусили III, кралицата ѝ се обраќа на божицата на сонцето:

Арина, божице на сонцето, господарке, кралице на сите земји! Ти, што во земјата Хати го носиш името Арина, а во земјата на кедарот те нарекуваат Хебат!

Списоци со божески имиња се најдени на меѓудржавните договори, на кои боговите од двете договорни страни се повикуваат како сведоци дека сите ќе се придржуваат до зборот. Имињата на божествата неретко се надополнети и со жртвите што треба да им се при-

Плиток рељеф со поворка од богови. Јазиликаја, „Одаја Б“, источен ѕид

несат, било на некој одреден празник, или пак во текот на целата година. Во прочуеното кралско светилиште во Јазиликаја, на еден од ѕидовите е изработен плиток рељеф со двојна поворка од богови и божици; боговите чекорат од лево кон десно, а божиците од десно кон лево, со цел главниот бог и главната божица да се сретнат во средишната точка на рељефот. На зачуваниот дел од рељефот се претставени вкупно седумдесет и една фигура; според сè, тука е претставен официјалниот кралски пантеон во последните половина век од постоењето на хетитското кралство. Пантеонот е речиси целосно хуријанизран, а божествата од хатскиот, хетитскиот и лувискиот слој се поистоветени со хуритските божества. Овој процес на религиски синкретизам – спојување и слевање на повеќе слични божества во едно – овозможил и поедноставување и намалување на пантеонот. Другите божески имиња на натписите можеби претставуваат богови без активен култ, или пак богови чии култни средишта се наоѓале далеку од престолнината, па никогаш не станале дел од официјалните државни култови.

• *Храмовиште и задгробниот живот.* – Во Хатуса се најдени шест хетитски храмови. Освен главната просторија, во која се чувала култната слика на божеството, во секој од нив имало повеќе простории, кои се користеле за престој на прислужниците и за чување на храмовните приходи. Секој храм имал средишен двор. Верниците минувале низ дворот, а потоа влегувале во главната просторија преку еден трем со столбови. Некои поголеми храмови, како главниот храм во долниот град на Хатуса, имале повеќе свети простории, што навестува дека во нив се почитувале повеќе богови; во тој случај, поворката од „куќата“ на едно до „куќата“ на друго божество се одвивала во рамките на еден ист храм.

Хетитските храмови остварувале значителни приходи преку храмовните прислужници, занаетчиите, земјопоседот што го обработувало локалното население и преку делот од пленот што го носел кралот од своите походи. Нема зачувани приватни стопански записи, па не знаеме дали и кај Хетитите, како и во Вавилонија, храмот позајмувал средства со интерес слично на денешните банки. Оваа можност допрва треба да се истражи.

Во зачуваните хетитски записи има сосем малку податоци за судбината на починатите по нивната смрт. Во една стара хетитска молитва, наречена „молитвата на Кантузили“, филозофски се забележува: ако некој искуси вечен живот во светот каков што е сега, тоа би било рамно на кошмар, зашто и злините на овој свет ќе станат вечни, а тоа ќе им даде повод на луѓето да се поплакуваат од боговите. Во описот на долгиот обред на спалување на телото и погребување на пепелта на покојникот, се спомнува дека заедно со починатиот крал се погребувала и пепел од земјоделски алатки, за кралот да може да обработува земјата и во задгробниот живот. Во хетитските закони има одредба според која, ако сопругата умре пред сопругот, тој го добива нејзиниот чез во владение, но претходно треба да запали дел од нејзините лични предмети. Ова спалување ја имало истата цел, како и палењето на земјоделските алатки за починатиот крал.

Во многу култури, личните предмети на починатиот се оставаат како гробни прилози заедно со телото, со цел покојникот да ги користи и во задгробниот живот. Во случајот на хетитскиот крал, текстовите недвосмислено го потврдуваат ваквото толкување. Потомците на покојникот и натаму му принесувале жртви на неговиот дух – обичај што е исто така потврден во хетитските текстови; кога ја префрлал престолнината од Хатуса во Тархунтаса, Муватали ги пренел во новата палата и статуите на боговите и мртвите предци.

Според едно хетитско верување, ако имал нерасчистени сметки со некој жив човек, духот на покојникот ќе се враќа за да го прогонува живиот сè дури сметките не се расчистат. Точната причина за поплаката на покојникот се одредувала на ист начин, како и гревот против боговите – преку пророкување. Откако сите сметки биле расчистени, а духот бил смирен, покојникот „заминавал на пат“ – тргнувал кон кралството на мртвите. Хетитските записи не кажуваат каде се наоѓа тоа кралство. Хетитската космологија го признавала постоењето на небесата, каде престојувале повеќето богови, како и на подземниот свет, каде живееле божествата на подземјето; но, не знаеме дали мртвите оделе на едно од овие две места. Во еден обред за отстранување злини, покојниците се поставале во големи бакарни садови, покриени со оловни капаци, а според една верзија на молитвата што се изведувала при обредот, овие садови се наоѓале на дното на морето.

Секако, ова не значи дека духовите на покојниците биле заробени во подземниот свет, туку само дека таму се чувале сите непријатни и несакани нешта.

ЛИТЕРАТУРА:

- GOETZE, A. (1975). "The Struggle for the Domination of Syria". In Edwards, I. E. S. et al. (eds.), *The Cambridge ancient history*², vol. 2 part 2: *History of the Middle East and the Aegean Region c.1380–c.1000 B.C.* Cambridge: at the University Press, 1–20.
- GOETZE, A. (1975). "The Hittites and Syria, 1300–1200 B.C.". In Edwards, I. E. S. et al. (eds.), *The Cambridge ancient history*², vol. 2 part 2: *History of the Middle East and the Aegean Region c.1380–c.1000 B.C.* Cambridge: at the University Press, 252–273.
- GURNEY, O. R. (1973). "Anatolia c. 1750–1600 B.C."; "Anatolia c. 1600–1380 B.C.". In Edwards, I. E. S. et al. (eds.), *The Cambridge ancient history*², vol. 2 part 1: *History of the Middle East and the Aegean Region c.1800–c.1380 B.C.* Cambridge: at the University Press, 228–255; 659–682.
- KUHRT, A. (1997). "The Hittites"; "Mitanni and the Hurrians". In *The ancient Near East: c.3000–330 BC*, vol. 2. London: Routledge, 225–299.
- MATASOVIĆ, R. (2000). *Kultura i književnost Hetita*. Zagreb: Matica hrvatska.
- НЕМИРОВСКИЙ, А. А. (2009). "Анатолия и Армянское нагорье в древности"; "Хурритский мир и Малая Азия во II–I тыс. до н. э.". In Бухарин, М. Д., Лабынин, И. А. et al. (eds.), *История Древнего Востока*. Москва: Дрофа, 649–737.
- СОЛОВЬЕВА, С. С. & КУЗИЩИН, В. И. (2003). "Малая Азия: страна и население. Источники и историография Древнейший период ее истории"; "Хеттское царство". In Кузищин, В. И. (ed.), *История Древнего Востока под редакцией В. И. Кузищина*. Издание третье, переработанное и дополненное. Москва: Высшая школа, 183–197.
- VAN DE MIEROOP, M. M. (2004). "The Western States of the Late Second Millennium". In *A History of the Ancient Near East*, c. 3000–323 BC. Malden, MA: Blackwell Pub., 149–170.
- ВОЛКОВ, А. & НЕПОМНЯЩИЙ, Н. (2004). *Хетты. Неизвестная империя Малой Азии*. Москва: Вече.
- ZAMAROVSKÝ, V. (1965). *Tajne carstva Hetita*. Zagreb: Epoha.

ПОДЕМОТ НА АСИРИЈА И КРАЈОТ НА БРОНЗЕНОТО ВРЕМЕ

Асирското старо кралство. – *Од Ашур-Убалиш до Шалманесер I. – Тукулти-Нинурта и Ашурдан I. – Тилаш-Пилесер I. – Наследниците на Тилаш-Пилесер. – Крајот на бронзеното време. – Промениите во Палестина и пошироко. – Нападите на Поморските народи. – Природни непогоди и внатрешни немири. – Падош на системот. – Асирското средно кралство.*

АСИРСКОТО СТАРО КРАЛСТВО

Прв асирски владетел кој се ослободил од хуритската превласт бил Ериба-Адад I (1392–1366 ст.е.), првиот што ја зел титулата „крал на земјата асирска“ (*šaru māt Ašur*). До негово време, асирските владетели се нарекувале „крал на светот“, „крал на вселената“, „првосвештеник на богот Ашур“ и „застапник на Енил“.

• *Од Ашур-Убалиш до Шалманесер I.* – Сепак, вистинскиот подем на Асирија, пак, започнал во времето на неговиот син, *Ашур-Убалиш I* (1365–1330 ст.е.), на чиј печат се испишани титулите „крал на земјата Ашур“ и „крал на Ашур, голем крал“. Ашур-Убалит имал жива дипломатска преписка со египетскиот фараон Аменхотеп IV, зачувана во архивата од Амарна. Од зачуваните писма се добива впечаток дека асирскиот крал тукушто излегува на меѓународната политичка сцена и дека се обидува да се вброи во кралевите кои веќе традиционално водат дипломатски игри:

Му велем на кралот на Египет: вака кажува Ашур-Убалит, кралот на Асирија. Сè нека е добро кај тебе, твојата куќа, твојата земја, твоите колесници и твоите војници. Ти праќам гласник да те посети и да ја посети твојата земја. До сега, моите претходници не ти пишуваа; денес јас ти пишувам. Ти праќам прекрасна колесница, два коња и грутка вистински син камен како подарок за поздрав. Не го задржувај гласникот што го пратив да те посети; нека заврши со посетата и нека се врати веднаш кај мене. Нека види како си, и каква е твојата земја, а потоа нека се врати кај мене.

Кога кралот на Ханигалбат му пиша на татко ти во Египет, тој му прати дваесет таланти злато. Сега јас сум рамен со кралот на Ханигалбат, а ти сепак ми пракаш помалку. Она што го пракаш не е доволно ниту за да се плати патот и враќањето на мојот гласник.

Ова не им се допаѓало на каситските кралеви на Вавилонија, кои сè уште гледале на Асирија од високо. Еден каситски крал просудил дека треба да му се појали на фараонот:

Што се однесува до моите асирски послушници – јас секако не сум ги пратил кај тебе. Што работа имаат, да доаѓаат сами во твојата земја? Ако ме сакаш мене, нема да работиш со нив. Прати ги кај мене со празни раце.

По падот на кралството Митани (Ханигалбат) околу 1350 ст.е., западната граница на Асирија одела долж Еуфрат, од падините на Таврос на север, до местото каде Кабур се влева во Еуфрат. Асирија најпосле успеала да обезбеди и предимство над Каситите. Каситскиот крал Карахардаш се оженил за ќерката на Ашур-Убалит I, но веќе следната година паднал како жртва на заговор, а вавилонскиот престол го презел некојси Назибугаш. Тогаш Ашур-Убалит влегол во Вавилон со војска и го поставил на престолот малолетниот брат на Карахардаш, Куригалзу II (1345–1324 ст.е.). Откако воспоставил превласт над поголемиот дел од Митани, Вавилонија и земјите на исток од Горен Заб, Ашур-Убалит I во едно писмо го нарекле „крал на светот“; сепак, самиот тој никогаш не се потпишувал така.

За областите што порано биле дел од кралството Митани, Асирците речиси цело столетие морале да се борат против хетитското кралство. Како што видовме претходно, Асирија успеала да постигне одредени успеси и да ја помести границата само кога имало промена на хетитскиот престол, или пак кога хетитските војски биле зафатени на друго место. И наследникот на Ашур-Убалит, Енлил-Нирари (1329–1320 ст.е.) успеал за извесно време да ја помести границата преку Еуфрат, но Мурсили II брзо ги вратил освојените области. Синот на Енлил-Нирари, Арик-ден-или (1319–1308 ст.е.), во чие време се датира *најстариот зачуван асирски летопис*, главно се бранел од хетитските напади, а освојувал на друга страна, кон север и исток. Успешно ги потиснал кон исток Гутите, како и други воинствени племиња кои продирале во средна Месопотамија од исток и од Сириската пустина.

По Арик-ден-или, асирскиот престол го наследил *Адад-Нирари I* (1307–1275), „кралот на светот, моќниот крал“. Со неколку успешни воени походи, тој ја поместил асирската граница кон југ, за сметка на каситска Вавилонија, која во меѓувреме почнала сè посилено да се врзува за Хетитите. Адад-Нирари освоил дел од земјите на кралството Арапха, источно од Тигар, како и дел од територијата на Мари, со што

Глава и сечило од бронзена секира, врз кои е испишано името на Адад-Нирари I

ја прекинал непосредната копнена врска на Хетитите со Вавилонија. За време на неговото владеење се одиграла прочуената битка кај Кадеш, за која веќе стана збор. Нешто подоцна, за време на владеењето на младиот Мурсили III, Адад-Нирари речиси целосно го освоил Митани, ја опљачкал престолнината Вашукани и успеал да се пробие дури до Кархемиш. Сите овие победи биле овековечени во неговите исцрпни летописи. Откако завршиле непријателствата, овој асирски крал веројатно му понудил средба и „братство“ на новиот хетитски крал, Хатусили III; и погоре спомнавме едно делче од одговорот на Хатусили, кој налутено му одговара:

Велиш, веќе го нема големото кралство Ханигалбат. Точно е дека си победил со оружје. Точно е дека си победил еден од моите сојузници. Точно е и тоа, дека сега си станал голем крал. Но, зошто ми пишуваш за некакво братство, за разгледување на планината Аман? Што значи тоа „братство“? И што треба да значи тоа разгледување на Аман? ... Со каква причина би ти спомнувал братство? Да не случајно нè родила иста мајка? Ниту татко ми, ниту дедо ми не му пишувале на кралот на Ашур за вакви нешта; така и ти не смееш да ми спомнуваш никакви братства и големи кралства.

Хатусили III продолжил да се здружува со малите држави околу Асирија. Негов вазал била државата Субарту, за која не знаеме многу. Нема начин да се утврди во која насока одело подоцнежното владеење на Адад-Нирари I, но сосем е веројатно дека загубил дел од територијата. Кога не војувал, Адад-Нирари градел и обновувал храмови и бедеми, за што има многубројни записи.

Неговиот син Шалманесер I (1274–1245 ст.е.) повторно војувал за да ги освои Ханигалбат и северните области. Веднаш откако стапил на престолот, Шалманесер добил писмо од Хатусили III, во кое хетитскиот крал му оддава признание на неговиот татко Адад-Нирари, зашто од мал, станал голем крал, но го советува да не ја напаѓа северната земја Бабанки (Урарту) зашто наводно е нерамна и неплодна. И покрај ова, Шалманесер удрил врз Урарту, а во сопствениот летопис ги набројува имињата на педесет и еден разурнат град. Ова е прв детален

опис на еден освојувачки поход. Откако го покорил и Ханигалбат, побрзал да се пофали и со суровоста на својот поход:

Се боров и ги поразив. Убив безброј победени и разбегани војници. Против кралот, со врвот на копјето, се вдадов во борба на зајдисонце. Ги исеков нивните орди; 14.400 луѓе поразив и заробив живи. Освоив девет нивни тврдини, како и нивната престолнина. Разурнав 180 нивни градови и ги направив купишта урнатини. Војските на Хетитите и на нивните сојузници Арамејци ги заклав како овци. Нивната земја му ја подложив на мојот меч, а сите други градови ги запалив.

Откако ја присоединиле територијата на Митани, Асирците започнале да ја семитизираат земјата; хуритското население се повлекло на север, кон државата Урарту. И Хетитите се откажале од обидите да ја вратат оваа територија под своја власт. Во еден запис, Шалманесер I се фали дека поставил победничка стела на брегот на „Големото море“, како што обично се нарекувало Средоземното море. Асирија ги добила цела северна Месопотамија и дел од Урарту. Во Вавилонија извесно време владеел мир, зашто мајката на Шалманесер, жената на Адад-Нирари I, била Вавилонка – ќерка на каситскиот крал Кашман-Тургу. Сепак, подоцна Каштилијаш III успеал да врати дел од териториите што му ги освоил Шалманесер.

Асирски војници им ја дерат кожата на воени заробеници

Најзначаен градителски потфат на Шалманесер е градот што го основал на местото каде подоцна ќе се изгради престолнината Калах. По кусо време, градот бил напуштен и останал ненаселен сè до владеењето на Ашурнасерпал II, во IX век ст.е.

- *Тукулти-Нинурта и Ашурдан I.* – Во времето на синот на Шалманесер, *Тукулти-Нинурта I* (1244–1208 ст.е.), Асирија се раширила повеќе од кога и да е. Тукулти-Нинурта се нарекол „крал на четирите страни на светот, сонце на сите земји, силен крал, крал на

Кардунијаш, крал на Сумер и Акад, крал на Горното и Долното море, крал на планините и пустите рамнини, крал на Субарту, Гутите и на целата земја Наири“; секако, не пропушта да спомне дека сите овие му плаќале данок. Овој ретко претприемчив асирски крал оставил многу записи во кои ги опишува своите освојувања на север, во земјите Субарту и Наири, и на исток, во земјите во кои сè уште живееле Гуги. Се фали дека раселил низ Асирија близу триесет илјади Хетити кои живееле западно од Еуфрат. Детално го опишува и освојувањето на Вавилонија, сè до „Долното море“, т.е. Персискиот залив; раскажува како го заробил вавилонскиот крал Каштилијаш III и „го нагазил со нога неговиот кралски врат“. Потоа продолжува да говори за себе со епски призив:

Славна е неговата моќ, таа ги гори тие што не почитуваат, и однапред и одзади! Неговата нетрпеливост избувна како пламен, ќе ги спржи непријателите и лево, и десно! Страшен е неговиот блесок, ги совладува сите непријатели. Тој владее над четирите страни на ветрот; сите кралеви живеат во страв од него!

Откако влегол во Вавилон, Тукулти-Нинурта ги урнал градските бедеми и ја опљачкал ризницата на Есагила, главното светилиште на Мардук, а статуата на божеството ја пренел во Асур. За крал на Вавилонија бил поставен асирскиот вазал Енлин-надин-шуми, кој владеел само седум години; Асирците се повлекле од Вавилонија поради една нова освојувачка сила од истокот – Еламското кралство. Иако останал во Вавилонија неполна година, еламскиот крал Кидин-Хутран (1242–1222 ст.е.) разурнал неброени градби, особено во најстариот сумерски верски центар Нипур, како и во градот Дер. Тукулти-Нинурта започнал противнапад со кој ја преосвоил цела Вавилонија, а продрел дури и во Елам. На запад, граница на неговите освојувања станале Либанските планини и Средоземното море.

Зачувани се многу извори за градежната дејност на овој крал: за изградбата на нова палата во Ашур „врз основа цврста како планина“, за основањето на нов престолнина со негово име, во која градел големи градби по углед на вавилонските, потоа – за подобрувањето на земјоделството, за набавката на коњи и магариња, за изработката на коли и за засадувањето бавчи и градини.

Напоредно со развојот на летописите како книжевен род, во времето на Тукулти-Нинурта се развива

Фигура на крилест бик, *lamassu*, од палатата на Тукулти-Нинурта I

и т.н. наративен стил во уметноста, во кој преку приказ на посебни сцени се раскажува како се одвивал одреден настан, на пример борба или верски обред. Ова пред сè се забележува кај делата од ѕидното сликарство и вајарството, но и на асирската повеќебојна керамика.

Сепак, воената среќа го напуштила Тукулти-Нинурта I. Вавилонија, во која сè уште владееле Каситите, кренала бунт и го отфрлила вазалството. И хетитскиот крал Тудалија IV ѝ задал тежок удар на асирската трговија, со тоа што им порачал на сите свои сојузници, асирските соседи на север и запад, да не праќаат свои трговци во Ашур, а на асирските трговци да не им дозволуваат да минуваат низ нивните територии. Тудалија склучил спогодба со Иштар-Муваш, кралот на земјата Амуру, со која се забрануваат трговските врски меѓу Амуру и Асирија,; целта на оваа спогодба била на Асирците да им се пресече патот до бреговите на Средоземјето, а со тоа и пристапот кон меѓународна трговија. Според сè, ова е првата „економска блокада“ во историјата на меѓудржавните односи.

Ако им веруваме на изворите, Тукулти-Нинурта I владеел гордо и самоволно, па кон крајот на своето владеење предизвикал незадоволство дури и кај Асирците. Откако почнал да ги губи освоените територии, во палатата се кренал бунт на чие чело стоел неговиот роден син, Ашур-надин-апли. Кралот бил симнат од престолот и убиен со меч во неговиот град, Кар Тукулти-Нинурта.

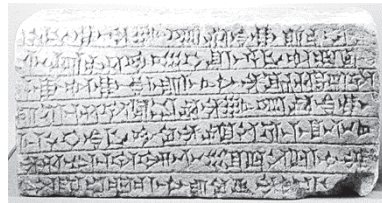
Бунтовниот син *Ашур-надин-апли* владеел неполни четири години, од 1207 до 1204 ст.е., а загинал во битка против вавилонскиот крал Адад-шум-нашир. Поради оваа победа, Вавилонецот сметал дека новиот асирски крал Ашур-Нирари III (1203–1198 ст.е.) и неговиот регент Набудан му се слуги, а дека Асирија е потчинета земја. Но, врзани во заговор, асирските великодостојници го поставиле на престолот другиот син на Тукулти-Нинурта I, *Енлил-кудур-усур* (1197–1193 ст.е.), кој повел борба за ослободување од вавилонската превласт. Тој излегол на двобој со Вавилонецот Адад-шум-нашир; во него загинале и двајцата, но вавилонската превласт продолжила. За крал на Асирија бил прогласен еден роднина на загинатиот крал, *Нинурта-аил-екур* (1192–1180 ст.е.); со него почнува владеењето на нова династија, која сепак била во сродство со претходната. Новиот крал, син на поранешниот регент Набудан, владеел под заштита на вавилонскиот крал Мелишипак, но подоцна се обидел да го отфрли јаремот и да владее слободно. Презел успешен поход против северното племе Мушки за да го спречи нивното надирање во Месопотамија. Од вавилонската – поточно, од каситската – превласт целосно се ослободил дури неговиот син *Ашурдан I* (1179–1138), и тоа откако успешно удрил на Вавилонија и успеал да ѝ одземе неколку северни области.

Не многу подоцна, Вавилонија пострадала од нов продор на Еламците. Силната војска на еламскиот крал Шутрук-Нахунте во 1168 ст.е. ја опустошила јужна и средна Месопотамија, дури и градот Вавилон:

Шутрук-Нахунте го изгони Забаба-шум-идина и направи неговото владеење да го снеса; власта му ја даде в раце на својот првороден, Кутир-Нахунте. Неговиот злостор беше многу пострашен од злосторите на неговите татковци, а неговата вина дури и ја надминува нивната. Тој намисли злодела против земјата акадска и искова безочни коварства [...] И Кутир-Нахунте се разгневи и ги уништи сите жители на Акад како потоп; Вавилон и светите места ги направи куп урнатини. Големиот господар Мардук се крена од својот престол. Народот на Сумер и Акад овој ги однесе во Елам; и Енаил-надин-ахи го однесе во Елам; го заврши неговото кралување и направи да го снеса. Постави намесник кој не беше Вавилонец. Тој беше непријател на Мардук.

Во еламската престолнина Суса бил однесен голем воен плен со неброени уметнички дела и историски споменици; меѓу другите, биле запленети и стелата со законикот на Хамураби и стелата на Нарам-Син. Така Еламците им го задале последниот удар на Каситите, кои владееле во Вавилонија повеќе од четири столетија.

Еламците станувале сè посилни; во времето на кралот Шилхак-Иншушинак (1140–1120 ст.е.) тргнале во освојувачки поход кон долините на реките Дијала и Горен Заб, во кој успеале да освојат некои асирски територии источно од Тигар и на границата со Вавилонија. Ашурдан I излегол да ја сопре еламската војска, но бил поразен; ова предизвикало немири во асирската престолнина, но Еламците очигледно немале сили да се пробијат подлабоко во Асирија. На југот на Месопотамија јакнела т.н. Приморска династија, која го загрозувала Елам, а освен тоа, на еламска територија непрестајно продирале и воинствените племиња од планината Загрос.

Тула на Шилхак-Иншушинак со староеламски запис во врска со емајлираните украси во Суса

Дванаесеттиот век ст.е., кој во земјите на стариот Исток договорно го означува почетокот на железното време, не им донел крај само на Каситите. Зачуваниите извори сведочат дека долж целото јонско и сиропалестинско крајбрежје, сè до Египет на југ, нападнале извесни „поморски народи“; според традиционалното објаснување, станува збор за народи кои биле потиснати од северот поради наплив на нови номадски племиња, па го напуштиле Балканскиот полуостров и,

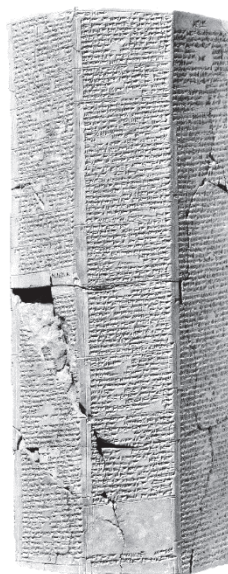
во потрага по нова татковина, се нафрлиле со уривачки налет врз народите од Мала Азија и источното Средоземје.

Претходно спомнавме дека ова е време во кое паднало силното хетитско кралство, а Хетитите во Анатолија отстапиле пред Фригијците; повлекувајќи се кон југ, Хетитите успеале да создадат десетина т.н. „новохетитски“ државички во југоисточна Анатолија и северна Сирија, каде се измешале со домородното семитско население. Сите тие станале нови соперници на Асирија; имало и периоди во кои се водела мирна соработка, но сепак Асирците секогаш претежнувале. Новохетитските државички можеле слободно да се развиваат само кога моќта на Асирија слабееа, а не биле загрознени од продорот на Арамејците од југот на Сирија, кои исто така основале мали кралства, напоредно со новохетитските. Постепено, по долги непријателства, сите овие хетитски и арамејски кралства станале дел од асирската држава. Големи промени се случиле и подалеку на југ, во Канаан и во долината на реката Јордан. Таму, во XIII век ст.е., ги наоѓаме првите траги од населувањето на Израелците, а еден век подоцна на дел од југоисточниот брег на Средоземното море се населиле Филистејците. Приближно во ова време, по владеењето на Рамзес III, ќе заврши и периодот на египетска превласт и влијание на сиропалестинското крајбрежје. Во продолжение подетално ќе го разгледаме т.н. „крај на бронзеното време“; но, најпрвин треба да го заокружимо прегледот на историјата на старото Асирско кралство.

- *Тилалш-Пилесер I*. – По смртта на Ашурдан, неговите синови се судриле за престолот. Од 1137 до 1116 година ст.е. во Асирија владееле уште три крала, сите помалку или повеќе зависни од Вавилонија; таму, пак, завладеала една династија од градот Исин, која успеала да се ослободи од Еламците. Дури последниот од тројцава владетели, Ашур-реш-иши, се ослободил од вавилонската превласт, и тоа во време кога на вавилонскиот престол бил Небукаднезар I; сепак, изгледа дека Асирија веќе била осиромашена и стопански исцрпена, зашто следниот крал, *Тилалш-Пилесер I* (1115-1077 ст.е.) спомнува дека завладеала голема глад и дека луѓето јаделе човечко месо. Новиот крал успеал привремено да ја воскресне моќта на Асирија, но по цена на војни со сите соседи: на север против племето Мушки, кои го запоседнале горното течение на Тигар; на исток против воинствените племиња од Загрос; на запад против Арамејците, кои се обидуваа и честопати успеале да го минат Еуфрат не само во правец на Асирија, туку и на Вавилонија; на југ, против Вавилонците, кои редовно продирале сè до реката Долен Заб.

Тиглат-Пилесер војувал успешно и, дури, успеал да ги рашири границите на кралството. Гонејќи ги Арамејците, продолжил да осво-

јува во Сирија и стасал до Средоземното море за да се снабди со кедрово дрво од Либанските планини. Тогаш за првпат запловил со брод по море. На териториите што ги освојувал не се задржувал долго, туку само ги пљачкал и ги принудувал месните владетели да му плаќаат данок, постојано заканувајќи се со нови походи. Фојникиските градови Библос, Сидон и Арвад му се покориле и плаќале данок. На север, освоил дел од териториите на кралството Урарту и поставил победничка стела северозападно од езерото Ван, кај местото Манцикерт. Тиглат-Пилесер I ги овековечил походите од првите пет години во своите летописи, испишани како зборник на една голема глинена призма; таму набројува кои населби и кралства ги освоил – вкупно 42 кралства за пет години – и кои кралеви ги заробил. По сите овие победи, ја зел титулата „крал на четирите области на небото“ и „владетел над владетелите, господар над господарите, крал над кралевите“. Зачувани се записи и од неговите подоцнежни години, во кои најчесто се борел против Арамејците; поради нив требало да го минува Еуфрат дваесет и осум пати, што укажува дека Арамејците упорно напаѓале. Некои хетитски државички морале да му плаќаат данок во кедрови стебла; меѓу нив бил и Кархемиш, кого Асирците продолжиле да го нарекуваат „земјата Хати“. Во десеттата година од владеењето, Тиглат-Пилесер I претрпел и еден голем пораз, кога Вавилонците му грабнале дел од областите јужно од Ашур; но, ова е прибележано само во вавилонските извори, а на друго место го нема. Самиот, пак, се фали дека ги победил Вавилонците – веројатно по првичниот пораз – и опишува како успеал да продре дури до Сипар и Дур-Куригалзу, а откако ги освоил и нив, влегол во Вавилон и ја запалил кралската палата. Во Вавилонија тогаш владеел Небукаднезар I (1124-1103) од IV вавилонска династија.

Осмоаголна призма на Тиглат-Пилесер I, на која кралот-ловец и градител се фали со походите и освојувањето на Кархемиш

Во описот на сопствените освојувања, Тиглат-Пилесер вели дека на добра подлога се возел на бојна колесница, а на лоша – слегувал и одел пеш. Во летописите се гордее и со своите ловечки подвизи, дури и на митанска територија:

Во земјата Митани убив четири силни диви бика со чудовишна големина. Четири слона успеав да уловам живи и да ги донесам во Ашур. По заповед на богот Нинурта, со мојата голема храброст убив 120 лава во силен налет, во кој одев пеш, а уште 800 лава кутнав со

копје од мојата колесница. Ги заловив сите видови ѕверки на полињата, и птиците што летаат на небото.

Од времето на Тиглат-Пилесер потекнува и најстариот познат асирски рељеф во карпа, близу исворите на Тигар, а нему му се припишува и т.н. „скршен обелиск“, најстариот познат обелиск во Асирија.

- *Наследниците на Тиглат-Пилесер.* – Откако владеел триесет и осум години, во 1077 година ст.е. Тиглат-Пилесер пострадал како жртва на заговор во палатата. Во следните век и половина, Асирија излегува од опсегот на зачуваните извори и за неа знаеме мошне малку. Ова е време на врвните дострели на израелската држава и кралевите Давид (1004–965 ст.е.) и Соломон (964–928 ст.е.), за што ќе стане збор во следното поглавје. Што се однесува до Асирија, ги знаеме имињата на десетина асирски владетели, потомци на Тиглат-Пилесер, кои оставиле малубројни и куси записи, претежно за нивната трговска дејност. Заедничко за сите е тоа што никогаш не искусиле мир на сите граници во исто време. Ако владеело привремено затишје на север, на границата со Урарту, или на југ, кон Вавилонија, тогаш извор на неприлики станувале немирните Арамејци. Тие продирале на асирска територија, пљачкале и уривале сè што ќе им се нашло на патот. Кон средината на XI век ст.е. успеале да упаднат со поголема војска во Вавилонија и да постават свој човек на вавилонскиот престол, некојси Адад-апал-идин (1069–1048 ст.е.). Вавилонските записи велат за него дека бил „ничиј син“, израз што обично означува узурпатор, кој насилно ја освоил власта; инаку, законските наследници на асирскиот и вавилонскиот престол во своите записи го спомнувале не само татковото име, туку и имињата на по неколку предци, поранешни кралеви. Арамејците пљачкале и пустошеле градови низ цела Вавилонија; во еден вавилонски запис се вели дека се водат улични борби во самиот Вавилон и дека низ улиците на опустениот град талкаат ѕверови. Целиот овој период во вавилонските хроники е означен како „време на неред“.

Поради арамејската опасност што ѝ се заканувала дури и на Асирија, во време на кралот Ашур-бел-кала кралската престолнина се преселила во Нинива, добро утврден град на левиот брег на Тигар. Подоцна, престолнината на Асирија се селела уште неколкупати, главно во новоосновани или обновени утврдени градови (Кар Тукулти-Нинурта, Калах, Дур Шарукин, Нинива), но градот Ашур останал административно средиште на земјата и главен верски центар на истомениот бог. Сепак, има навестувања дека благородништвото од Ашур не можело да се помири што градот веќе не бил престолнина на кралството; и најголемиот број заговори против законските владетели почнувале токму во Ашур. За казна, на градот повеќепати му бил

ускратуван дел од воениот плен, а бунтовниците што не успеале да се засолнат во соседните земји биле убивани. Најпосле, Арамејците успеале да ја освојат територијата на Ханигалбат – некогашното кралство Митани – како и некои јужни области источно од реката Еуфрат.

Во времето на Тиглат-Пилесер II (956–934 ст.е.), Асирија се вратила во границите од XII век ст.е.: ги опфаќала само двата брега по горното течение на Тигар, како и утоките на Горен и Долен Заб. Со тоа бил означен и крајот на Старото асирско кралство.

КРАЈОТ НА БРОНЗЕНОТО ВРЕМЕ

„Крајот на бронзеното време“ или „падот на бронзата“ е историски проблем за кој досега се напишани илјадници научни трудови. За да фрлиме светлина врз овој проблем, принудени сме да се служиме со докази и аргументи од многу различни научни дисциплини: од библиските студии, класичните студии, египтологијата, европската археологија, хетитологијата, археологијата на стариот Исток, лингвистиката, климатологијата и од уште многу други. Освен настаните во источното Средоземје, внимателно ги истражуваме и настаните во неговата поширока околина, од каде претпоставуваме дека потекнале наводните освојувачи или преселници, со кои ќе се запознаеме наскоро. Честопати се случува истражувачите да му пристапат на овој проблем само од гледна точка на нивната научна област, а не на пошироката, општа слика за нештата; поради тоа, предложениите толкувања ги решаваат проблемите на едно научно поле, а предизвикуваат нови неприлики кај другите. Станува збор за речиси нерешлив јазол, кој веројатно нема да добие задоволителен одговор во догледно време; сепак, тука може да ги разгледаме природата на проблемот, досегашните претпоставки и можните објаснувања.

- *Променише во Палестина и пошироко.* – Палестина е сразмерно мал дел од Сиропалестинското крајбрежје, кој имал клучна улога во промените што се случиле кон крајот на бронзеното време; токму затоа и се наоѓа во жариштето на научното внимание. Во доцната бронза, таму цутеле неколку градови-кралства што ја признавале египетската превласт. Жителите на Палестина често биле изложени на воени походи од Египет, но за возврат ја користеле космополитската природа на времето: благодарение на меѓународните културни текови, тие извезувале во Египет луксузни производи, вино, занаетчиски и уметнички изработки. Месните канаански традиции живееле и се развивале напоредно со египетските и бабилонските влијанија. На повисоките места живееле племиња кои сè уште не го прифаќале

седентарниот живот; тие предизвикувале постојан немир и страв, но од друга страна, често влегувале како платеници во месните воени одреди.

На почетокот на првото илјадалетие ст.е., оваа слика неповратно се сменила. Земјата била поделена на неколку поголеми држави, меѓу нив и кралствата Израел и Јудеја. Многу стари населби лежеле во урнатини, а земјоделците ја обработувале земјата на планинските падини, која пред тоа не била ниту населена. Во изворите се спомнува сосема ново население: на крајбрежјето сега живееле Филистејци, а во внатрешноста – Израелци, Моабити и други нови народи. За разлика од поранешниот обичај да се пишува на бабилонски јазик, со клинопис, овие народи поставале натписи на своите јазици, напишани со локално писмо; изработувале алати и оружје од железо, а не од бронза; тргувале со Фојникија и Арабија, а не со Вавилонија и Египет; и во уште многу други нешта се разликувале од луѓето што ја населувале истава област два или три века пред нив. Ако ги разгледуваме нештата на овој начин, би се рекло дека двата периоди ги дели вистински „мрачен век“, и дека е речиси невозможно да се утврди што се случило во меѓувреме.

На прв поглед може да изгледа дека Светото писмо дава издржана слика за случувањата и одговор на нашите недоумици. Според библиската приказна, во времето на некој неименуван, мошне суров фараон, дванаесет израелски племиња го напуштиле Египет и, откако талкале низ пустината четириесет години, навлегле во Палестина од исток и успеале да ја освојат целата област; по пат уништувале и градови што биле во полн цут, а еден од нив наводно бил Ерихон. Откако извесно време живееле во племенско уредување, а потоа и под власт на водачи избрани во тешки времиња („Судиите“), израелските племиња основале кралство со наследна династичка власт. Ова кралство подоцна се поделило на два дела – Израел и Јудеја, кои го продолжиле политичкиот живот напоредно со градовите-држави на Филистејците, Дамаск, Моаб и Амон. Најпосле, Асирците го покориле Израел, а по нив Вавилонците ја освоиле Јудеја, што го означило крајот на независниот политички живот во Палестина. Во основа, сите промени во околината ги поттикнало израелското освојување на Канаан. Новиот народ се населил во делови од земјата што дотогаш биле пусти; во нив донел нов начин на живот, со што им ставил крај на урбаните традиции од минатото.

Во прво време, се чинело дека и археолошките наоди го потврдуваат она што се раскажува во Библијата. Во многу градови се најдени археолошки слоеви со траги од уривање, со што начелно се потврдува и наводниот напад на израелските племиња. Сепак, изворниот

материјал постава и низа нови проблеми, кои не можат да се заобиколат. Пред сè, хронологијата на овие населби воопшто не се поклопува со библиската приказна: на пример, во времето кога Израелците влегуваат во Канаан – кон почетокот на XII век ст.е. – Ерихон веќе е целосто пуст, па нема што да се освојува и да се урива. Подобрната анализа на текстовите во Библијата укажува дека во приказните за освојувањата, но и во многу други епизоди, има низа недоследности и нелогичности – дотаму што денес Библијата се смета за мошне проблематичен историски извор. Археолошките наоди навестуваат дека делумен чинител во крајот на бронзеното време навистина биле преселбите – но не на Израелците, туку на други народи.

Важно место во новите етнички групи имале Филистејците, кои основале големи градски центри на јужниот брег. Тие успеале да воспостават културни врски дури и со микенска Грција: керамиката што ја правеле или ја увезувале личи на доцнежната микенска керамика, но повеќе потсетува на варијантите од Кипар и јужна Анатолија, а не од средштето на микенскиот свет. И Филистејците биле доселеници; египетските извори ги вбројуваат во т.н. „Поморски народи“, чии преселби и напади, според многумина, го предизвикале „падот на бронзата“. Во Палестина се населиле и други групи од Поморските народи: т.н. Тјекер околу пристаништето Дор, како и повеќе други племиња долж текот на реката Јордан.

Филистејски заробеници; јужна фасада на вториот пилон во храмот на Рамзес III во Мединет-Хабу

Археолозите кои работат во Палестина сè повеќе го нагласуваат континуитетот, а не промените – веројатно зашто тамошните археолошки наоди се многу разновидни и, ако се суди според нив, секоја населба имала различна судбина. Некои градови биле напуштени, други искусиле драстични промени во условите за живот, а трети продолжиле да живеат како и порано. Според најновите толкувања, овие промени не биле ненадејни, туку се случувале бавно, а биле толку сложени, што не може да се постави никаква правилност што ќе се однесува на целата област. Наспроти надмоќта на новите народи – Израелците, Јудајците, Филистејците и други „Поморски народи“ – на многу места старото население на Канаан се задржало и продолжило со вообичаениот начин на живот. Кон крајот на бронзеното време, градот Мегидо бил разурнат до темел, но кусо време потоа бил преизграден – и тоа според истиот тлоцрт. Наспроти она што вообичаено се мисли, културата од второто илјадалетие ст.е. и натаму била

чудесно жива и отпорна; некои нејзини одлики можат да се препознат сè до осмиот и седмиот век ст.е., времето на кралствата Израел и Јудеја. Во кралството Израел сè уште се чувале старите обичаи и начин на живот: во државата имало канаанско население, цутел градскиот живот и се одржувале дипломатски односи со соседите. Во Јудеја, пак, гледаме речиси целосна промена: државата немала развиени градови, голем дел од населението сè уште се занимавало со преселничко сточарство, а единството на државата се темелело не врз религијата или стопанството, туку врз етничката припадност.

Ако се обидеме да ги проследиме промените во пошироката околина, или пак во целото источно Средоземје, проблемите ќе станат уште подлабоки и повпечатливи. На пишаните извори не може целосно да им се верува, археологијата напоредно сведочи и за промени, и за континуитет, а во целата слика има премногу непознаници. На виделина излегуваат нови, а повторно се толкуваат и старите наоди, па често се случува да се отфрли она што порано се сметало за факт. Добар пример за ова е одлично истражениот локалитет Хатуса. Според досегашните толкувања, археолошките наоди укажуваа дека имало удар врз главните јавни градби, кои биле уништени со напад и опожарување. Биле опожарени кралската палата, тврдината, делови од одбранбените утврдувања и храмовите низ целиот град, а според табличките и печатите, сето ова се случило во времето на Супилулиума II, последниот хетитски крал. Фактот што пострадале само јавни градби се објаснуваше со тоа дека цел на овие напади биле само највисоките слоеви на општеството. Ова послужи како поткрепа за две сосема различни претпоставки: едната, дека имало надворешен напад, и втората, дека населението кренало бунт.

Вистина е дека материјалните наоди не се подложни на толкави менувања и искривувања, како пишаните извори; па сепак, не е лесно тие правилно да се протолкуваат, а во исто време да се одбегнат современите предрасуди. Повторното испитување на материјалните наоди од последните денови на Хатуса целосно ги поби заклучоците за кои мислевме дека се во голема мера издржани и точни. Според најновите истражувања, градбите можеби воопшто не биле урнати во исто време, а што е уште поважно, пред да се опожарат биле темелно испразнети. Од нив бил изнесен целиот мебел, опремата, алатите, сè што можело да се носи; било однесено сè, освен неколку фрлени плочки и печати, како и еден ред големи купови засидани во подот. Според ова, нападите врз Хатуса не биле ниту договорени, ниту усогласени, уште помалку неочекувани и ненадејни. Според сè, Супилулиума II и неговите дворјани заминале од градот и ја однеле целата покуќнина качена на запреги долго пред непријателите да стасаат до градот.

Откако ја согледавме природата и суштината на проблемот, ќе разгледаме некои од поважните причини со кои се објаснува крајот на доцното бронзено време, како и проблемите во врска со нив.

- *Нападите на Поморските народи.* – Египетските фараони се единствените, кои оставиле записи за случувањата што се поклопуваат со крајот на бронзеното време. Околу 1200 ст.е., двајца од нив ги овековечиле своите воени постигања во борбите против поголема група освојувачи, која денес ја нарекуваме со збирното име „Поморски народи“. Според нивните записи, во петтата година од владеењето, фараонот Мернептах (1213–1204 ст.е.) одбил еден напад на либискиот поглавар Мерири и неговите сојузници – племето Мешвеш од запад и племињата Шардана, Лука, Еквеш, Тереш и Шекелеш од север. Како што и се очекува во еден ваков текст, Мернептах раскажува дека забележал голема победа и дека донел огромен плен и многу заробеници. Неговиот наследник Рамзес III (1187–1156 ст.е.) известува дека одбил уште два последователни напади на Либијците – еден во петтата, и уште еден во единаесеттата година од неговото владеење. Меѓу овие два напади се водела и војна против племиња и народи од север, за која дознаваме повеќе подробности. Раскажувајќи за настаните од 1180 ст.е., Рамзес пишува:

Туѓите држави сковаа заговор на нивните острови. Сите земји паднаа ненадејно и одеднаш; ниту една земја не остана исправена пред нивното оружје; од Хати, Коде (Тархунтаса), Кархемиш, Арзава и Алашија наваму, сите беа отсечени. На едно место во Амуру поставија и логор. Го изгонија народот, а земјата ја опустеа, како да не била населена никогаш пред тоа. Тргнаа кон Египет, но огнот за нив беше подготвен. Беа здружени Пелесет, Тјекер, Шекелеш, Дениен и Вешеш, обединети земји. Посегнаа по сите земји, сè до крајот на светот; нивните срца беа самоуверени и веруваа: „Нашите планови ќе успеат!“

Рамзес III раскажува дека ги пречекал напаѓачите во Палестина, каде се воделе битки и на копно, и на море. Описите на египетската победа се збогатени со детални ликовни прикази, на кои се гледа борба против војници со карактеристична бојна опрема.

Ако се читаат направо, онака како што се напишани, од египетските записи произлегува дека околу 1200 ст.е. Либијците и Поморските народи последователно го напаѓале Египет. Овие народи се претставени како туѓинци кои се селат на запрежни коли заедно со семејствата и добитокот; безмалку две столетија, историчарите се обидуваат да ја најдат татковината на овие таинствени освојувачи. Погоре прочитавме дека биле прегазени Хати, Коде (Тархунтаса), Арзава и Кархемиш – значи, земјите во средна и јужна Анатолија – како и Алашија (Кипар); потоа, откако се собрале во земјата Амуру во северна

Т.н. „Битка во Делтата“: приказ на победата на египетската војска над здружените сили на неименувани напаѓачи од север. Североисточен ѕид на посмртниот храм на Рамзес III во Мединет-Хабу

Сирија, Либијците и Поморските народи го нападнале Египет. Врз основа на овие насоки на движење, научниците претпоставуваат дека татковината на Поморските народи се наоѓала некаде во северното Средоземје; веќе долго време се истражува пошироката околина за да се најдат претходни спомнувања или траги од напаѓачите. Нивната етничка припадност и поистоветувањето со некои подоцнежни народи главно се темелат врз сличните имиња на соодветните Поморски народи и некои области во Средоземјето. На пример, народот Лука се поврзува со областа Ликија во западна Анатолија, а и постарите хетитски записи ги опишуваат жителите на Ликија како разбојници, што добро се вклопува во сликата за Поморските народи. Народот Тереш се поврзува со Етрурија поради поимот „Тирсени“ – хеленско име за тамошните жители; народот Шекеlesh, пак, се поистоветува со Сицилија, земјата на племето Сикели. Но, ова не може да биде дури ни приближно решение за припадноста на Поморските народи, зашто гласовната сличност на имињата е целосно произволен и ненаучен доказ. Освен тоа, дури и ако се потврди сродноста на имињата, не знаеме дали Поморските народи дошле од овие земји, па затоа го носеле тоа име, или пак најпосле се повлекле таму, па им го дале своето име и на земјите.

Врв на сите проблеми е тоа што некои од овие Поморски народи се спомнуваат во староисточните извори неколку децении пред Мернептах воопшто да го добие престолот. Во битката кај Кадеш, Дардана, Лука и Шардана служеле како платеници и во хетитската, и во египетската војска, што може да значи само едно – дека веќе биле прилично добро вклопени во државната и општествената структура. Затоа

и треба да се отфрли приказната на Рамзес III за наводните брзи, неочекувани и ненадејни напади.

Но, други извори сведочат дека некакви напади сепак имало. Околу 1200 ст.е., неколку градови во западниот дел на поширокото подрачје – на пример Микена, Хатуса, Угарит и Мегидо – навистина биле разурнати и напуштени. Неколку писма најдени во Угарит навестуваат дека градот се соочил со надворешни напади. Во едно писмо, кралот на Угарит го известува кралот на Алашија со вообичаениот дипломатски јазик за тоа време:

„Кажми му на мојот татко, кралот на Алашија; твојот син, кралот на Угарит порачува: пагам пред нозете на татко ми. Сè нека биде добро со него. Нека бидат добри твоите куќи, жените, војската, и сè што му припаѓа на татко ми, кралот на Алашија.

Татко, пристигнаа непријателски бродови. Ги опожарија селата и ѝ направија злини на земјата. Зарем татко ми не знае дека целата моја војска е во земјата Хати, и дека сите мои бродови се во Лука? Сè уште не ми се вратиле, па земјата е оставена сама на себе. Татко ми мора да знае. Сега пристигнаа седум брода и направија голема штета. Ако се појават и други, најди начин да ми дојавиш, за да знам за нив“.

Можеби како одговор на ова писмо, од Алашија му пишуваат:

„Вака порачува Ешувара, главниот управител на Алашија. Кажми му на кралот на Угарит: сè нека биде добро со тебе и со твојата земја. Што се однесува до непријателите: овие нешта ги направија луѓе од твојата земја, и твои бродови. Ненадејно те нападнаа луѓе од твојата сопствена земја. Затоа, немој да ми се лутиш мене.

Дваесетте бродови што непријателите ги имаа оставено во планинската област сега се заминати. Заминаа ненадејно и не знаеме каде се. Ти пишувам за да те известам, за да можеш да се чуваш. Имај го ова на ум!“

Вака пишува во Угарит хетитскиот крал на Кархемиш:

„Вака порачува кралот. Кажми му на Амурапи, кралот на Угарит: биди добро и боговите нека се грижат за тебе.

Она што ми го пиша претходно: ’Видоа непријателски бродови на отворено море!’ Ако навистина виделе непријателски бродови, треба да се засилиш. Каде се твоите војници и борни колесници? Не ли се кај тебе? Ако не се, кој ќе те спаси од непријателот? Утврди си ги градовите со бедеми и построј ги внатре војската и колесниците. Внимавај на непријателот и добро засили се!“

Овие писма се неспорни сведоштва дека имало неприлики; но, дали навистина биле напишани во последните денови на Угарит, град за кој и археолозите потврдуваат дека бил освоен и разурнат? При нивното прво објавување, археолозите од Угарит тврдеа дека писмата се најдени во една печка во дворот на палатата, подготвени за печење

Dans la question du nord ..... est une inscription
 dédicatoire (basilique), sur la frise ou architrave des piliers
 soutenant.

Il s'agit, d'après du sud: les figures sur les architraves
 des colonnes à l'empire, sont une dizaine d'êtres d'architrave
 qu'on peut appeler.

Il y a, en outre, de gauche; sur l'axe de la colonne;
 quand l'édifice occupant toute la surface de ce pylône; le
 roi, figure solennelle, avec le sceptre, et le vaincu de la
 plaçant au-dessus de sa tête. On dit que ces colonnes de
 prismatiques, effilées, imberbes, devant le front d'édifice
 et de l'axe; et deux d'inscriptions la f.

Dans le dessin du roi à l'empire, semblable à celui
 à celui des autres prismatiques, il est question des:

Amor. n. l'abbé dans la réimpression, etc. il a:

Ракописни белешки на Жан-Франсоа Шамполион во врска со племињата што се спомнуваат на вториот пилон во храмот во Мединет-Хабу

заедно со неколку други плочки. Според нивната реконструкција на настаните, во текот на нападот на Поморските народи и последователното пустошење и уривање на палатата, еден ѕид паднал право врз оваа печка, а табличките никогаш не стасале да се испечат. Историчарите ја искористиле оваа приказна како сликовит доказ за брзината со која се движеле и напаѓале Поморските народи; навистина, на другите таблички имало секојдневни текстови без особена вредност – на пример, списоци на села – но тоа и не било толку важно, во контекст на несреќата што го погодила Угарит.

Но, неодамна археолозите повторно го испитаа археолошкиот материјал и утврдија дека на тоа место, всушност, немало никаква печка за плочки; најдените плочки воопшто не чекале да се испечат, туку сосем случајно се натрупале една врз друга откако таму бил кренат еден помал ѕид. Сосем е можно дека писмата се постари и дека се напишани многу години пред падот на Угарит; најважно од сè, можно е и секое писмо да потекнува од различно време. Истражувачите биле под толкаво влијание на приказната за Поморските народи и нивниот ненадеен напад врз Угарит, што ги толкувале археолошките наоди само во тој, и во ниту еден друг контекст. Откако стана јасно дека реконструкцијата на случувањата не се темели врз неспорни и временски точно одредени наоди, и писмата веќе не можат да бидат доказ за брзото и ненадејно освојување на Угарит. Најпосле, изворите спомнуваат незначителни бројки: во едниот случај седум, а во другиот дваесетина бродови, што е далеку од масовен напад со кој градот би бил разурнат. Дури и наодите не ја оправдуваат поставката за силен бран од ненадејни напади низ целото источно Средоземје, зашто не потекнуваат од исто време, туку се расеани низ неколку десетлетија – што поскоро сведочи за долг, постепен процес, кој зафатил најмалку две поколенија. На многу места се добива впечаток дека жителите се подготвувале за одбрана долго пред да се случат нападите; одбранбените

бедени на Микена биле доградувани неколкупати пред да падне градот, а погоре видовме дека хетитските дворјани си заминале од престолнината со целиот движен имот. Да потсетиме, многу важни населби воопшто не биле разурнати.

Кон крајот на XIX и во првата половина на XX век, нападите и инвазиите биле омилено објаснување за историските промени; оваа подлошка се поклопувала со идеите за европската колонизација, која во тоа време го достигнала врвот. Денес ваквите идеи ни се чинат ненаучни, дури и морално неиздржани, но тогаш имало истражувачи што ги споредувале потфатите на Поморските народи, кои „донеле нов живот во земјите што дотогаш стоеле во место“, и на европските народи, кои „им давале животна смисла на земјите што ги колонизирале“. Многумина биле вдахновени од индоевропската припадност на дел од наводните освојувачи. Историчарите од национал-социјалистичката струја, на пример, ги идеализирале „високите, светлокоси Дорци“ кои ја пренаселиле Хелата; француските историчари, кои први ги протолкувале египетските записи за Поморските народи, ги претставиле напаѓачите како „дуѓе кои трагаат по животен простор“; за жал, не минало многу време, а во германската политичка идеологија почнала да се промовира идејата за *Lebensraum* за германскиот народ, па трагањето на Поморските народи веднаш станало помалку позитивно, а трагачите по животен простор станале диви и бунтовни групи отпадници, кои напаѓале големи, цивилизирани кралства.

Во општи рамки, денес преовладува мислењето дека инвазиите и нападите се негативна појава, а се претпочита народите самостојно да си ја кројат судбината и сами да се развиваат кон подобро. Затоа и Поморските народи и она што го направиле немаат толкава важност како двигатели на историските промени. *Сосем е веројатно дека Поморските народи навистина постоеле, и дека навистина предизвикале разни нејрилки – но веќе не ги ледаме ниту како единствен, ниту како пресуден чинител за крајот на бронзеното време.*

• *Природни нејгоди и внатрешни немири.* – Многу истражувачи во минатото ја застапувале тезата дека низа важни локалитети – Троја, Микена, Тиринт, Кносос, Угарит – биле разурнати од земјотреси, придружени од пожари што го довршиле уништувањето. Вистина е дека источното Средоземје е сеизмички активно подрачје, но не е веројатно дека дури и цела низа од последователни земјотреси би имала толку катастрофален исход. Денес претежнува теоријата дека околу 1200 ст.е. климата станала посува, и дека во делот од источното Средоземје чие земјоделство зависело од дождот почнале да се добиваат сè послаби жетви, па дури и да се јавуваат години на глад. Оваа претпоставка е потврдена со испитувања од областа на т.н. дендроклиматологија, или следење на климатските промени преку годовите

(прстените) на дрвјата. И проблемите во земјоделството веројатно биле некаков чинител во настаните по 1200 ст.е., но и тие, сами за себе, не можеле да го урнат целиот систем. Климатските промени во минатото не се случувале ниту брзо, ниту ненадејно; луѓето со години и години се соочувале со суши и послаби жетви, па веројатно нашле начин како да ги предвидат и да се справат со недостигот од жито. Но, глобалното затоплување е еден од главните проблеми на денешното општество, па не треба да нè изненади што и климатските промени станаа популарно историско објаснување.

Една од најважните разлики меѓу доцната бронза и железното време се огледа во општественото уредување. Жариште на општеството во бронзеното време била палатата и нејзините побарувања од заедницата; жителите произведувале вишок на вредност, врз кој се темелел животот во највисоките слоеви на општеството. Палатите имале монопол врз одредени области од стопанскиот живот, како занаетчиското производство; производството на бронза зависело од достапните суровини, а нив, пак, ги увезувала палатата. Таа ја контролирала и пишаната комуникација, зашто располагала со професионални писари кои, освен месните наречја и писма, морале да ги научат и бабилонскиот јазик и клинописот. Во раното железно време, моќта на палатите значително се намалила, особено во западниот дел на источното Средоземје. Во Егејскиот басен, во Анатолија и на Сиропалестинското крајбрежје претежноста употребата на железото. Железната руда се наоѓала и локално, а патувачките ковачи ја снабдувале заедницата со сè што ѝ било потребно. Се раширило и алфаветското писмо, кое се учело и се користело многу полесно од клинописот и од хиероглифите.

Нагласката врз општествените чинители е особеност на 60-те години на XX век; иако денес не е толку широко прифатен како пред половина век, овој пристап сè уште постои. Ако борбата меѓу општествените слоеви навистина била главен двигател на историските промени, тогаш е сосем можно крајот на доцното бронзено време да бил предизвикан од внатрешни немири.

За да го објасниме ова, треба да имаме на ум дека доцната бронза ни оддалеку не била време на општествена еднаквост. Животот на највисокиот слој од општеството, собран околу палатата и нејзината дејност, бил мошне различен од животот на обичните луѓе. Свештенството и благородниците биле и физички одвоени од другите жители: тие живееле во посебни, оградени делови од градот и уживале во еден вид космополитски живот, во кој почесто комуницирале со благородниците од други земји, одошто со сопствените сограѓани. Уште поважно, бројот на земјоделците и на сточарите, на пример, бил сразмерно мал во споредба со бројот на дворјаните што живееле од нивниот

труд; според пресметките на археолозите, на некои места се случувало триесетина илјади селани да издржуваат 6 до 8 илјади жители на градот. Бројките не се цврсто уточнети, но се доволно издржани за да претпоставиме дека вишокот на вредност, што им овозможувал на благородниците удобен живот, го произведувале премногу малку луѓе. Изворите од Сирија сведочат дека тешко се наоѓале работници; многу земјопоседници – а меѓу нив и кралот – имале толкава потреба од работници, што им барале на своите должници, наместо да плаќаат интерес на заемот, да им дадат член на семејството во служба. Приватните долгови биле постојан проблем на стариот Исток. На почетокот на второто илјадалетие ст.е., владетелите повремено објавувале дека ги простуваат сите долгови, но, изгледа дека подоцна тоа веќе не се правело.

Задолжените земјоделци немале ниту излез, ниту решение за неприликите. Не можеле дури ни да избегаат во друга земја, зашто сите меѓународни договори – дури и оној на Рамзес II и Хатусили III – пропишувале дека сите бегалци мора да се вратат во матичната земја. Во еден договор од XV век ст.е., склучен меѓу Падатису од Кизуватна и еден хетитски крал чие име не е зачувано, се расправа дури и за случаи кога пребегувале цели села. Една од ставките во договорот гласи:

„Ако жителите на населба што му припаѓа на Големиот крал, заедно со своите жени, движниот имот, крупната и ситната стока се кренат и се префрлат во Кизуватна, Падатису ќе ги фати и ќе му ги врати на Големиот крал. Ако жителите на населба што му припаѓа на Падатису, заедно со своите жени, движниот имот, крупната и ситната стока се кренат и се префрлат во земјата Хати, кралот ќе ги фати и ќе му ги врати на Падатису.“

Се чини дека единствениот излез за презадолженото земјоделско семејство бил – да ја напушти заедницата и да им се придружи на разните групи бегалци и отпадници од општеството, врз кои државата немала никаква контрола. Напоредно со ова, луѓето од највисоките слоеви сами ја поткопувале својата положба во општеството, зашто почнале да ја сфаќаат како нешто што им припаѓа по род и може да се наследи, а не како награда или плата за услугите што ѝ ги давале на палатата. Дури и припадниците на одбраните воени одреди – на пример, борците на бојни колесници – немале повластици во општеството зашто се бореле во војна, туку зашто ги наследувале титулите и почестите од своите татковци. Многу посебни општествени служби, кои претходно барале вештина и труд, веќе не претставувале обврска и одговорност. Службениците не работеле ниту совесно, ниту стручно, поради што почнал да напукнува целиот систем. Кралевите морале да

ги задоволат барањата за повластици на главните семејства во државата. Ако не ги задоволеле, предизвикувале незадоволства и бунтови; ако, пак, ги задоволеле, тогаш давале почести и повластици, а за возврат не добивале ништо.

За времето ~1200 ст.е. нема доволно изворни податоци, па затоа и не можеме со сигурност да потврдиме дека се јавиле внатрешни судири во општеството. Договорот меѓу хетитскиот крал и Падатису сведочи дека земјоделците со векови пред тоа се обидуваале да избегаат од тешкиот живот; сепак, се добива впечаток дека поголем дел од народите од крајот на бронзата сведочат за немири, кои биле поголеми од вообичаените. Кон крајот на владеењето на Рамзес III – значи, откако нападите на Поморските народи веќе завршиле – се спомнува некаков бунт на египетските градежници, предизвикан од тоа што палатата не успеала да обезбеди порции храна за работниците, со што ја вознемирила целата струка. Погоре видовме дека, во своите писма, управителот на Алашија тврди дека Угарит е нападат од домашни луѓе. Последователните доградби на микенските бедеми може да се протокуваат дури и како одбранбени мерки против околното население. Бегството на дворјаните непосредно пред падот на Хатуса можеби го предизвикале нереди или внатрешен бунт, а тоа што се опожарени само јавните градби можеби е знак на гнев на обичните луѓе кон благородништвото. Сепак, треба да се признае дека речиси сите вакви толкувања се *конјектура* – обид за логично поврзување на фрагментарни и изолирани податоци, за кои всушност и не знаеме како точно треба да се поврзат. *И општествениите немири, како и надворешните напади, имале удел во крајот на доцната бронза, но сами за себе не биле нишу единствениот, нишу главниот чиниител за нејо.*

• *Падот на системот.* – Неспорно е дека многу особености на бронзеното време, за кои претходно мислевме дека исчезнале, сепак продолжиле да живеат. Дobar пример за ова е претпоставениот крај на хетитското кралство. Пред само две или три децении, во научните кругови се веруваше дека падот на Хатуса е чист и препознатлив крај на хетитската државна традиција; со падот на престолнината згаснала и хетитската кралска лоза, а со неа и едно од најсилните кралства во доцната бронза. Анатолија била населена од Фригијци и други ново-дојдени народи, секој со сопствени обичаи и традиција. Сепак, новите наоди и повторните толкувања на археолошкиот материјал сведочат дека кралската традиција на земјата Хати преживеала во северна Сирија; сè до X век ст.е., тамошните владетели ја носеле титулата „Голем крал“, а сè до ширењето на арамејските градови-кралства држеле и сразмерно голема територија. Има многу други слични примери од речиси сите полиња на животот – политиката, економијата, религијата и културата.

Сепак, и оваа најнова нагласка врз континуитетот носи современ интелектуален товар. Денес веќе не се пишува за широки и револуционерни промени од светско значење, туку се истражуваат локални истории; не се зборува за вистински, големи револуции, туку за приспособувања на системи што веќе постојат, но некогаш се случуваат премногу брзо, па затоа предизвикуваат немири. Во секој случај, не смееме да одиме ниту предалеку кон другата крајност, и да тврдиме дека крајот на бронзеното време е само мало изместување во пошироката историја на предниот Исток. Неспорно е дека на многу места имало прекин, а најважното нешто што го снемало не е ниту некоја држава, ниту некое знаење, ниту пак некоја културна особеност; главна жртва на промените биле политичкиот и стопанскиот систем, светогледот и начинот на живот во доцната бронза.

Општествено-политичкиот систем во бронзеното време имал неколку препознатливи особености. На прво место, тој се засновал врз постоењето на палатите кои се наоѓале во градските средишта. Овие палати биле жариште на политичкиот, општествениот, стопанскиот и културниот живот на заедницата; тие имале непосредна контрола врз голем дел од населението, врзано за нив преку системот на прераспределба на вишокот на вредности. Владееел строг општествен поредок, во кој еден мал благороднички слој се издржувал од трудот на најголемиот број жители. Овој благороднички, или поточно, владетелски слој се издвојувал по многу нешта – живеел во посебни делови од градовите, собирал богатства незамисливи за обичниот човек и активно учествувал во еден поширок, надржавен, космополитски културен систем.

Втора важна особеност на овој систем бил токму неговиот космополитски карактер. Државите во источното Средоземје биле во постојано содејство: нивните војски се судирале во војни со пропишани правила, благородничките слоеви се надбивале во богатство и префинетост, се одржувале и мирни дипломатски односи, се разменувае подароци и жени за династички бракови. Напоредно со размената на подароци, цутела и меѓународната трговија, која ги минувала државните граници независно од пријателствата и непријателствата. Оваа размена била не само материјална, туку и духовна: државите и нивните општества си влијаеле преку културата, уметностите, книжевноста и религијата. Од овој космополитизам произлегла и свеста дека сите се дел од еден заеднички, заокружен систем.

За тоа колку биле блиски односите меѓу владетелите, и колку добро се познавале меѓу себе, најубаво сведочи нивната преписка. Во едно писмо до Аменхотеп III, бабилонскиот крал Кадашман-Енлил I навредено забележува:

Кога прославуваше голема свеченост, не прати гласник кај мене за да ми каже: дојди да јадеш и да пиеш! И не ми прати поздравен подарок за свеченоста. Сега јас изградив нова кука. [...] Твоите гласници ја видоа куката и им се допадна. Ке ја отворам куката со голема свеченост. Дојди и ти, да јадеш и да пиеш со мене! Јас нема да направам како што направи ти. Ти праќам дваесет и пет мажи и дваесет и пет жени, вкупно педесет луѓе во моја служба, за да те поканат на отворањето на мојата кука.

Во писмо до Аменхотеп IV, бабилонскиот крал Бурнабуријаш се жали:

Златото што сака да ми го прати, брат ми не смее да му го довери на некој друг; брат ми мора лично да го провери, да го запечати и да ми го прати. Брат ми очигледно го нема проверено претходното злато што ми го прати. Брат ми му доверил на некој друг да го запечати и да го прати. Кога ги ставив во печка четириесетте мани злато што ми беа пратени – се колнам дека не излегоа ниту десет!

Во едно друго писмо, Бурнабуријаш се поплакува дека се почувствувал запоставено од неговиот египетски „брат“:

Не ми беше добро уште откако стаса гласникот на брат ми, така што ниту еден гласник ниту јадел, ниту пиел во мое присуство. Можеш самиот да го прашаш твојот гласник; и тој ќе ти потврди дека не се чувствував добро, а што се однесува до моето закрепнување – не, ни оддалеку не сум целосно оздравен. А бидејќи не ми беше добро, а брат ми не покажа загриженост, јас од моја страна му се налутив на мојот брат и реков: зарем брат ми не слушна дека сум болен? Зошто не покажа загриженост? Зошто не прати гласник и не ме посети? А гласникот на мојот брат ми кажа вака: Египет не е толку близу, за твојот брат да може да дознае и да праша за твоето здравје. Тоа е далечна земја. Кој ќе му каже на брат ти, за тој веднаш да прати гласник? Јас го прашав вака: дали земјата на брат ми, големиот крал, е далеку или близу? А тој ми го рече ова: прашај си го твојот сопствен гласник дали земјата е далеку. Тоа е причината, што брат ти не знае што се случува и не пратил никого да те поздравува. И сега, откако го прашав мојот гласник, а тој ми кажа дека патот е мошне долг, јас веќе не сум лут и не зборувам ништо такво.

Најпосле, зачувано е и едно писмо во кое Хатусили III расчитува сметки со бабилонецот Кадашман-Енлил II:

А јас, Хатусили, имам да му кажам уште нешто на брат ми Кадашман-Енлил, во врска со лекарот што брат ми го прати кај мене. Луѓето го прифатија и тој ги лечеше, но и него го погоди болест. Многу се изнамачив за него, повикав и жреци и гатачи, но кога му дојде времето, тој сепак почина. Сега еден од моите гласници ќе ги донесе слугите на лекарот кај тебе во Бабилон, па брат ми нека ги испита, а тие ќе му раскажат како лечеше овој лекар. Но, подароците што му

ги давав на нивниот господар, лекарот, исчезнаа; тие затоа се исплашени и нема да сакаат да го спомнат тоа пред брат ми. Брат ми треба да знае дека двоколката, колата, коњите, среброт и платната што му ги дадов на лекарот се запишани, и дека на брат ми му праќам плочка за да му ја прочитаат. Но, лекарот почина пред да истече договореното време. Јас никогаш не би помислил да го задржам повеќе; кога кралуваше брат ми Муватали, луѓето прифатија еден жрец и еден лекар од Вавилон и ги задржаа, а јас се заложив за нив и кажав: Зошто сакате да ги задржите? Да се задржуваат такви луѓе не е според обичаите. А сега ми велиш дека наводно јас сум го задржал твојот лекар? Жената што си ја најде тука беше од моето семејство; па сепак, да кажеше: Сакам да си одам дома, ќе го пуштем веднаш да си оди.

Околу 1200 ст.е., овој добро разработен систем ги загубил сите свои основни особености. Повеќето палати лежеле во урнатини, а оние што преживеале, биле крајно ослабени. Немирите главно се случувале во Егејскиот басен, во Анатолија и на Сиропалестинското крајбрежје; некогаш силните Египет, Асирија, Вавилонија и Елам почнале да ги губат териториите, а со тоа и пристапот до многу суровини со кои претходно располагале. Поради недостигот од суровини, палатите ја загубиле улогата на центри за прераспределба на богатството. Ова го почувствувале сите слоеви на општеството: благородниците го загубиле пристапот до богатствата, а работниците – до надниците со кои си ги издржувале семејствата.

Уште поголем удар за највисоките слоеви било замирањето на меѓународната, космополитска политичка сцена. Запрела не само размената на производи, туку и на идеи; ги снемало дури и причините за постоење на одредени општествени дејности, зашто веќе немало со кого да се води ниту дипломатија, ниту официјална војна. На египетскиот фараон веќе не му требале писари што знаат вавилонски, веќе не се барале странски благороднички за брак, а и војската веќе не преземала походи надвор од границите на државата. Државите кои, на еден или друг начин, ги преживеале неприликите, останале изолирани. Кога напишал дека паднале земјата Хати и Кархемиш, Рамзес веројатно немал точна претстава што се случува во Анатолија и во северна Сирија; тој секако знаел дека има неприлики, но веќе немал соработник или сојузник кој ќе му даде подробни известувања.

Згора на сè, новите соседи не ги почитувале старите, утврдени правила на дипломатско однесување. Еден дел секако биле дојденци, но повеќето од нив потекнувале од поширокото подрачје, со тоа што претходно немале воена или политичка моќ. Богатството свртело кон новите војни-владетели и нивните дружини од следбеници, или пак кон племињата и народите што дотогаш живееле на маргините на случувањата. Се појавиле нови земјоделци, нови трговци и нови стоки. Ова не значи дека дотогашните жители исчезнале; некои од нив

станале дел од новите општества, а други, пак, ги приспособиле сопствените општества и во нив вклучиле нови луѓе. Дури и Асирците, Бабилонците и Египјаните – кои најмалку ги почувствувале промените – морале да се справуваат со новодојденци. Во делтата на Нил се населиле Либијци, а на многу места во Месопотамија – Арамејци. Почнал да се обликува нов начин на живот, во кој содејството на старото и новото зависел од условите во потесната околина.

По сè што беше кажано, станува јасно дека *иромениите биле ѓлод на ѓовеќе различни ѓричини и ѓовеќе различни настѓани*. Во источното Средоземје навистина продреле надворешни народи и племиња; напоредно со ова, на одредени места населението се свртело против благородничкиот слој, што предизвикало пад на политичкиот систем; нестабилноста што уследила ја искористиле други луѓе, кои создале нови и поинакви услови за живеење; а сето ова добило уште посилен замав поради климатските промени и сушата. Политичкиот систем на доцната бронза ги содржел сите предуслови за сопствениот пад. Во секоја држава имало внатрешни несогласувања, во кои се судирале интересите на населението и на малубројниот владетелски слој. На надворешен план владеел дух на постојано надбивање и натпревар, а успехот на една држава значел неуспех на друга. Во текот на три столетија, политичкиот систем на доцното бронзено време му давал стабилност на целото пошироко подрачје – но, неговите учесници, веројатно несвесни за политичките и општествените потреби на времето, не направиле ништо за да го зачуваат. Откако системот почнал да се распаѓа, веќе немало ниту поправање, ниту враќање назад.

АСИРСКОТО СРЕДНО КРАЛСТВО

Во каква состојба ја затекнал асирската држава наследникот на Тиглат-Пилесер II, *Ашурдан II* (933-912 ст.е.), најубаво сведочи неговиот запис во кој вели дека земјата се распаѓа, дека владеат немаштија, глад и беда и дека луѓето почнале да се селат во земји што до вчера биле непријателски. Кралот вели дека морал да ги враќа реките народ и да им даде работа со тоа што ќе гради нови палати, дека изработувал плугови за да го обнови земјоделството, дека трупал залихи од жито за да се заштити од лоша жетва, дека ги спречил поскапувањата и гладта; понатаму, се фали дека ја преустроил војската и дека повторно морал да набавува коњски запреги, зашто сите поранешни пропаднале или биле уништени.

Откако така донекаде го зацврстил кралството, *Ашурдан II* почнал да реди успеси и во борбите против Арамејците. Успеал да им

одземе територии на југ и на запад, но не и Ханигалбат, кој останал под арамејска контрола. Успешно војувал на исток против Гутите, како и на север, против државата Кадмухи, за која не знаеме речиси ништо освен дека се наоѓала близу ден. Дијарбекир во Турција. Како и да е, Ашурдан се фали дека му ја одрал кожата на тамошниот крал, а наместо него поставил на престолот некој свој послушник; додека се наоѓал на север, ја прегазил и земјата Мурзи, чие население го раселил.

Ваквото зацврстување на границите и на кралството во целост му овозможило на неговиот наследник, *Агаг-Нирари II* (911-890 ст.е.) да му го посвети целото свое владеење на војувањето. На север, Кадмухи и Алзи биле приклучени кон територијата на кралството, а на југоисток освојувал долж брегот на реката Дијала. Во 908 ст.е. ја нападнал Вавилонија и го поразил тамошниот крал Шамаш-мудамик; го поразил и неговиот наследник, Набу-шум-укин, но подоцна двајцата кралеви склучиле пријателство, потврдено со династички бракови. Сепак, освојувањата кон запад оделе многу потешко: Арамејците од племето Теман цврсто го држеле Ханигалбат. По непрекинато седумгодишно војување, во 894 ст.е. Адад-Нирари II најпосле успеал да го освои Ханигалбат и старата престолнина Вашукани, па и некои околни државички му се предале без борба.

Со освојувањата на Адад-Нирари II, Асирија повторно ги зафатила сите територии од бреговите на Еуфрат до Ерменските планини и Загрос, вклучувајќи ја и покорната Вавилонија. Затоа овој крал, кој во своите летописи се нарекува себеси „моќен крал, крал на Асирија, крал на четирите страни на светот, сонце на сите народи“, може да се смета за вистински зачетник на асирското Средно кралство, во кое веќе се гледаат никулиците на подоцнежните асирски амбиции за империја.

Синот на Адад-Нирари II, *Тукулти-Нинурта II* (889-884 ст.е.), владеел кусо, но целото владеење го минал во војување. Во негово време, на југот на Ерменија постоел силен сојуз од неколку мали држави, кого Асирците го нарекувале Урарту и кој долго бил главната закана за Асирија од север. Тукулти-Нинурта II успеал да покори една од тие држави – Наири; оттаму зел многу коњи како данок, па освен вообичаените единици од бојни колесници, сега основал и коњички одреди во асирската војска. Кралот оставил повеќе записи за своите воени потфати, за воениот плен, за унапредувањето на земјоделството со копање канали за наводнување, како и за процутот на трговијата во негово време.

Следниот владетел, *Ашурнасирипал II* (883-859 ст.е.), кој изјавил за самиот себеси дека со еден единствен збор од устата уништува планини и мориња, бил пославољубив од претходниот. Тој се трудел не само да ги врати некогашните асирски територии, особено таму каде што ценел дека непријателот не е премногу силен, туку и да освојува подалеку. Тоа успеал да го постигне не само со вешто војување, туку и со беспопштедна суровост во судирите со околните народи. Со цел да може да префрла побројна војска кон Сирија, Ашурнасирипал дал да се изгради речна флота. Откако ги освоил новохетитските кралства Кархемиш и Бит Адини, стасал до Средоземното Море и фојникиските градови-кралства. Покорените владетели му плаќале големи даноци, кои Ашурнасирипал ги нарекувал „дарови“. Во еден список на пленот, составен по освојувањето на едно арамејско кралство, наброени се четириесет коњски запреги и полна спрема, 460 коњи, по два таланти сребро и злато, по 100 таланти олово и бакар, 300 таланти железо, 1000 бронзени садови, 3000 бакарни плочи, бакарни чинии и котли, 1000 парчиња волнена облека и платна во живи бои, дрвени плочи украсени со злато и слонова коска, 2000 говеда и 5000 овци, а по сето ова, на крајот се спомнуваат и благороднички ќерки и сестри со богата спрема и 15000 робови; дотогашниот крал Амебалу бил убиен.

Ашурнасирипал бил воинствен, немилосрден и горделив, што значи дека ги имал сите карактерни црти типични за најзначајните асирски владетели пред и по него. Неговите казнени походи безмилосно ги погодувале земјите што се обидуваале да го избегнат плаќањето на огромните давачки. Сите што му се спротивставувале биле убивани, а населбите биле палени до темел. Ашурнасирипал II самиот се фалел со злосторствата што ги направил. Опишувајќи како ги казнил бунтовниците во Бит Халуца, кралот вели:

Крај нивната градска порта кренав еден столб, и покрај него им ја одрав кожата на сите бунтовнички водачи; со нивните кожи го покрив столбот. Некои од нив засидаа во столбот, други набив на колец врз столбот, а трети врзав за клинови околу него. На многумина им ја одрав кожата и потоа ја распнав преку бедемите... на кралските заповедници што кренаа бунт, им ги пресеков рацете и нозете... самопрогласениот крал Ахијабалу го однесов во Нинива, каде му ја одраа кожата и ја распнаа преку градските бедеми... Го освоив и градот Кинаба. Шестотини војници исеков со меч, три илјади пленици запалив живи... од нивните тела кренав столб; нивните момци и девојки ги запалив. На Хулај, управителот на градот, му ја одрав кожата и ја распнав на бедемите на градот Дамдамуса... Многу пленици запалив, а уште повеќе одведов живи; на едни им ги отсеков рацете и прстите, на други – носовите, ушите и прстите, а на трети им ги ископав очите. Кренав еден столб од живи луѓе и уште еден од глави; главите им ги врзав на гранките од дрвјата околу целиот град... Педесет војници од

Парсинди убив на бојното поле, им ги отсеков главите и ги врзав на дрвјата во дворот на нивната палата. Дваесет луѓе заробив живи и ги засидав во сидовите на нивната палата... Дваесет луѓе од земјата Сухи живи набив на колец... шест илјади и петстотини војници исеков со меч, а другите ги погубив со жед во пустината близу Еуфрат.

Кога опишува како убил илјада непријателски војници на планината Матна, Ашурнаирпал II додава:

Со нивната крв ја обоив планината, а со нивните трупови ги наполнив клисурите и бездните, двеста луѓе заробив и им ги отсеков рацете, а одведов и две илјади пленици.

Кралот ги набројува сите овие злосторства напоредно со неброените фалби за сопственото величие, сила и храброст, а на некои места додава:

Јас сум Ашур-набир-апли, поданик на големите богови, уништувач на злите; крал чиј збор урива планини и мориња, кој со својата сила принуди моќни и немилосрдни кралеви да ја признаат неговата превласт од местото каде сонцето се раѓа, до местото каде заоѓа.

Од сето ова се гледа дека суровоста на самите злосторства е еднаква со безобзирноста со која се опишани, но и прикажани не само на рељефите на Ашурнаирпал, туку и на многумина други асирски кралеви.

Често се случува некои од најсуровите владетели на предниот Исток во исто време да бидат и големи градители и љубители на книжевноста и науката; така, и Ашурнаирпал II бил голем градител и собирач на животни, растенија и разни семиња. Од своите походи ги носел во Ашур сите растителни и животински видови што можел да

Сид со рељефни плочи во палатата на Ашурнаирпал II во Калах; денешна состојба

ги најде, а во палатата направил вистинска зоолошка и ботаничка градина. Сакајќи да си изгради нова, раскошна резиденција, врз урнатините на стариот Калах (ден. Нимруд) кренал нов утврден град, а во него, на едно ридче, дал да се изгради дотогаш најголемата асирска краљска палата. Тука секојдневно биле носени да работат илјадници воени пленници, претежно Арамејци. Сидовите на палатата биле украсени со многубројни релефи на големи плочи од алабастер – ремек-дела на асирската уметност од IX век ст.е. Монументалните порти биле украсени со големи скулптури на крилести лавови и бикови, наречени *lamassi*; во асирската ликовна уметност дефинитивно фатила корен архитектонската скулптура, во која се чувствува влијанието на Хетитите и Хуритите. Завршувањето на градбата било прославно со обреди и голема гозба на која биле повикани не само сите жители на Калах, туку и многу владетели на пријателски или зависни земји, вкупно нешто над 69 илјади гости. Описот на ова славје завршува со зборовите:

Јас овие среќни луѓе од сите земји десет дена ги честев, ги поев, ги капев, ги мачкав со миризливи масла и им укажував почести, а потоа ги пратив назад во нивните земји во мир и радост.

Од ваквите натписи не би можело ни да се претпостави какви злостори претходно направил Ашурнасерпал II.

Следен на престолот бил неговиот син Шалманесер III (858–824 ст.е.). Како и многу претходници, уште од мигот кога го презел престолот, Шалманесер настојувал со застрашувачките походи на својата добро организирана и опремена војска да ги принуди на покорност подалечните области, кои се обидуваале да се отргнат од асирската превласт. Шалманесер III војувал од Урарту на север до Бабионија на југ, од Фојникија на запад до Загрос на исток. Во првите години од своето владеење ги напаѓал, ги уривал и ги пљачкал малите краљства во северна Сирија, но сепак не успеал да ги освои. Во 845 ст.е., Шалманесер III пратил голема војска – се спомнува бројката од 120 илјади војници – кон брегот на „морето на зајдисонцето“, Средоземното море, против здружените градови-краљства на Сирија и Фојникија кои долго му се опирале со поддршка од Израелците. Борбите траеле сè до 841 ст.е., кога Асирците најпосле успеале делумно да ги покорат бунтовниците, да ги принудат да плаќаат давачки, а дел од нив да раселат. Сите овие борби се прикажани на една голема стела, во науката наречена „Црниот обелиск“, на која се врежани релефи придружени со опширен текст. Иако неколкупати се обидуваале, Асирците не успеале да го освојат Дамаск; во 841 ст.е., Шалманесер стасал близу до градот и ги уништил градините и овоштарниците околу него, но не успеал да влезе внатре. Не успеал да го покори ни краљството Урарту, а слободни останале и Медите и Персијците, чии државотворни никулци веќе постоеле во западен Иран. Тил Барсип, престолнината на

кралството Бит Адини крај Еуфрат, паднал дури по три силни асирски налети; според асирскиот обичај, таму биле населени Асирици, а претходното население било одведено во ропство. Тил Барсип бил преименуван во Кар Шалманесер и станал појдовна точка за собирање и обука на војска.

Шалманесер III одржувал пријателски врски со кралот на Вавилонија Набу-апалидина, а се вмешал и во борбите за престолот меѓу неговите синови. Арамејците го поддржувале Мардук-бел-усати, но Шалманесер му го отворил патот кон престолот на својот штитеник, Мардук-закир-шуми I. На постољето на престолот на Шалманесер во неговата палата во Калах се наоѓа рељеф со содржина што е веројатно единствена во старористочната уметност: на него се прикажани Шалманесер III и Мардук-закир-шуми како се ракуваат, со што нивното пријателство било и симболично потврдено. Всушност, вистината е дека овој нов крал на Вавилонија станал верен асирски зависник. Тој му дозволил на Шалманесер III мирно, како да е господар на Вавилонија, да се пробие до областа Калди (Халдеја) во јужна Месопотамија, каде Арамејците имале силна власт во Бит Јакин. Шалманесер ги принудил овие Арамејци да му плаќаат данок.

Од градежната дејност на Шалманесер III, најважна е неговата палата-тврдина во Калах, која воедно служела и како ковница за оружје, арсенал и касарна. Обновил и многу други палати и храмови, за што сведочат многубројни записи на тули и плочки од камен. Околу Ашур изградил нови бедеми со монументални утврдени порти, со што градот практично го претворил во тврдина; во него, пак, дал да

Детали од црниот обелиск на Шалманесер III

Сцената на ракување меѓу Шалманесер III и Мардук-закир-шуми

се изгради храм на Иштар и уште еден нов зигурат. Освен прочуениот „Црн обелиск“, зачувани се и повеќе статуи на Шалманесер III, неколку стели на кои ги овековечил своите победи, како и големата порта во Имгур-Енлил (Балават), со бронзени рељефи на кои се прикажани неговите воени походи во Урарту, Фојникија, Сирија, источна Месопотамија и јужна Вавилонија. Уништувањето на непријателите е прикажано со сета суровост, а во исто време е прикажана и мошне развиена воена опрема.

Последните години од владеењето на Шалманесер III биле исполнети со немири во самата Асирија. Во 827 ст.е., пониското благородништво и слободните граѓани кренале бунт против месните управители и великодостојниците, барајќи поправична поделба на власта и поспособен владетел; ги предводел Ашур-дан-апал, еден од кралевиците синови. Бунтот се разгорел и се раширил речиси низ целата земја, дури и во освоените области. Своевидната граѓанска војна траела четири години. Не се знае дали кралот бил убиен, или починал од природна смрт; како и да е, престолот го наследил еден друг негов син, *Шамши-Адад V*, кој бил оженет за ќерката на кралот Мардук-закиршуми, вавилонката Самурамат – веројатно попрепознатлива како Семирамида, името што го носи во хеленските извори. Кусото владеење на Шамши-Адад V минало во смирување на нередот во кој потонала Асирија и во сразмерно успешно војување на исток против Медија, на север против Урарту, па дури и на југ, против Вавилонија, каде владеел неговиот роднина Мардук-балатсу-икби. Шамши-Адад V го поразил и го заробил Вавилонецот, а асирската војска опљачкала многу вавилонски градови. Во Вавилонија владеело безвластие; единствено сè уште бил силен југот на земјата.

Со смртта на Шамши-Адад V почнува времето на стагнација на асирската држава, која со помали или поголеми прекини траела цело столетие. Престолот го наследил неговиот син Адад-Нирари III (810–782 ст.е.), кој бил малолетен, па во првите пет години како регент владеела неговата мајка Самурамат. Таа одвај и да е спомната во асирските извори, но за неа останале легенди во вавилонската традиција, кои потоа биле пренесени на запад од хеленските историографи, почнувајќи од Херодот, па сè до Диодор од Сицилија; така Самурамат останала запаметена како Семирамида, најсуровата, најмоќната и најсладогласна кралица, која наводно освојувала од Египет, па сè до Индија. Во легендите никаде не се кажува дека таа била асирска кралица; напротив, на неа ѝ се припишува дури и изградбата на Вавилон и на т.н. „висечки градини“ – иако живеела повеќе од два века пред да бидат изградени градините, всушност наменети за Амитис, сопругата на Небукаднезар II. Легендата за Семирамида најверојатно потекнува од V век ст.е., по падот на Нововавилонското кралство, кога поранешната

слава на оваа голема држава била овоплотена и овековечена во еден единствен лик – нејзиниот.

Откако станал полнолетен, *Agad-Нирари III* морал да ја поведе војската по истите патишта како и неговиот татко, сè до бреговите на Средоземјето, за да ги принуди тамошните владетели повторно да му плаќаат данок; тоа му успеало дури и со Дамаск. На север, каде се протегала сега веќе мошне силната и голема држава Урарту, Адад-Нирари загубил некои области од Медија. Го заробил новиот бабилонски крал Бан-ахе-идин, а халдејските моќници на југот на Месопотамија му се покориле и прифатиле да плаќаат давачки. Со бабилонскиот крал нај-после бил склучен мировен договор, кој е мошне важен извор на податоци за петвековните војни што дотогаш се воделе меѓу Асирија и Бабилонија. Адад-Нирари III настојувал да ја наметне својата власт во Бабилонија но, веројатно под влијание на мајка си, бил врзан за бабилонските верски и културни традиции. Тој го поставил бабилонскиот бог Набу на врвот на асирскиот пантеон и ги обновил неговите светилишта во Нинива и Калах. Го проширил своето влијание и кај поглаварите на Медите и Персијците, но дури откако водел осум воени походи, а војувал и на север против племето Мушки. Сепак, не се осмелил да удри на моќното кралство Урарту. Продирањата на Арамејците, кои во меѓувреме биле исфрлени од Бабилонија, го загрозиле југот на Асирија, па Адад-Нирари бил принуден да се брани.

По неговата смрт, повторно настапило време на слабеење и криза на асирското кралство. Тројцата следни владетели – Шалманесер IV, Ашурдан III и Ашур-Нирари V, сите синови на Адад-Нирари III, морале да се бранат од упадите на Урарту, кои им ги пресекале трговските патишта кон малоазиските рудници на бакар. Меѓу другото, тие морале да се справуваат и со многубројните бунтови и востанија на сопствена територија, не само во освоените области, туку и во градовите низ Асирија – дури и во Асур и во Калах, каде високото благородништво добило сила и се осмелило да му откаже послушност на кралот. Тоа што Асирија не се распаднала за време на овие тројца кралеви е заслуга на одредени месни управители, како и на *врховниот војсководец Шамши-Илу*, кој најверојатно ја држел власта во свои раце. Во натписот на една лавја фигура во Тил Барсип, тој ја спомнува победата што ја извојувал над Аргишти I, кралот на Урарту – но, не спомнува ниту збор за сопствениот владетел, кралот на Асирија.

ЛИТЕРАТУРА:

- BARNETT, R. D. (1975). "The Sea Peoples". In Edwards, I. E. S. et al. (eds.), *The Cambridge ancient history*², vol. 2 part 2: *History of the Middle East and the Aegean Region c.1380–c.1000 B.C.* Cambridge: at the University Press, 359–378.
- DREWS, R. (1996). *The End of the Bronze Age. Changes in Warfare and the Catastrophe ca. 1200 B.C.* New Jersey: Princeton.
- GRAYSON, A. K. (1982). "Assyria: Ashur-dan II to Ashur-Nirari V (934–745 B.C.)". In Boardman, J. et al. (eds.), *The Cambridge ancient history*², vol. 3 part 1: *The Prehistory of the Balkans; and the Middle East and the Aegean world, 10th to 8th centuries B.C.* Cambridge: at the University Press, 238–281.
- KUHRT, A. (1997). "Mesopotamia c.1600–c.900"; "Crisis and political change between c.1200 and 900". In *The ancient Near East: c.3000–330 BC*, vol. 2. London: Routledge, 332–384; 385–400.
- LIVERANI, M. (1987). "The collapse of the Near Eastern regional system at the end of the Bronze Age: the case of Syria". In Rowlands, M. et al. (eds.), *Centre and Periphery in the Ancient World*. Cambridge: at the University Press, 66–73.
- MUNN-RANKIN, J. M. (1975). "Assyrian Military Power, 1300–1200 B.C.". In Edwards, I. E. S. et al. (eds.), *The Cambridge ancient history*², vol. 2 part 2: *History of the Middle East and the Aegean Region c.1380–c.1000 B.C.* Cambridge: at the University Press, 274–306.
- НЕМИРОВСКИЙ, А. А. (2009). «Народы моря» и история Палестины в конце II тыс. до н. э.". In Бухарин, М. Д., Ладънин, И. А. et al. (eds.), *История Древнего Востока*. Москва: Дрофа, 760–765.
- ROBERTSON, J. F. (2005). "Social Tensions in the Ancient Near East". In Snell, D. C. (ed.), *A Companion to the Ancient Near East*. Malden, MA: Blackwell Pub., 196–210.
- СТУЧЕВСКИЙ, И. А. (1987). *Межгосударственные отношения и дипломатия на Древнем Востоке*. Москва: Наука.
- VAN DE MIEROOP, M. M. (2004). "Kassites, Assyrians, and Elamites"; "The Collapse of the Regional System and its Aftermath". In *A History of the Ancient Near East*, c. 3000–323 BC. Malden, MA: Blackwell Pub., 171–206.

СИРИЈА, ФОЈНИКИЈА И ПАЛЕСТИНА

Сирија и Фојникија. – Природни услови. – Пишани и машеријални извори. – Сиропалестинскиот брег под египетска власт. – Општествените и економските односи. – Трговската дејност и колонизацијата. – *Трговската дејност на Фојникијците*. – *Фојникиската колонизација*. – Културниот придонес на Фојникијците. – Палестина, Израел и Јудеја. – Природни услови. – Материјални и пишани извори. – Канаан во III и II илјадалетие ст.е. – Население. – *Развојот на овишеството и ствойанството*. – *Земјоносег*. – *Обреди и верувања*. – Хебрејските кралства. – *Основање на кралството*. – *Давид*. – *Соломон*. – *Поделбата на кралството*.

СИРИЈА И ФОЈНИКИЈА

• *Природни услови*. – Сирија и Фојникија имаат специфична географска положба. Сирија лежи на крстопат меѓу три континенти. Со својот континентален дел, најтесно е врзана за предна Азија; нејзините најисточни области се граничат со степите на Месопотамија, северот – со Мала Азија, а нејзиниот јужен дел, заедно со Палестина, ја допира Арабија. Сириското крајбрежје на Средоземното море се нарекува Фојникија; уште од најстаро време, Фојникија била поврзана преку многубројни трговски правци со островите во источното Средоземје – Кипар, Крит и островите во Егејското Море. Југозападниот дел од Сирија и Фојникија лежел на крстопатот на старите поморски и каравански патни правци; поради сево ова, во овие предели мошне рано се развила трговијата, а особено транзитната трговија.

Географската разновидност на Сирија, отсеченоста на некои нејзини делови (на пример, фојникискиот брег или долината на реката Оронт, од сите страни обиколени од Либанските планини), отсутството на големи реки кои би можеле да бидат жариште на економското и културното обединување на целата област – сите овие одлики не создале поволни услови за основање на една, единствена и силна сириска држава. Во текот на целата своја историја, Сирија и Фојникија биле раздробени на низа ситни државички кои постојано војувале една против друга. Кон политичката поделеност придонело и тоа, што уште од најстаро време овие земји граничеле со постари и посилни држави, кои постојано се обидуваале да ја освојат богатата Сирија и нејзините крајбрежни трговски градови. Југозападно од Сирија се

протегал Египет, на исток се наоѓале Вавилонија и Асирија, на североисток – кралството Митани, а на север – хетитското кралство. Обиколени од силни соседи, Сирија и Фојникија не можеле постојано да се опираат и многупати паѓале под власт и под културно влијание на еден или друг сосед. И повеќе од тоа – тие биле постојано јаболко на раздор и предмет на надбивање меѓу староисточните кралства. Најголемите битки меѓу нив се биле токму на сиriskите рамнини, а сиriskите тврдини биле изложени на постојани напади и опсади. Сирија била огромно бојно поле, на кое постојано логорувале војските на други староисточни кралства, привлечени од природните богатства, развиеното земјоделство, старите трговски градови и крстопатите на караванските патишта.

Во некои делови од поширокото подрачје, природните услови овозможиле брз и висок развој на земјоделското стопанство. Во добро наводнуваната приморска Фојникија, особено околу градовите Марат, Берит, Сидон и Тир, постоеле сите земјишни и климатски услови за развој на земјоделството и овоштарството; оваа област е позната по богатите овоштарници сè до денешно време. Во околината на Триполи растат маслинови насади, на западните падини на Либанон се одгледуваат маслинки и винова лоза, а онаму каде условите не дозволуваат да се одгледуваат овие специфични култури, се сее пченица, јачмен и ’рж. Мошне се плодни и деловите на средна и јужна Сирија кои лежат длабоко во внатрешноста, а особено богатата, родна долина на реката Оронт.

• *Пишани и материјални извори.* – На територијата на Фојникија и Палестина се најдени помалку натписи одошто би се очекувало; ова веројатно се должи на непрестајните војни, во кои немилосрдно се уништувале библиотеките и архивите на градовите-кралства. Од најдените натписи, особено се интересни оние од Угарит, зашто се напи-

Горното течение на реката Оронт и нејзината плодна, но тесна долина

шани со еден вид алфаветски клинопис, во науката наречен и „угаритско писмо“. Пишаните извори главно се состојат од митолошки текстови, кои ни го откриваат религискиот систем на сириските племиња кон средината на II илјадалетие ст.е. За изучувањето, пак, на политичката историја на Сирија и Фојникија, особено се значајни хетитските записи, како и дипломатската преписка најдена во архивата во Амарна. Фојникиските натписи се малубројни; најважните од нив се најдени при ископувањата во Сидон, но тие потекнуваат дури од времето на персиската превласт. Важни податоци има и во бабилонските и асирските документи, особено во административните преписки на кралевите од Новоасирското кралство.

Поради незначителниот број и малиот обем на фојникиските пишани извори, историчарите мораат да се служат и со сведоштвата на хеленските и римските писатели, кај кои има драгоцен податоци за историјата на Сирија и Фојникија. Фојникијците се спомнуваат уште во хомерските епопеи; податоци за нивната политичка историја, а особено за културата има кај Херодот; хебрејскиот и римски историкограф Јосиф Флавиј пренесува извадоци од летописите на фојникискиот град Тир; најпосле, податоци за религијата и митологијата на Фојникијците има кај ранохристијанскиот автор Евсебиј, кој се служел со слабо познатото дело на фојникиецот Санхуниатон, зачувано само преку хеленскиот превод на Филон од Библос.

Состојбата со археолошките наоди – и, воопшто, со материјалните извори – е неспоредливо подобра. Во северна Сирија, во областа што се граничи со долниот тек на Еуфрат и планинските падини на Аман и Таврос, се наоѓале важни неолитски културни жаришта. На местото Џоба Хујук во денешна Турција е најдена мошне стара населба, чии најстари слоеви се од времето на неолитот. Најдено е грубо оружје од кремен, обсидијан и слонова коска, како и глинени садови со геометриски орнаменти. Во третиот слој, кој делумно го зафаќа и бакарното време, најдена е сликана керамика. Мошне се интересни и наодите од Тел Тајинат во северна Сирија, веројатно старата неохетитска престолника Киналуа; археолозите успеале да различат четиринесет археолошки слоеви со постојана населеност, преку кои можеме да го следиме културниот развој на населбата од неолитот, па сè до византискиот период.

Многу се ископувало и во околината на стариот фојникиски град Библос – важен трговски центар кој уште од IV илјадалетие ст.е. одржувал тесни врски со Египет. Во најстарите гробови близу градот се најдени ножеви и длета од кремен, како и керамика направена без грнчарско колце; под подните плочи од средишниот храм се најдени богати наоди, меѓу кои се издвојува еден цилиндричен печат со архајски хиероглифски натпис. Најголемиот број наоди потекнуваат од

Наоди од Тел Тајинат (Киналуа), Археолошки музеј во Антакија

времето на Старото египетско кралство. Во урнатините на Библос има и наоди од Средното кралство – дел од нив и со хиероглифски натписи. Тие сведочат дека градот не само што долго се наоѓал под египетско економско и културно влијание, туку бил и дел од т.н. во-негипетски поседи на кралството, за кои подоцна ќе се водат долги и крвави војни против Хетитите; во него владеел египетски управител, со египетско име и титула.

Педесетина километри јужно од устието на Оронт, близу ден. Рас Шамра, на морскиот брег лежел големиот и богат Угарит. Градот бил расположен долж главниот трговски патен правец кој го поврзувал островот Кипар со најзападниот свиок на Еуфрат. Угарит бил важно трговско пристаниште, заштитено со цврсти бедеми; во градот имало храм, палата и богата библиотека. Десетина метри под површината се најдени три археолошки слоја со градби од непечена тула, а особено се впечатливи гробовите во некрополата, која лежела над една карпа, токму над старото пристаниште. Наодите од Угарит сведочат дека таму мошне рано се развиле првите облици на државно уредување, кои може да се следат од крајот на III до средината на II илјада-летие ст.е. Градот-кралство Угарит, во кој се вкрстувале безмалку сите најважни трговски патишта во пошироката околина, одржувал блиски врски со Египет, но и со Егејскиот басен и со хетитска Анатолија. Во градот пристигале товари бакар од Кипар, но и разновидна стока од Мала Азија, Сирија, Месопотамија, Египет и од островите во Егејското море. Ова го потврдува и многубројната трговска стока со егејско, хетитско и египетско потекло, најдена насекаде околу Рас Шамра. Особено се важни угаритските клинописни натписи кои, за разлика од асирските и бабилонските, се напишани со еден вид клинописно алфабетско писмо.

Материјалните извори и именскиот материјал ни ја откриваат и шарената етничка слика на Сирија. Населението на Сирија и Си-

ропалестинското крајбрежје било мошне разнородно уште во најстаро време. Сирија, поточно земјата Амуру, била татковина на семитските Аморити: веќе знаеме дека дел од нив се населиле во Месопотамија и го основале Старобабилонското кралство, а другите уште долго останале во околината на големата Сириска пустина, каде живееле со номадски или полуномадски живот. Напоредно со нив живеела и една стара наслојка од хуритско население посведочена со поимот *Нари*, кој всушност е египетското име за Сиропалестинското крајбрежје. Дополнителен доказ дека во Сирија и Палестина живеело хуритско население се клинописните натписи со хуритски лични имиња, кои ги има и на т.н. храмовен инвентар од Катна, како и во писмата од Амарна. Подоцна, во северна Сирија, Хуритите живееле напоредно со племиња и народи од групата западни Семити – најпрвин со населението на Палестина од бронзеното време, кое го нарекуваме со општото име Канаанци, а потоа и со Фојникијците и Арамејците, кои најпосле и ги истиснале од крајбрежјето.

СИРОПАЛЕСТИНСКИОТ БРЕГ ПОД ЕГИПЕТСКА ВЛАСТ

Кон крајот на III и почетокот на II илјадалетие ст.е., во Сирија и Фојникија постоеле неколку помали државни творби, основани околу големите трговски средишта. Меѓу нив се издвојувале Угарит и Библос, кои лежеле на морскиот брег. Во текстовите од Угарит се спомнуваат многу градови од средна Сирија, Фојникија и Палестина, па може да се претпостави дека Угарит одржувал блиски политички, стопански и културни врски со нив. Градот тргувал и со островите во Егејскиот басен – Крит, Кипар и Родос, како и со Египет. При ископувањата во Рас Шамра се најдени садови од Кипар и Родос, микенски уметнички предмети, како и египетски скулптури, статуети и скарабеи со натписи од времето на Средното кралство.

Еднакво широка трговска дејност, особено со Египет, водел и Библос – еден од најстарите фојникиски градови. Кон крајот на III илјадалетие ст.е., Библос се наоѓал под политичка и стопанска превласт на Египет. Во него владееле

Наоди од Угарит: горе, египетска чинија со хиероглифски натпис; долу, микенски сад за вино или масло

месни управители со сириски имиња, кои сепак имале препознатливи египетски титули, а своите јавни натписи ги пишувале со хиероглифи, на египетски јазик.

Раздирана од внатрешни борби, Сирија честопати станувала плен на надворешни освојувачи. Владетелите на големите староисточни кралства знаеле да покажат презир кон малите, политички слаби земји во својата околина, пред сè кон Сирија и северна Месопотамија. Во едно писмо до Кадашман-Енлил, кралот на Вавилонија, Аменхотеп пишува за својата ќерка:

„Таа не е ќерка на некоја од оние бедни земјички што ги нарекуваат Ханигалбат или Угарит...“

Кон средината на II илјадалетие, воинствените фараони од XVIII династија (1550–1292 ст.е.) успеале да ја освојат Сирија сè до Еуфрат. Тие ги покориле сиriskите градови, им наметнале тешки давачки и ги почнале да ги користат богатите суровини од оваа земја за сопствени цели. Египетското освојување, власта во Сирија и Фојникија, а потоа и слабеењето на египетското влијание се одлично посведочени на многубројните египетски записи од времето на XVIII династија, особено во дипломатската архива во Амарна, заедно со многу други документи што ги осветлуваат тогашните меѓудржавни односи.

Сирија се нашла под египетска политичка контрола, иако успеала да зачува и извесна самостојност. Во многу сиriskи градови, Египјаните ги поставале за управители месните владетели; со цел да го зацврстат своето влијание во Сирија, нивните наследници биле воспитувани во Египет, каде ги поучувале на верност кон Египет и фараонот. Ова се покажало како мудар и успешен потег, што добро се гледа од писмото што на фараонот му го праќа Јахтиру, владетелот-управител на Гаса:

Му се обраќам на кралот, мојот господар, моето сонце. Порака од Јабитири, твојот слуга, правот под твоите нозе. Паѓам пред нозете на кралот, мојот господар, мојот бог, моето сонце, седумпати и уште седумпати. Јас сум верен слуга на кралот, мојот господар. Гледав насекаде, и немаше светлина; погледнав кон кралот, мојот господар, и имаше светлина. Тула под тула може да се помести, но јас никогаш не ќе се поместам под стапалото на кралот, мојот господар. Кралот, мојот господар, нека го праша Јанхаму, својот намесник. Кога бев мал, тој ме однесе во Египет. Му служев на кралот, мојот господар, и бев на портите на градот на кралот, мојот господар. Кралот, мојот господар, нека го праша својот намесник дали ги чувам портите на Азату [Гаса] и на Јапу [Јафа]; каде и да одат стрелците на кралот, јас одам со нив. И откако го прифатив јаремот на кралот на мојот врат, го носам.

Владетелите на сиriskите градови ја признавале превласта на фараоните. Еден од нив, по име Биријаваза, му пишува на фараонот:

Јас, моите борци и моите колесници, како и моите браќа... им стоиме на располагање на одредите на кралот, мојот господар, да тргнеме секаде каде што тој ќе заповеда.

Управителите на Сирија биле должни не само да му даваат воени одреди на фараонот, туку и да му плаќаат годишен данок. Тоа се гледа од писмото на Јидја, владетелот на Ашкелон:

Навистина ги испорачав сите намирници, стада овци, медот и маслото што од мене ги бараше кралот, мојот господар. Навистина го платив и данокот што кралот, мојот господар, ми го одреди.

Освен тоа, сириските управители морале да ги придружуваат и да ги штитат египетските трговски карвани. Еден од нив му пишува на фараонот:

Кралот, мојот господар, ми соопшти преку Хај дека треба да ги придружувам карваните сè до Ханигалбат. И навистина беа придружувани и стасаа до целта... Кралот, мојот господар, и натаму нека праќа карвани; јас ќе ги проследувам по најкусиот пат.

Сириските и фојникиските великодостојници морале да ги известуваат Египјаните за сите тамошни случувања; на пример, читаме дека фараонот му заповеда на владетелот на Тир да му јавува за сè што разбрал низ Канаан. Египетската управа во Сирија се спроведуваа со помош на цела војска од чиновници, кои го примале данокот, управувале со складовите, повремено излегувале на терен и суделе во споровите меѓу месните владетели. Упоришта на египетската власт во Сирија биле тврдините со египетски воени стражи, како и египетските храмови, преку кои се ширело и културно влијание.

Т.н. „Храм на обелиските“ во Библос, несокојдневен показ за силните и блиски врски на градот со Египет, на чиј пазар извезувал кедр и миризливи масла

Во XIV век ст.е., Египет веќе не бил доволно силен за да ја задржи политичката превласт во Сирија. Египћаните отстапиле пред Хетитите, кои го прошириле своето влијание и ја колонизирале северна Сирија. Хетитското присуство станувало сè посилено; Угарит, кој претходно бил под египетска власт, сега бил притиснат од кралот на земјата Хати, а во градот се јавиле и политички борби меѓу „египетската“ и „хетитската“ странка. Градскиот управител Амитаму му пишува на фараонот дека му се заканува хетитски напад; па сепак, и Угарит – како и Тир и други големи градови – биле расположени да се одметнат од Египет и да минат на страната на новите господари од Анатолија. Продирањето на Хетитите подробно го опишува Риб-Хада, управителот на Библос, кој му јавува на фараонот дека Хетитите веќе освоиле значителен дел од Сирија и дека му се закануваат и на неговиот град; ним им се придружиле и обединетите аморитски племиња, предводени од поглаварите Абди-Аширта и Азиру, кои склучиле таен сојуз со Супилулиума I. Најпосле, Египћаните морале да се повлечат од предна Азија. Не минало многу време, а Сирија повторно потонала во борби и немири: на политичката сцена се појавиле Поморските народи, за кои веќе стана збор.

ОПШТЕСТВЕНИТЕ И ЕКОНОМСКИТЕ ОДНОСИ

Во поголемиот дел од Фојникија и Сирија немало услови за да се развие интензивно земјоделско стопанство; жителите во тие области – особено во широките степи што ја делат Сирија од Месопотамија – долго воделе полуномадски, сточарски живот. Едно од најстарите домашни животни на оваа територија била свињата, а потоа бил припитомен и бикот, кој подоцна добил големо стопанско значење. Само во некои речни долини и на крајбрежјето природните услови дозволувале да се развие и земјоделска дејност; таму имало добра, плодна почва и доволно количество вода. Пченицата, јачменот и просото се одгледувале уште во неолитот, а кон крајот на III илјадалетие ст.е. се јавуваат и првите индустриски култури: се сеел лен и се изработувало лено платно, чии отпечатоци се зачувале на керамиката. Земјоделската техника сè уште била во зародиш, а мотиката допрва почнала да се заменува со првобитни плугови. Плуговите обично ги влечеле магариња или волови, понекогаш дури и луѓе. Житото се вршело со помош на стоката, со посебно изработени направи, што сведочи дека најпосле почнале да се развиваат и земјоделските алатки, а старите треници или рендиња за жито се заменувае со точила. На преминот во историскиот период, Фојникија била една од економски најразвиените области на стариот Исток.

Фојникијците населувале плоден, но тесен и мал крајбрежен појас, па уште од најстаро време морале интензивно да го користат секое парче обработлива почва. Не само што се обработувала земјата на брегот и долж речните долини, туку на поблагите падини на Либанските планини се развивало и терасно земјоделство: планинските падини вештачки се претворале во низови од тераси кои лежеле една над друга, а се наводнувале со правилно распределување на водата од планинските потоци. На овие планински тераси обично се одгледувале овошки и винова лоза; така во Фојникија и Сирија се јавиле и интензивните облици на земјоделско стопанство, особено лозарството и производството на вино. Фојникиското вино било надалеку прочуено, а кога пишуваат за лозарството, римските агрономи најмногу се повикуваат на делото на картагинецот Магон, кој имал искуство со крупните лозарски и винарски стопанства во фојникиските колонии во северна Африка.

Терасен расад од маслинови дрвја близу Батрун (клас. Ботринт), северен Либан

Интензивното земјоделство понекогаш им овозможувало на жителите да извезуваат земјоделски производи во соседните земји. Во египетските записи живописно се опишува богатството на земјата Тјахи, всушност долината на реката Оронт:

Овоштарниците стежнуваат од слатки плодови, а виното во гмечалките тече како потоци вода; на терасите има толкаво изобилие од жито, што има повеќе класје одошто песок.

Занаетчиството во Сирија и Фојникија се јавува напоредно со првите постојани населби. Во Либанските планини имало добра железна руда, која се добивала без поголеми тешкотии. Сепак, Фојникија била најпозната по ткаењето и по производството на боени ткаенини.

Најбарани биле фојникиската црвена и виолетовата боја, кои се добивале со толчење на еден вид морски ракчиња, што се наоѓале во огромни количества на крајбрежјето. Еден од главните извозни производи на Фојникија бил т.н. гримизен порфир, кој се спомнува и во хебрејските, и во асирските извори. Изработката на волнени ткаенини со порфирна боја се спомнува уште во угаритските тектови од XIV век ст.е. Фојникијците изработувале и стакло, но тоа не била нивна домородна вештина, туку најверојатно ја презеле од Египјаните или од Асирците. Изобилството од дрвна граѓа, особено на Либанските планини, овозможила развој на дрвната индустрија и бродоградбата. Во античко време, Фојникијците биле ценети како најдобри бродоградители; уште во времето на Старото египетско кралство, еден вид на бродови се нарекувал „библоски брод“, а Херодот запишал дека, од целата персиска флота, најдобро пловеле фојникиските бродови. Најстарите бродови биле тешки, но погодни за пловење на долги растојанија; се придвижувале со едра, а биле наменети за превоз на големи товари.

ТРГОВСКАТА ДЕЈНОСТ И КОЛОНИЗАЦИЈАТА

• *Трговската дејност на Фојникијците*. – Трговијата во Фојникија и Сирија била мошне развиена, пред сè поради сразмерно високата продуктивност на земјоделството, успешното занаетчиство и поволините географски услови. Погоре спомнавме дека градовите обично лежеле на крстопатите на мошне важни трговски правци, кои служеле како мост меѓу земјите на предна Азија и Егејскиот басен, Африка и Арабија. Трговијата се одвивала по копнени и по морски патишта. Трговските карвани тргнувале од Мала Азија, Месопотамија, Арабија, од бреговите на Црвеното море и од Египет, за да се сјатат во градовите на фојникискиот брег; таму стоката ја продавале на прекупци, кои најчесто ја товареле на бродови и ја разнесувале понатаму.

Може да се претпостави дека копнената, карванска трговија го зафаќала целото пространство од северното крајбрежје на Сирија до заливот Акаба на брегот на Црвеното Море, вклучително и целиот Канаан. Сепак, Фојникија е особено препознатлива по поморската трговија. Уште за време на Старото кралство Египјаните извезувале разни стоки преку фојникиските пристаништа, а најмногу маслиново масло и жито. Згора на ова, Фојникијците извезувале и сопствени производи – вино, кедрово масло, стока, жито, лекарства и средства за нега и хигиена. Дрвната граѓа била мошне важна не само за фојникиската трговија, туку и за стопанството на целата област. Планините Либанон и Антилибанон – како и соседните планински области од се-

На минување низ планината Либанон, Сети I ги тера месните зависни владетели да сечат кедрови дрвја. Релеф од големата хипостилна сала во Карнак

верна Сирија, преку Мала Азија, сè до јужните падини на Кавкас – во античко време ги покривале длабоки шуми. Богатството од сириски кедр, киликиски и приморски бор и други драгоцени дрвја овозможувало извоз на големи количества дрвна граѓа во Египет и низ цела Месопотамија. На еден релеф од времето на фараонот Сети I (1290–1279 ст.е.) се прикажани месните владетели околу Либанон како сечат дрвја за фараонот; на многу други места е претставена трговската флота, натоварена со фојникиска дрвна граѓа. Хирам, кралот на Тир (969–936 ст.е.) му праќал кедрово дрво на хебрејскиот крал Соломон за да го изгради храмот во Ерусалим. Во VIII век ст.е., Фојникијците му праќале дрвна граѓа на асирскиот крал Саргон II, кој градел нова палата; понекогаш се случувало Фојникија да го плати целиот данок кон асирските кралеви во кедрово дрво.

Најголемо значење за месното стопанство имала трговијата со Египет. Жариште на оваа трговија бил Библос, кој се спомнува уште во египетските текстови од Старото кралство. Во познатата „Приказна за Синухе“ се кажува дека во Сирија може да се чуе египетскиот јазик и дека земјата ја посетуваат египетски пратеници, а во „Поуките на Ипувер“, дело од времето на Средното кралство, се зборува за набавката на посебен вид дрво за изработка на саркофази, како и на дрвна смола од Сирија, која се користела при мумификацијата. Жива слика за трговијата меѓу Фојникија и Египет ни даваат дипломатските писма од архивата во Амарна; во едно од нив се нагласува дека за Египет градот Библос е исто толку важен, колку што е и Мемфис. Во тоа време, Египќаните во Фојникија се снабувале со најразновидна стока – житни растенија, домашни животни, дрвна граѓа, робови и робинки. Преку Фојникија и Сирија минувала стоката од

земјата Хати, од кралството Митани, од Вавилон и Асирија. Од трговските средишта Арад и Берит постојано стасувале бродови натоварени со стока. Во своите писма, сириските и фојникиските владетели подробно раскажуваат како ја организирале карванската трговија со Египет.

Уште во III илјадалетие ст.е. биле воспоставени и непосредни трговски врски со Месопотамија и Мала Азија. Во списокот на своите постигања, Саргон од Акад се фали дека ги покорил Мари, Јармут, Ебла и сите земји до Кедровата шума. Потфатите на Саргон во Сирија можеби се должат на потребата да се зацврстат трговските врски меѓу Акад и Сирија, од каде Месопотамија увезувала дрвна граѓа; во овој случај, Саргон се обидел да воспостави контрола врз трговските патишта на брегот на Средоземното море. При ископувањата на крајбрежјето се најдени многубројни наоди од Месопотамија, дури и цилиндрични печати од Ур, а во градот Катна имало и храм на Инана, која ја нарекувале и Нин-Егал. Мошне обемна била и трговијата со хетитското кралство, за што сведочат наодите од Угарит.

• *Фојникиската колонизација.* – Фојникијците основале низа успешни и богати колонии низ целото Средоземје. Во XVI век ст.е., фојникиските колонисти се префрлиле на островот Кипар и на дел од јужното крајбрежје на Мала Азија, како и на неколку острови во Егејското Море. За своите трговски испостави, тие одбирале острови што лежеле близу брегот, или пак приморски места на крстопати на трговски патишта, кои имале пристап до природни сировини и биле географски добро заштитени.

Освен на Кипар, траги од фојникиски трговски точки се најдени и на Родос, на дел од Кикладите и Спорадите, како и на Тасос и Самотрака. При ископувањата во Микена, Троја и Тиринт се најдени фојникиски производи, несомнено набавени со трговска размена. Оваа развиена поморска трговија, како и колонизацијата во источното Средоземје, главно ја спроведувале трговците од Сидон.

Градот Тир тргувал во западното Средоземје, каде иселениците од градот основале голем број колонии. Фојникијците и тука ги колонизирале крајбрежните острови и постепено напредувале по морскиот пат кој водел од бреговите на Фојникија до далечниот град Тартес во Иберија. Овој патен правец минувал преку Сицилија, Малта и островчето Пантелерија, сè до стариот град Гадес (ден. Кадиз) на устието на реката Баегис (ден. Гвадалкивир). На Сицилија, Фојникијците ги основале Рош-Мелкарт, кој сè уште не е пронајден, како и градовите Мотја (ден. Моџија) и Зиз (подоцна Панормос, ден. Палермо). Главен трговски центар на Сардинија бил градот Каралис (ден. Каљари). Очигледни траги од фојникиското влијание на Сардинија се

камените гробници во облик на засечен конус или стожец. На пат кон Западот, Фојникијците колонизирале и дел од северна Африка, каде основале низа трговски испостави и градови; најуспешна и најзначајна од нив била Картагина, основана околу 814 ст.е. До V век ст.е., Картагина успеала да обедини повеќе други колонии во западното Средоземје и да создаде богата и силна држава. Најдалечни бедеми на фојникиската трговија на западот биле населбите на западниот брег на Африка, како Ликсос и Тингис (ден. Тангер). Во некои подоцнежни преданија – несомнено полни со претерувања – се вели дека подалеку на југ лежеле уште 300 населби основани од тирски колонисти, расположени на растојание од триесетина дена пат.

Доцнежен приказ на фојникиски брод; римски саркофаг, II век н.е.

Фојникиската поморска дејност е претставена мошне живописно во делото „Периплусот („Опловувањето“) на Ханон од Картагина“, чиј текст наводно е превод на еден официјален запис од храмот на Баал Хамон во Картагина. Во овој Периплус, кој потекнува од VI век ст.е., се опишува патувањето на морепловецот Ханон околу Африка. Според текстот, Ханон испловил во Океанот низ Столбовите на Мелкарт (подоцна Столбовите на Херакле, ден. Гибралтар) со флота од шеесетина бродови од по педесет весла, на чии палуби имало околу 5.000 морнари. Целта била да се истражи брегот на западна Африка, да се испитаат можностите за воспоставање нови трговски правци и, по потреба, да се најдат места за нови трговски испостави. Римските автори пренесуваат и извадоци од еден друг Периплус, напишан од Химилкон; за разлика од Ханон, тој ги минал Столбовите на Мелкарт и се упатил кон север, по правецот по кој пловеле морепловците од Тартес, па долж западниот брег на Европа стасал до бреговите на ден. Англија и Ирска, каде ја зацврстил трговијата со کالاј. Зачувана е и приказната за една картагинска експедиција по налог на египетскиот фараон Нехо II (610–595 ст.е.); во неа се вели дека Картагинците што фараонот ги пратил на пат успеале да ја опловат цела Африка и, преку Црвеното Море, повторно да се вратат на изворите на Нил.

Фојникијците успеале да се пробијат и на исток, подлабоко во Месопотамија. На тирските плоштади се продавала стока увезена од Ерменија, а во изворите се спомнува дека на брегот на Еуфрат се наоѓал град со име Едана, населен од фојникиски трговци. Сирија и Палестина главно давале суровини и работна сила, а од Арабија се увезувале зачини.

ПОЛИТИЧКИТЕ ПРИЛИКИ И ПРЕВЛАСТА НА ГОЛЕМИТЕ КРАЛСТВА

Во најстарите сириски и фојникиски населби веројатно постоело истото прото-државно, т.н. „општинско“ уредување, какво што се јавува и во другите рани староисточни заедници. За тоа првенствено сведочат старите земјоделски култови, од кои останале траги во локалните митови и легенди. Но, брзиот развој на трговијата предизвикал значително имотно раслојување кај населението, а со тоа и распаѓање на општинските заедници. Ова имотно раслојување е посведочено во економските текстови од Угарит, во кои се спомнуваат трговци, богати граѓани и големи приватни земјопоседници; на египетските натписи од Средното кралство, во списокот на непријателите на фараонот се напишани и „дуѓето од пристаништето“ – веројатно посиромашните занаетчии и трговци, кои често кривале бунтови против египетската власт.

Откако долгите меѓусебни војни ги ослабеле Египјаните и Хетитите, а нивната воена сила значително се намалила, во Сирија и Фојникија најпосле созреле сите услови за да се основаат целосно самостојни држави. Од повлекувањето на Египјаните од Сирија, па сè до последниот подем на Новоасирското кралство, фојникиските градови-кралства немале врховен господар. Во X век ст.е. Библос веќе имал сопствени кралеви, меѓу кои се спомнуваат Ахирам, Абибаал и Елибаал. Освен Библос, се издвојувале и старите трговски пристаништа Сидон и Тир. Извесно е дека Сидон бил постаро, традиционално средиште на Фојникија: и Хебреите, и Хелените ги нарекувале сите Фојникијци „Сидонци“, а најсилниот владетел во Фојникија обично ја носел титулата „крал на Сидон“. Најпосле, во Сидон се наоѓало и најголемото фојникиско светилиште – храмот на божицата Иштар.

Саркофагот на кралот Ахирам од Библос, целосен изглед и детал; фотографии од август 1936, Национален музеј во Бејрут, Либан

Сепак, историјата на овој период главно е историја на градот Тир, кој имал предводништво и превласт над другите фојникиски градови. Хирам I, владетелот на Тир (~969--~936 ст.е.), водел активна трговска и освојувачка политика. Нему му се припишува основањето на колонија со име Карт-Хадашт на островот Кипар; еден поход против африканскиот град Утика, кој кренал бунт против превласта на Тир; како и една голема експедиција во земјата Офир, чија местоположба сè уште не е уточнета. Во времето на Хирам, Тир се развил во голем и богат трговски центар. Градот имал одлична и заштитена местоположба на еден мал остров, бил цврсто утврден и станал седиште на богата држава; неговата површина се зголемила со градење вештачки насип од земја во неговиот источен дел, каде се изградила нова градска четврт и плоштад за собири, кој служел и како пазариште. Фојникиските архиви не се зачувани, но ако се суди според Стариот Завет, Фојникија живеела во мир со Израел. Хирам, кој се нарекувал брат на Давид, а потоа и на Соломон, помогнал да се изгради храмот во Ерусалим во замена за изобилни дарови од масло, вино и земја. Стотина години подоцна, Итобаал од Тир му ја дал својата ќерка Изавел на израелскиот крал Ахаб, а нејзината ќерка Аталија, пак, се омажила за Јехорам, кралот на Јудеја.

Почнувајќи од IX век ст.е., независноста на Фојникија се нашла под сè поголеми закани од Асирците. Во 868 ст.е., Ашурнасирпал II се пробил до брегот на Средоземното море и им наметнал данок на фојникиските градови; неговиот син Шалманесер III собирал данок од Тир и Сидон и воспоставил номинална превласт над Фојникија, која се потврдувала со повремени исплати на данок. Во 734 ст.е., Тиглатпилесер III ја наметнал својата власт во Библос, Арад и Тир. Нов асирски напад, овојпат од Шалманесер V, се случил во 725 ст.е., а во 701 ст.е. Сенахериб задушил едно востание во Палестина, Јудеја и Фојникија, по што го симнал од престолот Лули, кралот на Сидон и Тир. Во 678 Сидон кренал ново востание против Асирците, кои најпосле го разурнале градот и го преизградиле подлабоко во внатрешноста. Опсади на Тир имало во 672 и 668 ст.е., но градот успеал да се одбрани, за најпосле да падне под асирска власт кон крајот на владеењето на Асурбанипал.

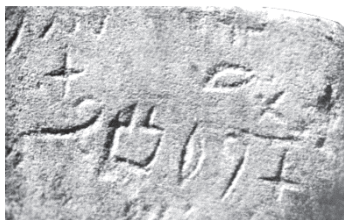
По падот на Асирија во 612 ст.е., египетските фараони повторно се обиделе да загосподарат со Фојникија и Палестина, но тие веќе влегле во интересната сфера на Новобабилонското кралство. Откако го освоил Ерусалим, Небукаднезар II тргнал против Фојникија и го опсадил Тир; градот се опирал цели 13 години и најпосле се предал под мошне поволни услови. По падот на Вавилон, Фојникија се нашла под персиска, потоа под македонска власт, и најпосле станала дел од хеленистичките кралства на наследниците на Александар III.

КУЛТУРНИОТ ПРИДОНЕС НА ФОЈНИКИЈЦИТЕ

Најважна цивилизациска придобивка од културата на Фојникијците несомнено е новиот принцип на пишување кој се јавил околу XIII век ст.е. во неколку различни облици – како *абџад*, *абџида* или како *вистинско алфабетско писмо*.

Развојот на трговијата создал потреба од едноставен начин за брзо запишување на деловните документи, договорите и списоците на стока. Токму затоа алфабетот – како наједноставен и најсоодветен систем на пишување – се јавил во Фојникија. При создавањето на алфабетското писмо, Фојникијците го искористиле богатото културно наследство од месопотамската, но и од египетската култура. Некои елементи на алфабетското пишување, во вид на фонетски писмени знаци, се појавиле уште во асирската и бабилонската верзија на клинописот, кој се раширил низ Сирија уште на почетокот од II илјадалетие ст.е. Врз основа на бабилонскиот и асирскиот клинопис, кои биле упростени и имале многу помалку знаци од класичниот клинопис, во северна Сирија се јавил т.н. „алфабетски клинопис“, систем од клинописни знаци со точно одредена гласовна, а без никаква идеограмска вредност; овој клинопис најмногу се користел во Угарит, поради што честопати се нарекува и „угаритско писмо“.

Еднакво важна улога во развојот на фојникискиот алфабет имале и египетските хиероглифи. Кон крајот на својот историски развој, и хиероглифското писмо станало безмалку целосно фонетско, со 24 знаци кои имале исклучиво гласовна вредност. Во Библос се најдени египетски хиероглифски натписи, во кои некои знаци имаат поинаква вредност од египетската. Еден вид преоден систем од египетските

Т.н. „Натпис од Серабит“

хиероглифи кон фојникискиот алфабет се користел на Синајскиот полуостров: во урнатините на храмот на Хатор, близу рудниците на бакар и тиркиз кај ден. Серабит ел-Хадим, се најдени натписи со писмо од 25 курзивни знаци, од кои осум, според обликот, се наоѓаат некаде на средина меѓу хиероглифите и алфабетот. Така, врз основа на веќе познатите

фонетски елементи од бабилонскиот и угаритскиот клинопис и од египетските хиероглифи, за бележење на фојникискиот јазик почнало да се користи алфабетско писмо. Тоа се состоело од 22 знаци, со кои се бележеле само согласките, па затоа и се вели дека ова писмо не било вистински алфабет, туку абџад. Од фојникискиот алфабет подоцна бил изведен хеленскиот, а од него, пак, произлезло латинското писмо.

Следствено, фојникискиот алфабет е основа за сите писма што денес се користат во земјите на т.н. „западна цивилизација“, вклучително и земјите во Африка и средна Азија.

Најстариот систем на верувања во Фојникија и Сирија произлегол од старите месни земјоделски култови. Во митолошките текстови од Угарит се воспеваат старите свети обреди како залевање јачмен, впрегнување магариња и ждребиња и садење винова лоза. Богот на смртта Мот се претставувал како зрел клас, кој при крајот на летото паѓа под српот на воинствената божица Анат, сестра и сопруга на врховниот бог Баал Хадад. Особено важно место во верските претстави имал циклусот на Баал како бог на природата, во кој Баал и неговиот син Алијан умираат и повторно се раѓаат секоја година – мит со кој се објаснувала тајната на менувањето на годишните времиња.

Овие верски претстави се препознаваат и во епските песни со митска содржина, најдени при ископувањата во Угарит. Во епот за Баал и Алијан се раскажува за изградбата на блескотен храм за богот Баал, во кој ќе биде објавена победата над богот на смртта Мот. Но, богот Баал умира и мора да слезе во задгробниот свет заедно со својот син. Понатаму, се опишуваат обредите за упокојување што се изведувале за починатите богови; борбата на воинствената божица на плодноста Анат против Мот, потрагата по починатите богови, последната победа на Баал над Мот и неговото воскреснување. Овој стар мит, во кој се воспева култот на богот на природата која умира и повторно се раѓа, подоцна станал основа за култот на Адонис, мошне раширен во Сирија и Фојникија.

Баал фла молња, фигурина од Угарит, XIV-XIII век ст.е.

Интересни се и легендите со делумно историска подлога, како „Легендата за кралот Керет“. Во неа се раскажува како бездетниот крал Керет од Хубуру, по совет на богот Ел, презема поход против земјата Удум за да го положи богатиот плен во храмот на божицата Атират, која за возврат ќе му даде пород. Во оваа интересна легенда се спомнуваат градовите Ашдод и Кадеш, како и хебрејското племе Зебулун. Повеќето истражувачи се согласуваат дека Керет е измислен лик, но дека некои делови од легендата сепак имаат историска подлога. Според литературната критика, во легендата за Керет за првпат се јавува т.н. мотив на Елена од Троја; истиот мотив подоцна го препознаваме во Илијадата и во Првата книга на Мојсеј, со што се премостува наводниот јаз меѓу хеленската и староисточната литературна традиција.

ПАЛЕСТИНА, ИЗРАЕЛ И ЈУДЕЈА

• *Природни услови.* – Палестина се протега од најјужните падини на планината Либан, до северната меѓа на Арабиската пустина; на запад излегува на Средоземното Море, а на исток ги допира степите меѓу Сирија и Месопотамија. Во географски поглед, Палестина може да се подели на четири дела: крајбрежјето, долината на реката Јордан, висорамнината на запад, и висорамнината на исток од реката. На јужниот дел од крајбрежјето има плодна почва што ја наводнуваат множество мали реки; земјоделството се развило мошне рано, а таму минувал и важниот трговски пат кој ги врзувал Египет и Сирија. Особено плодна била рамнината Шарон, која понекогаш ја нарекувале „рајска градина“. Плодни биле и деловите од западна Палестина што лежеле подлабоко во внатрешноста, како Ерихонската рамнина; благодарение на жешката клима и обилната влажност, таму успевала дури и урмината палма.

На запад од горното течение на Јордан се протега Галилеја, во која има помали рамнини, долини и планински падини, како и богати планински извори и потоци. Овој дел од Палестина бил мошне погоден за развој на земјоделството, а во античко време бил населен мошне густо, за што сведочат многубројните остатоци од стари населби. Плодни биле и некои области источно од Јордан, како земјата Башан, која се сметала за богат земјоделски центар. Сепак, освен плодните рамнини, во Палестина имало и висорамнини, планини и суви степи. Такви биле планинските области на југозапад, кои се нарекувале Ефрамски или Јудејски планини. Тука земјата постепено минувала во сува степа, а жителите претежно се занимавале со сточарство. Долината на реката Јордан била посебна природна целина: некои делови биле мошне плодни и погодни за обработка, но долината во целост претставувала тесен појас обраснат со трска, налик на дива прашума, низ кој талкале грабливи ѕверови. Затоа реката Јордан била еден вид меѓа, која остро ја делела западна Палестина од источниот дел на земјата.

Палестина имала незначителни природни богатства. Нејзиниот источен и јужен дел биле обраснати со шуми, но тоа поскоро биле мали шумички, лагови и честар, а не вистинска, длабока шума. Високите дрвја, кои биле мошне ретки, во најстаро време се сметале за живеалишта на боговите. Дрвната граѓа и суровините за бродоградба се увезувале од соседните земји. Палестина немала ниту сопствено рудно богатство. Најблиските рудници на бакар се наоѓале во земјата Едом и во заливот Акаба, каде се најдени остатоци од стари рудни ископи. Почвата била богата со квалитетна глина, одлична суровина за изработка на керамички садови и тули. За изградба на градските

бедеми, тврдините и повисоките градби се користел камен, кого исто така го имало во изобилство.

• *Материјални и џишани извори.* – Археолошките наоди укажуваат дека Палестина била населена уште во палеолитот. Во една пештера на брегот на Галилејското море се најдени черепи слични на неандерталските, како и длета, шилци од копја и други орудија и оружје; исти орудија се најдени и во пештера северозападно од Ерусалим. Орудијата од неолитско време, пак, ги има во значително поголем број. На локалитетот Тел Џезер, во подножјето на Јудејските планини, се најдени неолитски споменични комплекси; на карпестите падини во околината има многу природни и вештачки пештери, кои во неолитот биле добро населени.

Придобивките од раната неолитска култура се задржале и во времето на халколитот. Од ова време потекнуваат интересните наоди од Телејлат Гасул, североисточно од Мртвото Море. Според најдениот археолошки материјал, кој потекнува од IV илјадалетие ст.е., тука живееле седентарни земјоделци; зачувани се остатоци на живеалишта од ќерпич, понекогаш градени врз темели од камен. Сè повеќе се усовршувала и техниката за изработка на оружје; наместо од камен, секирите почнале да се изработуваат од бронза. Слично се развивала и керамиката, за што сведочат садовите со геометриски украси, направени на грнчарско колце. Мошне е впечатливо ѕидното сликарство од овој локалитет; строго стилизираните цртежи, претставени доследно во сложен геометриски стил, сведочат за симболиката на култот на сонцето.

Детал од ископувањата во Мегидо, на кој одлично се гледаат различните археолошки слоеви. Површинскиот слој датира од железното време II, а првиот слој под површината – од железното време I. Под нив е слојот од доцната бронза, а обработените темели на храмот десно се датирани во раната бронза. Лево долу веќе се дошло до здравица, што значи дека веќе не се очекуваат наоди.

Во Палестина се археолошки обработени речиси сите антички градови со стопанско, воено и културно значење. Таков е, на пример, градот Лахиш, кој лежи меѓу Газа и Хеброн во јужна Палестина. Расположен на трговскиот пат од крајбрежјето кон внатрешноста на земјата, градот забележал значителен процут уште во III илјадалетие ст.е. Бил обѕидан со бедем од тули, со утврдени кули на аглите. Во урнатините се најдени разни видови оружје и орудија од кален бакар. Еднакво впечатлива е старата тврдина Џезер, обиколена со бедем од големи камени блокови и правоаголни кули. Особено се значајни ископувањата во Мегидо, во југозападниот дел на плодната израелска рамнина. Градот постоел уште во праисторијата, но добил особено значење во II илјадалетие ст.е., кога станал мошне важен и цврсто утврден стопански центар. Таму е најдена целосно зачувана грнчарска работилница со дрвено колце, скараabei од хиксоски тип, како и бедеми од старо утврдување, кое се датира во времето на кралот Соломон.

Богат материјал за односите меѓу Палестина и Египет е најден во старото градско средиште Бет Шеан, на самиот крај на Израелската рамнина, неколку километри западно од Јордан. Бет Шеан бил еден од најстарите градови во Палестина; уште во III илјадалетие ст.е. бил важно трговско жариште, во кое напоредно со стоката пристигнувале и надворешни културни влијанија. Од времето на Хиксите (~1650–~1550 ст.е.), градот бил под египетска управа; во него се најдени две египетски светилишта, изобилство од предмети за секојдневна употреба, како и два натписи од времето на XIX египетска династија, на кои се опишани воените походи и подвизите на Сети I и на Рамзес II. Богати наоди од II и I илјадалетие ст.е. има во Шомрон (Самарија), каде се наоѓале палатите на краевите Омри и Ахаб, како и во Шекем и во Ерусалим, каде се наоѓале гробниците на краевите од куќата на Давид.

Како и за Сирија, и за Палестина се зачувани сразмерно малку пишани извори. Во палатата на Ахаб во Шомрон се најдени само стотина глинени плочки со економски записи; во Ерусалим е најден т.н. Силоамски натпис од времето на кралот Езекија (729–687 ст.е.), а од другата страна на Јордан е најдена стелата на Меша, кралот на Моаб (~840 ст.е.), на која се спомнува богот Јахве и се опишуваат војните на Моаб со соседните племиња. Најпосле, во тврдината Лахиш е најдена преписката на заповедникот на Кирјат Јеарим со воениот заповедник на Лахиш и на соседните тврдини, која е датирана во 586 година ст.е., за време на походот на Небукаднезар II против Јудеја.

Нешто повеќе податоци има на египетските натписи, на кои се опишани походите на египетските фараони во Палестина. Особено се интересни анализите на Тутмес III, победничките натписи на Сети I и Рамзес II, натписот на Мернептах, како и списоците на покорени

области и градови во Палестина и Сирија, со чија помош ја реконструираме и историската географија на овие земји. Мошне се важни и дипломатските текстови од архивата во Амарна, кои ни даваат слика за египетска Палестина во времето кога египетското влијание почнува да слабее. За подоцнежната историја на Палестина дознаваме од бавилонските, хетитските и асирските натписи; со помош, пак, на фојникиските епови од Утарит, можеме да ги исцртаме најстарите верувања на палестинските племиња.

Специфичен, мошне користен и најчесто толкуван извор за историјата на Палестина е Библијата – првично, зборник од разнородни хебрејски книжевни дела, кој со време добил важност на Свето писмо за Хебреите и Христијаните. Библијата содржи неколку книги во кои, врз основа на стари летописи и месни легенди, се изложува историјата на кралствата Израел и Јудеја. Во текстот се препознаваат и митолошки наслојки, кои се темелат врз месопотамската и фојникиската митологија – на пример, митот за создавањето на светот или митот за потопот; вклучени се извадоци од поетски дела со верска и световна содржина, морални поуки, извадоци од зборници со законодавен карактер, како и општествено и политички ангажирани беседи на т.н. Пророци.

Најстариот книжевно обликуван дел од Библијата потекнува од IX век ст.е. За да го означи Бог, составувачот на овој дел го користи поимот *El* (во множина *elohim*), па затоа се нарекува „елохист“. Друг дел од Светото писмо, кој претставува зборник од историски преда­нија, потекнува од VIII век ст.е.; неговиот составувач го нарекува врховниот бог на Израел *Yahweh*, па затоа се нарекува „јахвист“. Околу VII век ст.е., двете редакции биле обединети во еден зборник; Библијата била многупати преобработена и редигирана и во вековите што уследиле, па нејзиниот првичен облик веќе речиси и не може да се реконструира. За да ни послужат за изучување на историјата на Израел и Јудеја, но и на најстарите верувања во Канаан, текстовите од Библијата најпрвин треба да се обработат низ призмата на историската критика. Со време, критичкиот пристап кон Библијата, толкувана како историски извор, добил облик на посебна научна дисциплина, наречена „библиска критика“.

Основните научни проблеми од полето на библиската критика за првпат ги изложил прочуениот философ Барух Спиноза во XVII век. Спиноза укажал дека Петокнижјето и Книгата на Исус Навин го добиле конечниот облик дури во V век ст.е.; дека Летописите биле составени дури во II век ст.е.; и најпосле, дека Псалмите не ги составил Давид, туку дека целата книга била обликувана многу подоцна. Кон средината на XVIII век, Жан Астрик ги утврдил двата главни извори за Книгата на Битието (Првата книга на Мојсеј) – двајцата составувачи

што ги нарекол „елохист“ и „јахвист“. Во продолжение на првите трудови од областа на библиската критика, во 1805 година Вилхелм де Вете утврдил дека Книгата на повторените закони (Петтата книга на Мојсеј) е истата книга Закони, за која во самата Библија се кажува дека била најдена во 622 ст.е., за време на кралот Јосија. Голема важност за изучувањето на Библијата има и делото на Јулиус Велхаузен, кој му пристапува на текстот на Библијата од историско стојалиште и претполага дека изворот што го нарекуваме „постар елохист“ всушност е најнов дел од првите шест книги на Стариот завет, и дека е составен дури по враќањето од т.н. „Бабилонско ропство“.

Со помош на библиската критика се утврдени основните извори на библиските книги, времето во кое се составени, заемниот однос и врските меѓу нив, како и низа други согледувања кои фрлаат светлина врз историјата на Израел и Јудеја, како и врз развојот на хебрејските религиски верувања.

КАНААН ВО III И II ИЛЈАДАЛТИЕ СТ.Е.

Иако немале ниту единствена, ниту цврста државна организација, Палестина и соседните фјоникиски области во III илјадалтије ст.е. сепак биле дел од една културна целина. Поттикнати од културните влијанија од Месопотамија и Египет, Канаанците успеале да создадат препознатлива локална култура. Египјаните почнале да ги преземаат првите воени походи во Палестина во III илјадалтије ст.е., а фараоните од XVIII династија успеале конечно и трајно да ја освојат целата област. Во XIV век ст.е., Египјаните ја нарекувале оваа територија Канаан. Во тоа време земјата била населена прилично густо; во египетските записи се спомнуваат многу градови и помали населби, кои подоцна ќе бидат напуштени. Многу од овие градови се археолошки истражени, што ни овозможува одблизу да го утврдиме културниот и стопанскиот развој на Канаан во најстаро време.

Основна дејност на населението било земјоделството. Некои племиња од тешко пристапните планински предели или од оддалечените стеги сè уште живееле со номадски и полуномадски живот, но во долините, плодните низини и на крајбрежјето Канаанците го прифатиле животот во постојани населби уште во мугрите на историскиот период. Ископувањата во Тел Дезер сведочат дека мошне рано биле припитомени повеќе видови домашни животни, особено долгорогоиот бик, овцата, козата, магарето и кучето. Се сееле јачмен, просо, пченица и овес. Земјоделската техника сè уште била мошне едноставна, и требало да мине многу време за мотиката да им го отстапи местото

на грубо изработените плугови. За жнеење се користеле еднакво груби српови со запци од кремен. Во филистејската населба Герар, која се спомнува и во Книгата на Битието, се најдени близу 400 запци од кремен, од кои биле реконструирани осумдесетина едноставни српови. Овие плугови, срповите со свиткан крај и штиците за вршење мошне долго опстојале кај сириските земјоделци како остатоци од далечното минато. Освен житните култури, било раширено и овоштарството. На египетските натписи од времето на Старото кралство се спомнуваат урмините палми и лозјата на Палестина, а во раскошните палестински градини цутеле смокви, калинки и маслинови дрвја. Од ова време, Египћаните увезувале од Палестина големи количества маслиново масло, поради што се раширило и одгледувањето маслинки. При археолошките истражувања редовно се откриваат вешто изработени справи налик на гмечалки, не само за масло, туку и за вино.

Во Палестина биле развиени и разновидни занаети, за што сведочат занаетчиските производи од археолошките локалитети. Урнатините на високи градби со најразлична намена, како и на градските бедеми и тврдини, сведочат за развојот на градежништвото и техниките за утврдување, кои главно се темелеле врз тулите и градежниот камен. И разните алатки, орудија и оружје – на пример, мотиките, теслите и секирите од Гасул, како и остриците на срповите од Герар – долго време се изработувале од камен; сепак, обработката на камен најпосле почнала да отстапува пред металургијата. Бронзата влегла во поширока употреба кон крајот на III илјадалетие ст.е., а железото почнало редовно да се користи околу XII-XI век ст.е. Во урнатините на Герар, Бет Шемеш и Џезер се најдени железни предмети кои се датирани токму во ова време; од железо не се изработувало само оружје, туку и алатки и орудија за обработка на земјата. Под египетско влијание се развиле голем број предилници и ткајачници; се изработувале ткаенини од волна и лен, а жителите веќе умееле да произведат бени, шарени и исцртани луксузни ткаенини, кои биле мошне барани и на надворешните пазари.

Културата на Канаан го доживеала најголемиот процут во XVIII век ст.е., кога ослабнало политичкото влијание на Египет во Палестина и Сирија, а канаанските трговски градови добиле можност да се развиваат самостојно. Највпечатливите изработки на канаанското занаетчиство, кои имаат и висока уметничка вредност, се најдени при ископувањата на Тел Бет Мирсим и Мегидо; особено се издвојуваат сатовите од тенка керамика и фајанс, металните предмети и златарските производи. Мошне убави дела се најдени и во приватните градби во Џезер, Ерихон и Бет Шемеш.

Од XVIII до XVI век ст.е. се забележува опаѓање на канаанската култура, а особено на занаетчиството и уметноста; лошата изработка

и ефтините суровини се очигледни дури и кај керамичките садови. Можно е дека причина за ова била повторната превласт на египетските освојувачи, како и нападите однадвор за кои веќе стана збор, а накусо ќе ги изложиме и тука.

- *Население.* – Палестина била добро населена уште од VI илјадалетие ст.е., а најстариот етнички елемент во неа биле т.н. Канаанци, по кои и целата земја го добила името Канаан. Во Библијата, Канаанците се претставени како домородно население, кое долго и упорно војувало против Хебреите. Тие главно живееле на северот, каде се наоѓале најстарите и најважните трговски средишта, но може да се претпостави дека населувале значително поголема територија, зашто земјата Канаан и според египетските документи, и според клинописните записи од архивата во Амарна, ја опфаќала цела Палестина, вклучувајќи ги и Фојникија и Сирија.

Посебна група западносемитски племиња биле Аморејците, кои веќе ги спомнавме; секако треба да се спомнат и т.н. Хабири, за кои сè уште не е расчистено дали претставувале општествена или етничка група. Хабирите – полуномадско население кое живело вон државно-правните системи на Сирија, Палестина и Фојникија – се спомнуваат уште од XV век ст.е. а нивното име се спомнува особено често во документите од Амарна. Според античката традиција, Хабирите населувале одредени области на предниот Исток уште од III илјадалетие ст.е., а се спомнуваат напоредно со други племиња, чии имиња имаат етничко значење. Во едно од писмата од Амарна се вели дека Хабирите продреле во Палестина и дека освојуваат град по град. Порано се веруваше дека овие Хабири, всушност, се библиските Хебреи; сепак, во последно време оваа претпоставка е напуштена, и „племето“ Хабиру / Апиру главно се претставува како општествена, а не како етничка заедница. Етничките хебрејски племиња се јавуваат во Палестина и соседството дури кон средината на II илјадалетие ст.е. Во Светото писмо се зачувани историски одгласи на борбите на месните канаански племиња со Израелците и Јудејците. Особено долги биле борбите против Филистејците. Според историската традиција, тие биле дел од Поморските народи, а наводно се населиле на оваа територија по завршувањето на главниот бран од напади и непријателства; по нивното име, и целата област го добила името Палестина. Филистејците не само што го користеле железото во секојдневниот живот, туку изгледа дека први ја рашириле вештината на обработка на железо во Палестина. Во филистејските гробови се наоѓаат најразлични гробни прилози изработени од железо, особено оружје. Во Библијата подробно се опишува железната бојна спрема на цинот Голијат, кој им влевал страв во коски на Египјаните.

Легендите за освојувањето на Палестина се, всушност, одломки од постарите херојски епови во кои биле живо насликани легендарните херои од минатото. Таков бил Самсон, израелскиот пандан на Херакле; неговото име можеби сведочи за ширењето на бабилонскиот култ на Шамаш, т.е. на Сонцето, во Палестина, зашто Самсон и на хебрејски јазик значи „сончев човек“. Се составувале митови и легенди за старите херои, кои мошне потсетуват на сумерскиот Гилгамеш. Овие приказни можеби се историски одгласи на дамнешните борби на Хебреите за воспоставување политичка контрола врз Палестина и создавање обединета држава. Сепак, кај голем дел од нив јасно се препознаваат многу постари, типично месопотамски теми, а она што е оригинално и особено за Палестина е дотаму обработено во книжевен облик со романтични одгласи, што најчесто е невозможно да се допре до историската срцевина на митот.

Кружен печат од камен со приказ на човек и лав, најден во Бет Шемеш во 2012; најверојатно станува збор за Самсон и борбата со лавот

• *Развојот на оишшествошо и сшојансшошо.* – Хебрејските племиња во Палестина долго живееле со преселнички живот; како и кај постарите племиња од јужна Палестина и планините источно од Јордан, и кај нив главна стопанска гранка било сточарството. Египјаните, кои честопати се судирале со номадите од Синајскиот полуостров, ги сметале за културно неразвиени и назадни; нивниот едноставен живот е живописно претставен во египетските официјални документи, како и во описите на патувањата на разни Египјани во Палестина. Зборот за „шатор“, во смисла на номадско живеалиште, во египетскиот јазик е преземен од западносемитските јазици, што значи дека Египјаните таму се запознале со концептот на живот под шатори. За начинот на живот сведочат и некои особени изрази во старохебрејскиот јазик: „враќањето дома“ се нарекувало „враќање во шаторот“, наместо „тргнувам“ се велело „ги вадам колците“, наместо „начин на живот“ или „однесување“ се велело „патување“, а зборот „паша“ истовремено значел „живеалиште“ или „куќа“.

Номадските племиња во Палестина најмногу одгледувале ситна стока – овци, степски кози и кози со долго руно. Главни сточарски производи биле месото, млекото, волната и кожата. Од волната се правела облека, но и платно за шаторите; од кожата се изработувале мемови за чување вино, вода и млеко, а од роговите се правеле садови за масло. Дека ситната стока била мошне раширена, сведочи и тоа дека овците и козите биле најчести жртви што им се принесувале на

боговите. Имало и разни видови крупна стока, а за носење товар се користеле магариња и мулиња. Во Библијата се зачувани податоци за големите стада на богатите: на падините на Јудејските планини, Набал одгледувал 3000 грла ситна стока; Јов поседувал 7000 грла ситна стока, 3000 камили, 500 севгари запрежни волови и 500 магарици; Меша, кралот на Моаб, на име на данок му дал на Израел сто илјади јагниња и волна од сто илјади овци. Пасиштата на секој род или племе биле строго одредени; ако групата имала премногу членови или премногу грла стока, па немало доволно место за пасење, таа се делела на помали делови. Во Библијата се опишува како Исак се одделил од Јаков, зашто имале толку многу стока што веќе не можеле да живеат заедно, а земјата низ која патувале не можела да ги прими поради големината на нивните стада.

Пченицата и јачменот во Канаан растеле и како диви, самоникнати растенија. Египетскиот великодостојник Синухе, кој во XIX век ст.е. пребегал во Канаан, ги опишува богатствата на земјата и вели дека во неа има смокви, винова лоза, вино повеќе од вода, изобилие од мед, маслинки и секакво овошје; исто и пченица и јачмен, и неброено мноштво разна стока. Природно, хебрејските племиња успеале да го искористат и да се надоврзат врз богатото земјоделско искуство на Канаанците. Главни житни растенија биле пченицата и јачменот, а помало значење имале дивата пченица и леќата.

Земјоделските алатки се развивале бавно. Во градините, лозјата и на пострмните падини, секаде каде не можеле да користат плуг, луѓето работеле со едноставни мотики, какви што се најдени при ископувањата во Тел Гама. Се орало со едноставен плуг во кој се впрегнувале волови, а поретко магариња или мулиња; железното рало почнало да се користи дури во времето на кралот Саул, во IX век ст.е. И покрај поволните природни услови, неретко се случувало недоволното наводнување, недоволното користење на природно ѓубре, тенкиот слој плодна почна и неразвиеноста на орудијата да предизвикаат неродица и глад, поради кои се увезувало скапо жито од соседните области.

Најраширени култури во овоштарството биле смоквата и маслинката, а особено виновата лоза. Поретко се среќавале калинката и урмината палма. Во Палестина биле мошне ценети маслинките, од кои се правело квалитетно и скапо маслиново масло; тоа се користело во исхраната, но и за осветлување, за изработка на козметички средства и за лекарства. Палестинската винова лоза била прочуена поради високиот квалитет; на некои подоцнежни хебрејски монети е претставен грозд или гранка винова лоза, која очигледно станала препознатлив знак на Јудеја.

Занаџчиското производство се развивало побавно, главно поради недостигот на суровини. Главни суровини биле каменот и глината, а имало малку рудно богатство и дрвна граѓа, кои се увезувале од соседните земји. Занаџчиското производство во Палестина се развивало под силно надворешно влијание; за тоа сведочат многубројните изработки во кои се препознава египетско, егејско, сиро-хетитско, па дури и асирско влијание. Во X век ст.е., кралевите на Израел вработуваат и вешти мајстори-занаџчии од соседството. Сепак, занаџчиството имало мошне важно место во стопанскиот систем на Палестина. Постепено се случила и специјализација на занаџтите, па разни видови производство биле концентрирани во разни краишта на земјата (на пример, центар на ткајачкиот занаџ бил Тел Бет Мирсим), или во разни градски четврти, каков што бил случајот во Ерусалим. Големите специјализирани работилници (на пример, за производство на керамика, тули или дрвен мебел) се наоѓале во државна сопственост и биле управувани од централната власт.

Жена со сончев диск
врз главата; стела од
Тел Бет Мирсим

Пред да минат на седентарен живот, старите хебрејски племиња биле уредени по родови, куќи и семејства. Основна општествена клетка бил родот заснован врз крвно сродство; тој живеел самостоен живот, се селел и војувал како неделива политичка единица. Според стариот обичај за крвна одмазда, за убиениот сродник се одмаздувал целиот род, а дури подоцна одмаздата станала обврска само на најблиските роднини. Земјата и плениците се сметале за заеднички имот на родот, а прашањата што ги засегаале сите се разгледувале и се решавале на собор, на кој владеела целосна еднаквост. На чело на родот стоел поглавар, кого го бирале сите членови. Родовите имале посебни верски празници и посебни места за погребување; во Библијата, Аврам ја купува од Хет пештерата Махпела со цел таму да уреди гробишта за својот род.

Интересна одлика на старохебрејските племиња е тоа што мошне долго се зачувале остатоци од матријархатот. Мајката имала неоспорно право да му даде име на детето и да го приклучи кон сопствениот род. Жената и децата останувале во семејството и во родот на мајката; затоа и шаторот бил сметан за имот на мајката, а мажот „влегувал“ кај неа. Остатоци од ова мајчинско право се зачувале во обредите за посинување, во магиските баења, како и во самиот јазик, во кој со исти зборови се означувале поимите „утроба“ и „потомство“.

како и „мајка“ и „род“. Сепак, во историско време од матријархатот останале само одгласи. Старото мајчинско право било потиснато од правото на таткото, а се образувало и се зацврстило патријархалното семејство. Основна општествена и стопанска клетка бил татковиот дом, *beth-'abb*, поим истоветен со бабилонскиот *bit-abi*. Таткото ги имал сите права врз своите деца, дури и правото да ги продаде во ропство, што било обичај утврден со закон; таткото можел да си го убие детето или внукот, а во Светото писмо е зачувана легенда во која Јехуда, како глава на семејството, ја осудува сопствената снаа Тамара да биде спалена жива поради неверство. Еднакво големи права имал и сопругот, кој бил нарекуван господар на својата жена.

Голям придонес во зацврстувањето на патријархалното семејство имал обичајот на примогенитура, според кој најстариот син имал повластено место во семејството. Најстариот син имал право на двојно поголемо наследство од другите деца; на тој начин раснеле имотното раслојување и нееднаквоста дури и во рамките на едно исто семејство. Трупањето имот во рацете на еден човек го олеснувал уште еден обичај, кој траел со векови – т.н. левиратски брак, според кој вдовицата се мажела за братот на својот починат сопруг.

Преминот од номадско и полуномадско сточарство кон седентарно земјоделство бил тесно врзан за утврдувањето на земјопоседот на месната општина. Секоја општина во Палестина имала свој началник и свештеник. Членовите биле поврзани меѓу себе преку принципот на колективна одговорност, и биле должни, на пример, да ги откупуваат од ропство своите презадолжени содружници. По општини била распоредувана и задолжителната принудна работа. Некои одлики на првичниот принцип на општински или заеднички имот се одржале сè до времето на Римската империја. Во Библијата се спомнува делење на земјата со жреб и мерење со врпца; повремени прераспределби на обработливата земја се правеле уште во VIII век ст.е. За општинските работи расправал општинскиот собор, кој ги разгледувал и сите спорови – на пример, меѓу оние што ненамерно убиле човек и оние што сакале да ја одмаздат пролеаната крв. Најпосле, општинските биле обединети и преку заедничкото вршење верски обреди или казнување – на пример, јавно погубување на некој престапник.

Ропството во Палестина се појавило поради истите причини и во ист облик како и во другите староисточни земји. Основен извор на робови биле војните; по завршувањето на битката, плените станувале дел од робовската работна сила на победникот, зашто развојот на земјоделското и занаетчиското производство барало и зголемување на работната сила. Во време на мир, Палестина му се враќала на патријархалното ропство, во кое робовите се раѓале и се одгледувале во домаќинството во кое живееле со поколенија. Нови робови можеле

да се стекнат и преку должничко ропство. Порано се мислеше дека ропството во Палестина не било многу развиено, и дека во вистинско ропство се наоѓале само некои робинки; сепак, дури и самото Свето писмо сведочи дека ова не е точно. Во Библијата се вели дека, откако го освоиле Канаан, Хебреите ги претвориле домородните канаански племиња во државни робови. Голем број робови работеле во храмовните стопанства; во храмот во Ерусалим работеле „необрежани робови“, очигледно од редот на воените пленници. Робовите работеле и на крупните земјопоседи, на имотите на наследниците на кралот Саул, како и во големото сточарско стопанство на строгиот богаташ Набал; во Библијата често се спомнуваат робови кои работат на нива, сечат дрвја или мелат жито на воденичен камен. Робовите имале статус на движен имот и се набројувале заедно со стоката: за Аврам се вели дека имал „ситна и крупна стока, робови, робинки, магарици и камили“.

Ропството честопати било последица на заложување на телото за долг. Имотното раслојување предизвикало осиромашување на еден дел од слободното население во првичните општини; тие влегувале во долгови, ги губеле своите земјопоседи, најпосле го заложувале и своето тело и семејството, а откако не успевале да го вратат долгот, станувале вистински робови. Во Книгата на Нехемија живописно е отсликана состојбата со робовската работна сила во Палестина:

Но пропиштеа силно мажите и жените против своите еврејски браќа. Имаше такви кои што велеа: „Ние, нашите синови и ќерки сме многумина. Мора да добиеме жито, за да јадеме и да останеме живи.“ Имаше и такви кои што велеа: „Ги заложивме нивите, лозјата и домовите, за да дојдеме до жито во времето на гладта.“ Имаше и такви кои што велеа: „Позајмивме пари за да го платиме царскиот данок на нашите ниви и лозја. А и нашите тела се исти како телата на нашите сонародници. И нашите синови се како нивните синови. И ете, сега ние мораме нашите синови и ќерки да ги дадеме во ропство. Некои од нашите ќерки веќе се во ропство, а ние сме немоќни, затоа што нашите ниви и лозја им припаѓаат на други луѓе.“

Богатите ги добивале не само земјопоседот и движниот имот, туку и самите должници, што значително ги заострувало општествените односи. Овој вид ропство сè повеќе се ширел, па најпосле нашол одраз и во законите. Во некои законски одредби се истакнува дека, ако стане роб, Хебреинот смее да робува само шест години, а седмата година мора безусловно да се ослободи; сепак, тешко може да се поверува дека ова правно ограничување имало одраз во стварноста. Веќе во следниот член, законот вели дека, ако се согласи, робот може да се изнесе пред судиите, каде ќе му го продупчат увото со шило и, во тој случај, ќе му робува на господарот додека е жив. Законот секогаш ги

штител интересите на господарите: ако некој роб пострада од ударите на господарот, не е предвидена казна за убиецот, зашто „тоа е негово сребро“; се сметало дека господарот е доволно казнет со тоа што останал без робот, т.е. без дел од својот имот.

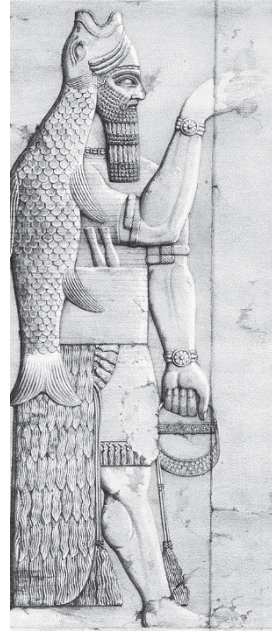
- *Земјојосед.* – Погоре видовме дека влијанието на соседните држави, пред сè на Египет, дало силен поттик за развој на земјоделството, трговијата и големите градски центри во Палестина. Напоредно со ова, во областа постојано продирале номадски племиња од Арабија и од степите на Сирија и северна Месопотамија. Долго време владеела рамнотежа меѓу постојаната населеност во еден дел, и преселништвото во другите делови на Палестина. Кенитските племиња, кои го населувале југот на Палестина сè до Синајскиот полуостров, талкале низ пустинските степи на Негев заедно со своите стада. Во цела Јудеја, дури и во областа на племето Бенјамин северозападно од Мртвото море, сè до I илјадалетие ст.е. живееле номадски племиња без особен културен развој. Всушност, името Бенјамин (од *bin-yāmīna*, „синови на југот“) се среќава на академските текстови од Мари од II илјадалетие ст.е. и очигледно означува номадско јужносемитско племе од степите меѓу Сирија и Месопотамија. Во Библијата, племето Бенјамин се споредува со граблив волк, кој наутро се храни со дивеч, а навечер го дели пленот.

Сепак, во Палестина најпосле претежнале трајно населените земјоделски племиња. На сожителите во општините им се делеле земјишни парцели со жреб уште во VIII век ст.е.; но, токму во тоа време, општинскиот систем почнал да се распаѓа поради развојот на трговијата и имотното раслојување. Во месните заедници се појавил благороднички слој, кој се обидува да ја присвои земјата на соседните племиња. Богатењето на крупните земјопоседници значело и пропаст за посиромашните членови на довчерашната општина; поимот за „општинска земја“ сега почнал да означува „земја за продажба“. Во Библијата се раскажува како Авраам платил 400 шекели за поле со дрвја и пештера; според документарниот облик на записот, текстот веројатно бил составен по углед на некој договор за купопродажба на земја. До времето кога била основано првото хебрејско кралство, приватниот земјопосед толку се зацврстил, што дури и кралевите морале да откупуваат земја од поединци за да имаат каде да изградат град. Кога кралот Ахаб го погубил Набот, зашто не можел на друг начин да му ја одземе земјата, оваа постапка била сметана за толкав престап, што го предизвикала дури и божјиот гнев на Јахве.

Голем дел од приватниот земјопосед се наоѓал во рацете на највисокиот слој благородници, на чие чело стоел кралот. Со воените освојувања на соседните територии, но и со присвојување или купување на заедничката земја, кралскиот земјопосед станувал сè поголем.

Како и на многу други места, и тука кралот делел земја на аристократите и на воените заповедници. Саул, првиот крал на Израел, „им давал на благородниците полиња и лозја и ги поставал на чело на стотици и илјадници луѓе“. Секако, најголемиот број поединечни земјопоседи биле средни и ситни.

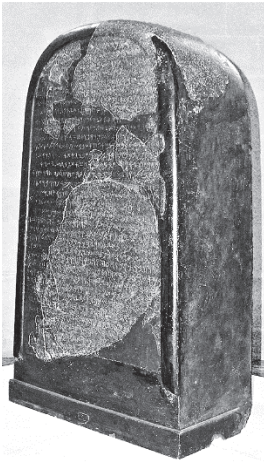
• *Обреди и верувања.* – Старата хебрејска религија се обликувала под силно влијание на светогледот на старите Канаанци, како и на големите културни жаришта од соседството, пред сè на Египет, Бабилен и делумно на земјата Хати. Во урнатините на Бет Шеан се најдени египетски светилишта од времето на Сети I и Рамзес II. Во нив, верниците ги почитувале и сиропалестинските божества Баал Дагон и Баалат Ашторет – кои всушност биле месни облици на Даган и Иштар. Во еден храм од времето на Тутмосе III е најдена стела во египетски стил, но со претстава на сирофојникискиот бог Решеф, кој на стелата се нарекува Мекал. Во Бет Шеан се почитувала и светата змија, за што сведочат многубројните култни предмети, а особено куќичките за змијата што се спомнуваат уште во старобабиленските текстови.

Баал Дагон, илустрација на релеф од Нимруд

Слични биле и најстарите верувања на старохебрејските племиња. Како и другите народи – не само во Канаан, туку и на целиот преден Исток – и старите Хебреи во најстаро време ги обожувале природните сили и појави. Во Светото писмо се зачувани одгласи на најстарите хебрејски култови на планините, шумите, а особено на животните, култ што долго се зачувал во секојдневниот живот. На египетските натписи се спомнува дека во Палестина постои „рид на богот Ел“; Јеробоам, првиот крал на Израел, изградил светилиште „на височините“. На многу локалитети ширум Палестина се најдени големи исправени стели, наречени *massebah*; во Библијата се опишува обичајот да се постават вакви столбови и купови камења „за сведоштво“. Златното теле и змијата од бронза, кои се опишани во Библијата, се очигледни остатоци од обичајот да се почитуваат животински тотеми. Дурри и врховниот, а подоцна и единствениот хебрејски бог Јахве ги зачувал одликите на бог на пустинските ридови и отелотворување на страшните природни сили – огнот, молњата и ветерот. Во времето на најстарото племенско уредување, се обликувал и култот на предците, чии траги се зачувале во подоцнежните верски прописи.

Откако се основале првите вистински држави во Палестина, старите богови на природата и боговите-покровители на родовите и племињата најпрвин станале месни, а потоа и државни богови. Покрај цела редица други божества – Анат, Бетел, Ел Елион, Ел Шадај – се издвојува главниот бог на старите Хебреи, Јахве. Јахве постепено попримил одлики на бог на војната, заштитник на кралството и на самиот крал. По падот на кралството Израел во 722 ст.е., а особено по т.н. Вавилонско ропство од 586 ст.е., се обликува теолошкото учење за

Стелата на Меша (~840 ст.е.), на која за првпат се спомнува Јахве како бог на Израелците

Јахве како еден и единствен бог на Хебреите; всушност, хебрејскиот монотеизам е само најдоцнежната фаза од религиската историја на старите Хебреи. Од друга страна, политичката основа на хебрејската религија особено се гледа во обичајот да се обоготворува кралската власт, како и во тесната врска меѓу свештенството, благородништвото и кралската палата – нешто што е вообичаено за сите верски системи на стариот Исток. Во старите преданија се чува спомен на стариот крал-првосвештеник Мелкизедек, крал на Салем и свештеник на Ел Елион; тој бил почитуван како „посветен“ и „помазан од Јахве“ и, во некоја смисла, бил прототип на хебрејскиот Месија. Било забрането да се зборува лошо и да се прекорува владетелот, исто како што не смеело да се богохули; и едното и другото се сметало за навреда на божеското величие. Според најстарите верувања на Хебреите, кралот можел да ги управува дождот и сонцето; тој бил заслужен за убавото време и родната година. Го имал и правото да се нарекува „божји син“; во Книгата на Псалмите, Јахве му вели на кралот: „Ти си син мој, јас денес те родив“. Ова е еден од начините на кој свештенството ѝ давало темел на кралската власт, а преку неа и на целиот политички систем во кралството.

Хебрејската религија била цврсто врзана со книжевноста. Во Светото писмо се зачувани одгласи, дури и непосредно преземени делови од дела на старата хебрејска книжевност – религиски митови, легенди со историско јадро и усно пренесувани херојски епови. Кај голем дел од библиската книжевност се препознаваат сижејните линии на месопотамската, египетската и канаанската традиција. Од своја страна, пак, библиската книжевност имала силно влијание врз подоцнежната христијанска книжевна традиција. Беседите на пророците и псалмите со висока поетска и уметничка вредност со право влегуваат во ризницата на најдобрите дела на староисточната книжевност.

Хебрејската религија била цврсто врзана со книжевноста. Во Светото писмо се зачувани одгласи, дури и непосредно преземени делови од дела на старата хебрејска книжевност – религиски митови, легенди со историско јадро и усно пренесувани херојски епови. Кај голем дел од библиската книжевност се препознаваат сижејните линии на месопотамската, египетската и канаанската традиција. Од своја страна, пак, библиската книжевност имала силно влијание врз подоцнежната христијанска книжевна традиција. Беседите на пророците и псалмите со висока поетска и уметничка вредност со право влегуваат во ризницата на најдобрите дела на староисточната книжевност.

ХЕБРЕЈСКИТЕ КРАЛСТВА

• *Основање на кралството.* – Слабењето на Египет во XI и X век ст.е. оставило простор да се основаат неколку самостојни државни облици во Палестина; малата територија и сразмерно малубројното население не давале доволно широка основа за да се изгради поголема и посилна држава. За зацврстување на малите државички во Палестина особено придонел развојот на надворешната трговија; како што спомнавме и погоре, Палестина лежела на крстопатот меѓу Египет, Сирија и Месопотамија; таму се вкрстувале важни карвански патишта, кои пак се надоврзувале на големиот морски патен правец кој го врзувал Египет со фојникиските градови, Кипар и со јужното крајбрежје на Мала Азија.

Во прво време се основале помали племенски сојузи; такви биле прото-државите на т.н. „судии“ – Самуел, Гидеон и Абимелех од Шехем. Најсилните племенски водачи ги обединиле врвната воена, судска и свештеничка власт и создале племенски сојузи во повеќе делови на Палестина. Некои од нив, како „судијата“ Самуел, имале навистина големи овластувања, со кои се доближиле до вистинска кралска власт. Во Библијата се зачувани преданија за основањето на овие сојузи, од кои подоцна ќе се вообличат најстарите хебрејски држави. Гидеон, предводникот на племето Манасех, ги победил жителите на земјата Мидиан (според сè, близу заливот Акаба во северозападна Арабија), па обединил неколку племиња под своја власт и основал еден вид „племенска држава“ со средиште во Офра, близу ден. Наблус. Постепено се јавувале и првите облици на наследна власт. Во Библијата се раскажува дека Израелците му рекле на Гидеон да владее со нив не само тој, туку и неговите синови и внуци, зашто ги спасиле од племињата од Мидиан. Како врховен воен заповедник и владетел, Гидеон зел за себе над 1700 шекели од воениот плен и ги принел како жртва во новоосветениот храм во Офра. Иако претпазливо ја одбива кралската власт не само во свое, туку и во име на своите потомци, сепак е очигледно дека принципот на наследна кралска власт веќе е добро познат и зацврстен. Абимелех, синот на Гидеон, насилно ги тргнал сите други претенденти за престолот и ја присвоил кралската власт во Шехем. Дури и името Абимелех (*Abi-melek*, „Мојот татко е крал“) сведочи дека веќе се обликувал принципот на наследна кралска власт.

Најголемо и најсилно од овие првични кралства било кралството на Израел и Јудеја; според преданијата, негов основач и прв владетел бил кралот Саул. Зачувани се делови од еден херојски еп, во кој се опева освојувањето на Палестина и основањето на најстарото хебрејско кралство; во него се опишани и легендарните подвизи на

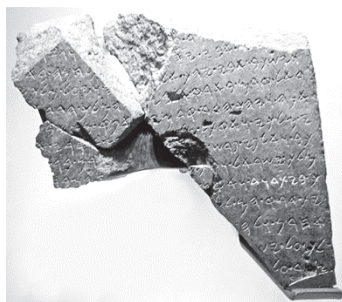
најстариот крал на Израел и Јудеја. Се раскажува како Саул, избраникот на народот, го ослободил градот Јабеш Гилеад, кој се нашол под опсада од Амонитите. Откако го ослободил градот, Саул собрал голема војска, главно од редовите на племето Бенјамин, и започнал макотрпна борба против дамнешните непријатели – Филистејците. Откако го ослободил и својот роден град, Гибеа близу Ерусалим, израелските племиња го прогласиле Саул за крал; сепак, во неговото кралување сè уште имало траги од старите племенски односи. Секој месец, за време на младата месечина, Саул ја собирал дружината во својот дом и држел воен совет под крошната на една света метлика. Полињата и лозјата што ги заробил од непријателите, им ги делел на своите војници.

Саул настојувал не само да го обедини цел Израел под своја власт, туку и да го прошири своето влијание во соседните земји. За да ги заштити Хебреите населени на спротивниот брег на Јордан, војувал против кралот на Моаб, а во одбрана на северните племиња се судрил против Арамејците од јужна Сирија. Во јужна Палестина и Јудеја војувал против Амалекитите, а ги потчини и сите дотогаш независни канаански градови. Со своите претприемчиви потфати, Саул успеал да завладе со голема територија; тоа било првото кралство на Израел и Јудеја, во кое тој владеел како крал, а неговата власт ја зацврстувале религијата и свештенството. Во легендите за Саул особено се нагласува неговата побожност; се истакнува дека бил „вдахновен од духот на Јахве“, и дека се претставувал како „претставник на богот на Израел“. Саул ги задржал старите свештенички должности на поранешните племенски поглавари, па учествувал и во вршењето на сите поважни верски обреди.

• *Давид*. – Откако Саул и тројца од неговите синови загинале борејќи се против Филистејците кај Гилбоа, крал и обединител на сите земји на Израел станал Давид (1104?–965? ст.е.). Како и Саул, и Давид се прикажува во библиските преданија како јунак и избраник на народот. Во прво време, Давид се зацврстил во јужна Палестина и основал самостојно јудејско кралство со средиште во Хеброн, а по смртта на Саул почнал седумгодишна војна против неговиот преживеан син и наследник Иш-Бошет. Војната завршила со победа на Давид, кој ги обединил Израел и Јудеја под своја власт. Потпирајќи се врз значителните воени сили на обединетата држава, Давид ги обновил непријателствата со Филистејците. Двете војски се судриле пред бедемите на филистејскиот град Гат; Давид го освоил градот и ги истиснал Филистејците од Израел.

Еднакво важно било и освојувањето на старото канаанско средиште, градот Ерусалим. Овој град, кој го држеле канаанските Јебусити, лежел на важен трговски крстопат токму на средината меѓу Из-

раел и Јудеја, па затоа можел или да го спречи, или да го забрза и зацврсти нивното обединување. Откако го освоил градот, Давид го прогласил за престолнина на обединетото кралство, а старата тврдина Цијон („крепост“, ден. Сион) го добила името „Давидов град“. Ерусалим бил прогласен за верско средиште на целата земја. Со намера да воспостави силен државен култ и да го зацврсти верското единство во државата, Давид го вратил од филистејската земја стариот свет симбол на хебрејската религија, Заветниот ковчег, а култовите на старите канаански божества, на светите извори и карпи, ги споил со државниот култ на богот Јахве.

На „Стелата на Дан“, откриена во 1994, за првпат се спомнува „куќата на Давид“

Легендите му припишуваат на Давид и низа други мерки, со кои го зацврстил обединетото кралство на Израел и Јудеја. Напоредно со старата војска која се собирала по пат на граѓанска мобилизација, а се повикувала со труби и огнови, Давид воспоставил постојана војска засилена со наемнички одреди, главно пополнувани со Филистејци. Во времето на Давид добила облик и хебрејската државна администрација, во која важна улога имале писарите, судиите и собирачите на данок од покорените области. Овие најстари даночни чиновници му биле подредени на главниот благајник.

- *Соломон.* – Историската традиција, зачувана во облик на библиска легенда, го смета владеењето на Соломон (965?–931? ст.е.) за време на врвен процут на кралството на Израел и Јудеја. Во времето на Соломон продолжило внатрешното јакнење на кралството. За да го поттикне развојот на занаетчиството, Соломон донел во Палестина фојникиски занаетчии – металурзи од Тир и дрводелци од Библос. Владеењето на Соломон било доба на процут на надворешната трговија и на јакнењето на мирољубиви врски со соседите. Од фојникискиот град Тир се набавувала дрвна граѓа, а од Киликија се носеле коњи кои потоа се препродавале низ целата земја. Бил воспоставен и трговски патен правец кон Црвеното Море преку идумејското пристаниште Ецион Гебер, на брегот на заливот Акаба; од таму се тргувало со земјата Офир, која можеби се наоѓала во северна Арабија. Од Офир се носеле скапи видови дрво, скапоцени камења, злато, сребро, слонова коска, дури и мајмуни и пауни. Од Палестина, пак, со карвани се извезувало жито и масло во Фојникија. Економскиот подем на кралството се гледа и од многубројните градежни потфати што му се припишуваат на Соломон: во Ерусалим изградил раскошна палата, голем храм на Јахве и тврдина, а низа други стратешки и економски важни

населби добиле цврсти бедеми. Такви биле Мегидо и Тел Цезер, кои лежеле покрај важни воени патишта.

Кралството имало активна улога на надворешно-политичката сцена. Североисточно од Палестина се наоѓал Дамаск, чие име се спомнува уште на египетските текстови од Новото кралство. Дамаск претставувал закана за кралството на Соломон и презел повеќе непријателски потфати против него; сакајќи да му застане на патот на Дамаск, Соломон склучил пријателство со Хирам, кралот на Тир, како и мирољубива спогодба со Едом, која се темелела врз поддршка од Египет. Сосем е можно дека Соломон склучил и сојуз со некој од последните фараони од XXI династија, кој бил потврден и со династички брак. Египетската сопруга на Соломон му го донела во мираз градот Тел Цезер.

Развојот на стопанството и надворешната политика барал значително преустројство на внатрешната управа и државниот апарат. Целото кралство било поделено на дванаесет окрузи, кои веќе не се поклопувале со старата племенска поделба. Овие окрузи не ја опфаќале само територијата на Израел и Јудеја, туку и земјите на покорените канаански племиња и нивните градови. На чело на секој округ стоел посебен државен службеник, кој го надгледувал собирањето данок во натура. Напоредно со ова била засилена и војската, во која биле вклучени одреди од коњаници и борни коли. Сепак, економскиот и политичкиот подем на кралството не треба да се преувеличува. Во Библијата се раскажува како Соломон, за да добие 120 таланти од Тир, морал да му отстапи на кралот Хирам дваесет градови во Галилеја. Целиот надворешен блескот и сјајниот живот на благородништвото и палатата во Ерусалим се засновале врз вишокот на вредност, кој го произведувале жителите со најмалку права, и чиј живот бил многу поразличен од оној што го опишавме. Ова донекаде е затскриено од подоцнежната историска традиција, која го опишува владеењето на Соломон како златно време на Израел. Самиот крал, пак, во подоцнежните легенди и литературни дела станал матрица и пример за совршен крал, мудар управител и правичен судија. Како што на Давид му се припишува авторството на библиските псалми, подоцнежната традиција му припишува на Соломон зборници од поуки во поетски облик, над илјада лирски песни и три илјади изреки. Можно е дека во негово време бил запишан првиот зборник на епски творби од хебрејската традиција.

- *Поделбата на кралството.* – Наспроти сите залагања на неговите владетели, обединетото кралство на Израел и Јудеја никогаш не добило особена внатрешна цврстина. Северниот дел на Палестина бил богата земјоделска област, со блиски економски и културни врски со Фојникија, северна Сирија и Дамаск. Јужна Палестина, населена

претежно со Јудејци, главно ги зачувала старите облици на сточарско стопанство. Овие економски и културни противречности почнале да излегуваат на виделина уште во времето на Соломон. Кај Израелците почнало да се јавува незадоволство од потфатите на Соломон, кој ги оптоварил северните области со големи давачки. На чело на бунтовниците застанал Јеробоам. Соломон бил доволно силен за да го задуши бунтот уште во самиот почеток, па Јеробоам морал да се засолни

Релјеф на Портата на Бубастис во Карнак, на која Шошенк ги раскажува настаните од египетска гледна точка

во Египет, каде фараонот Шошенк го примил со раширени раце. Во тоа време, Египет стравувал од јакнењето на кралството на Јудеја и Израел и настојувал макар во одредена мера да го обнови своето влијание во Палестина и Сирија.

По смртта на Соломон, неговиот наследник Рехобоам не успеал да ја задржи власта над Израел. Со египетска поддршка, Јеробоам се вратил во татковината, кренал нов бунт против Рехобоам и се прогласил за крал на независното кралство Израел. И Шошенк дал значителна воена поддршка; на чело на голема војска, ~925 ст.е. фараонот продрел во Палестина, неколкупати ги победил јудејските одреди и најпосле го освоил и го опљачкал Ерусалим.

Така се распаднало кралството на Израел и Јудеја. Од тој миг, започнала долга и бескомпромисна борба меѓу двете нови кралства – Израел и Јудеја, која најпосле толку ќе ги ослабне, што и двете ќе станат плен на силните соседи.

Особено тешки и долготрајни биле непријателствата на Израел со Дамаск. Силното арамејско кралство со средиште во Дамаск целело да ги освои Сирија и Палестина, за да завладее со трговските патишта кон Средоземното Море. Силно притиснат од Дамаск, Израел морал да го отстапи северот на земјата. И воопшто, во војните против соседите, Израелците морале да ги напрегнат сите сили за да ја зачуваат независноста. Овие војни се воделе со променлив успех, а некои кралеви на Израел успевале да забележат и важни победи. Најуспешен од нив бил Омри (~885–~874 ст.е.), кој изградил новата престолнина во Шомрон (букв. „стражарска кула“, хел. Самарија); таму се најдени остатоци од палата, повеќе натписи, како и египетска ваза со името на фараонот Осоркон II. Израелците воделе борби и со Моабитите, кои ги населувале земјите источно од Мртвото Море. Кус, но интересен опис на овие борби, особено на некои од поважните епизоди,

е зачуван на натписот на Меша, кралот на Моаб, која ја видовме погоре. Меѓу другото, Меша нагласува:

Омри, кралот на Израел, многу денови го мачеше Моаб зашто Кемош ѝ се налути на својата земја. Го наследи неговиот син; и тој кажа, ќе го мачам Моаб. Тоа го кажа во мое време, но дочекав да се исполнат моите желби за него и неговата куќа, и Израел го снема засекогаш. [...] Потоа Кемош ми кажа: Оди, земи го Небо од Израел. И така заминав ноќе и се борев од изгрејсонце до пладне; и го освоив и ги погубив сите во него, седум илјади мажи и жени, домородни и туѓинци, и робинки меѓу нив; и го посветив на Аштар-Кемош. Ги зедев од таму садовите на Јахве и ги одвлечкав пред Кемош. Тогаш кралот на Израел го утврди Јахаз и го зацврсти за војна против мене; но Кемош го изгони пред мене. Зедев од Моаб двеста луѓе, целата негова војска, ја поведов против Јахаз го освоив и го придодав кон Дибон. [...] Така станав крал над стотини луѓе во градовите што ѝ ги припоив на мојата земја.

Долготрајното војување лошо се одразило врз стопанскиот живот на кралството. Воената политика и подемот на надворешната трговија создале поволни услови за уште поголемо воскресвање на благородништвото, а за возврат пострадале ситните земјоделци, кои сè почесто завршувале во должничко ропство. Слободниот земјопосед отстапувал пред крупните имоти, чие производство се потпираше врз трудот на робовите, но и на сиромашните селани кои останале без земја. Најпосле, ова предизвикало силно општествено раслојување и големи граѓански немири, чиј одраз се т.н. Книги на Пророците.

Книгите на Пророците, главно составени во VIII век ст.е., живописно го прикажуваат длабокиот јаз меѓу израелското благородништво и безимотните наемни работници и селани. „Пророците“ биле членови на неофицијални свештенички редови, кои главно произлегувале од средноимотното население; сите тие – а особено пророците Исаија, Михеј и Амос – проповедале против искористувањето на трудот на сиромасите и безимотните, а жестоко ги напаѓале благородниците и големите земјопоседници. Пророкот Амос проповеда:

Чујте го ова, вие, кои жедувате да проголате бедни и да погубите сиромаси, вие, кои велите: „Кога ќе мине месечieto, за да продаваме жито, и сабота, за да ги отвориме житниците, да ја намалиме мерката, да ја зголемиме цената на сиклата и да измамуваме со лажни мерки, да купуваме сиромаси со сребро и бедни за два чевела, и да продаваме отсевки?“ [...] Нема ли да се затресе земјата од тоа и нема ли да заплаче секој жител на неа? Таа целата ќе се разбранува како река и ќе се подига и ќе се спушта како реката египетска!

Внатрешната неслога, имотната нееднаквост и меѓусебното соперништво најпосле ги исцрпеле силите на двете мали хебрејски кралства. Најтежок удар на Израел му задале Асирците. Уште во IX век

ст.е. Шалманесер II преземал освојувачки походи во Сирија и Палестина; последниот пораз на Израел му го нанел Саргон II, кој во 722 ст.е. ја освоил престолнината Шомрон и го однел во заробеништво последниот израелски крал Хошеа, а со него и над 27 илјади Израелци, кои ги раселил низ Медија и Месопотамија. На нивно место, Саргон населил во Израел бабилонски и арамејски колонисти, кои завладеале со цела Самарија и ги населиле нејзините градови.

Падот на Израел имал поволен одраз врз дамнешниот соперник, кралството Јудеја, која во тоа време ја признавала врховната власт на Асирците. Во исто време, и асирското кралство станувало сè понестабилно, па Јудеја почнала уште повеќе да се стреми кон целосна самостојност. Во времето на кралот Јосија (~641–609 ст.е.) биле спроведени реформи, кои требало да го зацврстат внатрешното устројство на државата и да го ублажат имотното раслојување. Во 622 ст.е., свечено било објавено дека во храмот во Ерусалим е најдена т.н. „Книга на законите“. Во оваа книга – чиј автор наводно бил Мојсеј, кој ги запишал божјите зборови – остро се осудувале старите канаански верувања и обреди, кои сè уште се чувале и кај Јудејците; во неа се забранувало „кадењето (т.е. култот) на планините“, како и почитувањето на боговите Баал, Иштар, на Сонцето, Месечината, Свездите, и воопшто, „на каква и да е небесна војска“. Бил пропишан еден, единствен и централизиран култ на Јахве, чии обреди морале да се извршуваат во храмот во Ерусалим. Според сè, важен дел од централизирањето на државната управа било и централизирањето на храмовните приходи, врз кои пак можел да се воспостави целосен надзор само со централизирање на државната религија. „Книгата на законите“ содржела и тековни политички одредби – да се ослободат Хебреите што го заложиле телото за долг по шест години робување, но и да не се пуштаат на слобода со празни раце, туку претходно да им се обезбеди мал имот. Со одредени менувања и додавања, оваа „Книга на законите“ од времето на Јосија подоцна влегла во состав на Стариот завет како „Петта книга на Мојсеј“ или „Повторени закони“; приближно од ова време почнало да се обликува и јудејското канонско право.

Сепак, обидите за внатрешно зацврстување и преустројство не можеле да го спасат Јудејското кралство. Во 597 ст.е., бабилонскиот крал Небукаднезар II го освоил Ерусалим, а во 586 ст.е. целосно го разурнал. Како и неговите асирски претходници, и Небукаднезар II по освојувањето на градот одвлекол огромен број воени пленници. „Го одвлече цел Ерусалим“, се вели во изворите, „сите благородници, храбрата војска и сите уметници и градители; сите смели војни кралот ги прати во прогонство во Бабилон“. Така започнало проточеното Бабилонско ропство на Хебреите.

ЛИТЕРАТУРА:

- CULICAN, W. (1991). "Phoenicia and Phoenician colonization". In Boardman, J. et al. (eds.), *The Cambridge ancient history*², vol. 3 part 2: The Assyrian and Babylonian Empires and other States of the Near East, from the 8th to the 6th Centuries B.C. Cambridge: at the University Press, 461–546.
- DROWER, M. S. (1973). "Syria c.1550–1400 B.C.". In Edwards, I. E. S. et al. (eds.), *The Cambridge ancient history*², vol. 2 part 1: *History of the Middle East and the Aegean Region c.1800–c.1380 B.C.* Cambridge: at the University Press, 417–525.
- EISSFELDT, O. (1975). "The Hebrew Kingdom". In Edwards, I. E. S. et al. (eds.), *The Cambridge ancient history*², vol. 2 part 2: *History of the Middle East and the Aegean Region c.1380–c.1000 B.C.* Cambridge: at the University Press, 537–605.
- KUHRT, A. (1997). "Syria and the Levant"; "The Levant, c.1200–c.700". In *The ancient Near East: c.3000–330 BC*, vol. 2. London: Routledge, 283–331; 385–472.
- MITCHELL, T. C. (1982). "Israel and Judah from Jehu until the period of Assyrian domination (841–c. 750 B.C.)". In Boardman, J. et al. (eds.), *The Cambridge ancient history*², vol. 3 part 1: *The Prehistory of the Balkans; and the Middle East and the Aegean world, 10th to 8th centuries B.C.* Cambridge: at the University Press, 488–510.
- MITCHELL, T. C. (1991). "Israel and Judah from the coming of Assyrian domination until the fall of Samaria, and the struggle for independence in Judah (c. 750–700 B.C.)"; "Judah until the fall of Jerusalem (c. 700–586 B.C.)". In Boardman, J. et al. (eds.), *The Cambridge ancient history*², vol. 3 part 2: *The Assyrian and Babylonian Empires and other States of the Near East, from the 8th to the 6th Centuries B.C.* Cambridge: at the University Press, 322–410.
- Немировский, А. А. (2009). "Восточное Средиземноморье и Северная Аравия". In Бухарин, М. Д., Ладынин, И. А. et al. (eds.), *История Древнего Востока*. Москва: Дрофа, 738–789.
- VAN DE MIEROOP, M. M. (2004). "The Near East at the Start of the First Millennium". In *A History of the Ancient Near East*, c. 3000–323 BC. Malden, MA: Blackwell Pub., 209–228.
- ВИГАСИН, А. А. & МАССОН, В. М. (2003). "Сирия, Финикия и Палестина в древности". In Кузищин, В. И. (ed.), *История Древнего Востока под редакцией В. И. Кузищина*. Издание третье, переработанное и дополненное. Москва: Высшая школа, 216–235.

НОВОАСИРСКОТО И НОВОБАБИЛОНСКОТО КРАЛСТВО

Политичките собитија во Асирија. – *Тиглат-Пилесер III*. – *Саргон II*. – *Сенахериб*. – *Есархадон*. – *Асурбанипал*. – Државното уредување и општествено-економските прилики во Асирија. – *Кралувањето и кралската власт*. – *Асирската војска*. – *Општествениите слоеви*. – Религијата на Асирците. – *Асирскиот пантеон*. – *Претскажувања, суеверија и друш верувања*. – Извори за историјата и културата на Вавилонија по Хамураби. – Политичките собитија во Вавилонија. – *Вавилонските династии по падот на Каситите*. – XI Вавилонска „Халдејска“ династија. – *Владеењето на Небукаднезар II*. – *Наследниците на Небукаднезар и падот на кралството*. – Општествено-економските прилики во Вавилонија.

ПОЛИТИЧКИТЕ СОБИТИЈА ВО АСИРИЈА

- *Тиглат-Пилесер III*. – По востанието во Калах, во 746 ст.е. на асирскиот престол бил поставен четвртиот син на Адад-Нирари III, Тиглат-Пилесер III (745–727 ст.е.). Со него како предводник, Асирија не само што го избегнала постепениот распаѓање и падот, туку со многуте реформи, со зацврстувањето на внатрешната власт во земјата, со преустројството на војската и со големите воени потфати, Тиглат-Пилесер успеал да основа вистинска империја. Во историографијата, владеењето на Тиглат-Пилесер III се одбележува како почеток на Новоасирското кралство.

Со цел да воспостави што поцврста централизирана власт и да ја скрши силата на благородниците и на месните управители, Тиглат-Пилесер ја поделил земјата на помали области. Управителите на областите (*šaknu*) имале воени, судски, административни и финансиски овластувања, но ниту еден од нив не можел да стане доволно силен за да го загрози кралот. Нивна најважна должност била да дадат одреден број војници, да ги соберат задолжителните даноци и трговски давачки и да обезбедат робовска сила за изведување јавни работи. Сите биле надгледувани од посебни кралеви надзорници, дури и од шпиони на палатата. Со слабењето на високите благородници, се зголемило влијанието на понискиот благороднички слој, но тоа не го намалило искористувањето на народот. Високото благородништво, пак, постојано

се обидуваало да се врати на претходната положба, па при секоја промена на престолот се случувале внатрешни немири.

Трговските и поштенските врски со престолнината биле олеснети со пробивање добри патишта и поставање крајпатни станици, во кои се менувале коњите. Станиците внимавале и на безбедноста и пропусноста на патниот правец, што особено им погодувало на трговците, зашто карваните патувале без страв дека ќе бидат ограбени. Посебна служба од гласници-поштари редовно ги носела кралските заповеди до намесниците и управителите, а нивните извештаи ги доставувала до палатата. Намесниците што доцнеле со извештаите, биле казнувани. Кралот се задржувал на сите стопански проблеми, се грижел дури и за цените, колку дожд наврнало и какви приноси се предвидуваат.

Освоените земји веќе не плаќале само даноци, туку станувале еден вид провинции, во кои се воведувала асирска административна управа. За да ги спречи честите востанија во овие земји, Тиглат-Пилесер III почнал масовни депортирања на населението; за разлика од поранешното масовно поробување заради робовска работна сила, тој сега почнал да им ги менува местата на жителите на разни, меѓусебно оддалечени земји. Во своите записи дава и детални податоци: во текот на 742 и 741 ст.е., 30 илјади жители од сириска Хама биле преселени на планината Загрос, а 18 илјади Арамејци од источниот брег на Тигар биле префрлени во Сирија. Две години пред тоа, по освојувањата во Иран биле раселени 65 илјади луѓе, а од јужна Месопотамија, само во текот на една година, биле раселени 154 илјади жители. На многу асирски рељефи се зачувани и ликовни сведоштва за овие раселувања: групи од депортирани луѓе, најчесто жени и деца, со скуден багаж заминуваат под силна воена стража во непознати краишта. Оние што ќе го преживееле долгиот пат, пристигале во своите нови домови – најчесто разурнати или опожарени населби од некој друг раселен народ – и добивале земја за обработување и слобода да ја обноват населбата. Кралот сметал дека со тоа засекогаш бил задушен нивниот бунтовен дух. Но, омразата на покорените не можела лесно да се скроти, а востанијата стивнувале само извесно време, за подоцна пак да се разгорат и најпосле да придонесат за падот на силното кралство.

Сите припоени области биле опфатени со цврста, единствена асирска администрација; до нив допирале асирски културни влијанија, како што и нивните влијанија се чувствувале во Асирија. Сепак, нема навестувања дека Асирците во покорените краишта настојувале да развијат некаква стопанска дејност, која би му донела корист на кралството; напротив, централната власт ги пљачкала до најголема мера и целосно ги осиромашувала, со што, во основа, ги подривала темелите на сопствената економија.

Другата важна новина што ја вовел Тиглат-Пилесер се однесувала на војската: имено, тој ја создал првата поголема постојана асирска војска. До негово време, Асирците држеле само малубројни стражи во градовите, а војската се полнела со селани и робови пред заминување во освојувачки или казни походи. И таквата војска била силна и добро опремена, но со оглед на тоа што преземала брзи, молскавични потфати, гинеле многу војници. Постојаната војска била составена главно од припадници на други народи, собрани во освоените области; тие биле добро извежбани и опремени, а не се штеделе во судирите, зашто намесниците можеле да пратат нови луѓе. Така асирското население било поштедено од пролевање крв. Со оваа постојана војска кралот успеал и да ги задржи освоените области, а не само да ги опљачка и да им наметне даноци. Била воведена и посебна телесна стража на кралот. Од разните родови на војската, особено напреднала коњаницата, која ги заменила бојните колесници како главна ударна сила во битките. Одлично опремените пешаци се делеле на лесно и тешко вооружени, а најважни биле одредите од копјаници. Наместо брзи продори за грабеж, плен и наметнување данок, оваа преустроена војска можела да води вистински позициски војни, сè дури новите земји не биле целосно освоени и припоени кон кралството.

Напоредно со внатрешните реформи, Тиглат-Пилесер III освојувал нови земји. Уште во 745 г.п.н.е. – првата година откако стапил на престолот – тргнал на југ кон Вавилонија за да му однесе помош на тогашниот вавилонски крал Набу-насар (Набонасар), кој бил притиснат од Арамејците. Помагајќи му на Набу-насар, тој го потсетил Вавилонецот дека Асирија е најголема политичка и воена сила во тогашниот свет и дека Вавилонија треба да остане покорна зависна земја. По стариот обичај, асирскиот крал принел жртви на боговите во многу храмови ширум Вавилонија, сè до Урук на југ. Ги покори халдејските племиња во јужна Вавилонија; потоа ги нападнал новохетитските и арамејските државички во Сирија, кои залудно се потpirале на помошта од Сардур III, кралот на Урарту. Потоа продолжил да напредува кон Фоникија, Дамаск и кралството Израел; државите што му се покориле без борба ги принудил да плаќаат данок, а локалните владетели што му се покориле и „му ги бакнале нозете“, ги оставил да владеат

Тиглат-Пилесер III го освојува градот Астарту во Канаан; детал од релјеф

во негово име. Ја поделил Сирија на тринаесет области. Следните освојувања биле насочени на исток, каде Тиглат-Пилесер стасал подалеку од кој и да е владетел пред него. Го освоил не само средниот дел од планинскиот венец Загрос, туку тргнал да се пробива и кон иранската висорамнина. Ја освоил државата на Медите, стасал речиси до ден. Техеран и, нешто појужно, до големата солена пустина; најпосле, ги основал новите провинции Парсуаш и Бит Хамбам. Дека не станувало збор само за воена авантура, туку дека Асирците се задржале во овие краишта, сведочи намесничката палата во Тепе Гијан, на источните падини на Загрос.

Иако самиот се фалел дека ги скршил војските на Урарту „како купови од глина“ – како што велеле и други асирски владетели – Тиглат-Пилесер не успеал да се пробие подлабоко на територијата околу езерото Ван.

Откако на бабилонскиот престол почнале да се менуваат слаби владетели, кои владееле по неколку месеци, асирскиот крал влегол во Вавилон и самиот се прогласил за крал на Вавилонија, со име Пулу. На овој начин, во 729 ст.е. била воспоставена персонална унија меѓу Асирија и Вавилонија. Тиглат-Пилесер не ја припоил Вавилонија кон асирското кралство, туку ја зачувал како посебна политичка единка; историчарите се согласуваат дека причина за ова е огромниот углед на Вавилонија како света земја и седиште на многу верски центри, кои биле почитувани и од Асирците.

Во меѓувреме, се кренале востанија во сите земји на брегот на Средоземното море – фојникиските градови-кралства, филистејските градови и кралството Израел. Фојникиските трговски жаришта Сидон и Тир се побуниле зашто им бил ограничен, а во некои случаи дури и забранет извозот на кедрово дрво во Египет и Палестина, што било нов вид на економски притисок врз Фојникија. Филистејските градови Ашкелон и Газа склучиле антиасирски сојуз со Израел и со областите преку Јордан. Сите овие бунтови биле крваво задушени, а водачите што не се покориле и не успеале да избегаат, биле погубени. Кралството Дамаск и дел од Израел му биле припоени на асирското кралство; тогаш почнало и масовното раселување на Хебреите низ предниот Исток, што во текот на следните столетија ќе го продолжат и други освојувачи. Згора на сè, кралот Менахем морал да плати откуп од илјада таланти во сребро, кои морал да ги собира преку дополнителен данок врз благородниците.

Тиглат-Пилесер III починал во 727 ст.е., откако ја направил Асирија моќна империја. Го наследил синот Шалманесер V, кој владеел само пет години, до 722 ст.е. Како и неговиот татко, и Шалманесер бил воедно и крал на Вавилонија, под името Улулају. Во изворите

се раскажува дека три години ја опсадувал израелската престолнина Шомрон, зашто тамошниот крал Хошеа веќе не сакал да плаќа данок; многу Хебреи биле одведени во ропство и населени низ Асирија. Една бабилонска хроника спомнува дека го опустошил градот, но не се знае дали успеал и трајно да го задржи, или пак тоа го направил неговиот наследник.

- *Саргон II*. – Следен на асирскиот престол бил Саргон II (721–705 ст.е.), за кого не се знае дали бил роднина на Шалманесер V, или пак обичен узурпатор. Во своите записи, тој не ги спомнува таткото и дедото, како што прават другите асирски кралеви, туку вели дека кралската власт му ја дал „господарот на боговите“, кој високо му ја кренал главата и му ги доверил жезлот и престолот. Нема податоци за некакво противење кон стапувањето на престол на Саргон II, па претпоставуваме дека сепак бил во некакво сродство со претходниот владетел. Саргон II им ги вратил старите повластици на првосвештениците низ цела Асирија, несомнено за да ја обезбеди нивната потпора во власта. Необично е тоа што владетелот го земал името Саргон, веројатно како далечен спомен на дамнешниот крал на Акад, како и тоа што самиот на еден натпис се нарекува „Вториот“, иако ниту еден дотогашен владетел не ги бележел редоследот и последователноста на своето име.

Владеењето на Саргон II минало во постојани освојувачки походи и во сурово задушвање востанија. Во Вавилонија се осамостоил кралот Мардук-апла-идина, кој од времето на Тиглат-Пилесер III бил засолнет во Елам, а сега ги собрал Арамејците против Асирија. Во архивата на Северозападната палата на Ашурнасилпал II во Калах е најден голем глинен цилиндар со натпис на Мардук-апла-идина II од 720 ст.е., кој некогаш стоел во обновениот храм на Иштар во Урук; на овој натпис, Вавилонецот ликува поради победата над асирските одреди на Саргон II и вели дека со тоа ѝ ставил крај на превласта на „Субарејците“ во Вавилон. Саргон подоцна го запленил овој цилиндар, а на негово место поставил друг, во кој го нема делот за поразот на Асирија – очигледен пример за фалсификување на историски документ. Подоцна, во 709 ст.е., Саргон успеал да го поразил Мардук-апла-идина и во свое име да завладее со цела Вавилонија, вклучително

Релефна стела на Мардук-апла-идина II, денес во *Altes Museum* во Берлин

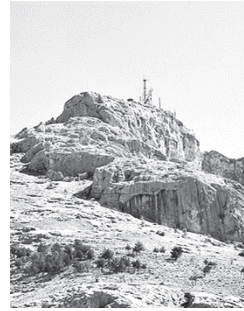
и со островот Дилмун (ден. Бахреин) во Персискиот залив; бабилонскиот претендент повторно избегал во Елам. Саргон II се судирал со Елам заради земјите источно од Тигар.

Кралствата на Фојникијците, Хебреите и Филистејците биле во постојан немир, подбодувани и од Египет; Египјаните се чувствувале загрозени, зашто Асирија им го попречувала слободниот пристап до дрвна граѓа и други производи од Сиропалестинското крајбрежје, а по поразот на фараонот Неферкаре Шабака, веќе немале сили самостојно да ја нападнат Асирија. Саргон се фали дека добивал данок дури и од египетскиот фараон; не го спомнува неговото име, но се мисли дека станува збор за Бакенранеф (Бохорис) од XXIV, т.н. Саитска династија.

Во 721 ст.е., Саргон II го освоил Шомрон, а со тоа и кралството Израел. Над 27 илјади Хебреи биле одведени во ропство. Како што спомнавме и претходно, според асирскиот обичај, таму биле населени луѓе од други краишта на кралството, кои се стопиле со преостанатите Хебреи и ја дале основата за подоцнежните Самарјани од Новиот Завет. Набргу бил освоен и градот Хамат во Сирија, како и филистејските населби Газа, Рафија и Ашдо. Втората хебрејска држава – кралството Јудеја, со престолнина во Ерусалим – имала поповолна географска положба, па останала независна уште извесно време. Во 717 ст.е., бил освоен и Кархемиш.

Во 715 ст.е. во Египет завладеала XXV, т.н. Нубиска династија. Првите владетели од династијата одржувале пријателски односи со Асирија; тие не само што не ги поддржувале бунтовниците, туку и ги враќале бегалците назад во Асирија. Во 714 ст.е. Саргон забележал голема победа над кралството Урарту, кое во тоа време било ослабено поради продорот на племето Кимерци; според Саргон, кралот Руса извршил самоубиство, или поточно, „со железен меч си го проби срцето како на прасе, и така го заврши животот“. Сепак, изгледа дека фалбата на Саргон нема реална подлога, зашто е најден натпис на кој крал по име Руса – веројатно истиот крал – ја одбележува обновата на градот Мусасир по уривањето од Асирците. Наследникот на Руса, неговиот син Аргишти II, ги продолжил непријателствата со Асирија; затоа пак Медите, Фригијците и малите кралства во југоисточна Мала Азија мирно ја поднесувале асирската превласт.

Саргон II одржувал врски и со островот Кипар – наречен „земјата Јатнана среде морето“ – а тамошните кралеви му праќале дарови. Во Ларнака, на јужниот брег на Кипар, е откриена негова стела со долг натпис. Од седумнаесет години владеење, Саргон минал петнаесет години во разни походи, за кои оставил летописи и неброени јавни нат-

Лево: освојувањето и грабежот на Мусасир, цртеж според асирски рељеф, на кого во меѓувреме му се губи трагата; десно, Русахинили, престолнината на Руса од Урарту, ден. Топрак Кале, Турција

писи. Додека бил на поход, со државните работи во престолнината управувал неговиот син Сенахериб. Тој ги примал извештаите од намесниците, месните управители, од надзорниците и шпионите, па најважните од нив му ги праќал на Саргон.

Саргон ја обновил и ја проширил старата палата на Ашурна-сирпал II во престолнината Калах, но сепак решил да изгради и нова престолнина. За тоа избрал место петнаесетина километри северно од Нинива, близу ден. Хорсабад, каде го изградил утврдениот град Дур Шарукин („тврдината на Саргон“). Во текот на цели шест години, од 712 до 707 ст.е., илјадници робови, градежници и уметници ја граделе и ја украсувале утврдената населба со монументални палати, храмови и голем зигурат. Зачувани се записи од самото градилиште, кои фрлаат светлина врз секојдневните работни задачи:

На кралот, мојот господар: твојот слуга Таб-шар-Ашур. Добро здравје на кралот, мојот господар! За работата што му беше наложена на управителот на Калах, а за која кралот, мојот господар, ми пиша: Зошто управителот на Арафа му оставил да направи половина од портата? На трети овој месец, кога почнаа да го креваат бедемот, дојдоа кај мене и ми рекоа: Дојди да ни ја поделиш работата. Отидов и ја уредив работата меѓу нив. Можеби кралот, мојот господар, сега се прашува: Зошто? [...] Со работните единици на управителот на Калах, сидот стаса до работ на портата на Кулата на народите. Со осумстотини и педесетте работни единици на управителот на Арафа, сидот стаса до работ на портата на Кулата на народите. Го одзедов овој дел од сидот од работните задачи за портата, го пресметав количеството тули за рамнотежа на портата, му дадов три четвртини на управителот на Арафа и една четвртина на управителот на Калах, уште пред да стаса до мене запечатената порака од кралот. Управителот на Калах не знаеше дека неговите задачи на бедемот одат само до работ на портата, па затоа кажа: Мојата задача е премногу голема. Сега посредувам меѓу нив и двајцата се фатија за работа.

Во кралската палата, археолозите откриле повеќе од 6000 квадратни метри ѕидни рељефи. За време на владеењето на Саргон II биле создадени повеќе уметнички дела одошто во времето на кој и да е друг асирски крал. Зачувани се и неколку негови натписи на ѕидовите на палатата, во кои тој се гордее со градот што го изградил. На еден свечен натпис е запишано:

Изградив град со трудот на жителите на земји што сум ги покорила со свои раце, кои боговите Ашур, Набу и Мардук ги натераа да се покорат пред моите нозе; тие го носеа мојот јарем во подножјето на планината Мурси, над Нинива.

На еден друг свечен натпис, поставен во чест на завршувањето на работите, стои:

На мене, Шарукин, што живеам во оваа палата, богот Ашур нека ми даде вечен живот како судбина; на моето тело – здравје, на моето срце – радост, на мојата душа – светлина.

Во палатата на Саргон имало библиотека, во која се чувале и дела од постарата бабилонска книжевност; ова навестува дека Саргон не бил само способен, туку и образуван владетел. Рељефите на палатните ѕидови се проследени со летописи на неговите освојувања, истоветни со оние што се најдени на глинените плочки и цилиндрите. На еден натпис од Калах, Саргон со поетски изрази се фали дека го обновил Вавилон, град што наводно „го затекнал полуразурнат, обраснат во трње и напаѓан од чакали“.

За жал, Дур Шарукин никогаш не бил населен. Само две години подоцна – уште пред да се доизгради подградието – градот опустел, зашто Саргон II загинал во една битка против Кимерците кај Табал. Неговите наследници Сенахериб, Есархадон и Асурбанипал претпочитале да владеат од Нинива.

Асирски *lamassu* и камени рељефи од палатата на Саргон II, музејска поставка во *Oriental Institute Museum* во Чикаго, САД

Саргон II им ја оставил на наследниците целата површина на т.н. „Плодна полумесечина“ – Персискиот залив, цела Месопотамија до Загрос, северна Сирија, Палестина и Јудеја, територија поделена на седумдесетина области. Сите поважни патни правци што ги врзувале северот, југот, истокот и западот минувале низ асирска територија. Да не биле речиси непрестајните бунтови во пограничните области, би биле исполнети сите услови за непречен и мирен стопански и културен развој. Но, бунтовите и востанијата – поттикнувани не само од Египет, туку и од Вавилонија и Елам – предизвикувале сè нови и нови асирски казнени походи, а по секој од нив Асирија сè повеќе се ширела.

- *Сенахериб*. – Како што видовме, Сенахериб (704–681 ст.е.) стекнал големо искуство во државните работи додека го заменува својот татко, кој речиси непрестајно бил на поход. За своето владеење оставил многубројни записи и летописи. Со првите четири походи ги задушил востанијата на север и северозапад; како и претходните асирски кралеви, и Сенахериб безмилосно ги казнувал бунтовниците, кои ги убивал на најсвирепи начини. Подоцна веќе не се спомнуваат никакви востанија во северните области. Кон непријателите, пак, честопати применувал различни методи. Им праќал пораки со барање да се покорат, па ако прифателе, не ги уривал населбите, ниту пак ги убивал жителите, туку само им наметнувал давачки како на вазали, или пак ги приклучувал кон Асирија. Ако одбиле да се покорат, следувале беспощадни борби и безмилосни пустошења. Како и претходните владетели, и Сенахериб посегал по масовни депортации и раселувања; во еден запис нагласува дека раселил низ Асирија 208.000 луѓе, „големи и мали, мажи и жени“ од разни градови низ Вавилонија, а дека меѓу нив имало и „непокорни Арамејци“.

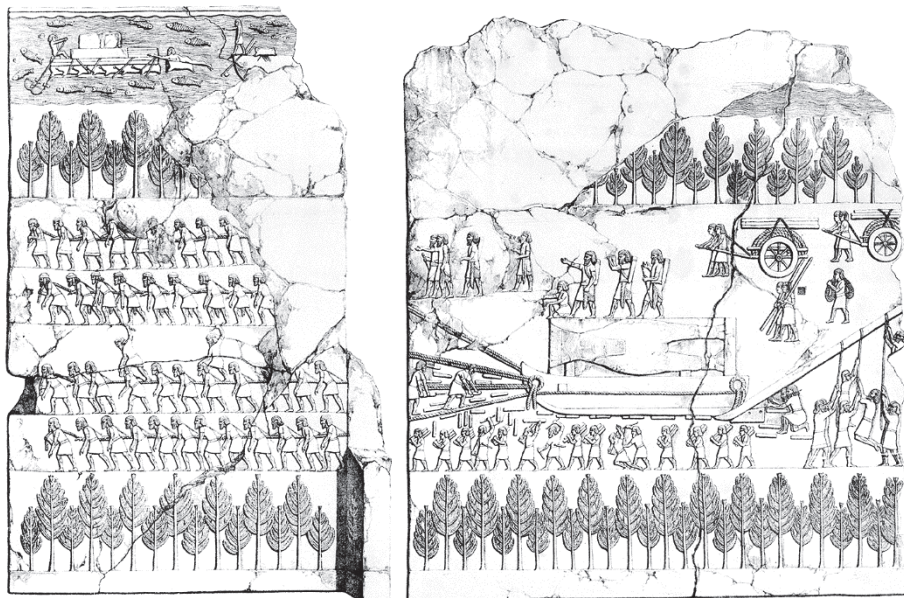
Во 700 ст.е. Сенахериб се упатил по крајбрежниот пат кон Јудеја. Најпрвин ја опсадил цврстата тврдина Лахиш; во палатата во Нинива се најдени рељефи со приказ на опсадата и освојувањето на тврдината. Откако го освоил Лахиш, Сенахериб тргнал кон Ерусалим и го опсадил градот; но, додека траела опсадата, од непознати причини ја оставил војската и се вратил во Нинива. Со асирската војска заповедал главниот воен заповедник, со титула *turtanu*. Асирците се обиделе да го наговорат јудејскиот крал Езекија да го раскине сојузот со Египет, „тој стап од скршена трска“, и дека за тоа ќе добие две илјади коњи. Кралот го одбил барањето, но морал да им даде голем откуп на Асирците за да го спаси градот. Асирските извори го набројуваат откупот, кој изнесувал

[...] триесет таланти злато, осумстотини таланти сребро, легла и столови од слонова коска, слонова кожа, дрвени сандачи, секакви скапоцени богатства, кралски ќерки, харем, музичари, мажи и жени.

Во 698 ст.е. асирската војска задушила еден бунт во Киликија; таму, со поддршка од жителите на Ингира и Тарсос, се кренал обласниот управител Кируа, кој го пресекол карванскиот пат меѓу Сирија и Анатолија – уште еден пример за економска блокада. Во науката се мисли дека ова бил и првиот оружен судир меѓу Асирци и Хелени; до тоа време се спомнува само некој Хелен кој околу 720 ст.е. се прогласил за владетел на Ашдод, а Саргон II го исфрлил од градот; нешто подоцна, во 709 ст.е., Саргон исфрлил и некои Кипарци од Тир. Сенахериб не учествувал лично во походот во Киликија, но сепак поставил победничка стела во разурнатиот град Илубру, седиштето на Куруа.

Во меѓувреме, Мардук-апла-идина уште еднаш се вратил од Елам во Вавилонија; но, Сенахериб го поразил во битка, па овој повторно избегал. Сенахериб ја прекинал персоналната унија со Вавилонија и поставил на вавилонскиот престол некој Бел-ибни; сепак, по само три години Бел-ибни бил отповикан, а престолот го добил Ашур-надин-шуми, синот на Сенахериб, зашто со него асирската власт била подобро обезбедена.

Сенахериб се подготвувал за голема војна против Елам, како и против Приморската династија на брегот на Соленото море (Персискиот залив), зашто овие две држави му го попречувале пристапот кон заливот. Фојникиските градители во Нинива и Тил Барсип му из-

Асирците опсадуваат град со помош на опсадни справи,
релеф од палатата на Сенахериб во Нинива

градиле „хетитски бродови“, кои слегувале низводно низ Тигар, а потоа низ канали се префрлале во Еуфрат и влегувале во Персискиот залив. Посадите на овие бродови биле составени од Фојникијци и Кипарци. Во 695 ст.е., Сенахериб најпосле влегол во Елам, освоил и опљачкал неколку града и се вратил во Асирија. Еламците возвратиле со противнапад, стасале дури до Бабилон и го заробиле синот на асирскиот крал. Судирот на Елам и Асирија траел повеќе години со променлива среќа. Во 691 ст.е., кај местото Халуле на Тигар, Сенахериб претрпел пораз од здружените војски на Елам и на Халдејците, на чија страна се бореле и одреди од Арамејци и Персијци. За одмазда, цел на следниот асирски поход бил Бабилон – градот што речиси сите претходни асирски владетели го чувале со голема почит. На еден натпис, Сенахериб се фали:

Удрив на градот како виор и го освоив како бура... Неговите жители, млади и стари, не добија поштеда. Градските плоштади ги наполнив со нивните тела. Кралот на Бабилон, со неговото семејство и благородниците, ги пленив и ги однесов во мојата земја... А градот и неговите куќи, темелите и ѕидовите, ги уништив, ги разурнав, ги запалив. Сидините и бедемите, храмовите и божествата, зигуратите од тула и земја, сите колку што ги имаше, ги срамнив со земјата и ги исфрлив во каналот Арахту. Низ средината на овој град ископав канали, го потопив градот и така до темел го уништив. Го уништив потемелно од Потопот. За да бидат заборавени градот, неговите храмови и боговите во деновите што доаѓаат, целосно го уништив со вода и го претворив во ледина... Откако го разурнав Бабилон, ги скршив боговите и го погубив населението со меч; за неговата почва да може да се исфрли, јас ја прекопав земјата и ја фрлив во Еуфрат и во морето. Губрето на Бабилон стаса сè до Дилмун. Дилмунците го видоа и се уплашија од Ашур, па ми ги донесоа нивните богатства, а со богатствата и нивни занаетчији...

Дури и во Асирија, уривањето на Бабилон било оценето како голем злостор, направен од крал што и дотогаш го биел глас дека е насилен и непромислен човек.

Во 687/6 ст.е., Сенахериб повторно се упатил кон Палестина, каде се разгорело востание. Откако ги задушил немирите, тргнал преку Синајската пустина кон Египет, зашто му дојавиле дека египетскиот фараон Тахарка се подготвува за поход кон исток. Но, на педесетина километри од Суец, близу Тел ел Фарама, Сенахериб на необјаснет начин го загубил најголемиот дел од војската. Асирските извори не кажуваат ништо за овој настан, а во Стариот завет се спомнува дека Асирецот го стигнала божја казна за страдањето на Ерусалим, и дека божјиот ангел убил 185 илјади асирски војници. Беросос, свештеникот во храмот на Мардук во Бабилон, во III век ст.е. пишува дека тие 185 илјади Асирци пострадале од чума или некоја слична болест, а

Херодот вели дека војската била нападна од неброени полски глумци, кои изеле сè што било направено од коноп или кожа. Како и да е, со сигурност се знае само тоа дека Сенахериб се повлекол назад во Нинива. Овој пораз, како и незаборавниот злостор во Вавилон, веројатно биле повод за немири во асирската палата; во 681 ст.е., Сенахериб бил убиен од сопствениот син, во храмот, за време на верски обред. Се раскажува дека бил „столчен со статуите на божествените заштитници“. Во една вавилонска хроника се спомнува дека еден од синовите на Сенахериб кренал бунт против таткото, а во Нинива е најдена призма на синот на Сенахериб, Есархадон, на која се опишани настаните по убиството.

Освен што војувал и уривал, Сенахериб исто така и градел, но само во Асирија. Таму донел неброени пленници за физичка работа: самиот спомнува дека меѓу нив имало Халдејци, Манајци, Мушки, Филистејци, Фојникијци од Тир и Киликијци. Од скромна населба, Нинива ја претворил во раскошна, добро утврдена престолнина, со вистински улици и палата на која ѝ немало рамна на целиот преден Исток. Во градот имало ботаничка градина и овоштарници; на Сенахериб му се припишува почетокот на одгледувањето памук во Месопотамија, и тоа од грмушки увезени од Индија. Изградил и голем аквадукт, со кој се носела свежа вода од планинските извори, како и многу храмови и јавни згради. Нема никаков сомнеж дека бил мошне суетен човек, зашто заповедал на високите карпи да се изработат негови монументални фигури, веднаш до фигурите на неговите божески заштитници.

• *Есархадон*. – Сенахериб бил наследен од неговиот помлад син Есархадон (680-669 ст.е.). Есархадон ја придобил асирската војска и излегол како победник од судирот со постарите браќа, поради кои морал да бега од Асирија уште додека владеел татко му. Се претпоставува дека главниот збор во целата работа го имала неговата мајка, кралицата Накија. За тој судир со браќата, кои ковале заговор против него, а на кои „им го сотрел семето“, Есархадон оставил долг запис исполнет со горделиви пофалби за тоа какви доблести му подариле боговите. За разлика од татко му, Есархадон постапувал мошне промислено. Целел дека треба што поскоро да го поправи татковиот грев, па веднаш почнал да го обновува Вавилон и ги истерал Халдејците, кои во меѓувреме се населиле во урнатините на градот. Сепак, Есархадон не кажува дека татко му го разурнал Вавилон, туку тоа го прикажува како гнев на богот Мардук поради кавгите, бунтовите во градот и ограбувањето на Есагила, неговиот храм. Есархадон опишува како и самиот носел градежен материјал на главата и правел тули; вели дека во изградбата учествувале сите жители на градот (веројатно оние што се спасиле од колежот на Сенахериб), дека ја добил нивната наклоност

и, најпосле, дека сè било украсено поубаво од порано. Сепак, дека работите не секогаш течеле според неговите замисли, сведочи еден запис за нерасположението на граѓаните кон власта:

На кралот, мојот господар, од твојот слуга Мар-Иштар. Нека биде здрав кралот, мојот господар! Боговите Набу и Мардук нека го благословат кралот, мојот господар! [...] Заповедникот на Бабилон можеби ќе му пише на кралот, мојот господар: Граѓаните на Бабилон фрлаа по мене со грутки глина! Но тоа е лага. Имено, на заповедниците им беше кажано да подготват бојни колесници, па тие наметнаа тешки даноци врз граѓаните на Бабилон, Борсипа и Кута и почнаа да го собираат. Граѓаните на Бабилон, сиромашни бедници кои немаат ништо, почнаа да селекаат и да се бунтуваат. По ова, заповедникот рече да се фатат некои од нив и ги обвини: Фравте грутки глина врз мојот гласник! А ѝ пиша и на сопругата на судијата Таби: Твојот сопруг нека биде под твое старателство – не смее да излегува надвор! А јас пак разбрав дека овој судија Таби ги подбодувал луѓето што се бунтуваа. Така се зборува. Кралот, мојот господар, би требало да знае.

Есархадон го обновувал Бабилон во текот на целото свое дванаесетгодишно владеење. Сепак, повторното осветување на храмот на Мардук и враќањето на статуите на божествата се случиле дури во времето на неговиот син Асурбанипал.

Откако во извесна мера ја добил наклоноста на Бабилонците, на Есархадон не му било тешко да ја одржи својата власт во цела Бабилонија. Сепак, на други места во кралството немало мир. Во Мала Азија од североисток продираше Скитите; во содејство со Кимерците – кои уште претходно се населиле низ Анатолија, Ерменија и Иран – тие ги поттикнале на бунт асирските вазали во Киликија. По многугодишни непријателства, Есархадон ги смирил со вешти преговори, па Скитите и Кимерците се упатиле кон Фригија и средна Анатолија. Задоволен што ја оддалечил опасноста од кралството, Есархадон омажил една асирска принцеза за предводникот на Скитите Бартатуа; со старите непријатели од Урарту склучил пријателство, се смирил и со Медите, а во Елам поддржал еден пријателски расположен благородник по име Уртак, кој во 675 ст.е. го презел еламскиот престол. Завладеал мир и на запад, зашто бунтовниот Сидон бил повторно покорен, жителите биле раселени, а градот му бил даден на управување на соседниот Тир.

Натписот од црн базалт, на кој Есархадон се фали со обновата на Бабилон

По сево ова, Есархадон можел да ги почне подготовките за својот главен и долго обмислуван поход – освојувањето на Египет. Според него, ваков поход бил нужен, зашто египетските фараони со децении ги подбодувале на бунт земјите под асирска власт. Откако ја минала Сирија, а потоа и градовите на Фојникија, Израел и Палестина, во 671 ст.е. асирската војска стасала до Синајската пустина, а кусо време потоа влегла и во Египет. Таму бргу го скршила отпорот на фараонот Тахарка од XXV Нубиска династија, кој морал да бега на југ. Под заповедништво на војсководецот Ша-Набу-Шу, асирските одреди лесно го освоиле Мемфис, а потоа и целата земја. Секако, во кралскиот натпис, Есархадон си ги припишува сите овие постигања на себеси:

[...] го опсадив Мемфис, кралскиот дом на Тахарка, и го освоив за половина ден со прокопи, пробои и скалила за напад. Кралицата, дворјанките, наследникот Ушанахуру и другите кралски деца, неговиот имот, коњите, неброената крупна и ситна стока, сè однесов како плен во Асирија. Ги иселив сите Етиопјани од Египет; не оставив ниту еден. Низ целата земја поставив нови месни владетели, управители, надзорници и службеници. Пропишав редовни жртвопринесувања на Ашур и на другите големи богови, мои господари, за навек. Како нивен господар, им наметнав даноци што ќе ги плаќаат секоја година, за сите времиња.

„Сите времиња“ на Есархадон потрајале само две години, зашто Тахарка се вратил во Египет, успеал да го врати Мемфис и да крене востание против Асирците во делтата на Нил. Есархадон вторпат тргнал на поход, но во 669 ст.е. починал во Харан од некоја неименувана болест.

Три години пред да почине, Есархадон го определил за наследник помладиот син Асурбанипал, а постариот Шамаш-шум-укин го поставил на престолот на Вавилонија. Ова предизвикало интриги во палатата, и малку недостасувало да се случи преврат; тоа бил и нукулецот на идната неслога меѓу браќата. Великодостојникот Адад-шумауцур му пишува на Есархадон:

Она што никогаш не било на небото, кралот, мојот господар, го направи на земјата, и тоа пред очите на сите нас. Помалиот го облече во кралска наметка и му даде да владее во Асирија; постариот го постави за крал на Вавилонија. Тоа што го направи кралот, мојот господар, со младите кралеви, не е добро за Асирија.

Во една вавилонска хроника, се спомнува дека во единаесеттата, последна година од владеењето, Есархадон погубил неколку великодостојници од палатата; ова може да се поврзе со незадоволството на дворјаните поради избраниот престолонаследник.

- *Асурбанипал*. – Асурбанипал (668~628 ст.е.) владеел мошне долго, околу четири десетлетија. За крајот на неговото владеење има

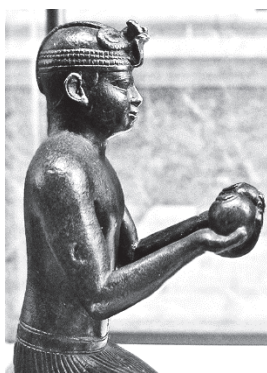
разни претпоставки, зашто нема пишани извори за тоа до кога владеел; според посредните податоци, последната година на Асурбанипал влегува во распонот од 633 до 620 ст.е. Ако се има предвид огромниот број летописи, натписи и писма на Асурбанипал од времето кога победувал на бојното поле, задушувал бунтови, ловел и градел – станува уште поизвесно дека во неговите последни години, кога завладеал ненадеен и неочекуван молк, државата се соочила со тешки неприлики.

Иако долго се подготвувал за воените предизвици на владеењето, за разлика од претходните владетели, Асурбанипал главно ги водел походите од својата престолнина, а на бојното поле го застапувале неговите војсководители. За ова сведочи и еден запис, во кој кралот тврди дека така му заповедала божицата Иштар:

Еден прислужник на храмот легна и сони сон. Оеднаш се разбуди и вака ме извести за ова: Влезе Иштар од Арбела. Од десната и од левата страна ѝ висеа тулци за стрели, во едната рака држеше лак, а во другата остар меч подготвен за битка. Ти, Асурбанипал, стоеше пред неа додека зборуваше со тебе како вистинска мајка. Иштар, највозвишената меѓу боговите, те упати вака: Подготвен си за борба. Каде и да посакам да одам, тргнувам. А ти ѝ кажа: Каде и да одиш, јас ќе одам со тебе. Но Господарката ти одговори: Остани тука, каде што ти е местото! Јади леб, пиј сусамово вино, подготвувај радосна музика, слави го моето божество, додека јас да ја завршам оваа работа, за да ти се остварат целите! Твоето лице нема да е бледо, твоите нозе нема да снеможат, твојата снага нема да се предаде во битка! Потоа те зема во прегратка и ти го заштити целото тело. На нејзиното лице гореше оган; со здивен гнев тргна напред.

Настрана од божицата, на бојното поле сè уште се спомнува *turtanu* Ша-Набу-Шу, кој бил врховен воен заповедник и во времето на Есархадон. Првиот поход, во 667 ст.е., бил насочен против Египет, а со него требало да се запре противнападот на Тахарка. Походот бил успешен и Тахарка повторно се повлекол кон југ, во египетска Теба; откако Асирците ја освоиле и Теба, Тахарка се засолнил во Нубија.

За да ја зацврсти асирската власт во непријателската земја, чии вера, јазик и обичаи им биле сосем туѓи на Асирците, за намесници, управители и службеници во секоја област биле поставени луѓето што ги одбрал уште Есархадон, а немале удел во востанието. Асурбанипал настојувал да ги собере околу себе домашните благородници, кои требало да соработуваат во управувата, но во исто време оставил уште посилен воени постави и наметнал уште поголеми давачки од порано. Сите водачи на востанието биле однесени во Нинива и погубени, освен еден – Нехо од Саис, кој успеал да ги убеди Асирците во својата верност па, како што се раскажува на еден натпис, го вратиле во Саис облечен во блескотна облека.

Тахарка од Куш и Египет му нуди грниња со вино на богот-сокол Хемен

Тахарка се обидел да крене ново востание, но Асирците успеале да ги фатат неговите гласници, кои носеле пораки до некои месни владетели што учествувале во подготовките. По смртта на Тахарка, ново востание против Асирија повел неговиот зет или внук Танут-Амун. Тој ја ослободил земјата, вклучително и градот Мемфис, но кога му дојавиле дека доаѓа голема асирска војска, избегал во Теба. Асирците и по вторпат ја освоиле и ја опљачкале Теба, која веќе никогаш целосно не се опоравила. За ова асирско злодело се расчуло низ целиот Исток; го спомнува дури и библискиот пророк Наум, покрај други злодела што Асирците им ги направиле на разни народи. Асирците останале во

Египет сè до 655 ст.е., кога фараонот Псаметих, синот на Нехо од Саис, им откажал послушност и кренал востание во делтата на Нил. Псаметих не само што успеал да ги исфрли Асирците од Египет, туку ги гонел сè до градот Ашдог во Палестина, а на помош му дошла и лидиска војска. Асирските извори молчат за овој пораз, но затоа е спомнат кај хеленскиот историограф Херодот.

Се чини дека овојпат Асирците немале сили, ниту пак воља за противнапад врз далечниот и осиромашен Египет, зашто биле зафатени со борби против Еламците. Имено, Асурбанипал им дал засолниште на роднините на убиениот еламски крал Уртак, а новиот крал Темти-Хумбан, кој учествувал во заговорот, барал да му се предадат бегалците. Според зачуваната преписка, Асурбанипал го одбил барањето, и во 654 ст.е. асирската војска најпосле го започнала нападот врз Елам. Започнала голема битка на брегот на реката Улај, во која Еламците биле поразени; Темти-Хумбан бил убиен, а неговата глава била однесена во Нинива. Асурбанипал се фали:

Ги урнав бесните диви бикови што стоеја на портите; храмовите на Елам ги разурнав до темел и престанаа да постојат. Ги набројував нивните богови и божици како немоќни духови. Во нивните скриени лагови, каде не оди ниту еден тугинец, чии граници не се минуваат, моите борбени чети се пробија, ги освоија скришните места и ги изгореа во пламен. Гробниците на нивните стари и нови кралеви, кои немаа страв од Ашур и Иштар, господарите мои, кои правеа да треперат моите краалски претходници, јас ги опустошив, ги уништив, ги извадив на сонце; нивните коски ги однесов во Асирија. Им донесов немир на нивните духови. Ги оставив без понади во храна и вода. За месец и дваесет и пет дена, ја опустошив земјата Еламска. Сол и трње посеав над нив.

На прочуените рељефи од палатата на Асурбанипал е претставен целиот тек на борбата против Еламците, смртта на Темти-Хумбан и неговата глава како виси на крошната на едно дрво, додека Асурбанипал се одмора на високо легло заедно со кралицата Либали-шарат и нејзините слугинки. На престолот на Елам, Асирците го поставиле својот послушник Хумбан-Никаш, роднина на убиениот крал; со тоа, Елам извесно време останал мирен.

Во 652 ст.е. се побунил Шамаш-шум-укин, постариот брат на Асурбанипал, кој формално владеел во Бабилонија. Асурбанипал се однесувал кон него како кон вазал: му ја ограничил територијата до Сипар, му ги одзел старите сумерски центри и приморските области кои останале самостојни и дејствувал низ Бабилонија онака како што сакал. Шамаш-шум-укин ги затворил градските порти на Бабилон, Борсипа и Сипар за Асирците. Му се придружиле речиси сите земји што пострадале од асирското оружје: фојникиските и филистејските градови, Јудеја, номадите од Сириската пустина, Халдејците од Приморјето, дури и Хумбан-Никаш од Елам, кој се одметнал од своите заштитници. Асурбанипал бргу го открил заговорот и почнал војна против Бабилонија. По три години отпор, во 648 ст.е. Шамаш-шум-укин сфатил дека нема излез, па ја запалил палатата во Бабилон и самиот изгорел во неа.

Откако завршиле немирите, Асурбанипал им пратил впечатлив проглас на Бабилонците:

Проглас на кралот, до народот на Бабилонија. Добро сум. Срцето нека ви се радува. Ви пишувам поради бесмислиците што ви ги раскажуваше мојот дволичен брат. Слушнав што ви зборувал. Сето тоа е само ветер. Не верувајте му. Се колнам во Ашур и Мардук, моите богови, дека неговите зборови се срамни, сето она што го зборувал против мене. Во срцето ценам и со уста ви велам дека е нечесно кога ви кажува дека сакал да го крене угледот на Бабилонија, и дека тој што го сака Асурбанипал треба да се срами. Но јас нема да трошам време на тоа. Сега поскоро ми се на срце вашето братство со Асирците и повластиците што ви ги утврдил. Ни за миг не слушајте ги неговите лаги; не фрлајте кал врз вашето добро име, кое сè уште не е извалкано пред мене и пред светот; не грешете пред божествата. Сега има и нешто друго, за кое знам дека размислувате вака: „Сега, зашто кренавме бунт против него, ќе ни ги зголеми даноците.“ Нема даноци. Вистинското име е „принесување дарови“, но зашто застанавте до мојот непријател, затоа ви се чини дека ви наметнувам даноци и дека ја

Разурнувањето на Суса, детал од рељефот во Нинива

прекршувам заклетвата пред боговите. Мислете што ќе правите; јас ви пишав да внимавате да не се извалкате. На ова писмо сакам да видам итен одговор.

Околу една година Асурбанипал владеел и со Вавилонија, а потоа за крал-намесник поставил еден халдејски благородник по име Кандалану. Војската на Асурбанипал крваво се пресметала со другите бунтовници, особено со номадите од Сириската пустина и со Еламците. Еламската престолнина Суса била опљачкана и опустошена, бил урнат и зигуратот, а жителите биле раселени на сите страни. Ова може да се смета за своевидна „одмазда во име на предците“, зашто Асириците вратиле во Вавилон многу драгоцености што Еламците претходно ги опљачкале во Месопотамија и ги имале однесено во Суса.

Прочуените сцени со кралски лов на лавови од палатата во Нинива; денес во Британскиот Музеј во Лондон

Асурбанипал се нарекол „господар на светот“; навистина, во негово време Асирија била најголема во својата историја и се протегала од Елам до Египет. Египет бил загубен бргу, но таму било опљачкано огромно богатство, кое потоа било пренесено во Нинива. Сепак, големото кралство уште во тоа време ги носело во себе сите особености што ќе го предизвикаат неговиот пад. Сите покорени земји – а над сите Вавилонија и Елам – биле разурнати и стопански опустошени. Покорените народи биле постојано подготвени за бунт, а зависните кралеви не заслужувале доверба. Војската била исцрпена од непрестајните војни и сè помалку способна да ги чува огромните граници. Асирското кралство почнало да се смалува. Најпрвин биле загубени земјите на запад од Мртвото море, на север од Таврос и на исток од Загрос, што значи дека биле пресечени и трговските патни правци. Веќе кон крајот на владеењето на Асурбанипал, владеело сè посилено

безредие; дури, се претпоставува дека кралот ги минал последните години во Харан, каде имало асирска тврдина. Според кусите записи од последните години на владеењето, се добива впечаток дека Медите и Скитите непречено крстосувале низ асирска територија. Без приливи

од воен плен, без давачки и трговија, асирското стопанство било уништено.

Поради крвавите пресметки со бунтовниците, уривањето на Теба, плачкањето на Египет, уривањето и плачкањето на Елам и безобсирната пресметка со сопствениот брат, Асурбанипал е обележан како еден од најсуровите кралеви не само во историјата на Асирија, туку и во историјата на Стариот век. Необично е тоа, што истовремено им бил мошне посветен на научните сознанија и многу ги сакал книжевноста и уметноста, кои во негово време го достигнале својот врв. Токму поради оваа преданост на Асурбанипал денес располагаме со оригинали или со преписи на огромен број сумерски и акадски текстови, кои инаку ќе беа загубени во неповрат; имено, кралот заповедал да се соберат сите стари клинописни плочки низ Месопотамија и да се направат копии за неговата библиотека во Нинива, која со најдените триесетина илјади плочки е вистинска ризница на пишаниот збор од цела Месопотамија.

Колку бргу паѓала и колку незадржливо се распаѓала асирската држава сведочи и тоа што не знаеме ниту кога точно починал Асурбанипал, ниту пак кој и кога го наследил. Според некои нејасни записи, прв го наследил неговиот постар син, Ашур-етел-илани (~627–~623 ст.е.), а по него и помладиот, Син-шару-ишкун (~623–612 ст.е.), двајцата неспособни и немоќни да ја запрат пропаста. Најтешките напади доаѓале од Медија и од Бабионија. Во 626 ст.е., празниот престол на Бабионија го присвоил управителот на областите долж Персискиот залив, Халдеецот Набополасар, кој ги исфрлил Асирците од Бабионија. Набополасар склучил сојуз со Медите, предводени од Кијаксар (перс. *Uvaxštra*), кои во меѓувреме основале кралство со престолнина во Екбатана. Во 614 ст.е. Медите го освоиле и го разурнале Ашур; во 612 ст.е., заедно со Бабионците, влегле во Нинива, а потоа и во Калах и во другите асирски утврдувања. Кралот Син-шару-ишкун бил убиен во Нинива, а за крал на Асирија во Харан се прогласил неговиот заповедник Син-шуму-лишир, кој уште од 627 ст.е. водел бунт против кралот. Работите се толку нејасни, што не се знае дали овој Син-шуму-лишир е обичен узурпатор, или пак станува збор за најмалиот син на Асурбанипал и брат на Син-шару-ишкун, кој според една напоредна традиција го зел престолот под кралско име Ашур-Убалит II. На чело на малубројна асирска војска и мали помошни одреди од Египет, Ашур-Убалит II се обидел да го одбрани градот Харан, но залудно. Во 609 ст.е., Медите и Бабионците го освоиле последното асирско упориште, а не знаеме што се случило со последниот крал на Асирија. Дел од асирското население бил погубен, а дел раселен. Градовите, палатите и храмовите биле срамнети со земја, а кралските гробници биле опљачкани или уништени.

Неславниот крај на асирското кралство е опишан во еден запис на Набополасар:

Ја уништив земјата асирска. Ја претворив таа непријателска земја во куп урнатини. Асирците, кои од дамнина владеа над сите други и со својата тешка стега им чинеа неправди на сите народи на земјата, јас ги изгонив од Акад и го отфрлив нивниот јарем.

А на кој начин одекнала веста за пропаста на Асирија кај народите што долго страдале од Асирците, најдобро сведочат стиховите од Книгата на пророкот Наум:

Спијат твоите пастири, царе асирски, почиваат твоите големци; твојот народ се распрснал по горите, и нема кој да ги прибере. Нема лек за твојата рана, лута е раната твоја. Сите, што ќе чујат за тебе, ќе ракоплескаат, зашто врз кого ли не си ја протегнал твојата постојана злоба.

ДРЖАВНОТО УРЕДУВАЊЕ И ОПШТЕСТВЕНО - ЕКОНОМСКИТЕ ПРИЛИКИ ВО АСИРИЈА

Изучувањето на Асирија како силна теократска и освојувачка држава го наметнува прашањето за општествените и економските темели на ова огромно кралство; во еден миг, тоа се протегало од Иран до Египет, а во следниот веќе се распаднало толку брзо и толку целосно, што би можело да се помисли дека оваа територија никогаш не била обединета под цврста власт. За да одговориме ова прашање, треба да разгледаме на кој начин се спроведувала власта во оваа држава на апсолутни владетели, кои ги држеле в рака судбините на стотици илјади покорени луѓе – безмилосно ги убивале, ги раселувале или преселувале, ги користеле како војници или робови и ги пљачкале богатствата на нивната земја, трагајќи по суровини што во Асирија ги немало. Се чини дека основен стремеж на асирските владетели било освојувањето на „четирите страни на светот“. За старите Сумерци, кралувањето над четирите страни на светот било космолошки поим врзан за божествата Ану, Енлил и Уту; кај Асирците, поимот веќе добил политичко значење, па во согласност со тоа, господари на четирите страни на светот биле асирските кралеви. Тие ги следеле своите акадски претходници и во нешто друго – не им требале свештеници за да ги поврзат жителите на земјата со оние на небото, зашто ценеле дека самите се единствени посредници меѓу двата света. Затоа свештенството во Асирија немало ниту повластена економска положба, ниту какво и да е политичко влијание во државата.

Асирските кралеви мирувале само кога владеела рамнотежа на силите со едно или повеќе други кралства; ова повремено се случувало со хетитското или со бабилонското кралство, па меѓу државите се склучувале и спогодби. Сепак, сите знаеле дека мирот е привремен, зашто сите истовремено ја преценувале својата сила и ја чекале првата прилика за војување.

- *Кралувањето и кралската власт*. – Немало никаква суштинска разлика меѓу старите сумерски владетели (*ensi* и *lugal*) и асирскиот крал (*šarru*). Разликата се состоела во големината на државата, а не во карактерот на власта; ова може да се следи од сумерскиот владетел Лугалагиси, „кралот на земјите“, до сите месопотамски владетели кои се нарекувале „крал на четирите страни на светот“. И едните, и другите владееле како „застапници“ (*iššaku*), „надзорници“ (*šakanaku*) или „свештеници“ (*šangu*) – поставени секој од својот врховен бог како негови одбрани луѓе на земјата, а не како божји синови, каков што бил случајот во Египет. Само некои владетели од династијата Саргониди или од Третата урска династија, како и неколку владетели на Исин и Ларса, во своите записи спомнуваат дека добиле божеска сила. И сумерските, и асирските владетели преземале потфати во име и по налог на нивното божество; оваа теократска идеологија им погодувала за да го држат населението во страв од божја казна и за да го принудат на покорност, плаќање данок, неплатена работа и војување. Сепак, со време, асирските владетели стекнале поголема воена и економска моќ од сумерските, акадските и бабилонските кралеви, што се одразило и врз развојот на асирското кралство.

Во Асирија имало посложени општествени односи, па затоа и начинот на кој се спроведувала кралската власт значително се разликувал од другите староисточни кралства. По правило, асирскиот крал ја спроведувал власта преку собранието, централната администрација и градските совети; ова би требало да оддава слика на некакво демократско владеење, особено зашто понекогаш се спомнува дека кралот објавил одлука пред сите жители, или пред претставниците на сите области. Но, најмногубројни во собранието биле највисоките благородници (*mar banuti*) и намесниците и месните управители (*šaknu, bel pahati*), кои најчесто биле членови или роднини на кралското семејство. Истото важело и за раководителите на централната администрација. Во градските совети веројатно влегувале и претставници на пониските благородници, како и на имотните граѓани (трговците и обласните воени заповедници), но градскиот совет на престолнината повторно му припаѓал на највисокиот слој.

Централната управа – еден вид врховен совет во рамките на собранието – се состоела од главниот заповедник на војската (*turtanu*),

главниот пехарник (*rabšakeh*), главниот интендант (*abarakku*), надзорникот на палатата (*nagir ekali*), високиот советник на палатата (*sukalu*), како и месниот управител на областа во која се наоѓала престолнината (*šaknu*). Понекогаш се спомнува и *sartenu*, кој веројатно бил врховен судија. Сите тие биле и еден вид министри, помошници на кралот, на кои им се доверувале разни должности во централната администрација. Високите административни управители се бирале на триесет години, колку што се сметало дека трае векот од зрелоста до смртта.

Градските совети (*karum*) имале помали или поголеми права, што зависело од моќта и волјата на самиот крал. Во многу трговски записи се спомнуваат одлуки и одредби на градскиот совет, или пак се спомнуваат „одлуки на градот“ (*alum*). Собирањето такси и царини, наплатата на казните за прекршоци и давањето извозни дозволи се одвивало во *bit alim*, градската куќа, во која најверојатно се чувал и „печатот на градот“. На чело на градската куќа се наоѓал службеник, дел од групата великодостојници со чие име се одбележувала годината (*limu*). Асирците ги бележеле годините така што на годината кога кралот стапил на власт ѝ го давале неговото име, во текот на следните пет години следувале имињата на петте најважни великодостојници од врховниот совет, а потоа и имињата на обласните управители. Како управители се јавуваат и жени (*šakintu*), но само од потесното кралско семејство.

По правило, за важните одлуки кралот морал да обезбеди согласност од врховниот совет. Но, зачуваните документи сведочат дека сите овие тела, од собранието до градските совети, главно ја извршувале волјата на кралот, а кралот бил и главен судски надзорник (*waklum*) во сите важни спорови. Не знаеме како се бирале и како се пополнувале сите овие државни тела.

Почнувајќи од Тиглат-Пилесер III, асирските кралеви им оставале прилично голема слобода во управувањето на претставниците на кралската власт, но во исто време им наметнувале и строги обврски во врска со наплатата на даноците и придонесите, како и обезбедувањето робови и војска. Со голема мрежа од надзорници, но и шпиони, било оневозможено секако јакнење на месните управители вон нивните територии и над надлежностите што им биле дадени – со што, всушност, била ограничена моќта на високото благородништво. Оваа моќ раснела само кога се намалувал авторитетот на одредени кралеви, на пример, за време на тројцата наследници на Адад-Нирари III (781-746 ст.е.). Зачувани се многу писма и заповеди што асирските кралеви им ги праќале на намесниците и управителите, како и одговорите и извештаите што ги примале од нив. Извештаите обично почнувале со зборовите:

„На кралот, мојот господар, твојот слуга [име]. Нека му биде добро на кралот, мојот господар. Се е добро во земјата на Ашур. Добри се храмовите, добри се утврдените градови. Срцето на кралот, мојот господар, може да биде мошне задоволно.“

Потоа следел текстот на извештајот, кој обично немал врска ниту со храмовите, ниту со утврдените градови. Додека извршувале државни служби, великодостојниците добивале големи имоти, дел од даноците и дел од воениот плен, а поседувале и свој личен имот. Секое противење на војата на кралот значело и губење на повластиците. Во палатните архиви се зачувани многу писма во кои благородниците се обвинуваат, се поткажуваат меѓу себе и се вовлекуваат кај кралот.

Голема важност ѝ се давала на заклетвата на верност, која му се полагала лично на кралот. Оваа заклетва се полагала по точно утврден редослед: најпрвин браќата на кралот, па другите членови на неговото семејство, по нив – високите службеници во палатата, обласните управители, припадниците на телесната стража, потоа воените заповедници, пониските службеници, вршителите на разни дејности и занаети – писарите, лекарите, бајачите и пророците, а најпосле и „народот од земјата на Ашур“. Овој редослед и текстовите на заклетвите даваат одлична слика за општествените скалила во Асирија, како и за разните општествените слоеви на секое поединечно скалило и за нивната зависност од кралот.

Приказ на асирски писари; едниот запишува на асирски, на плочка, а другиот на арамејски, на парче пергамент или обична кожа

Обредот на устоличување на асирските кралеви имал извесни особености во споредба со другите месопотамски владетели. При влегувањето во храмот на богот Ашур, каде се одвивало устоличувањето, новиот крал извикувал „Ашур е крал!“. Првосвештеникот ја ставал кралската дијадема на главата на кралот и кажувал благослов: „Ашур и Нинлил, господарите на оваа дијадема, нека те устоличат за едно столетие. Твојата нога нека стои цврсто во храмот, а твојата рака врз Ашур, твојот бог. Твоето владеење и владеењето на твоите синови нека биде постојано пред Ашур, твојот бог.“ Потоа првосвештеникот ја изговарал божјата заповед: „Со твојот праведен жезол прошири ја земјата твоја“. Почнувајќи од XIV век ст.е., веројатно од времето на Ашур-Убалит I (1362-1330 ст.е.), асирските владетели ја носеле и титулата „оној што ги шири границите“. Таква титула им била дадена само на уште неколку еламски владетели. Тиглат-Пилесер I (1115-1077 ст.е.) спомнува во своите летописи:

Ашур и големите богови, оние што го воскреснаа моето кралство, оние што ми дадоа удел во силата и владеењето, ми заповедаа да ги проширам границите на нивната земја. Границите ги проширих со свети војни и ја исполних божјата заповед што ми беше дадена кога седнав на престолот.

Ашурнасирпал II (883-858 ст.е.) ја разработува оваа заповед и додава дека треба „да загосподари, да подјарми и да управува други земји“. Поставајќи ја оваа обврска над сите други обврски на кралот, асирските кралеви нашле и целосно религиско оправдување за своите освојувачки походи.

Во Асирија, титулата „крал“ (*šar, šaru*), напоредно со другите титули на асирските владетели, се јавува дури од времето на Шамши-Адад I (1814-1782 ст.е.), и тоа во облик „крал на светот“ (*šar kišati*), а титулата „крал на Асирија“ (*šaru māt Ašur*) првпат се спомнува во времето на Ериба-Адад I (1392-1366 ст.е.), по неговата победа над кралството Митани.

Саргон II, со стап во раката, разговара со синот-престолонаследник Сенахериб

Асирските владетели особено внимавале да обезбедат наследник по сопствен избор – особено ако имале повеќе синови – и да не им ја препуштаат таа одлука на „боговите“, поточно на асирското високо благородништво и собранието. Важна улога во одредувањето кој син ќе го наследи престолот имала и кралицата, а околу неа можела да се собере и група високи благородници со сопствени интереси. Токму прашањето за наследувањето на престолот честопати предизвикувало не само интриги, туку и крвави заговори и вистински бунтови кои понекогаш зафаќале и по неколку градови, дури и целата земја, а можеле да завршат и со убиство на кралот. Овие бунтови биле не само одраз на соперништвото меѓу синовите

на кралот и нивните луѓе, туку и плод на општествените судири во Асирија – главно на судирите меѓу високото и пониското благородништво. Во време на силни и самоволни владетели, високите благородници ценеле дека им се одземени најголемите повластици, а ситното благородништво, поддржано од поимотните слободни граѓани, крвало бунтови и против владетелот, и против високите благородници. Нема податоци за некаков општоасирски бунт против кралот или администрацијата; затоа пак редовно се крвале востанија во освоените земји, во кои асирската власт значела неограничено искористување и економска пропаст.

Уште додека бил жив, кралот си одредувал наследник кој потоа се селел во посебна палата, наречена „куќа на наследството“ (*bit reduti*), каде се подготвувал за идните воени и административни должности. Зачуван е записот во кој Асурбанипал опишува како се подготвувал за кралската власт:

Ги научив вештините од учителот Адапа. Бев одличен и мошне вреден. Добивав упатства од собирот на учителите. Со помош на масло, го изучував небото со умни учители по претсказанија; решавав тешки и нејасни задачи со делење и множење; читав дела на сумерски и акадски јазик, кои тешко се совладуваат, и уживав во читањето од камени плочи што потекнуваа од пред Потопот. [...] Еве што правев секој ден. Се качував на коњот, уживав во јавање, одев во ловечката куќа. Земав лак, истрелував стрела, знак на мојата способност. Фрлав тешки копја како да се стапови. Држев узди како вистински колар, тркалата се вртеа правилно. Учев да се борам со штитови *аритшу* и *кабабу* како добро вооружен стрелец. Сакав да ги надминам сите мои учители. Напоредно, учев кралско однесување, да чекорам како крал. Стоев пред кралот, мојот родител, и им давав заповеди на благородниците. Без моја согласност не беше именуван ниту еден управител; во мое отсуство не беше поставен ниту еден заповедник.

За тоа, пак, како се одвивал чинот на избор на престолонаследник, Асурбанипал запишал:

Есархадон, мојот татко, ги собра жителите на Асирија голема и мала, од Горното до Долното море. За да ме почитуваат како престолонаследник, а подоцна и како крал на земјата Асирија, побара од нив да се заколнаат пред боговите. [...] Влегов во куќата на наследството, местото за советување и одлучување. По заповед на Ашур, таткото на боговите, Мардук, господарот на боговите, ме крена над другите кралски синови и го објави моето име како кралско. Додека влегував во палатата, целата војска се радуваше и беше исполнета со задоволство. Благородниците беа задоволни, а воените заповедници внимателно ги слушаа заповедите од моите усни.

Но, како што видовме и погоре, токму изборот на помладиот син Асурбанипал предизвикал незадоволство кај дел од високите благородници, зашто се очекувало на тоа место да дојде постариот син Шамаш-шум-укин, кој бил именуван за крал на Бабионија и пратен далеку од кралската палата; најпосле, тоа го чинело и живот. По смртта на кралот, престолонаследникот се устоличувал во градот Ашур, дури и кога не бил престолнина на кралството. Новиот крал седнувал на подвижен престол и се носел во светилиштето на богот Ашур за да падне пред статуата на богот. Дури тогаш првосвештеникот го извршувал вообичаениот обред на устоличување.

За асирските кралеви знаеме повеќе одошто за другите старористочни владетели, зашто самите се погрижиле да ни остават огромен

број записи и споменици. Додека ги гледаме од толкаво временско растојание, а ги оценуваме според тоа како ги составувале летописите, какви палати граделе, како војувале и како се претставиле на рељефите и статуите – сите асирски кралеви изгледаат еднакви до безличност. Сепак, ако навлеземе малку подлабоко во она што ни го соопштуваат надвор од традиционалната пропагандна рамка, а особено ако ја запознаеме содржината на нивните писма и лични пораки, ќе сфатиме дека секој од нив на свој начин бил повеќе или помалку способен државник, божји претставник, освојувач и одмазник, градител и љубител на мудроста, похрабар или пострашлив ловец, секој со поинаква владетелска и семејна судбина, со поинакви лични одлики и наклоности. Секој бил крволочен на поинаков начин, и мирољубив на поинаков начин. Токму затоа асирските кралеви се непресушен извор за историографски теми.

Асирски војници, облечени во традиционалната облека на своите народи

ле од планинските области на Иран и од Арамејците, камилари – од номадите во Сириската и Арабиската пустина, а пешаци – од Сирија, Фојникија и Израел. Во времето кога биле обврзани да одат во војна, асирските граѓани можеле да пратат некого од своите робови како замена.

По правило, војската ја предводел лично кралот. Во суштина, воените походи ги замислувале и ги подготвувале високите воени заповедници, но нивните заслуги се спомнуваат мошне ретко; речиси секогаш се раскажува за победите на кралот. Според зачуваните летописи, кралот секогаш ги водел воените походи и лично учествувал во борбите, но вистината несомнено била поинаква. Со сигурност се знае за само двајца асирски владетели кои загинале во војна – Саргон II близу новохетитското кралство Табал, во војна против Кимерците, и Ашур-надин-апли (1207-1203 ст.е.) додека војувал против Бабилон.

• *Асирската војска.* – Главно оружје на кралската власт во Асирија била војската, особено постојаната војска што ја создал Тиглат-Пилесер III. Претходно спомнавме дека пред него имало воени стражи само во градовите и тврдините, а војската за походи се собирала од редовите на асирското население. Се покажало дека е покорисно луѓето да се остават да ја обработуваат земјата и да одгледуваат стока, а воската да се собира од освоените области, каде бројот на наемници бил неисцрпен, а загубата во луѓе лесно можела да се надомести. Војската била одлично извежбана, строго дисциплинирана и опремена подобро од секоја друга староисточна војска. Коњаници се собира-

Енлил-кудури-усур (1187-1183 ст.е.), инаку не многу значаен владетел, паднал во двобој против бабилонскиот крал Адад-шума-усур, но во таа прилика загинал и неговиот соперник. Познато е и тоа, дека Асурбанипал главно престојувал во својата престолнина и издавал заповеди за немилосрдните потфати на својата војска – на пример, за пустошењето на Елам или за уривањето на Теба – но, иако наводно се подготвувал и ја изучувал воената вештина, самиот не учествувал во овие походи. Можеби тоа не го правел од страшливост, туку ценел дека е поважно да го надгледува огромниот потфат на собирање, препишување и преведување на старите месопотамски текстови во својата библиотека во Нинива.

Не ги знаеме со сигурност скалилата на заповедништво во асирската војска. Зад врховниот заповедник и кралскиот пехарник следувале заповедниците „на седумдесетина“ и „на педесетина“; имало неколку чинови за заповедниците на коњаницата, а кралската телесна стража, „мечоносците“ и уште некои единици имале засебни заповедници. Во време на мир, високите воени заповедници имале и цивилни функции во кралската администрација.

Пешаците се делеле на лесни и тешки. Лесно вооружените пешаци имале лак и стрели, меч, нож, боздоган или чатал, а носеле кратка туника без заштита за главата. Тешко вооружените пешаци имале копја и штитови со различен облик и големина, а на главата имале шлем со перјаница. Коњаниците немале седла, а биле вооружени со стрели и копја. Борците на бојни колесници се сметале за посебен род на војската; колесниците имале по две тркала, на нив стоеле тројца или четворица војници, а ги влечеле по два или три коњи. За минува-

Асирската војска го минува Еуфрат; некои војници пливаат, а други товарат две колесници врз пловило. Релјеф од Калах, денес во Британскиот Музеј.

ње реки се користеле понтонски мостови и пловила обложени со битумен, чиј облик, во вид на т.н. куфа, се зачувал во Месопотамија до денешно време. Во текстовите од времето на Ашурнасерпал II се спомнува дека кралот градел бродови за префрлање војска преку Еуфрат, а од времето на Сенахериб се спомнуваат и бродови што се користеле за воени потфати во Персискиот залив: се вели дека станува збор за „хетитски“ бродови, градени во Нинива и Тил Барсип. Во времето на Тиглат-Пилесер I се користеле и фојникиски бродови во Средоземното море.

Асирците имале одлични опсадни справи и применувале вешти опсадни методи. Ги обиколувале непријателските градови со високи насипи од земја или со широки канали со вода, со цел никој да не може да излезе од градот; граделе земјени рампи до врвот на непријателскиот бедем; ги поткопувале градските бедеми; кревале опсадни кули, ги пробивале градските порти со големи овни од дрво, користеле оклопни колесници за напад одблизу, како и скалила за качување на ѕидините. Од сето ова се зачувани детални прикази на ликовните споменици.

• *Ойшшестивенише слоеви.* – Освен благородништвото – *mar bapniti* – чии права, повластици и внатрешни судири веќе ги спомнавме, во Асирија имало и слој од побогати граѓани со различни занимања – трговци, занаетчии, лекари, писари, сите подредени во различни еснафи. Овие граѓани често живееле во посебни делови од градовите, а некои од нив престојувале во палатата или во храмовните комплекси. Најугледните учествувале и во градската управа. Поимот *awilu*, кој често се среќава во асирските текстови, некогаш означува благородник, а некогаш само човек, жител или слободен граѓанин. Во слободното граѓанство се вбројувале и посиромашните граѓани без повластици, *ditu miškenuti*, чие име потсетува на бабилонските *miškenni* од времето на Хамураби. Уште понизок слој биле *hurši* – селаните и војниците; под нив биле *ikaru* и *nikaribu* – земјоделците и градинарите; а најдолу биле робовите, наречени *urdum* (бабилонските *wardum*).

Во текстовите има и други слични поими, но нивното значење сè уште не ни е сосем јасно. На пример, мошне често се среќава поимот *niše*, со кој еднаш се означуваат робови, а другпат – слободни луѓе што работат на имотот на некој благородник или богат граѓанин; со истиот поим некогаш се означуваат и припадниците на полуномадските групи на асирска територија. Во еден текст на Саргон II, така се нарекуваат жителите на градот Ашур, но не знаеме дали се мисли на најширокиот слој сиромашни граѓани.

Во Асирија било сосем вообичаено ропството за долг. Заемите – најчесто во жито, за време на неродни години – се давале со мошне

големи камати, кои оделе и до 50%; сиромашните најчесто не успевале да го вратат долгот, па некој член од нивното семејство одел во привремено ропство кај доверителот, или пак должникот му го продавал на доверителот своето дете. За машко дете се добивало и по 30 шекели сребро, но во тешки времиња цените обично паѓале. Робовите се купувале, се разменувале и се наследувале како и секоја друга стока или имот, но сепак имале основна правна заштита. Во зависност од вољата на господарот, некои робови можеле да работат занает за своја сметка, па ако биле доволно вешти можеле да стекнат сопствен имот, да ги продаваат своите изработки за житарки или метал, дури и да држат сопствени робови-помошници. Можеле да се женат, а робинките смееле да се мажат и за слободни граѓани. Голем дел од робовите всушност биле воени пленници заробени во поход, што значи дека во нивната земја можеле да му припаѓаат и на повисокиот слој, да бидат писмени и посветени во уметностите и занаетите.

Робовите што биле стекнати во војна најчесто останувале во посед на кралот и се користеле за јавни работи; дел им се давал на благородниците, а слободните граѓани, занаетчиите и селаните можеле да имаат само по неколку. Во текстовите се спомнуваат најмногу по осум робови како имот на обичните граѓани. Земјата на слободните луѓе или на благородниците обично се продавала заедно со „душите“ (*napšati*), т.е. со робовите што ја обработувале.

РЕЛИГИЈАТА НА АСИРЦИТЕ

По својата природа, асирската цивилизација била спој на сумерско-акадската цивилизација, аморитските племенски традиции и одбрани особености на други народи, со кои Асирците доаѓале во допир; одразот на тој синкретизам, кој се менувал во текот на асирската историја, јасно се гледа и во религијата.

Кога навлегле во Месопотамија, аморитските претци на Асирците затекнале развиени населби, создадени во текот на долгиот растеж на протоисториските култури до единствена сумерско-акадска цивилизација. Асирците ги презеле одликите на оваа цивилизација непосредно од Акадјаните, под чија власт се нашле, па сумерските елементи што ги примиле веќе биле прилагодени од семитските Акадјани. На пример, тие не морале да го прилагодуваат сумерскиот клинопис кон својот семитски јазик, зашто тоа пред нив веќе го направиле Акадјаните; Асирците требало само да продолжат со развојот, како на писмото, така и на семитскиот цивилизациски светоглед во целост. Бабилонците, кои ги држеле главните стари верски центри во

јужна Месопотамија, во културен и верски поглед биле еден вид „постари браќа“, од кои Асирците презеле многу вештини, знаења и учења. Сепак, тоа не ги спречило често да ја покоруваат Вавилонија, понекогаш и да ја пљачкаат и да ја уриваат, зашто на вавилонската култура сакале да ѝ ја спротивстават својата воено-политичка сила.

Поради испреплетените воено-политички, културни и наследни односи, вавилонските културни и верски влијанија лесно и брзо се ширеле низ Асирија. Понекогаш е тешко да се одреди кои религиозни елементи се чисто асирски, а кои се преземени од Вавилонците. Според сè, во времето на Шамши-Адад I (1814–1782 ст.е.) се случил пресврт во врвот на асирскиот пантеон. Шамши-Адад најпрвин изградил храм и зигурат за Енлил – што значи дека во тој миг врховен бог бил Енлил – а на друго место изградил храм за локалниот бог Ашур, но без зигурат. Но, во подоцнежните записи на Шамши-Адад I веќе се забележува дека врховната божеска власт минува од Енлил врз Ашур. Шамши-Адад I ги поставил Енлил и Ашур на исто рамниште, а сопругата на Енлил, божицата Нинлил, станала сопруга на Ашур и почнала да се изедначува со божицата Иштар. Во еден запис, Шамши-Адад се фали дека тој е „оној чие кралско име го изустива Ану и Енлил, по заповед на Ашур“.

Ашур на небесниот свод,
ликовен приказ од Калах

Веднаш по Ашур се спомнуваат вавилонските богови Мардук и Набу, а по нив и други месопотамски, особено сумерски божества. Во втората половина на XIII век ст.е., Тукулти-Нинурта го поистоветил Ашур со сумерскиот Енлил, со цел асирската престолнина да го преземе верското првенство од Нипур, седиштето на култот на Енлил. Во времето на Тиглат-Пилесер I, кон крајот на XII век

ст.е., во Асирија бил воведен вавилонски календар. Од времето, пак, на Адад-Нирари III (810–783 ст.е.), вавилонскиот бог Набу, синот на Мардук, влегува во самиот врв на асирскиот пантеон. Во храмот на Набу во Калах се најдени две статуи на богот од времето на Адад-Нирари III, на кои пишува: „Човеку, ти што ќе дојдеш по мене, служи му на Набу. Не му ја давај твојата доверба на друг бог“. Истиев крал на други натписи спомнува многу други богови, па станува јасно дека тука не станува збор за никаков монотеизам, туку можеби за еден кусовечен облик на *хеноитеизам* – се почитува само еден бој, но сепак не се смета за единствен. Саргон II му го посветил најголемиот храм во Дур Шарукин токму на Набу.

Асирските библиотеки се снабдувале со преписи на верски, магиски и научни дела на сумерски, акадски и бабилоноски јазик. Асирските владетели носеле бабилоноски писари и учени во своите палати. На југот на Бабилонија, во Халдеја, каде сè уште стоеле силните верски центри од сумерско време, се појавил еден посебен облик на хеотеистички и пантеистички учења. Повеќето асирски владетели оделе на вистински ходочастија во Ур, Урук, Нипур и Борсипа, а кога владееле и со Бабилонија, редовно ги обновувале овие свети центри. Асирските владетели искажувале голема почит и кон градот Бабилоно, во чиј храмове принесувале богати дарови; како што видовме погоре, исклучок биле Тукулати-Нинурта I, кој го опљачкал храмот на Мардук и ги урнал градските бедеми, и Сенахериб, кој го опустошил и го разурнал градот.

- *Асирскиот пантеон*. – Синкретизмот на асирската религија најдобро се гледа во самиот пантеон, кој станал вистински збир од сумерски, бабилоноски, западносемитски и хуритски божества.

Главен асирски бог бил Ашур, чие седиште бил истоимениот град. Како што се зголемувало влијанието на престолнината, а власта на Асирците зафаќала сè поголема територија, раснела и моќта на Ашур во асирскиот пантеон. Во верските текстови се прикажува дека установите и односите на земјата се уредени по углед на небесните, а всушност се случувало спротивното: теолозите и митографите ги цртале небесната хиерархија и особините на божествата според приликите во кралството, устројството на државната власт, општествените односи и човечките особини.

Ашур стоел над сите месопотамски божества, со што се нагласувала превласта на асирскиот крал над сите други владетели од Меѓуречјето. Го почитувале како создател на боговите, самосоздаден крал на великите богови, заштитник на боговите и утврдувач на судбината, а напоредно и како божество на плодноста и обновувањето на природата – слично на сумерскиот Думузи и египетскиот Озирис. Ашур претседавал со Собранието на боговите, кои решавале за човечките судбини; истата работа во Бабилонија ја правел Мардук. Непријателите на Асирија биле и непријатели на Ашур, кој заповедал во војните. Меѓу другите епитети, го нарекувале и „Големата планина“; се верувало дека престојува на планината Хамрин, најзападниот огранок на Загрос, а поради неговата недофатна божеска природа се велело дека е налик на „непроодни мочуришта, неминливи земји, непрегазни канали“. Понекогаш го прикажувале како стои на „црвена змија“ – бабилоноскиот змеј Мушхушу, светото животно на Мардук – или пак на лав со рогови. Символи на Ашур се обрачот и палката, знаци на власт; нив им ги дава на земските кралеви со жезолот, круната и престолот.

Бабилонскиот врховен бог Мардук, кого Асирците го презеле со истите својства што ги имал и во Вавилонија, се сметал за крал на боговите (но не на „големите богови“), господар на законите, оној што дава престој и жезол и оној што го зацврстува кралството; сепак, во асирските записи секогаш му се дава предност на Ашур. Култот на Набу, синот на Мардук, небесниот писар кој ги запишувал човечките судбини, навлегол во Калах во времето на Ашурнасерпал II, а пред тоа бил познат само во Ашур и Нинива, каде имал заеднички храмови со Мардук. Асирците му давале поголема важност на Набу, одошто на неговиот татко Мардук; двојните храмови им биле посветени на Набу и Мардук, а не обратно. Освен еден помал храм во Нинива, во Асирија немало храм посветен само на Мардук, додека во Калах и Дур Шарукин имало монументални храмови посветени само на Набу. Негова сопруга била Ташметум, божицата што исполнува желби.

Богот на сонцето Шамаш и богот на бурата Адад биле судии на четирите страни на светот, надзорници на небото и земјата и заштитници на магијата. Шамаш се спомнува како „судија на небото и земјата, управител на сите нешта“. Понекогаш плови по река, има своја запрега, дури и свој колар. Адад бил не само бог на бурата, туку и на молњата, громот, облаците и потопот; се сметал и за бог на благотворните дождови, па затоа станал и бог на изобилството. Неговиот култ извира од земјите на северозапад од Месопотамија; бил поистоветен со Тешуб, хетитскиот и хуритскиот бог на бурата, па и тој се претставувал со молња во рацете, понекогаш застанат врз бик, кој му бил свето животно. Сопруга на Адад била божицата Шала, а во текстовите не се спомнува дека имал главен градски центар.

Божицата Иштар од Нинива (за разлика од Иштар од Арбела) била „прва на небото и земјата“. Таа е најстарата божица што се спомнува во асирските текстови и на која ѝ се граделе храмови. Култот на

Иштар, со круна од ѕвезди, обиколема од ѕвезди, стои под скапоцена свечена покривка заедно со нејзин верник; цилиндричен печат од калцедон, VIII век ст.е.

оваа божица се раширил низ Асирија уште во времето на Акадското кралство; најстариот храм на Иштар во Нинива го изградил кралот Маништусу. Пред сè, Иштар била војничко божество, но во духот на старата сумерска традиција била и божица-мајка и божица на плодноста, исто како Инана. Нејзини ѕвезди биле Венера и Сириус.

Сумерската божица Нинлил, првично сопруга на Енлил, се спомнува и како сопруга на Ашур и мајка на големите богови. Во Сирија ја сметале за сопруга на Баал. При обредот на устоличување, Нинлил стои до Ашур како една од „господарите на дијадемата“, а понекогаш е задолжена да му го предаде жезолот на новиот крал.

Богот на месечината Син е еден од врховните и најчесто спомнувани богови во асирските текстови; понекогаш се нарекувал и „господар на кралската тијара“. Седиштето на неговиот култ се наоѓало во Харан, па веројатно затоа Саргон II му дал повластен статус на овој град.

Нинурта и Нергал се спомнуваат заедно како божества кои го крепат телото и помагаат во војна и лов. Култот на Нинурта почнал да се шири во Асирија од времето на Тукулти-Нинурта I, во втората половина на XIII век ст.е. Тој бил сметан за првороден син на Енлил. Култот на сумерскиот бог Енлил, поистоветен и со сирискиот Бел, Асирците го прифатиле уште од најстаро време, а неговиот најстар храм во Ашур, за кој се знае само од пишаните извори, го изградил кралот Еришум во втората половина на XX век ст.е. Енлил влегувал во групата создатели и бил „татко на боговите“.

И врховниот сумерски бог Ану влегол во асирскиот пантеон, каде се нарекувал „крал на небесните Игиги и на земските Анунаки, господар на земјите“. Бил почитуван и западносемитскиот бог Даган, за кој се мисли дека е предсемитско божество од горниот тек на Еуфрат. Се верувало дека Даган им дава на кралевите сила за да ги победат непријателите. Неговиот култ бил особено распространет во Сирија, Ебла, Фојникија, Мари, во предхебрејскиот јужен Канаан и кај Филитејците. За продирањето на неговиот култ во Асирија сведочат повеќе лични имиња и епитети: синот на Шамши-Адад се викал Ишме-Даган, Ашурнасирпал II се нарекувал себеси „миленик на Ану и Даган“, а Саргон II бил „избраник на Ану и Даган“. Во асирскиот пантеон се вбројувале и многу добри и лоши духови, како и демони со животински и мешани облици. Тие биле „небесната војска“, помошници на божествата, кои ги извршувале божеските налози на земјата и ги заштитувале или казнувале луѓето. Асирците верувале дека постојат седум опасни демони: пантер, лав, волк, овен, јарец, јастреб и змија.

Божеските атрибути и симболи честопати им се припишувале на различни божества, преку што може да се следи и постепеноста

Нинурта го брка Анзу, бакрорез според рељеф од палатата во Нинива

менување на култовите. Во своите летописи, асирските кралеви се повикуваат на различни групи божества, што несомнено имало и политичка позадина во случај на освојување на некоја нова земја. Владетелите зборуваат за божествата како за свои господари, кои им ги даваат ознаките на кралската власт и им заповедаат да ја прошират земјата. Секој поединечен поход, разурнување на град или грабеж

на плен се оправдувале со заповед од некој божествен господар и заштитник. Кога нешто се градело, кралевите велеле дека градат по налог на божеството – особено кога се градел храм за некој бог, со што се оправдувала и неплатената работа на населението. Асирските кралеви биле „застапници“ на боговите, но и нивни свештеници, поточно *šangī* – првосвештеници во главниот храм на нивниот божески заштитник. Кралевите навистина извршувале свештенички должности, но не секојдневно, туку само при големи верски празнувања. Освен празниците на разни божества – особено на младата месечина, кога се вршело обредно капење на кралот – големо значење имало празнувањето на Новата година, зашто се верувало дека тогаш боговите ги утврдуваат човечките судбини. Се приредувала ритуална новогодишна гозба, наречена *takultu*, на која кралот симболично ги повикувал сите асирски и бабилонски божества, сите природни сили, појави и небесни тела, ветрови, реки, планини и ѕвезди, да ги благословат кралството, градот, народот и кралот. Се верувало дека тогаш сите божества се спуштале во своите храмови, поточно во статуите што им биле поставени во нив. Свеченоста почнувала во главниот храм на богот Ашур; оттаму, статуата на богот се носела до Новогодишниот храм, изграден среде зеленило, вон градските бедеми. Статуата на Ашур ја придружувале и статуи на други божества, а таму се одржувала и новогодишната гозба. Статуите се враќале во храмовите дури по дванаесет дена. Во овие свечености учествувал и голем дел од населението; луѓето ја следеле поворката и се гоштеле во градината околу храмот.

На своите ликовни споменици, сумерските и акадските кралеви прикажувале сцени во кои боговите им даваат заштита или им ги предаваат симболите на власта, а тие стојат пред нив во став на покорност. За разлика од нив, асирските владетели не мислеле дека на ликовните композиции и рељефите треба да се прикажуваат и божества. Во сцените со битки воопшто ги нема, а не се зачувани ниту

сцени на искажување покорност кон боговите. Исклучок е една сцена на фасадата на една благородничка палата во Дур Шарукин, но тука нарачател на делото бил благородникот, кој е прикажан како стои зад кралот; во времето на Сенахериб се изработувале рељефи на високите карпи далеку од градовите, но и на нив боговите биле прикажани во облик на статуи. На победничките стели, на кои најмногу место зафаќа фигурата на кралот, се прикажувале само симболите на главните божества – дијадемата со рогови на Ашур, сончевиот диск на Шамаш, ѕвездата на Иштар, полумесечината на Син и молњата на Адад; на еден жртвеник е претставен Тукулти-Нинурта како клечи пред постоле во кое е забоден меч, симбол на Набу. На неколку сцени, Ашур е претставен како мала фигура во крилест диск високо на небото, за да се види дека му дава заштита на кралот.

• *Претскажувања, суеверија и друш верувања.* – Како и сите други народи на стариот Исток, и Асирците им придавале голема важност на претскажувањата, зашто верувале дека секоја појава на земјата и на небото е божески знак, важен за иднината не само на поединецот, туку и на целата држава. Во текстовите се опишува стравот со кој кралевите го исчекувале исходот од претскажувањата, а ако се суди според овие записи, најсуеверен од сите асирски кралеви бил Есархадон. Пред секое затемнување на сонцето или месечината што го предвиделе астролозите, Есархадон привремено се откажувал од власта, па дури откако затемнувањето ќе завршело, продолжувал да владее и да оди на походи не плашејќи се дека ќе загине. Всушност, Есархадон го почитувал бабилонскиот обичај, според кој за време на вакви појави се именувале привремени крал и кралица, инаку непознати граѓани, кои се погубувале веднаш штом ќе минела небесната опасност. Зачувано е едно писмо на свештеникот Мар-Иштар до Асурбанипал, со кое се известува дека привремениот крал по име Дамки и дворјанката со која го ожениле ги стасала несреќната судбина; се кажува дека двајцата биле спалени во гробница во Акад со кралски обреди и оплакување, и дека срцето на Асурбанипал сега може да биде мирно, зашто неповолните предзнаци се отстранети.

Се претскажувало врз основа на најразлични „небесни и земски знаци“, како што кажува и самиот Асурбанипал во описот на своето школување. Тој спомнува и претскажување со масло, според обликот што го добивале маслените капки истурени во вода. Како и во Бабилонија, и тука се претскажувало според органите на жртвениите животни, особено според црниот дроб, за кој се мислело дека е средиште на животот. Се гатало и според летот на птиците, изгледот на пламените јазици, соништата и раѓањата; раѓањето близнаци се сметало за несреќа не само за семејството, туку и за целата земја. Некои појави се толкувале како непосредни пораки од божествата. Зачувани

се збирки од претскажувања, напишани од посебно обучени и мошне ценети свештеници, наречени *baru*. Во една збирка се вели:

Петнаесеттиот ден од месецот *teviti* се случи затемнување на месечината; почна од источната, а заврши на западната страна. Злите немири што се кренаа во земјата Амуру ќе бидат и нејзината пропаст. Немирите одат на душа на кралот на Амуру и на неговата земја, зашто ги прифатија непријателите на нашиот крал, мојот господар, и им дозволија да останат во земјата Амуру. Кралот, мојот господар, нека постапи како што сака. Раката на кралот, мојот господар, нека го зароби [кралот на Амуру]. Мојот крал нека го заокружи неговиот пораз.

Во еден друг запис се соопштува што покажал црниот дроб:

Има пет неповолни знаци. Нема ниту еден добар знак. Исходот е неповолен.

Во некои прилики, кралот барал да се гата неколку пати, сè дури не добие поволни предзнаци кои ќе се поклопат со она што го намислиа; ова покажува дека, барем за некои владетели, државните гатања биле само формалност и празноверие. Многу од нив завршувале со зборовите: „кралот може да постапи како што наумил“. Се претскажувало не само пред тргнување во војна, туку и пред почетокот на големи градежни работи, дури и пред копање бунар.

Како и Бабилонците, и Асирците верувале дека судбината на новороденчето зависи од положбата на небесните тела во часот на неговото раѓање. Асирците сè уште не можеле да знаат за хороскопот, зашто тој бил составен во Бабилонија, во време кога асирската држава веќе не постоела. Сепак, уште во VIII/VII век ст.е. Асирците знаеле дека постои небесен појас широк 12 степени, во кој се движат сонцето, месечината и планетите, и дека во тој појас има и петнаесет созвездија. Дел од нивните имиња биле истоветни со оние што, неколку века подоцна, биле вклучени во т.н. зодијак: бик, близнаци, лав, скорпија, стрелец и јарец.

Астрономските појави понекогаш биле и причина за кавга меѓу разните знаци, кои се надбивале за наклоноста на кралот:

Тој што му напишал на кралот, мојот господар: Венера се гледа во месецот Адару! Тој е достоин за презир, тој е будала и лажго. И тој што му пишал на кралот, мојот господар: Венера се крева во созвездието Овен! Исто така лаже. Венера сè уште не се гледа! Зошто тој човек лаже, зошто лажно го известува кралот, мојот господар? [...] Кој е тој човек што така лаже? Утре треба да ги испитам, сите до еден. Она што ми го пиша кралот, мојот господар: Кој месец го имаш сега? Сега го имам месецот адару, ден дваесет и седми; следниот месец е Нисану. Зошто некој лаже и се перчи со вакви работи? Ако не знае, треба да си ја затвори устата!

Она што ми го напиша кралот, мојот господар: Еден од твоите со-трудници ми пиша дека Меркур ќе може да се види во месецот нисану; кој месец го имаш ти сега? Сега го имам месецот адару, ден дваесет и петти. А тој што е невешт, им пречи на знаалците.

Освен со гатање и претскажување, преку кои се обидувале да ја дознаат иднината, асирските свештеници се занимавале и со магија со цел да влијаат врз иднината и да ги оневозможат злите сили. Интересно е што, според асирските закони, секој што се занимавал со баење се казнувал со смрт – можеби не зашто баел, туку зашто со тоа требало да се занимаваат само свештениците, а ваквите „приватни“ бајачи им се мешале и во работата, и во заработката. Луѓето оделе кај бајачи исто како што оделе на лекар, со цел да го дознаат исходот на одредени болести не само според симптомите, туку и врз основа на разни предзнаци. Се верувало дека болестите се предизвикани од некаков грев, дури и ако бил направен ненамерно. Магична моќ им се припишувала на броевите, на разни метали, на скапоцените и полускапоцените камења, како и на музичките мелодии. На поттик на свештениците, Асирците се обидувале да ги смилостиват боговите со молитви и жртвени дарови. За да го спречат духот на покојникот да се врати на земјата и да ги плаши живите, Асирците особено го развиле култот на мртвите, односно прописите за извршување обреди при погребувањето, како и за редовно принесување загробни дарови во облик на јадење и пиене за починатиот. Кај Асирците било вообичаено починатиот да се погребва под подот на куќата во која живеел, па затоа и овие обреди претежно се извршувале дома.

Еден посебен ред свештеници, наречени *tabu*, претскажувале низ транс. Како и Бабилонците, и Асирците знаеле за растенија што предизвикувале опиеност или сон; тука влегувале конопот, афионот, мандрагората (која се сметала за растение на чумата, *nam-ta-ira*), а особено растението беладона (позната кај нас како луда трева, помамница или велебилје).

Најпосле, Асирците го презеле и стариот мит за Гилгамеш, што навестува дека и во нивниот систем на верувања – исто како и во постарите месопотамски религии – човекот по смртта бил осуден повторно да стане кал, и дека и кралот, и робот на крајот ги чека иста судбина. Асирската религија не дава надежи за подобар живот во Подземјето. Токму оваа безнадежност ги поттикнала грчевитите трагања по добри знаци во сè што го опкружува човекот, како и сите усрдни обиди на секаков начин да се изгонат и совладаат лошите знаци, особено со добивање наклоност од добрите божества. Не само болеста, туку секое зло, несреќа или неуспех што ќе му се случеле на поединецот, на градот или на државата во целост, се толкувале како последица од некој грев што го предизвикал гневот на боговите. Ако гревот се

признаел, а боговите се смилостивеле со обреди и жртвени дарови, имало надеж дека ќе се избегнат поразите во земскиот живот; тоа им било најважно на Асирците, кои не очекувале подобар или вечен живот во Подземниот свет.

ИЗВОРИ ЗА ИСТОРИЈАТА И КУЛТУРАТА НА БАБИЛОНИЈА ПО ХАМУРАБИ

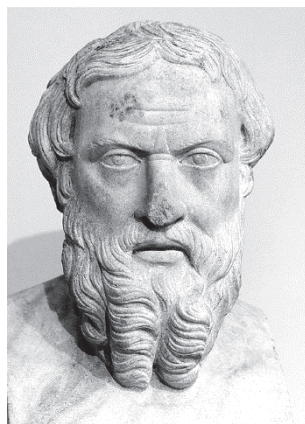
Бабилонија долго служела како пример за врвни дострели во политичката моќ, градителството и научните сознанија на старите цивилизации; сепак, како што видовме погоре, ова е само делумно точно. Уште од времето на класичната антика, на Бабилонците им се припишувале многу постигања, кои всушност ги направиле Сумерците, Еламците, Акадјаните и Асирците. На Хамураби, кој и сам по себе бил вешт и способен владетел, му се припишувале речиси натчовечки зафати – и тоа не само во бабилонските преданија и во текстовите на хеленските историографи, туку и во европската историографија од XVIII и XIX век. Ова послужило како основа за т.н. „теорија на панбабилонизмот“, според која Бабилонците се заслужни за сите остварувања на постарите култури и држави во Месопотамија, дури и за постигањата на современиците на Хамураби.

Благодарение на трудот на современите истражувачи – археолозите, историчарите и филолозите – денес „заслугите“ на старите цивилизации, а особено на поединечни владетели, се сведени на приближно вистинска мера – особено во случајот на Бабилонија. Оваа мера повторно е приближна, зашто во историјата на Бабилонија сè уште има периоди што ги покрива целосен историографски мрак; тие периоди можеби никогаш и нема да се расветлат, зашто Бабилонија била разурнувана неброено многу пати, и тоа толку темелно, што од многу нејзини градови не останала ни најмала трага. Невозможно е да се очекува дека Месопотамија и соседните области некогаш ќе бидат целосно ископани, археолошки обработени и протолкувани. Ако некојпат се случи да се открие стариот град Акад, или пак ако се допре до слоевите на Бабилон од времето на Хамураби, тоа ќе даде толку нови сознанија, што научниците ќе ги обработуваат во следните неколку децении.

Нашите сознанија за историјата, општествено-економскиот и духовниот развој на Бабилонија се темелат врз расчитаните бабилонски пишани извори, како и врз изворите од земјите што имале политички, економски и културни врски со Бабилонија. За времето по Хамураби и неговите наследници, тоа се главно бабилонските хроники

и списоците на бабилонски кралеви, кралските записи и разни други документи со административна, верска, правна, научна и книжевна содржина. Од околните земји, тоа се претежно летописите на асирските владетели, другите пишани споменици најдени во асирските архиви и библиотеки, како и старозаветните книги на Хебреите, кои се непресушен извор на податоци за целиот стар Исток. Старозаветните книги се дотолку позначајни, зашто се напишани на единствениот од староисточните јазици кој уште извесно време останал говорен јазик, па имал голема важност за расчитувањето на текстовите напишани на други семитски јазици, кои одамна заминале во историјата.

Од старите хеленски логографи и историографи, најмногу податоци за Бабилонија дава Херодот (484–424 ст.е.). За жал, како што правел и за другите земји што ги опишувал, и за Бабилонија Херодот запишувал и преданија и легенди, кои подоцна ги претставил како да се неспорни историски факти. Особено се важни неговите податоци за градот Бабилон и општите податоци за Бабилонија, а од историските настани – оние што биле поблиски до неговото време и за кои сè уште можел да најде достапни бабилонски записи, на пример персиското освојување на Бабилон, или мирот меѓу Медија и Лидија.

Историографот Херодот

Тешко може да се надомести загубата на делото „Историја на Бабилонија“, што го напишал еден свештеник на Мардук по име Беросос во III век ст.е. Беросос му го посветил делото на кралот Антиох I Сотер (281–261 ст.е.), а се зачувале само одредени делови, зашто подоцна ги презеле Јосиф Флавиј (37–~100 н.е.) и Евсебиј (~265–~340 н.е.) во своите дела. Јосиф Флавиј, кој се обидел да ја прикаже целата историја на Хебреите, детално ги опишува освојувањата на Египјаните, Асирците и Бабилонците во времето на двете хебрејски кралства, а особено подробно пишува за освојувањето на Ерусалим од Небукаднезар, по што Хебреите биле одведени во т.н. „Бабилонско ропство“. Евсебиј, пак, бил свештеник во градот Кајсареја, а во своето дело ја опишал историјата на Халдејците, Асирците и Персијците.

По Херодот, податоци за Бабилон и Бабилонија дава и Ксенофонт (~430–354 ст.е.). Во делото „Кирупедија“, Ксенофонт детално опишува како персискиот крал Кир Велики го освоил Бабилон, а делото „Анабаса“ содржи етнографски и географски податоци за Бабилонија во негово време.

Диодор од Сицилија (I век ст.е.) во „Историската библиотека“, Страбон (64 ст.е.–24 н.е.) во „Географијата“ и Ктесија (V/IV век ст.е.), лекарот на Артаксеркс II, ги пренесуваат легендите за Никотрида и Семирамида како тие да биле најмоќните бабилонски кралици – за што, како што видовме и погоре, нема никаква историска основа. Клавдиј Птолемај (~100–~170 ст.е.) во својата „Географија“ дава податоци за Асирија и Бабилонија, а истиот автор го составил и т.н. „Птолемаев канон“, всушност список на кралеви од 747 ст.е. до освојувањето на Александар III, кој се користел за датирање на небесните појави.

Материјалните извори од историјата на Новобабилонското кралство се најдобро проучени преку ископувањата во Бабилон и Борсипа. Овие локалитети ни оддалеку не се исцрпени; напротив, зависно од воено-политичките прилики, на нив можат да работат уште генерации археолози. Сепак, и од она што е најдено досега, дознаваме доволно нешта за градските бедеми, палатите и храмовите, како и за гробниците, особено во Бабилон.

ПОЛИТИЧКИТЕ СОБИТИЈА ВО БАБИЛОНИЈА

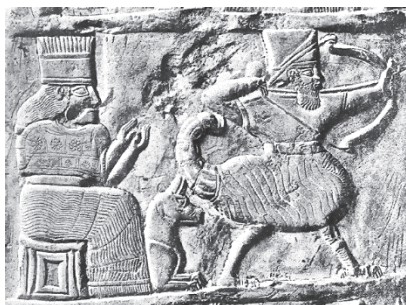
Старото бабилонско кралство, што Аморитите го основале во XIX век ст.е., го достигнало својот процут прилично рано – уште во првите децении на XVIII век ст.е., за време на владеењето на Хамураби. Во тоа време кралството ја зафаќало безмалку целата јужна и средна Месопотамија, а по смртта на асирскиот крал Шамши-Адад I, дури и дел од територијата на Асирија. Сепак, колку што бил брз подемот на кралството, еднакво брзо било и неговото опаѓање. Уште првиот наследник на Хамураби, кралот Самсуилуна, не можел да ја одржи оваа разнообразна држава со несигурни граници. На крајно намалената територија на старобабилонската држава владееле уште четири крала од I бабилонска династија, сè до 1595 ст.е., кога се случил ненадејниот пробив на Хетитите од север, а градот бил разурнат за првпат во својата историја. Денес нема ни трага од блескотниот Бабилон на Хамураби; неговите остатоци, ако воопшто ги има, лежат длабоко под наносите на Еуфрат и под урнатините на повеќепати обновуваниот град. Власта во обезглавената држава ја презеле Каситите, кои се одржале на власт повеќе од четири столетија; најпосле, во 1168 ст.е., и тие биле сменети со нови освојувачи – Еламците.

Според бабилонскиот кралски список, триесет и шесте каситски владетели се вбројувале во т.н. Трета бабилонска династија, чиј основач бил Гандаш. Напоредно со неа, на крајниот југ на Месопота-

мија владеела Втората бабилонска, т.н. Приморска династија. Ги знаеме точните години на владеење само за неколку каситски владетели; за неколкумина знаеме само колку вкупно владееле, а за некои дури ни тоа. Каситите оставиле малку пишани споменици; сепак, врз основа на асирските извори и подоцнежните бабилонски хроники, знаеме дека не само што ги почитувале и ги чувале придобивките на сумерско-акадската и бабилонската култура, туку и дека обновиле повеќе градови во Бабионија, меѓу кои и самиот Бабион, а основале и еден сосема нов град – Дур Куригалзу, триесетина километри западно од ден. Багдад.

Соперништвото меѓу Асирија и Бабионија се провлекувало низ сите четири столетија каситска власт. И покрај спогодбата за границата, која ја склучиле Пузур-Ашур III и Бурнабуријаш I, двете кралства често се обидуваале да ја поместат границата во своја полза. Кога асирското кралство било во подем, неговите кралеви станувале крајно агресивни, зашто сакале да загосподарат со древните акадски и сумерски центри и да ги истиснат каситските владетели. На пример, Тукулти-Нинурта I не се задоволил со освојувањата на север и исток, туку со еден незадржлив удар ја освоил цела Месопотамија до Долното море. Бабион тогаш го доживеал второто разурнување. На својот победнички натпис, Тукулти-Нинурта се фали дека го заробил тогашниот бабилонски крал Каштилијаш III, а за уривањето на градските бедеми и грабежот на ризницата е зачуван и бабилонски извор. Тукулти-Нинурта заповедал да се изгради и посебен храм во новиот град Кар-Тукулти-Нинурта, во кој сакал да ја постави запленетата статуа на Мардук. Асирците господареле со Асирија неколку години, а потоа биле истиснати од еламската војска, која за неполна година ја опљачкала речиси цела Месопотамија. Каситите успеале повторно да ја наметнат својата власт и да ја смират состојбата сè до времето на асирецот Ашурдан, кој успеал да ги освои најсеверните области на Бабионија. Последниот удар на каситското владеење во Бабионија му го нанел еламскиот крал Шутрук-Нахунте, кој го освоил Бабион во 1168 ст.е. Во текот на следните седум години, Бабионија била систематски и темелно ограбена; во еламската престолнина Суса биле однесени многу бабилонски скапоцености, стели и статуи, меѓу кои се нашле и стелата со Законикот на Хамураби и стелата на Нарам-Син. Не знаеме колку Касити останале во Бабионија, но извесно е дека се стопиле со месното население, така што мошне скоро им се губи секаква трага.

- *Бабилонските династии во иагош на Каситите.* – Еламците се повлекле од Бабионија, зашто биле притиснати од владетелите на градот Исин. Тие ја создале т.н. IV Бабилонска династија, која останала на власт од 1162 до 1046 ст.е. Користејќи ја слабоста на Асирија,

Детал од кудуру на Небукаднезар I; кралот му дава земјопосед на Лакти-Мардук како награда за воена служба

каде наследниците на Ашурдан се расправале за престолот, бабилонските кралеви кусо време ја наметнале својата власт и врз Асирија; од нив се ослободил Ашур-реш-иши, современик на Небукаднезар I (1124-1103 ст.е.). Како што спомнавме и погоре, овој Небукаднезар бил единствениот позначаен бабилонски владетел во ова време, но бил зафатен со војување во Елам; ги поразил Еламците близу реката Улај и опљачкал неколку градови, но изгле-

да дека немал намера трајно да ги освои, зашто потоа свртел во правец на Загрос и се вратил кон запад. За време на еден од неговите наследници, Мардук-надин-ахе, Асирецот Тиглат-Пилесер I продрел кон југ и успеал да освои и да опљачка неколку бабилонски градови, меѓу кои и Дур Куригалзу и Сипар, а влегол дури и во Бабилон, каде ја запалил кралската палата. Асирците веројатно не се задржале подолго во Бабилонија, зашто Тиглат-Пилесер морал да војува и на други места, особено против Арамејците.

Во сложените политички прилики што уследиле – а кои биле придружени и од стопанско назадување – Ашур-бел-кала нашол заеднички јазик со Арамејците во Бабилонија, му помогнал да дојде на власт на узурпаторот Адад-апла-идина (1069-1048 ст.е.) и се оженил со неговата ќерка. Претпоставуваме дека со ова не сакал да воспостави контрола врз Бабилонија, туку само да го намали притисокот на Арамејците врз Асирија. Во тоа време, Бабилонија се нашла под притисок на други номадски племиња; најопасни од сите биле Сутајците (*Šuti*), кои не се ни обидуваале постојано да се населат, туку само пљачкале низ Бабилонија. Сутајците ги опустошиле Дур Куригалзу, Нипур и Сипар; се кренале немири низ цела Бабилонија и, откако во следните дваесетина години се смениле уште три краља, згаснала и IV Бабилонска династија.

Има мошне малку податоци за тоа што се случувало во текот на следните неколку династии. Честите борби за престолот ја исцицале и последната капка воена моќ од Бабилонија. Ова го користеле силните асирски владетели, кои не само што заземале страни во борбите на бабилонските претенденти, туку и ја наметнувале својата власт и освојувале и пљачкале бабилонски територии.

По смртта на Набу-Насир (746–734 ст.е.), единствениот крал од IX династија, се кренале немири низ цела јужна Бабилонија, а Арамејците повторно се обиделе да се доберат до престолот. Во 731 ст.е.,

еден арамејски узурпатор ја основал X династија, но по две години бил заробен од Тиглат-Пилесер III, кој самиот се крунисал за крал на Бабилонија под името Пулу. Речиси целата X династија се состои од асирски владетели кои се прогласувале и за кралеви на Бабилонија; по Тиглат-Пилесер, така направиле и Шалманесер V (Улулај), Саргон II, Сенахериб, Есархадон и Шамаш-шум-укин. Само повремено се случувало на бабилонскиот престол да се најде некој покорен асирски вазал, или пак некој посилен претендент како Мардук-апла-идина II, кој дури двапати морал да бега од Асирците. Последен на списокот кралеви од X династија е еден благородник од Халдеја по име Кандалану, кого го поставил Асурбанипал откако го задушил бунтот на својот брат Шамаш-шум-укин.

Од сите асирски кралеви што ја освојувале или пак владееле со Бабилонија, најголеми злодела направил Сенахериб. Откако претрпел тежок пораз од Еламците, во 689 ст.е. Сенахериб упаднал во Бабилон и ги погубил повеќето жители, а градот го запалил, го разурнал и најпосле го потопил под вода, пробивајќи го брегот на реката Еуфрат, која во месните извори се нарекува Арахту. И самиот Сенахериб оставил записи, во кои безобѕирно се фали дека го уништил Бабилон потемелно дури и од потопот. Како што спомнавме погоре, злоделото на Сенахериб го осудиле дури и Асирците; со цел да ја ублажат штетата и да ја поправат сликата за асирската власт, неговиот син Есархадон и внукот Асурбанипал обновиле делови од градот, го преизградиле храмот на Мардук и ги вратиле пленетите статуи на боговите. Сепак, главните градителски потфати за обнова на градот биле дело на следната, XI династија, последна во самостојната историја на кралството.

XI БАБИЛОНСКА „ХАЛДЕЈСКА“ ДИНАСТИЈА

Распадот на асирското кралство во времето на наследниците на Асурбанипал го искористил Набополасар, халдејски благородник од т.н. Приморска династија, кој претходно бил воен заповедник во асирска служба. Во 626 година ст.е., Набополасар се прогласил за крал на Бабилон, со што ги основал XI Бабилонска династија и, воедно, Новобабилонското кралство. Во своите записи, Набополасар кажува дека бил „ничиј син“, што значи дека немал кралско потекло, но дека Мардук го поставил за крал него, „малиот, кого народите не го познаваа“. Седиштето најпрвин му било во Урук, а потоа во Бабилон. До 616 ст.е. Асирија ги загубила и последните упоришта во Бабилонија. Син-шар-ишкун се повлекол во Нинива, а Набополасар безуспешно

се обидел да го освои градот Ашур. Тоа најпосле им успеало на Медите, новата воено-политичка сила од исток, кои во 614 ст.е. влегле во градот и го разурнале; сепак, во таа прилика не успеале да ја освојат и Нинива. Медскиот крал Кијаксар склучил сојуз со Набополасар, кој бил потврден и со династички брак меѓу неговата ќерка Амухија (Амитис) и Небукаднезар, синот на Набополасар; потоа заедно продолжиле да ја освојуваат Асирија. Најпрвин, по тримесечни борби, во 612 ст.е. била освоена, опљачкана и разурната Нинива, а по неа и сите други асирски градови и населби. Слободен останал само Харан, каде се собрале остатоците од асирската војска, а за асирски крал се прогласил Ашур-Убалит II. Со цел да се зацврсти власта на Медите и Бабилонците во освоените области, извесно време запрело гонењето на асирската војска. На чело на сопствените и на медските одреди, Набополасар тргнал кон Харан дури во 610 ст.е., а Ашур-Убалит се уплашил и се повлекол без борба, иако најпосле му стасала на помош египетската војска на фараонот Псаметих. Се чини дека во 609 ст.е. Ашур-Убалит се обидел да го врати Харан со египетска помош, но доживеал пораз, по што се расеале и последните остатоци од асирската војска. Тоа го означило и крајот на асирската држава, вечниот соперник на Вавилонија, кралството кое во текот на својата историја барем по еднаш ги освоило и поробило речиси сите староевстични народи.

Според сè, Медите немале намера да се задржат во освоените области на Асирија, туку се задоволеле со пленот, а продолжиле да освојуваат во правец на Урарту и Мала Азија. Така Вавилонците воспоставиле контрола врз безмалку цела Месопотамија. И Набополасар тргнал кон север, но стасал само до најјужните краишта на Урарту, а потоа се вратил во Вавилон и се посветил на обновување на престолнината и на градовите што биле разурнати од Асирците. Се нафатил од темел да го преизгради зигуратот на Мардук, наречен *Ētemenanki* („Храм на основите на Небото и Земјата“), кој подоцна послужил како инспирација за библиската приказна за Вавилонската кула. Заедно со другите работници, Набополасар ги натерал да работат и сопствените синови, Небукаднезар и Набу-шум-лишир:

Заповедај да се исплетат златни и сребрени кошници за носење тули и му ги дадов на Небукаднезар – мојот првороден, најстар, љубимецот на моето срце – за во нив да носи глина, вино, масло и мирисливи тревки заедно со моите луѓе. На Набу-шум-лишир, неговиот помал брат, најмладата фиданка на моето срце, мојот миленик, му дадов копач и лопата и го натоварив со златна и сребрена кошница за тули; нивниот труд му го подарив на Мардук, мојот господар.

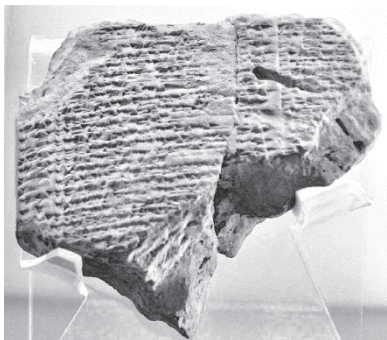
Новиот египетски фараон Нехо, синот на Псаметих, сакал да го сврти падот на Асирија во сопствена полза и повторно да завладее со Сиропалестинското крајбрежје. На пат кон Сирија, близу местото

Мегидо, го пречекал јудејскиот крал Јосија со својата војска; тој се обидел да го спречи продорот на Египјаните, но бил поразен и им подлегнал на повредите што ги добил во битката. Овие настани, како и безумната храброст на кралот Јосија, чија смрт ја оплакувала цела Јудеја, се опишани во Втората книга Летописи во Стариот завет, како и во историографското дело на Јосиф Флавиј. Нехо го продолжил походот кон север, го освоил Кархемиш и останал во градот сè до 605 ст.е. Присуството на Египјаните во Кархемиш ги загрозило бабилонските граници на север, па истата година војската на Нехо се судрила со бабилонските одреди предводени од престолонаследникот Небукаднезар. Иако имале помош и од хеленски наемни чети, Египјаните претрпеле тежок пораз и се повлекле, а нивниот пораз е детално опишан во книгата на пророкот Еремија. Кон средината на август било дојавено дека Набополасар починал во Бабилон, па Небукаднезар побрзал кон престолнината за да си го обезбеди престолот. Со поддршка од свештенството и војската, Небукаднезар бил прогласен за крал во септември 605 ст.е. и владеел со Бабилонија во следните 43 години, сè до октомври 562 ст.е., водејќи ја Бабилонија до нејзиниот политички, воен и економски врв.

- *Владеењето на Небукаднезар II.* – Без да искуси особени тешкотии, Небукаднезар ја наметнал својата власт во сите земји меѓу Еуфрат и Средоземјето, вклучително и во Јудеја. Сепак, речиси секоја година новиот крал морал да задушува бунтови и востанија и да казнува одметници низ градовите на Фојникија, Палестина и Јудеја. Египет ги поттикнувал и ги поддржувал востанијата против Бабилонците, зашто сакал повторно да ги спроведе своите економски интереси во источното Средоземје. Јудајскиот крал Јехојаким најпрвин ја признал превласта на Бабилонците, но по три години кренал бунт, заведен од египетските лаги дека и тие тргнуваат против Бабилонците. Хебрејскиот народен водач, пророкот Еремија, залудно го опоменувал Јехојаким дека не треба да се впушта во авантуристичка војна против Бабилон; лековерниот крал им откажал послушност на Бабилонците, но набргу умрел, а го наследил осумнаесетгодишниот Јеконија.

Во 597 ст.е., Небукаднезар тргнал со војска против Јудеја и се пробил до Ерусалим. Придружуван од мајка му и од највисокото свештенство, Јеконија излегол пред Бабилонците и се обидел да ги смири, ветувајќи им ја својата покорност; сепак, сите биле фрлени во окови и однесени во Бабилон, а со нив Бабилонците ги однеле и „сите јунаци, на број седум илјади, и илјада дрводелци и ковачи, и сите стасани за војска ги одведе кралот бабилонски во ропство во Бабилон“. На престолот на Јудеја бил поставен Матанија, помалиот брат на Је-

хојакиим, кој владеел како бабилонски вазал под кралското име Зедекија. Седум години Зедекија му плаќал данок на Небукаднезар, а потоа го отфрлил вазалството – иако пророкот Еремија се обидел да го

Бабилонска табличка на која се спомнува издршка во храна „за заробеникот Јеконија и неговите синови“

разубеди и него, зашто добро ја проценил тогашната сила на Бабилонците и слабоста на можниот заштитник Египет, каде владеел фараонот Априес. Египјаните брзо се пробиле до Сидон и покориле неколку фојникиски градови, но набргу се повлекле; сепак, Небукаднезар не можел да мине преку ваквата дрскост. Силна бабилонска војска на чело со војсководецот Небузарадан повторно тргнала низ Фојникија кон Јудеја. На пат кон Ерусалим биле освоени повеќе јудејски градови

и населби, чии жители се повлекувале кон престолнината, а самиот Небукаднезар поставил логор во Рибла, јужно од Хомс. Бабилонците го опсадувале Ерусалим година и пол; луѓето во отсечениот град почнале да умираат од глад и исцрпеност.

Најпосле, во 586 ст.е. Бабилонците го скршиле упорниот отпор на бранителите, ги пробиле градските бедеми и ги запалиле и ги разурнале градбите во Ерусалим, меѓу нив и храмот на Соломон, од каде ги собрале сите скапоцености. Дел од жителите биле погубени, а дел одведени во ропство. Кралот Зедекија го фатиле додека бегал, а потоа го однеле во Рибла пред Небукаднезар за да му се суди. Најпрвин, пред негови очи, му ги заклале синовите и сите заробени благородници, а потоа му ги ископале очите и го однеле во Бабилон, каде што умрел. Според податоците што ги дава Еремија, во таа прилика во Бабилон биле одведени уште 4600 Хебреи; во Јудеја биле оставени само сиромашните, за да ги обработуваат лозјата и нивите. За управител на Јудеја бил поставен некој благородник по име Гедалија, но него набргу го убиле хебрејски заговорници. Многу Хебреи, меѓу нив и самиот Еремија, се засолниле во Египет.

Откако ја покорил Јудеја, Небукаднезар повторно тргнал против Тир, кој во меѓувреме престанал да плаќа данок. Утврдениот град дал мошне силен отпор. Бабилонците го опсадувале цели тринаесет години – очигледно, само од копно, па градот пред себе имал отворено море – и дури тогаш успеале да го соборат тамошниот крал и да постават свој вазал на престолот. Се чини дека по ова немало бунтови на крајбрежјето сè до крајот на владеењето на Небукаднезар, па Бабилонците можеле непречено да ги користат тамошните суровини, пред

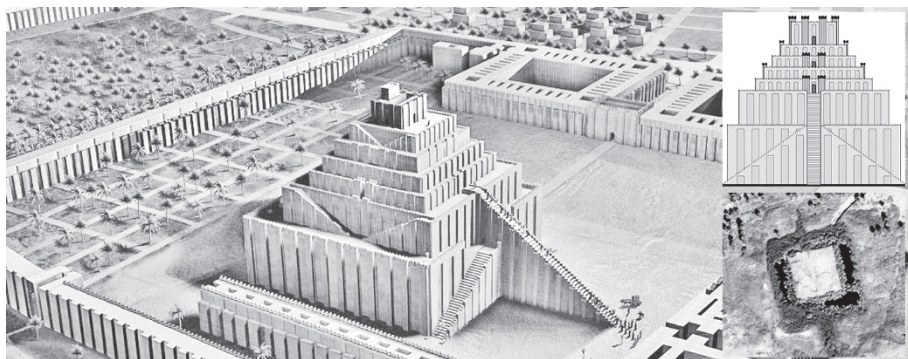
сè дрвната граѓа од планината Либан. Во еден натпис издлабен на карпите крај либанска Бриса, Небукаднезар раскажува дека пресекол патишта низ стрмните и карпести падини и така го обезбедил превозот на високи и цврсти кедрови стебла со извонредна, темна убавина, а дека на влезот во планините поставил натпис и сопствена статуа.

Херодот раскажува дека Небукаднезар во 585 ст.е. стасал далеку на север, дури во Мала Азија, со цел да посредува во петгодишниот судир меѓу медскиот крал Киаксар и лидискиот крал Алијат. Со вешто посредување, Бабилонецот ги натерал двете страни да прифатат преговори, при што било договорено граница меѓу двете кралства да биде реката Халис. Небукаднезар веројатно сакал да го искористи своето далечно патешествие со војската – а можеби имал и таков договор со Киаксар – па во таа прилика ја прегазил Киликија и утврдил неколку града на границата кон Урарту.

На една делумно зачувана плочка од Британскиот музеј е расчитан текст, во кој се вели дека во 37 година од своето владеење Небукаднезар тргнал во војна против Египет. Се читаат уште само неколку нецелосни реченици, од кои се назира дека египетскиот фараон Амасис собрал војска од некој далечен град по име Путу-Јаман, на остров среде море, дека собрал оружје, коњи и колесници и дека повикал некого на помош – но не знаеме кого, зашто текстот е оштетен. И Херодот спомнува некаков сојуз на Амасис со Кројс, последниот крал на Лидија; сепак, ова не значи дека Небукаднезар навистина стасал до Египет и дека навистина започнал војна, зашто такво нешто нема во ниту еден друг зачуван извор.

Државата на Небукаднезар се простирала на север – до Урарту, на запад – Од Киликија до Гаса на Сиропалестинскиот брег, на југ – до островите во Персискиот залив, а на исток – до Арафа (ден. Киркук), а можеби дури и до Суса; таму се ископани три негови натписи и еден од неговиот син Амел-Мардук, но нема веродостојни податоци дека Небукаднезар освојувал на територијата на Елам. Се мисли дека овие натписи завршиле во Суса откако Персијците ја освоиле Бабионија. Во својата „Кирупедија“, Ксенофонт тврди дека Бабилонците ги држеле и Хирканија и Бактрија, а дека кралот на Арабија станал бабилонски вазал; сепак, од неговиот текст не дознаваме за кој крал станува збор, ниту пак на кој дел или област од Арабија се мисли во текстот.

Во текот на своето долго владеење, Небукаднезар многу градел – но, само во средна и јужна Месопотамија, во срцевината на бабилонската држава, за што оставил и повеќе записи. За да ја одржи наклоноста на свештенството, градел нови и ги обновувал старите храмо-

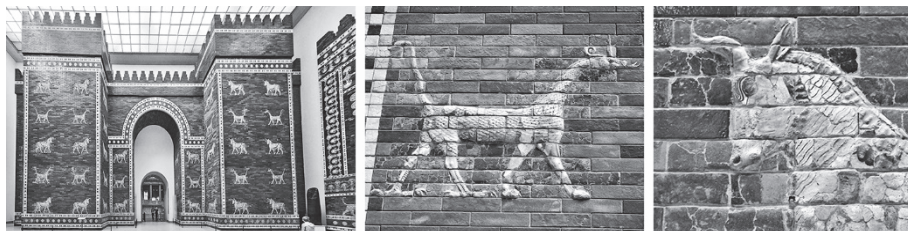

Уметничка реконструкција на изгледот на Ентеменанки; десно горе, веројатен член изглед на фасадата; десно долу, сателитска снимка на местоположбата денес

ви, а сето тоа го прикажувал како покорност кон боговите. Со своите монументални градби и широки улици, Бабилон во негово време станал најраскошниот град во западна Азија. Небукаднезар изградил нови градски бедеми, храмови, легендарниот зигурат што го спомнавме погоре, палата, а најпосле и легендарните „висечки градини“ за својата сопруга Амитис од Медија. Се чини дека Небукаднезар не мислел дека треба да си го овековечи владеењето со пообеман пишан споменик, ниту пак некаде се спомнува дека основал или имал библиотека.

Северно од Бабилон, меѓу Еуфрат и Тигар, на потегот од Сипар до Акшак, Небукаднезар изградил одбранбени ѕидини со длабок ров, кои Хелените ги нарекле „Медски бедем“. Ксенофонт дава и подетални податоци за овие ѕидини – дека биле градени од печена тула врзана со битумен, дека биле широки меѓу шест и седум метри, високи триесетина метри, а дека биле долги стотина километри, речиси двојно од растојанието меѓу Сипар и Акшак.

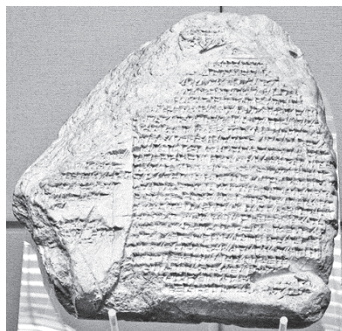
Не знаеме како минале последните години на Небукаднезар. Во некои поплатни спомнувања и посредни извори се навестува дека престанал да се занимава со државните работи, дека почнал да гледа мистични привиденија и дека најпосле заболел од душевна болест.

Северната порта на Бабилон што ја изградил Небукаднезар II, наречена „Порта на Иштар“: реконструкција и детали од фасадата. *Pergamonmuseum*, Берлин

• *Наследниците на Небукаднезар и ѝадој на кралството.* – Наследниците на Небукаднезар биле еднакво неспособни, како и наследниците на асирскиот крал Асурбанипал; дваесет и три години по смртта на големиот крал на Бабилонија и цела Месопотамија, од неговото кралство не останало ништо. Најпрвин бил устоличен за крал неговиот син Амел-Мардук; откако владеел само две години, од 562 до 560 ст.е., станал жртва на заговорот што го сковал неговиот зет за сестра, богатиот благородник Нериглисар. Четиригодишното владеење на Нериглисар (560–556 ст.е.) одвај и да оставило некаква пишана трага. Го наследил неговиот син, младиот Лабаши-Мардук, кој по само неколку седмици бил убиен во нов заговор. Најпосле, заговорниците му го дале престолот на Набонид – човек што немал врска со кралската династија, но бил син на свештеничката на Син во Харан, култното средиште на овој бог, па можеби имал некакво месно благородничко потекло. Набонид, последниот бабилонски крал, владеел седумнаесет години, од 556 до 539 ст.е.; по него, Бабилонија станала плен на Персијците.

Главен извор за настаните во секоја од седумнаесетте години на Набонид е т.н. „Хроника на Набонид“. Се мисли дека Набонид го добил престолот на подмината возраст, кога веќе имал шеесетина години, а мајка му – близу сто; сликата што им ја оставил на следните поколенија е дека бил необичен човек, приврзан кон мајка си и фанатичен следбеник на култот на месечината. Неговата ќерка, Бел-шалти-Нанар, била свештеничка во храмот на Син во Ур. На почетокот од владеењето, веројатно сè уште одржувал добри односи со свештениците на Мардук во Бабилон, главното верско средиште на државата, зашто инаку не би можел ни да се доближи до престолот; се знае и тоа, дека настојувал да ја придобие наклоноста на свештениците со богати дарови и со обновување на храмовите. Но, по само неколку години, односите меѓу нив значително се влошиле: Набонид сè повеќе му се посветувал исклучиво на култот на Син и на обновувањето на неговите храмови.

„Хрониката на Набонид“, денес во Британскиот музеј

Некои истражувачи мислат дека си поставил некаква замислена цел да стаса до Харан, далеку на север, и таму да го обнови храмот на Син, кој бил разурнат во 609 ст.е., додека Асирците ги поднесувале последните удари. Кога ќе дознаел дека некаде има храм, дури и урнатини од храм на Син – упорно трагал по каменот-темелник и записите за градбата што се закопувале со него, со цел да дознае кој го

сидал храмот и да ги вгради тие записи во темелите на обновениот храм. Поради ова, во литературата го нарекуваат и „кралот-археолог“. Според изворите со кои располагаме, свештениците на Мардук го сметале за еретик; сè потсетува на неприликите на Аменхотеп IV (Ехнатон), кој бил напаѓан од тебанското свештенство заради култот на сончевиот диск Атон – и, секако, зашто со своето дејствување, смислено или случајно, ја урнал економската благосостојба на свештенството на Амон.

Нема зачуван запис кој објаснува зошто Набонид тргнал да го освојува утврдувањето Тајма во една плодна оаза во Арабиската пустина. Како и да е, кралот го освоил градот, го погубил месниот управител и останал таму близу девет години. Со оглед на тоа што од Тајма се придвижувал кон југозапад и освојувал во правец на Црвеното море, како и на фактот дека се пробил на југ до Јатриб (ден. Медина) – престојот на Набонид во Тајма не значел повлекување ниту од Бабилон, ниту од престолот, ниту пак од надворешниот свет. Поверојатно е тоа, дека со сите овие потфати требало да се обезбедат нови трговски патишта, зашто сите патни правци на север и исток ги држеле Медите и Персијците. Набонид спомнува дека во своите одреди има борци од Акад и од земјата Хати, веројатно од северна Сирија; се претпоставува дека во војската имало и прилично многу Хебреи, зашто во првите пет оази што ги освоил Набонид живеело хебрејско население сè до времето на Мухамед, повеќе од илјада години подоцна.

Додека Набонид седел во Тајма и освојувал низ Арабија, во Бабилон управувал неговиот син Белшазар. Свештениците на Мардук биле огорчени, зашто за сето тоа време не можеле да се празнуваат Новогодишните празници – најважното празнување во Бабионија, кога статуата на Мардук се носела во свечена поворка. Тоа смее да се прави само во присуство на кралот, а и целиот трошок за празнувањето требало да се покрие од кралската ризница. Свештенството сè повеќе се вртело кон еден посилен заштитник, персискиот крал Кир II (559–530 ст.е.), кој веќе воспоставил власт над Медија, Урарту и голем дел од Мала Азија. На персиска страна минал и Гобрија, управителот на областите меѓу Тигар и Загрос, кој имал иранско потекло.

По речиси девет години отсуство, Набонид се вратил во Бабион. Новогодишните празнувања се одржале, но кралот веќе не можел да ја скроти персиската струја во редовите на благородништвото и свештенството. Во 539 ст.е., Кир го заобиколил Медскиот бедем близу Акшак и продрел во Бабионија. Под заповедништво на Гобрија, кон средината на октомври персиските одреди влегле во Сипар, а два дена подоцна и во Бабилон. На истекот на месецот, во градот свечено влегол новиот крал, Кир II Велики. Изгледа дека Белшазар паднал во

борбите за Бабилон, но затоа Набонид бил фатен жив додека се обидува да избега. Кир го поштедил, зашто овој прогласил мир, им порачал на жителите да останат дома и ги повикал да не им даваат отпор на персиските одреди. Некои историографи тврдат дека бил поставен за управител на Карманија, област во внатрешноста на Персија, каде останал до крајот на животот.

Во својата „Кирупедија“, хеленскиот историограф Ксенофонт подробно ја раскажува приказната за опсадата на Бабилон, кој паднал откако биле свртени водите на Еуфрат, па персиската војска, под закрила на ноќта, скришум го прегазила необезбеденото корито на реката. Ксенофонт вели дека во борбите паднал кралот на Бабилон, но не ни го кажува неговото име, па претпоставуваме дека и тука станува збор за Белшазар. Историографот го опишува и спроведувањето на персиската управа во освоениот Бабилон; нагласува дека пострадале само оние што кренале оружје врз Персијците, а дека целиот град му се покорил на Кир. На жителите им било наложено да продолжат да работат на полињата и да плаќаат даноци.

Кир II ја зел титулата „крал на Бабилон, крал на Сумер и Акад“. Главна потпора на персиската власт во Бабилонија станало свештенството на Мардук. Сосем е веројатно дека Кир го прифатиле и поголемиот дел благородници, дури и населението, зашто Персијците не пљачкале и не убивале, туку ги почитувале месните обичаи и култови на сите освоени територии од некогашната бабилонска држава. Кир отишол дотаму, што им дозволил на хебрејските пленици да се вратат во Јудеја, да го обноват Храмот и да основаат самоуправни област под персиска власт.

По смртта на Кир, следните осум години владеел неговиот син Камбис II (530–522 ст.е.), а по него Дареј I (522–486 ст.е.) Во Бабилон се случиле неколку обиди за отфрлање на персиската власт. Во 522 ст.е., додека Дареј се борел против узурпаторот Гаумата, некој Нидинтум-Бел почнал да се прикажува како Небукаднезар, син на Набонид, и се прогласил за крал на Бабилонија. По два месеци, Дареј се вратил и со борба го преосвоил Бабилон, а Нидинтум-Бел бил убиен. Следната година се појавил уште еден Небукаднезар, всушност некој Ерменец по име Аракха, но и тој по неколку седмици бил заробен и набиен на кол. И во времето на Ксеркс (486–464 ст.е.) се забележани двајца самопрогласени кралеви – Белшимани и Шамашериб. За сите обиди за обновување на бабилонскиот престол дознаваме од записите што ни ги оставиле овие кусовечни владетели.

ОПШТЕСТВЕНО-ЕКОНОМСКИТЕ ПРИЛИКИ ВО БАБИЛОНИЈА

Власта на XI или Халдејска династија, која се нарекува и „Бабилонска ренесанса“, траела само 87 години – од 626 до 539 ст.е., но избувнала со толкава сила, што оставила траен печат на целиот преден Исток. Се добива впечаток дека во ова кусо раздобје требало набрзина, со еден голем замав, да се надомести сè што било пропуштено и неостварено во текот на илјадагодишното живуркање на Бабилонија, колку што минало од падот на кралството на Хамураби.

Од Бабилон на Хамураби не е најдено ништо, освен еден слој станбени градби на ограничен простор, за кои се претпоставува дека се од старобабилонско време. Од Бабилон на Небукаднезар, пак, останале огромни купови урнатини, врз кои археолозите и реставраторите работат со десетлетија, трудејќи се макар делумно да ги вратат во првичниот облик. За жал, овие урнатини се речиси неми. Досега не се најдени ниту поголем архив, ниту пак библиотека, какви што се зачувале во асирските престолнини; располагаме само со некои издвоени записи во глина, како и со неколку стотици плочки со не многу важни текстови. Сепак, архивите на другите градови низ Бабилонија – особено на храмовите, кои повторно станале важен политички и стопански чинител – го надоместуваат она што е загубено во престолнината. Важно е и тоа што персиските освојувачи не го разурнале градот, и дека во нивно време бабилонските писари биле мошне активни; од персиско време потекнуваат многу хроники, составени врз основа на документи што сè уште им биле достапни на овие писари. Оригиналите и преписите од овие хроники се зачувани во архивите на другите градови, а покрај нив и многу други текстови со административна, правна, стопанска, верска и книжевна содржина.

При изложувањето на историјата на новоасирското кралство, ја нагласивме исклучителната важност на бабилонските хроники; дел од нив се т.н. „синхрони“ хроники, што значи дека напоредно ги бележат настаните и имињата на кралевите на Асирија и на Бабилонија, но и на другите соседни земји. Бабилонските хроничари пишувале и за поразите на Бабилонија, за разлика од асирските летописци, кои во име на своите кралеви пишувале само за нивните победи или за тоа колку било тешко да се обезбедат тие победи, со што промислено ја истакнувале храброста на кралевите.

Новобабилонските текстови сепак се неспоредливо помалубројни од оние што се најдени во асирските архиви, а особено од оние

во библиотеката на Асурбанипал во Нинива. Најголемиот број текстови најдени во Бабилонија потекнуваат од постаро време; за нив стана збор во делот за сумерската, акадската и старобабилонската култура. Најголемата архива на постари текстови е најдена во Нипур, кулното средиште на богот Енлил.

Најважниот новобабилонски владетел, Небукаднезар II, ниту со еден натпис не посведочил дека им бил посветен на книжевноста и науката – но затоа, пак, бил неуморен градител. За него било најважно да гради и да обновува храмови низ целата земја, да го направи Бабилон величествен град, а во своите натписи да ја истакне својата побожност и да ги набројува своите богоугодни дела – на пример, дека ја наведнал главата за да го понесе јаремот на Мардук. На неколку натписи ги набројува сите жртвени дарови во најдобро јадење и пиене што секојдневно им ги давал на храмовите, како и работите на украсувањето на светилиштата со слонова коска, сребро, злато и бронза:

Сите мои скапи потфати во грижата за светилиштата на големите богови, во што ги надминав моите кралски предци, ги запишав на една плоча и ги оставив за идните поколенија [...] Градбата на божјите домови што ми ја наложи големиот господар Мардук, моето срце ја прифати со добра воља, а работите ги заврши без никаков прекин.

Небукаднезар не пишувал долги текстови за своите воени освојувања, уривања и убивања, како што правеле асирските кралеви. Според сè, главниот поттик за собирање и препишување на текстовите не го дал тој, туку свештениците.

Од пишаните извори може да се согледа во колкава мера била обновена важноста не само на верските центри и на секој храм поединечно, туку и на празнувањата и на култовите на бабилонските божества, пред сите на Мардук и на неговиот син Набу. За разлика од асирското свештенство, кое економски целосно зависело од кралот, а било истиснато од политичката сцена – бабилонското свештенство било мошне влијателно, па дури и самиот Небукаднезар морал да се внимава на неговата поддршка. Огорчени од „одметникот“ Набонид, токму свештениците на Мардук во 539 ст.е. ги донеле Персијците во Бабилонија; дури, се добива впечаток дека сопствената благосостојба и политичките позиции во државата, затскриени зад почитувањето на култот на Мардук, им биле поважни од независноста на кралството. На големата моќ на свештениците на Мардук може да ѝ се припише и тоа што новобабилонските кралеви секоја година морале да ја „обновуваат“ својата кралска положба. Кога стапувале на престолот, асирските кралеви од Ашур добивале власт на неограничено време. За разлика од нив, бабилонските кралеви морале секоја година понизно да

ги положат пред Мардук своите кралски одличја, а биле повторно устоличувани дури откако ќе положеле завет за верност и признание, кое гласело:

Не сум згрешил, господару на земјите; не сум го заборавил своето божество; не сум го уништил Бабилон; не сум му наложил да се растури; не сум ја загресол Есагила [главниот храм]; не сум го удрил народот в лице; не сум го понижувал; сум водел грижа за Бабилон; не сум ги уништил неговите бедеми.

Сето ова се одвивало со посредство на првосвештеникот, кој во оваа прилика можел да покаже дека е поважен дури и од кралот.

Поради недостигот од записи за свештеничката хиерархија, за работата на храмот на Мардук во Бабилон и за односите меѓу храмот и палатата во новобабилонско време, ги користиме текстовите најдени во Урук, чии податоци веројатно може да се применат и врз сите други големи култни средишта во Бабилонија. Свештенството имало значителна автономија во однос на престолнината, дури и многу поголема одошто посакувала палатата. Храмот на Иштар во Урук имал земјопоседи од Ур, речиси до Бабилон, веројатно долж течението на Еуфрат, иако таа земја официјално му припаѓала на божеството. Управата и надгледувањето на овој голем земјопосед го вршеле тројца службеници – „чувар на меѓите“, „надзорник“ и „главен книговодител“. Се претпоставува дека надзорникот (*kiri*) бил во служба на кралот и требало да ги штити интересите на палатата, пред сè во добивањето дел од собраните храмовни давачки; но, текстовите покажуваат дека со текот на времето моќта на овој службеник станувала сè помала. Небукадnezар веројатно не можел да го спречи тоа, но затоа Набонид, кој немал многу обсири за свештениците на други култови освен оној на Син, во истиот храм наименува двајца „кралски службеници“ – еден за да ја надгледува управата, а другиот за да внимава на ризницата на храмот, со што крајно го ограничил храмовниот „чувар на меѓите“ (*šatamu*). Од еден запис дознаваме дека во време на Набонид, шатаму на храмот на Мардук бил еден платеник на кралот кој слепо ги исполнувал сите кралски налози, што уште повеќе го огорчило свештенството на Мардук.

Шатаму ги уредувал сите земјоделски и трговски работи на храмот, вклучително и превозот на производите по копно и река, како и луѓето што работеле за храмот. Сите производи од широките храмовни земјопоседи се носеле во складовите на самиот храм; таму се одредувало што ќе се остави за свештениците и наемните работници, што ќе биде наменето за продажба, а што ќе служи за размена за производи и суровини од други области, или дури и од други земји. На пример, знаеме дека храмот самостојно тргувал со Мала Азија, и дека земјоделските производи се разменуваа за метали и дрвна граѓа.

Од едно писмо со поплаки дознаваме дека во храмот во Урук се произведувало и вино; купувачите од Бабилон негодуваат, зашто на бродот со вино работниците натовариле и катран, па виното го попримило непријатниот мирис.

Храмот имал и посебен вид наемни работници – мажи и жени означени со поимот *širku*. Тие целосно ѝ се посветиле на службата на божицата Иштар и работеле за храмот како да се робови; всушност, станувало збор за еден вид света обврска, која се наследувала во рамките на семејството. Секој *širku* на надворешната страна на зглобот на раката ја имал истетовирано ѕвездата на Иштар.

Од досега најдените текстови се добива впечаток дека во бабилонското општество, во системот на власта и во законодавството не се сменило ништо суштинско во однос на времето на Хамураби. Бабилонија останала кралство со претежно освојувачка надворешна политика, чија државна економија се темелела врз робовската работна сила, воениот плен, давачките кон палатата, и дури потоа врз вишокот на вредност што го остварувало слободното население. Во VI век ст.е., областите на исток и североисток станале недостапни за Бабилонија, зашто таму биле основани силните држави на Медите и Персијците, па Бабилонците морале да се снабдуваат со суровини на запад и југозапад, од Сирија до Арабија, а оттаму веројатно и од Египет. Токму затоа и престојот на Набонид во Тајма не треба да се толкува како верска заслепеност; неговото пробивање кон Црвеното море значело и обезбедување на нови трговски патишта за снабдување со скапоцени и други метали, како и со други суровини и производи. Впрочем, токму поради тешкотиите во снабдувањето, забележано е дека цените во Бабилонија за дваесет години, од 560 до 540 ст.е., пораснале двојно.

Освен привременото ширење на култот на Син во времето на Набонид, нема позначајни промени ниту во бабилонскиот пантеон. Најважниот текст за култот на Син, „кралот на боговите“, се врзува за мајката на Набонид, а напишан е во прво лице, како нејзино пофално обраќање кон богот. На крајот има и додавка во трето лице, со која се соопштува дека свештеничката умрела во деветтата година од владеењето на Набонид и дека била погребана со богати жртвени обреди во присуство на жителите на Бабилон и Борсипа.

Ако треба да се издвои она што е најзначајно и најпрепознатливо за новобабилонската држава – би се рекло дека тоа е нејзината престолнина, градот Бабилон, чии висечки градини се вброиле во седумте чуда на древноста, а зигуратот станал инспирација за безброј книжевни и ликовни дела сè до денешно време. Бабилон ќе остане престолнина на кралеви и жариште на културата и уметноста уште долго по падот на Новобабилонското кралство.

ЛИТЕРАТУРА:

- BAKER, H. D. (2012). "The Neo-Babylonian Empire". In Daniel T. Potts (ed.), *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*, Oxford: Blackwell Publishers, 914–930.
- DANDAMAEV, M. A. (1991). "Neo-Babylonian society and economy". In Boardman, J. et al. (eds.), *The Cambridge ancient history*², vol. 3 part 2: *The Assyrian and Babylonian Empires and other States of the Near East, from the 8th to the 6th Centuries B.C.* Cambridge: at the University Press, 252–275.
- GRAYSON, A. K. (1991). "Assyria: Tiglath-pileser III to Sargon II (744–705 B.C.)"; "Assyria: Sennacherib and Esarhaddon (704–669 B.C.)"; "Assyria 668–635 B.C.: the reign of Ashurbanipal". In Boardman, J. et al. (eds.), *The Cambridge ancient history*², vol. 3 part 2: *The Assyrian and Babylonian Empires and other States of the Near East, from the 8th to the 6th Centuries B.C.* Cambridge: at the University Press, 71–161.
- HUOT, J.-L. (2004). *Une archéologie des peuples du Proche-Orient. Tome II: Des hommes des Palais aux sujets des premiers empires (IIe-Ier millénaire av. J-C)*. Paris: Errances.
- JOANNÈS, F. (2000). *La Mésopotamie au Ier millénaire avant J.-C.* Paris: Armand Colin.
- KUHRT, A. (1997). "The Neo-Assyrian Empire, 934–610"; "Babylonia, c.900–539". In *The ancient Near East: c.3000–330 BC*, vol. 2. London: Routledge, 473–546; 573–623.
- OATES, J. (1991). "The Fall of Assyria". In Boardman, J. et al. (eds.), *The Cambridge ancient history*², vol. 3 part 2: *The Assyrian and Babylonian Empires and other States of the Near East, from the 8th to the 6th Centuries B.C.* Cambridge: at the University Press, 162–194.
- САДАЕВ, Д. Ч. (1979). *История древней Ассирии*. Москва: Наука.
- VAN DE MIEROOP, M. M. (2004). "The Rise of Assyria"; "Assyria's World Domination". In *A History of the Ancient Near East, c. 3000–323 BC*. Malden, MA: Blackwell Pub., 229–269.
- WISEMAN, D. J. (1991). "Babylonia 605–539 B.C.". In Boardman, J. et al. (eds.), *The Cambridge ancient history*², vol. 3 part 2: *The Assyrian and Babylonian Empires and other States of the Near East, from the 8th to the 6th Centuries B.C.* Cambridge: at the University Press, 229–251.

МЕДИЈА И ПЕРСИЈА

Население. – Извори за историјата на Медија и Персија. – Елам. – Индоевропјаните во Иран. – Медското кралство. – Основањето на Персиското кралство и владеењето на Кир II Велики. – Камбис II и освојувањето на Египет. – Владеењето на Дареј I. – *Устројството на Персиското кралство и реформите на Дареј*. – *Надворешната политика на Дареј*. – Религијата и културата на Персијците.

Иранското плато е висока висорамнина, од сите страни заградена и заштитена од планински гребени. На југ и југозапад, Иранското плато завршува со т.н. јужноирански планински обрач; на северозапад, планинскиот венец Загрос го дели од Месопотамија; на исток, планините Киртар и Сулејман се граница кон сливот на Инд. Жителите на оваа висорамнина долго живееле како во тврдина обѕидана со високи планини, низ кои тешко се пробивале културните влијанија на соседните народи. Само југозападен Иран, во кој се развило еламското кралство, уште од најрано време станал дел од културниот живот на старосточниот свет – главно зашто лежел во непосредно соседство на јужна Месопотамија.

Иранската висорамнина има континентална клима, со остри колебања на температурата и речиси без никаква влажност. Годишното количество врнежи во ден. Техеран е 250 mm, а во внатрешноста на Иран – само околу 125 mm. Во лето нема никакви врнежи, а најголемиот дел од водениот талог наврнува во зима; повеќе дожд паѓа само на планините, на Каспиското крајбрежје и во Персискиот залив. Во Иран има малку реки, па и тие се сиромашни со вода и непловни, а често се случува и воопшто да не стигнат до устието, туку по пат да пропаднат во песочното тло. Сувата клима, недоволните врнежи и недостигот од вода уште во најстаро време барале да се устрои сложен систем за вештачко наводнување; за таа цел се користела главно водата што дотекувала од планините по топењето на снегот, како и планинските езера и подземните водојази. Степите и планинските падини биле покриени со шуми, а на некои места имало и посни пасишта, кои можеле да прехранат само ситна стока.

Наспроти ова, Иранската висорамнина е богата со природни богатства, особено со метална руда и нафта. Железна руда има на јужното касписко крајбрежје и во областите Јазд и Фарс; бакарот го има насекаде, особено во правец на Азербејџан, каде имало и наоѓалишта на کالاј. Во разни ирански области има и злато, сребро и олово. Извесно е дека во Иран се добивала цела палета од метали уште во праисториско време, за што сведочат бронзените изработки најдени во Луристан, како и бронзеното оружје од Суса.

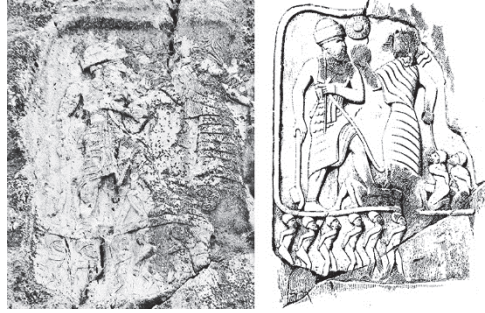
Најважни трговски патишта биле карванските патни правци што го врзувале каспиското крајбрежје со бреговите на Персискиот залив, оние што воделе до долината на Тигар, како и патиштата од источен Иран кон Индија. Еден важен трговски пат водел од Меѓуречјето, низ долината на реката Дијала, кон Медија; од медската престолнина Екбатана имало голем трговски пат кон Сусијана, а низ долината на Кабул се отворал патот кон Индија.

НАСЕЛЕНИЕ

Кон почетокот на II илјадалетие ст.е., на планинските области меѓу Месопотомија и Иранската висорамнина е забележано племето *Касити*. Подоцнежните хеленски писатели погрешно ги нарекуваат Каситите „Косајци“ или „Кисејци“, а понекогаш и „Каспи“ – племенско име што се зачувало сè до денес во името на Каспиското езеро. За потеклото на Каситите и нивните сродни соседи не знаеме многу; претпоставуваме дека, според јазикот и културата, биле блиски со племињата во Елам, чие име се спомнува на најстарите сумерски, а особено на акадеските натписи. *Еламити* населувале прилично голема територија источно од Сумер, во сливот на реките Улај и Карун. Посеверно кон планините живееле *Лулуби*, кои мошне рано биле изложени на влијанија од Сумер и Акад. Кај Сар-е пол-е Захаб, на денешната граница меѓу Ирак и Иран, се најдени рељефи со ликот на лулубискиот владетел Анубанини; на еден од тие рељефи, Анубанини тури со нозете еден заробеник фрлен на земјата, а божицата Инана изведува заробеници пред кралот. Според акадескиот натпис и уметничкиот стил на рељефите, тие веројатно треба да се датираат во времето на Нарам-Син. Уметнички споменици на Лулубите се најдени и меѓу Персепољ и Суса.

Има мислења дека најстарото преиндоевропско население на Иран успеало да се одржи само во југозападен Иран, во Хузестан, како во Белуџистан, на крајниот исток на Иранската висорамнина. Со-

сема е можно дека во најстара време овие племиња го населувале целото крајбрежје на Персискиот залив, од Елам до устието на реката Инд; и во хеленските извори се спомнува домородно иранско население источно од Загрос, на територијата на подоцнежна Медија.

Релефот на Анубанини, сегашен изглед и цртеж од XIX век

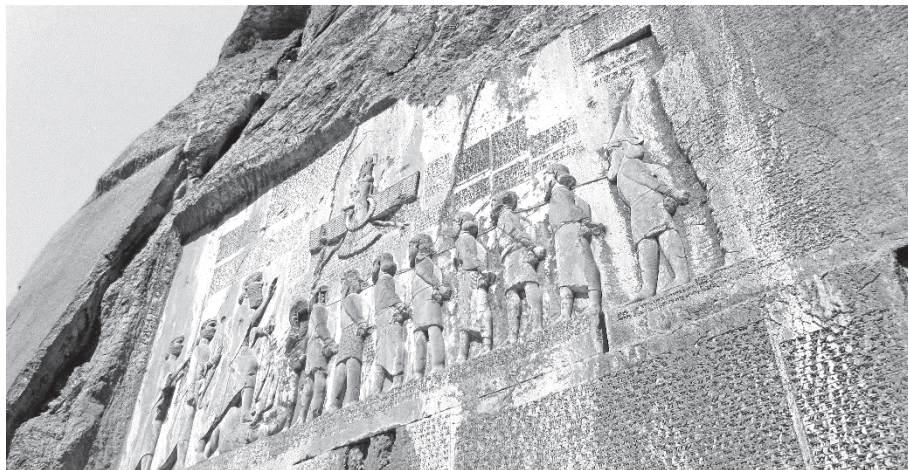
Индоевропските *Меди* и *Персијци*, кои подоцна ќе основаат големи кралства, прв пат се спомнуваат на асирските натписи од IX век ст.е. Во анализите на Шалманесер III се опишува неговиот поход во земјата Наири, што го презел во 24 година од владеењето; се раскажува дека таму добил дарови од 27-те водачи на земјата Парсуа, а потоа тргнал кон земјата на Медите. Подоцнежните асирски кралеви често упаѓале во Медија и Персија, ги пустошеле и одвлекувале богат и разновиден плен: пленици, стока, коњи, овнови, мулиња и камили – а над сè, товари од полускапоцениот син камен, кој се користел за уметнички изработки.

Каситите, Лудубите, Еламците и Гутите биле домородно население на целиот потег од Каспиското езеро до Персискиот залив. Има мислења дека овие племиња биле сродни со Хуритите и Хатите, како и со неименуваните жители на земјата Субарту; но, ова сродство ниту може некако да се докаже, ниту пак да се поткрепи со одредетени аргументи, па сите вакви претпоставки остануваат произволни и непотврдени. Од друга страна, подоцнежните ирански племиња – меѓу кои се најпознати Медите и Персијците – ѝ припаѓале на индоиранската група на индоевропски народи, а нивните јазици биле најблиски до санскритот и другите индиски јазици од тоа време.

ИЗВОРИ ЗА ИСТОРИЈАТА НА МЕДИЈА И ПЕРСИЈА

Најраната историја на Медија и Персија сè уште не ја познаваме во целост, зашто во Иран има мошне малку пишани извори во облик на документарни текстови. Меѓу малубројните персиски клинописни натписи што потекнуваат од времето на династијата Ахајмениди (550-330 ст.е.), најважен е монументалниот натпис испишан на една карпа кај ден. Бехистун близу Керманшах. На овој натпис, пер-

Бехистунскиот натпис на Дареј I

сискиот крал Дареј I подробно опишува како ги задушил востанијата и бунтовите што се разгореле по смртта на неговиот претходник Камбис, на кој начин ги поразил сите непријатели на кралството и како повторно ги воспоставил цврстината и единството на персиската држава. Дареј поставил уште еден монументален натпис, близу Суецкиот канал, во кој раскажува како ќе пробие канал што ќе го поврзе Нил со Црвеното море. Мошне е интересен и натписот на Ксеркс во кој се забранува верскиот култ на злите духови (*daiva*). Сите староперсиски натписи се придружени и со текст на бабилонски и на еламски јазик, што сведочи за административната важност на овие два јазика во кралството.

Сразмерно малиот број староперсиски натписи донекаде се надоместува со бабилонските и египетските извори. Во бабилонската „Хроника на Набонид“ подробно се опишува воениот поход на Кир II Велики и неговото освојување на Бабилон. Зачувани се и ред други натписи, кои се однесуваат на владеењето на Кир. За освојувањето на Бабилон се зборува и во натписот наречен „Цилиндарот на Кир“. Многу натписи на новобабилонски јазик – но, од времето на персиската власт во Месопотамија – фрлаат светлина врз месопотамската економија и стопанството во времето на Ахајменидите. Еднакво се важни и египетските натписи од времето на персиското освојување и ахајменидската власт во Египет. Меѓу овие натписи се издвојува натписот на Удјахореснет, првосвештеникот на божицата Неит во Саис, со чија помош може да се согледаат заемните односи меѓу персиските кралеви и египетското свештенство. Од истото време се зачувани и многу демотски натписи, кои претежно се однесуваат на стопанството.

Во недостиг на пишани споменици, посебно значење добиваат спомениците на материјалната култура, особено уметничките изработки и предметите од полето на религијата. Ископувањата на иранска територија даваат драгоцен резултати. Најдолгите и најсеопфатни систематски ископувања се спроведени во Суса, престолнината на старото Еламско кралство. Таму, на длабочина од триесетина метри, е откриена цела низа културни слоеви; најдлабокиот слој, од протоисториско време, содржи оружје, орудија од кремен и парчиња од едноставна керамика, а најгорните слоеви се од времето на Сасанидите, дури и од арапско време. Меѓу наодите се издвојува керамиката со геометриски, но и со стилизирани растителни и животински украси, како и цилиндричните печати со цртежи за кои се верува дека се нукулци на пиктографско писмо; тука е најдена и палата на Дареј I. И при ископувањата на другите персиски престолнини, особено на Персепољ, се најдени скапоцени градителски и уметнички споменици, уметнички изработени рељефи и украсни елементи. На ѕидните рељефи во Персепољ има неброени ликовни претстави на кралот и на животот во палатата, како и прикази на покорените и зависните народи кои му носат давачки и подароци на кралот.

Протоеламска плочка од Тепе Сиаљк со писмо и бројни знаци

Најпосле, важни се и сведоштвата на хеленските историографи, во прв ред на Херодот, кој подробно ги опишал не само Медија и Персија, туку ги изложил и нивната дотогашна историја, нивните обичаи и навики, верувањата и суеверијата. Она што го кажува Херодот многупати е погрешно или недоволно разбрано, но целината на неговиот приказ, општо земено, е веродостојна и се поклопува со податоците во другите извори. Со голема претпазливост може да се користи подоцнежниот религиски зборник на старите Персијци, т.н. Зенд Авеста, како и историските преданија и легенди што се зачувале во персиската книжевност во текот на следните петнаесетина века.

ЕЛАМ

Еламците и нивното кралство имале големо политичко и општествено влијание врз најстарите ирански племиња. При ископувањата во Суса се откриени огромен број впечатливи примероци на украсена керамика, како и други материјални сведоштва дека во Елам

уште од неолитско време се развивала домородна, самостојна култура. Во планините имало племиња кои сè уште живееле како преселници и сточари, но жителите на речните долини рано го прифатиле постојаното населување и земјоделството. При ископувањата во Суса се најдени српови и треници за жито. Како и во другите староисточни земји, и тука брзо се развиле грнчарството, обработката на каменот и производството на ткаенини. Во прво време, металургијата се развивала побавно, па затоа и бакарните садови долго време имале ист облик со сатовите од камен. Нешто подоцна, во слојот што се датира во времето на Нарам-Син, најпосле се јавува и бронзата. Наодите на вулканско стакло (опсидијан) и син камен (лазурит) сведочат за трговските врски на Елам со северот. Сепак, еламската култура била претежно домородна и самосвојна; во Елам се јавило и самостојно пиктографско писмо, кое подоцна било заменето со поусовершениот клинопис, преземен од Месопотамија.

Најстарите владетели на сумерските градови-кралства, како и владетелите од династијата Саргониди, воделе непрестајни борби за да ги заштитат плодните земјоделски области на Меѓуречјето од продирањата на еламски племиња. На своите натписи, тие ги опишуваат нападите на Еламците, но и сопствените походи на еламска територија. Кралот Еанатум од Лагаш се фали дека „му ја скршил главата“ на Елам, и дека Елам бил изгонет во неговата земја. Маништусу истакнува дека ја освоил областа Аншан, која била под еламска власт, и дека им наметнал данок на тамошните жители. Во времето на кралот Шулги од Третата урска династија, Сумерците успеале трајно да освојат делови од Еламското кралство, со кои управувале посебни сумерски државни службеници. Падот на Третата урска династија во 2003 ст.е. го олеснил ослободувањето на Елам и основањето на независно, обединето еламско кралство. Еламците почнале да влегуваат во Месопотамија и трајно се зацврстиле на нејзиниот југ, особено во Ларса. Против нив упорно војувал и Хамураби. Дури откако обединил значителен дел од Месопотамија под своја власт, Хамураби успеал да ги истисне Еламците од југот на Сумер.

Долги и упорни војни против Елам воделе и асирските кралеви. Првиот судир на Асирија со Елам се случил во времето на Саргон II; и покрај одличната воена организација и подобро вооружување, асирските сили биле поразени од Еламците. Голем поход против Елам презел кралот Сенахриб. Во своите анали, тој ни соопштува:

Триесет и четири утврдени градови, заедно со поситните населби и нивната околина, на кои им нема број – опсадив, освоив, опљачкав, разурнав, опустошив, му ги предадов на огнот, и со чадот од нивните урнатини го покрив широкото небо како бура.

Еламскиот крал Кутир-Нахунте му наложил на населението да се засолни во тврдините, а самиот, пак, заминал од својата резиденција и се повлекол во далечните планински предели. Сенахериб се обидел да го гони противникот, но без успех. Откако се оправдал со остриот студ, страшната бура, снегот и дождот, Сенахериб се вратил во Нинива. Асирската војска не успеала целосно да ги порази Еламците и да воспостави власт на целата нивна територија; напротив, Еламците дале силен отпор и ги принудиле Асирците да се повлечат. Од длабочината на својата земја, Сенахериб морал да преземе уште еден поход против Елам за да му зададе пресуден удар на непријателот и за да го зацврсти асирското влијание на оваа територија. Непријателствата на Асирија и Елам завршиле дури во времето на Асурбанипал, кој во 645 ст.е. го опустошил и темелно го опљачкал Елам, со што целосно го поразил вековниот непријател на асирското кралство.

ИНДОЕВРОПЈАНИТЕ ВО ИРАН

Малубројните археолошки споменици и натписи не ни дозволуваат прецизно да ја исцртаме историјата на Иран пред почетокот на I илјадалетие ст.е. Токму во тоа време на асирските натписи прв пат се спомнуваат племињата Мада и Парсуа – очигледно, Медите и Персијците – кои го населувале западен и јужен Иран. Околностите во кои Индоевропјаните се појавиле во Иран сè уште не се сосем уточнети: како и да е, сигурно е дека навлегле во тие пространства додека сè уште живееле како преселници и се занимавале со сточарство. Тие веќе ги припитомиле бикот, овенот и коњот, а одгледувале многу ситна стока и коњи, кои биле особено раширени во Медија. Во светите книги на старите Персијци, обединети под насловот Зенд Авеста, се чуваат одгласи од овој стар, сточарски начин на живот, кој се огледа во религијата и митовите. Кравата и кучето се почитувале како свети животни и нивното убивање претставувало светогрдие. Во најстариот дел од Зенд Авеста, во т.н. Гати, на многу места се среќаваат старите митски ликови наречени „душа на кравата“ и „создател на кравата“. Во вториот дел од овој свет зборник, наречен Вендидад, цела една глава му е посветена на кучето. Херодот раскажува една легенда, според која Кир како дете бил одгледан од кучка, воспитан од овчар, а подоцна станал основач на силното Персиско кралство. Според зборовите на Херодот, се случувало персиските кралеви да му принесуваат на божеството жртви од по илјада бикови.

На местата со погодни природни услови, се јавило земјоделство со наводнување, но секако не во оној размер како во големите

алувијални долини на Тигар, Еуфрат и Нил. На многу места во Зенд Авеста се спомнуваат канали за наводнување. Во планинските, слабо наводнувани области, жителите уште во најстаро време внимателно ги користеле подземните извори и планинските потоци. Препознатлива особеност на иранскиот систем за наводнување е уредувањето на подземни канали, кои се снабдени и со специјални бунари за систематско чистење.

Протома во облик на глава од бик, Медија, VIII век ст.е.

Во светите текстови на Персијците се негува идеалот на спокојниот, праведен живот на земјоделецот кој си гради куќа, ја обработува земјата, основа сопствено семејство, одгледува стока, произведува жито, сточна храна и овошје, ја наводнува сувата почва и ги суши мочуриштата. Земјоделската работа се сметала за праведно дело, а житото – за свето растение и моќно оружје во борбата против злите духови. Според старите Персијци, човекот што засеал жито, всушност посеал добрина и придонел да се рашири култот на добриот бог Ахура Мазда. Според учењата на персиските свештеници, праведниот човек треба да ги уништува штетниците, да ја ора ледината, да ја ѓубри посната почва, да гради мостови над проточните води, да им дели земјоделски алатки на луѓето, со други зборови – на секој начин да придонесува за развојот на земјоделското стопанство. Од житните растенија, особено биле раширени просото и јачменот. Виновата лоза се прилагодила во Иран уште во најрано време, а можела да се сретне дури и во див облик. Од сточната храна, најраширена била луцерката, која Римјаните ја нарекувале „медска трева“.

Напоредно со земјоделството, со време се развивале и занаетите. Достапноста на метална руда овозможила побрз развој на металургијата, особено на обработката на бакар, бронза, злато и електриум, еден вид легура од злато и сребро. Редовно се користеле и коњите, па мошне рано се јавила и првата едноставна кола со полни тркала, налик на тркалото што се користело во протоисторискиот Сумер.

Сè до VIII век ст.е., Медите од северозападен Иран го чувале старото преддржавно, племенско уредување. Херодот, кој дава подробни податоци за основањето на медското кралство, пишува дека Медите биле поделени на шест големи племиња, и дека пред да се обединат во една држава живееле во засебни села, речиси во родовски услови. Истиот поредок долго се чувал и кај Персијците, кои наводно се делеле на шест земјоделски и четири сточарски-преселнички племиња; навистина, на широката Иранска висорамнина, напоредно со

постојано населените земјоделци, безмалку до денешно време живееле и номадски сточари. Во староперсискиот јазик се зачувани посебни поими со кои се означувале општинската заедница, племето и народот, а од истите зборови се образувал и поимот за нивниот водач. Според сè, староперсиската држава, чие основање се случило мошне доцна не само во староисточната, туку и општо во античката историја, долго го задржала првичниот патријархален карактер, а под блескотната површина на големото кралство сè уште живееле првичните родовски и племенски општествени односи.

Сепак, како и во секое предржавно општество, стопанскиот напредок и развојот на производството и тука најпосле предизвикале имотно раслојување. Постепено почнал да се издвојува побогат слој од своевидни благородници и свештеници, од кој произлегла т.н. стара родовска аристократија. Кога ги опишува обичаите на Персијците, Херодот вели дека на обредот на жртвопринесување задолжително присуствувал свештеник-маг, кој „пеел света песна“. Магите, т.е. свештениците, биле затворена општествена група, „многу различна од обичните луѓе“. Во времето што го опишува Херодот, богатството веќе отворило длабок јаз меѓу благородниците и обичните селани. Постепено почнале да се издвојуваат благороднички родови, во кои влегувал и родот на Ахајменидите. Во VIII век ст.е., во Медија почнале да се јавуваат и првите вистински градови, всушност – управни средишта на областите, кои имале главно воена, а само делумно и трговска важност. Во текстот во кој се раскажува осмиот поход на Саргон II во земјите Мада и Парсуа, се спомнуваат и големи градови што асирската војска успеала да ги освои. Таков бил градот Ушкаја, „престолнината на земјата“, изграден врз израмнета карпа и обѕидан со цврст градски бедем, дебел осум лакти; таков бил и градот Улху, со бедеми од камен, во кој имало палата со покрив изграден од огромни стебла кипарис. На натписот на Саргон II се опишуваат и каналите преку кои градовите добивале вода, големите куќи, огромните плевни за жито, градините и лозјата. На рељефите што ги красат сидовите на палатата на Саргон II во Хорсабад се зачувани и ликовни претстави на овие утврдени градови.

МЕДСКОТО КРАЛСТВО

Медија ги зафаќала падините на венецот Загрос и плодните рамнини на исток од него. На асирските натписи од IX век ст.е. се спомнува племето *Māda*, со кои Асирците воделе долги и упорни војни. Асирските кралеви преземале походи во Медија, од каде се враќале со многу заробеници и богат плен. Во 835 ст.е., Шалманесер III влегол во

земјата на Медите и се пробил во внатрешноста, приближно двеста километри од градот Арбела. Тиглат-Пилесер III војувал во планинските области на Загрос, од каде донел коњи, мулиња, камили, овци, голем товар син камен и мноштво пленици, кои ги фрлил во окови. Во 673 ст.е., Есархадон тргнал на поход во земјата Патушари, која лежела „близу солената пустина, во земјата на далечните Мади“, а оттаму ги донел заробени „Шидир-Парна и Епарна, владетели на моќни градови, заедно со нивните коњи, стада и камили“. Благодарение на трговските контакти на Медите со Асирија, Медија почнала да впива и одредени придобивки од асирската и бабилонската култура.

Во текот на борбата за основање самостојно обединето кралство, за кое Асирците претставувале постојана опасност, Медите и околните ирански племиња создале широк и цврст племенски сојуз; сепак, состојбата со изворите не ни дозволува да ги дознаеме сите подробности за основањето на медското кралство. Неколку интересни податоци за ова се зачувани кај Херодот. Прикажувајќи го долгиот процес на втемелување на кралството, Херодот раскажува една полуисториска приказна за тоа како власта ја добил еден праведен судија по име *Дејох*, кој ги натерал Медите да основаат еден град и го стопил медскиот народ во едно. Изгледа дека одредени детали од приказната се потврдуваат со асирските натписи, во кои се раскажува за водачот на племето Манајци по име *Daiukku*, кој кренал востание против Саргон II, но бил поразен од Асирците и пратен во прогонство во сирииска Хама ~715 ст.е. Понатаму, Херодот раскажува дека Дејох ги обединил медските племиња во една држава и дека го изградил големиот град Екбатана – всушност *hagmatāna*, „зборно место“ – кој се наоѓал близу ден. Хамадан. Историографот Полибиј, кој пишува во II век ст.е., ни дава попрецизен опис на старата престолнина на Медија, потврден и со други извори:

Во Екбатана од секогаш живееле медските кралеви; се мисли дека со богатството и сјајот на градбите далеку ги надминува сите други градови. Се наоѓа во подножјето на планината Оронт и не е оградена со одбранбен бедем, но затоа има извонредно цврста тврдина направена од човечка рака. Под тврдината се наоѓа палатата, која има обем од речиси седум стади, а со сјајот на поединечните градби сведочи за големото богатство на тие што ја изградиле. Дрвените делови се од кеदार и кипарис, но никаде не се гледа самото дрво, туку и гредите, и деловите од покривот, и столбовите во тремовите се обложени со сребрени и златни плочки, а сите ќерамиди се од сребро.

Според сè, во времето на Дејох Медија сè уште била сојуз на племиња со традиционални, патријархални обичаи, според кои владетелот се избирал на општо собрание, собрано на традиционално збор-

но место. Херодот сака да ни објасни на кој начин медскиот племенски сојуз прераснал во староисточна деспотија, но она што го раскажува не изгледа веродостојно; тој го прикажува Дејох како некој тиранин од хеленски град, кој насилно ја освоил кралската власт со помош и поддршка од пониските слоеви на населението.

Херодот ја продолжува приказната и со наследниците на Дејох. Според него, престолот го наследил *Фраорт*, кој ги покори Персијците и некои други азиски народи, а кренал оружје дури и против Асирија. Овој Фраорт несомнено е *Fravartiš*, кој се спомнува на натписот на Дареј I кај Бехистун. Во времето на следниот крал на Медија, *Киаксар* (*НивахшаѠта*, 625–585 ст.е.), медското кралство веќе прераснало во силна држава. Киаксар го искористил военото искуство на Асирците и ја преустроил медската војска, делејќи ја на одреди според вооружувањето. Во новата медска војска имало нови, посебни одреди од копјаници и стрелци, како и од коњаници; од ова време, коњаничките одреди станале особено важни во воената вештина, зашто овозможувале побрзо движење и разместување на војската, како и подобри маневарски способности. Благодарение на силната воена моќ на медската војска, но и на усрдната поддршка од Вавилонците, Киаксар успеал да ги порази Асирците и да го урне некогаш силното асирско кралство.

Врз урнатините на Асирија никнало ново, силно кралство на Медите, на кое Киаксар му ги приклучил и планинските предели на Персија, Кападокија и Ерменија. Намислите на кралот не завршувале со освојувањето на северниот дел од некогашна Асирија; тој тргнал и подалеку на запад, со цел да се пробие до Средоземното море. Херодот ја опишува војната на Киаксар против Лидијците, која траела пет години и завршила со спогодба меѓу двете кралства. Додека траела битката меѓу Медите и Лидијците кај реката Халис, се случило затемнување на сонцето, кое претходно го предвидел хеленскиот филозоф Талес од Милет; според астрономските податоци, ова затемнување се случило на 28 мај 585 ст.е. Медскиот крал ги зацврстил своите успешни воени постигања преку дипломатски спогодби, кои пак биле потврдени и со династички бракови. Својата ќерка Амитис му ја дал на Вавилонецот Небукаднезар II, а синот Астијаг го оженил за ќерката на лидискиот крал. Киаксар умрел околу 585 ст.е. Последниот крал на

„Кизкапан“, стара гробница во Сулајманија, Ирак; според некои, гробница на Киаксар

Медите, Астијаг, морал да го брани кралството од најблиските ирански сродници – Персијците. По триесетгодишно владеење, околу 550 ст.е., Астијаг бил поразен од Кир – втемелувачот на Персиското кралство.

ОСНОВАЊЕТО НА ПЕРСИСКОТО КРАЛСТВО И ВЛАДЕЕЊЕТО НА КИР II ВЕЛИКИ

Покрај Медите, на Иранската висорамнина живееле и се развивале и други племиња. Едно од нив се спомнува во изворите под името *Parsua*; очигледно, станува збор за Персијците од подоцнежните хеленски извори. Асирските кралеви воделе беспопштедни борби со овие племиња, кои се зацврстиле во еламската област Аншан и таму основале голем племенски сојуз. Во записот со кој го овековечува пустошењето на Елам, Асурбанипал спомнува некојси Кураш, крал на Парсуа, кој му се покорил на асирскиот крал и го пратил во Нинива својот најстар син со многу подароци; можеби станува збор за Кир I, чие постоење сè уште не е целосно потврдено, и за кого се мисли дека претставува лик од персиските легенди за обединувањето на државата. Како и да е, во борбите против Асирците, а потоа и против Медите, сојузот на персиските племиња станувал сè посилен и сè поцврст.

Кон средината на VI век ст.е., била основана и првата вистинска државна формација на Персијците. Според историската традиција и хеленските пишани извори, основач на оваа држава бил владетел со име Кир II. Со цел да си обезбеди потпора во старите културни традиции на Елам, Кир II се нарекол себеси „крал на Аншан“, а потоа и „крал на Парсуа“, т.е. на Персија. Во текстот на Херодот се зачувани многу легенди за детството, воспитанието и потфатите на Кир; сите го имаат вообичаениот облик на приказна од животот на еден голем основач на државата. Не е чудно што политичката дејност и воените потфати на Кир оставиле силен впечаток врз неговите современици, дотаму што и обичните луѓе, и свештениците во еднаква мера создале цела низа преданија за највештиот државник на времето. За Кир се раскажувало дека бил отфрлено дете што го одгледал некој овчар (исто како Саргон од Акад), или пак дека на натприроден начин го одгледало некое милостиво диво животно (како некои египетски фараони, или пак како Ромул и Рем). Дури и Херодот се обидува критички да ги толкува овие приказни, со кои требало да се нагласи натприродното, безмалку божеско потекло на славниот основач на персиското кралство.

Наспроти легендарните приказни, во бабилонските хроники и во административните записи од тоа време се зачувани податоци кои имаат целосно историски карактер; од нив, на пример, дознаваме дека Кир се судрил со кралот на Медите, Астијаг (*Ištumegi*). Во описот на оваа војна, Херодот се служи со традиционалните преданија, па меѓу другото го прикажува Кир и како внук на Астијаг; во бабилонските хроники, пак, се зачувани не толку живописни, но сепак потрезвени податоци, според кои Астијаг собрал војска и тргнал против Кир, кралот на Аншан, но дека неговата сопствена војска кренала бунт против него, го заробила и му го предала на Кир. Кир влегол во Екбатана, престолнината на Астијаг; среброто, златото и сите скапоцености од ризниците во Екбатана биле опљачкани и однесени во Аншан. Војната завршила со пораз на Медија и целосна победа на Персијците. Во Екбатана биле распоредени персиски одреди, а кралството на Медите и сите освоени територии станале дел од Персија. Во традицијата е зачувана приказна за тоа како Кир го заробил Астијаг, а потоа му дал висока положба во кралството; приказната веројатно се темели врз тоа што во Персиското кралство, освен Персијците, повластена положба имале и Медите.

Кир не се задоволил со освојувањето на Медија, туку зацртал воинствена и сеопфатна надворешна политика. За кусо време ги освоил Ерменија и Кападокија; по нив, во 547/6 ст.е., и Лидија; а најпосле и Новобабилонското кралство кое – како што видовме погоре – во времето на Небукаднезар II станало најголема политичка и трговска сила во поширокото подрачје. Кир не сакал да ја предизвика воената сила на Бабилонците премногу рано, туку најпрвин се обидел да се зацврсти во северниот дел од предна Азија, главно во Мала Азија. Тоа било дотолку поважно, зашто и Кројс, кралот на Лидија, и египетскиот фараон Ахмосе II (Амасис) склучиле одбранбен сојуз со Бабилонците, насочен против Персија. Кир го задал првиот удар на најслабата верига во тој ланец – Лидија; потоа, со помош на економските

„Јас сум Кир од Ахајменидите“, натпис на Кир II Велики на еден столб во Пасаргада

и човечките богатства на северниот дел од предна Азија, можел да го раздели Бабилон од неговите сојузници и да му ги пресече трговските и воените врски. Откако Лидија паднала под персиските удари, над стариот и горделив Бабилон се надвиснала смртна опасност: Кир можел да ги фрли против бабилонскиот крал сите сили, со кои располага. Оставени без сојузници, со држава потресена од внатрешни немири, Бабилонците не можеле – а според сè, и немале волја – долго да му се опираат на Кир. Сите извори сведочат дека Кир бргу и без особени тешкотии ја освоил престолнината. Најпосле, во 538 ст.е., и бабилонските територии станале дел од персиската држава.

Како што видовме и погоре, за да го освои Бабилон, Кир веројатно се потпираше и врз помошта од највисокото бабилонско свештенство; можеби затоа подоцна се прикажува како поборник за возобновување на бабилонските култови и нивен верен почитател. Самиот за себе вели:

На срце ми лежеше грижата за внатрешните работи на Бабилон и за неговите светилишта. Жителите на Бабилон дочекаа да им се исполнат желбите и да го отфрлат срамниот јарем [...] Големият господар Мардук ме благослови мене, неговиот почитател кралот Кир, мојот син Камбис и целата моја војска со својата милост, и сите радосно и искрено го величевме неговото возвишено божество.

Вклучувањето на Бабилонија во составот на персиското кралство отворило широки можности за развој на надворешната трговија не само за бабилонските благородници, туку и за свештенството и неговата храмовна економија.

Откако го освоил Бабилон, Кир тргнал подалеку на запад, но неговите тамошни потфати имале мировна природа: го обновил Ерусалим, им дозволил на јудејските пленници во Бабилон да се вратат во татковината и почнал да ги обновува фојникиските градови. Ваквата политика на Кир требало да ги зацврсти пријателските односи меѓу Персија и малите политички чинители на Сиропалестинското крајбрежје, кои требало да добијат улога во освојувачките потфати на Персиското кралство. Сосем е извесно дека Кир се обидува да ја обезбеди соработката на фојникиските поморски градови за голем воен поход против Египет, последниот соперник на Персија. Кир немал сопствена флота, па му требале фојникиските бродови; освен тоа, Фојникија и Палестина требало да послужат како мост, преку кој персиската воена сила ќе се префрли во Египет.

Овој план за освојување на Египет – кој сè уште чувал траги од поранешната воена и политичка сила – Кир го подготвувал тајно, внимателно и совесно, но не доживеал да ја преточи замислата во дело. Во 529 ст.е., кралот загинал во некоја битка против Скитите, што се водела во касписките степи. Бил погребан во Пасаргада, а неговата

гробница, врз основа на постари извори, ја опишува Аријан од Никомедија:

Гробницата на Кир се наоѓа во кралската градина во Пасаргада. Околу неа е засаден лаг со неброени видови дрвја, добро наводнет со вода, а на ливадата расте висока трева. Самата гробница од долу е изградена од камени коцки, во облик на четириаголник. Над неа има одаја со свод од камен и врата толку тесна, што и ситен човек со тешки маки би се провзел внатре. Во таа одаја имало златен саркофаг во кој било положено телото на Кир, а под него имало одар со ногарки од чисто злато. Како покрови служеле бабилонски прекривки, а долу имало порфирни килими. Над нив висел еден кандис и друга облека од бабилонска изработка. Според Аристобул, таму лежеле медски бечви и облека обоена во сино, некои парчиња темни, а некои во различни преливи, со ѓердани, бодџи и наушници, сите од скапоцени камења опточени со злато. Во одајата имало и маса, а меѓу масата и одарот се наоѓал саркофагот со телото на Кир. Во градината, надолу од самата гробница, стоела мала градба за магите што ја чувале гробницата на Кир; оваа положба минувала од татко на синиште од времето на Камбис, синот на Кир. Кралот обично им давал по една овца на ден, одредена мера брашно и вино, и секој месец по еден коњ, за да му жртвуваат на Кир.

Гробницата на Кир

КАМБИС II И ОСВОЈУВАЊЕТО НА ЕГИПЕТ

Замислата на Кир Велики најпосле ја остварил неговиот син Камбис, за чие владеење дознаваме главно од сведоштвата на хеленските историографи, како и од египетските натписи од времето на персиското освојување на Египет. Камбис го презел престолот како законски наследник на Кир, но уште на самиот почеток низ земјата се рашириле немири. Некои земји што Кир ги покорил, но не стигнал поцврсто да ги врзе за Персија, ја искористиле смртта на освојувачот и се одметнале. Камбис морал да вложи големи и долготрајни напори за да ги смири. Можно е дека во овие немири бил вмешан и вториот син на Кир, кој во изворите се нарекува Бардија. Според нашите извори, за да ја зацврсти положбата како полноправен владетел на големото кралство, Камбис заповедал да го убијат Бардија; на натписот од Бехистун пишува дека „Камбуџија го уби Бардија, но народот не знаеше дека Бардија е мртов“.

Откако најпосле се зацврстил на престолот, Камбис ја продолжил освојувачката политика на Кир и почнал да се подготвува за поход. Египет тукушто почнал да се крева под фараоните од XXVI Саитска династија; вдахновени од древното културно величие и минатата воена и политичка сила, Египјаните сепак можеле да бидат опасни непријатели. Фараонот Ахмосе II настојувал да ја зацврсти економската и воената моќ на Египет со помош на Хелените, кои ги вклучувал како наемници во својата војска. Тој уште претходно имал склучено сојуз со Лидија, Вавилонија, Кипар и Самос; сепак, молскавичниот подем на Персија и падот на неговите верни сојузници му ги избил речиси сите карти од рацете. Кир ги покорила Вавилон и Лидија, а Кипарците, Поликрат од Самос и јонецот Фанет, кој заповедал со хеленските наемници во египетската војска, минале на страната на Камбис. Оставен без сојузници, Египет морал да се соочи лице в лице со Персијците, кои приближувале кон Египет како лавина.

Во 526 ст.е., Камбис тргнал против Египет на чело на огромна воена сила, со поддршка од силните сојузнички флоти на Фојникија, Кипар и Самос. Во походот го придружувале Кројс, поранешниот крал на Лидија, и Силосон, братот на тиранинот Поликрат од Самос. Камбис успеал да склучи договор и со водачот на арапските племиња, кои го снабдувале со вода додека ја минувал Синајската пустина.

Последниот удар за Египет дошол однатре. Додека персиската војска приближувала кон египетските граници, починал Ахмосе, еден од најумешните политичари на совремието, кој вешто ја користел поддршката од Хелените. Престолот го наследил Псаметих III, кој не можел да ја спаси земјата и да ја зачува независноста на државата. Иако египетските одреди дале упорен отпор во неколку битки, а особено во прочуената битка кај Пелусиј, походот на Персијците завршил со целосна победа. Во 525 ст.е., Египет паднал под персиска власт.

Во хеленските извори се зачувани многу приказни за свирепиот терор што Камбис наводно го спроведувал во Египет. Страбон раскажува дека Камбис ги запалил градот Мемфис и светилиштето на Серапис, а Диодор – дека го опљачкал посмртниот храм на Рамзес. Опишувајќи ги злоделата на кралот, Херодот го нарекува „неразумен и улав човек“, и додава дека во еден напад на безумие го убил со копје египетскиот свет бик Апис; дека со удар на нога во стомакот ја убил својата трудна сопруга Роксана; и дека, воопшто, боледувал од тешко душевно растројство. На прв поглед, ваквите сведоштва за владеењето на Камбис во Египет се потврдуваат и со податоците од т.н. елефантински папируси, во кои се спомнува дека Камбис ги разурнал сите храмови на египетските богови. На еден египетски натпис од ова време се раскажува за „ужасот што ја обзеде земјата, ужас каков што немало никогаш претходно“.

Ваквите сведоштва се крајно преувеличени. Освојувачката политика на Камбис предизвикала одредено противење во Медија и Персија, излив на домољубие во Египет, а паника во хеленскиот свет; воопшто не е чудно што, особено во египетските и во хеленските кругови, почнале да кружат приказни за свирепоста и деспотското безумие на Камбис, кои нашле одраз кај хеленските историографи, особено кај Херодот. Низ хеленската историографија провејуваат и морализаторски нишки; свирепиот, безумен Камбис послужил како одлична противтежа на хуманиот и праведен Кир – секако, со претерувања и во едниот, и во другиот случај.

Натписот на Удјахореснет, првосвештеникот во храмот на божицата Неит во Саис, сведочи дека нештата биле поразлични. Според овој текст, Камбис ја продолжил политиката на Кир кон покорените земји и по освојувањето на Египет. Тој не само што не ја потиснувал египетската религија, туку напротив, нашол потпора во одредени кругови на највисокото свештенство, кои прифатиле спогодба со Персијците:

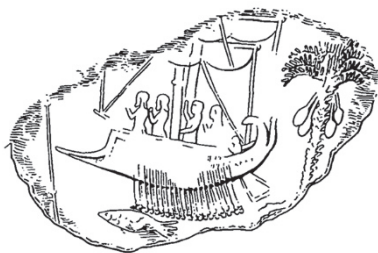
Удјахореснет

Камбис, големиот крал на туѓите земји, дојде во Египет заедно со своите туѓинци. Загосподари со целата земја. [...] Неговото величество ми ја даде должноста на главен лекар. Ме постави покрај него како пријател и надзорник на палатата [...] Јас направив неговото величество да го согледа значењето на Саис, седиштето на Големата Неит, мајката што го роди Ра, што почна да раѓа кога сè уште немаше раѓање. Јас направив да ја спознае природата на величието на храмот на Неит.

[...] Кралот заповеда да се исфрлат од храмот сите Азијци што се населиле во него, храмот темелно да се измие и да се исчисти и да му се вратат сите негови свештеници и чувари. Неговото величество заповеда да се принесуваат дарови и жртви на големата Неит, мајката на великите богови што се во Саис, исто како што се правело порано.

Кралот на Горен и Долен Египет дојде во Саис. Неговото величество само се упати во храмот на Неит. Ја допре земјата пред нејзиното високо величество, како што дотогаш беше направил секој крал. Направи гозба за Неит Великата, Мајката божја, и за сите богови што се во Саис, како што беше направил секој одличен крал. Неговото величество го направи тоа, зашто јас направив да го осознае значењето на нејзиното величие; зашто таа е мајка на Ра.

Според античката традиција, Камбис не се задоволил со освојувањето на Египет, туку неколкупати се обидел да освои и други земји во Африка – да ја покори Картагина, да воспостави контрола врз

Фојникиска триера,
печат од Персепол

оазите и да ја наметне својата власт врз далечната Етиопија. Но, овие обиди не биле крунисани со успех. Фојникиската флота одбила да исплови против своите картагински соплеменници; експедицијата пратена кон оазите се загубила и пропаднала во пустината, а слободна останала и Етиопија. Само Киренаика, делумно населена од Хелени, ја признала власта на Камбис, а можно е и дека воспоставил

контрола врз една оаза. Отприлика во тоа време, во Египет започнале немири предизвикани од казните што ги наметнале Персијците, а особено од убиството на Псаметих, последниот фараон од XXVI династија.

Крајот на владеењето на Камбис го одбележале големи бунтови, кои успеале да ја разнишаат и персиската држава во целост. Користејќи го подолгиот престој на Камбис во Египет, а можеби и неговиот неуспешен поход кон Етиопија, еден медски маг по име Гаумата почнал да се претставува како брат на кралот и кренал востание против Камбис. Според сè, ова востание го поттикнале медските благородници и свештеници, кои сакале да го обноват самостојното кралство на Медите. Откако му ветил на народот намалување на даноците и ослободување од воената должност, Гаутама успеал да собере значителни сили; големото персиско кралство, кое се родило со невидена брзина, исто толку брзо почнало и да се распаѓа. По смртта на Камбис, во многу делови од нестабилното кралство – кое сè уште немало ниту обединета централна управа, ниту пак економско единство – се разгореле востанија против Персијците.

ВЛАДЕЕЊЕТО НА ДАРЕЈ I

Сите овие немири и востанија се овековечени во најважниот епиграфски извор за персиската историја – натписот од Бехистун, напишан на еден стрмен планински гребен што се извишува долж патот од Багдад кон Техеран. На овој натпис, кралот Дареј I – кој потекнувал од една послабо позната, странична гранка на Ахајменидите – соопштува дека по смртта на Камбис се кренале бројни востанија, а дека

во Сусијана, Бабилон, Медија, па дури и во самата Персија се појавиле самопрогласени кралеви. Дареј раскажува дека го убил магот Гаумата, кој се претставувал како Бардија, братот на Камбис; дека ги задушил сите востанија; дека целосно ги поразил сите самопрогласени кралеви, и дека повторно ја воспоставил власта на едниот и единствен персиски крал на чело на единствената и обединета држава. Текстот на натписот од Бехистун е напишан со куси и едноставни, но впечатливи и силни реченици:

Додека бев во Бабилон, овие земји се одметнаа од мене: Персија, Сусијана, Медија, Асирија, Египет, Партија, Маргијана, Сатагидија и Скитија. [...] Еве што направив со волјата на Ахура Мазда, во текот на едната иста година во која станав крал: се борев во деветнаесет битки, победив со волјата на Ахура Мазда и заробив деветмина кралеви. [...]

Зборовите на кралот се придружени со релјефна претстава, на која се прикажани еден соборен и уште девет врзани узурпатори пред лицето на победникот и нов обединител на кралството – кралот Дареј, син на Хистасп. Овој релјеф и долгиот натпис до него, напишан на персиски, бабилонски и новоеламски јазик, претставуваат еден вид политички манифест со кој Дареј, единствениот законски наследник на Камбис и потомок на истата лоза, известува дека со негова заслуга во државата повторно завладеале мир и единство.

Сепак, овие немири и востанија ги разобличиле внатрешната слабост и нестабилност на кралството. Народите што биле покорени од Кир и Камбис кренале востанија за независност во кои учествувало и најсиромашното население, дури и робовите. Гаумата ветил ослободување од воена служба и од плаќање данок за време од три години; затоа и Дареј, откако ја осигурал власта, требало да се прикаже како пријател на народот, кој се грижи за доброто на најшироките слоеви на населението. Дареј нагласува: „Ги обновив храмовите што ги урна Гаумата; му ги вратив на народот пасиштата, недвижниот, движниот и општинскиот имот, што Гаумата му ги одзеде“.

Сепак, Дареј не водел политика на вистинска и доследна заштита на интересите на населението. На почетокот од владеењето морал да преземе одредени мерки во полза на населението; но, подоцна и тој ја продолжил вообичаената политика на дотогашните староисточни кралеви, кои владееле со поддршка од благородниците, богатите трговци и свештениците. Уште од времето на првите Ахајмениди, персиските кралеви им делеле големи земјопоседи на одредени благородници, кои ја добивале титулата „добродетел на кралот“. Земјопоседниците уживале значителни повластици: имале право на судење на сопствениот имот, а биле ослободени од данок и од други обврски. Така постепено се образувале големи, полунезависни територии, како

онаа на Отанидите во Кападокија или на Тисаферн во Карија. Значителни повластици добивале и големите храмови; на пример, Кир го ослободил од сите обврски храмот на Аполон во Магнесија, а Артаксеркс му дал слични повластици на храмот во Ерусалим. Деловните записи од Вавилон сведочат дека персиските благородници поседувале големи имоти во Вавилонија и дека своите земји му ги давале под закуп на месното население. Најголем земјопоседник бил кралот, кај кого бил концентриран огромен земјишен фонд. Кралот поседувал големи и добро уредени имоти, со раскошни паркови, кои Хелените ги нарекувале *paradeisos*; оттаму и подоцнежниот поим, со кој до денешно време се означува рајот. На кралските имоти имало шумски ловишта со изобилство од дивеч за лов, како и богати овоштарници и расади со растенија од други земји. На кралот му припаѓале и поголемите занаетчиски работилници, на пример оние во Фојникија, во кои бил изработуван скапоцениот порфир.

• *Устројството на Персиското кралство и реформите на Дареј.*
 – Поради слабите врски меѓу поединечните делови од персиското кралство, но и поради немирите што се разгореле во последните денови на Камбис и на почетокот на владеењето на Дареј, требало да се спроведат низа реформи, со кои кралството ќе добие внатрешна сила и цврстина. Според сведоштвата на хеленските историографи, Дареј го поделил кралството на области, наречени „сатрапии“; на секоја сатрапија ѝ определил данок, кој морал редовно да се уплаќа во кралската ризница, а спровел и парична реформа, со која утврдил една и единствена златна монета за целата држава – т.н. „дареик“, кој тежел 8.4 грама злато. Дареј започнал да гради државна патна мрежа, ги поврзал со пат најважните центри на државата, вовел извонредна служба за врски и целосно ја преуредил војската. Благодарение на овие реформи, но и на дејноста на наследниците на Дареј, персиското кралство добило сосема ново уредување, кое ги користело искуствата на народите што влегле во состав на големото кралство.

По реформите на Дареј, персиското кралство станало централизирана држава со сложен бирократски систем; сепак, се задржале и многу препознатливи одлики на стариот персиски племенски сојуз. Иако му била пропишана целосна, врховна власт, кралот зависел од влијанието на највисоките претставници на старите благороднички родови. Според Херодот, Дареј бил избран за крал на советувањето на седумте најугледни Персијци, кои го задржале правото да имаат пристап до кралот без претходна најава; освен тоа, кралот бил должен да се жени исклучиво со девојка од овие благородни семејства. Херодот тврди дека дури и Ксеркс, пред да тргне во поход против Хелада, морал да го стави прашањето на разгледување пред претставниците на персиските благородници.

Сепак, како што минувало времето, особеностите на стариот племенски сојуз сè повеќе отстапувале пред класичната староисточна теократска монархија, чии одлики биле преземени од Вавилонците и Египћаните. Под непосреден надзор на кралот се наоѓале највисоките државни службеници, кои во негово име управувале со гранките од централната управа – војската, судството и ризницата. Централната власт била мошне присутна во локалната администрација. Кралот ги разгледувал жалбите на поданиците, одредувал даночни повластици, лично заповедал да се градат храмови или градски бедеми. Секоја одлука заверена со кралски печат се сметала за закон и не можела ниту да истече, ниту да се укине. Целиот систем на државна управа имал јасно изразен бирократски карактер и се спроведувал со помош на голем број службеници и чиновници. Во палатата, но и во сите локални управи, се водело грижливо и детално книговодство. Заповедите се внесувале во посебни дневници, обично пишувани на арамејски, кој постепено станал јазик на државната администрација. За зацврстување на централната власт придонесувале и надзорниците, кои по заповед од кралот ја надзирале управата во одредени области.

Освен во рацете на кралот, судската власт била концентрирана кај т.н. кралски судии, кои тргнувале од поставката за неограничена кралска власт. Херодот раскажува дека, кога Камбис ги повикал на советување, судиите нашле закон кој му дозволувал на персискиот крал да прави сè што ќе посака. Службата на кралските судии била доживотна, а можеле да бидат сменети само ако и самите го прекршат законот, или пак ако некој ги обвини дека бараат поткуп. Службата на кралски судија понекогаш дури и се наследувала.

Едно од најважните средства за зацврстување на големото кралство била паричната реформа. Во целата земја била во оптек единствената државна златна монета – дареикот; три илјади дареици ја сочинувале најголемата тежинска и парична единица – персискиот талант. Ковањето златни монети било исклучиво право на централната власт. Персискиот крал стоел зад точноста на тежината и квалитетот на златото; затоа, според Херодот, Дареј заповедал златоносниот песок да се испира до најголема можна чистота и да се коваат монети само од такво злато. Месните управители смееа да коваат само сребрени и бакарни монети; сребрените монети, наречени персиски шекели, тежеле 5.6 грама сребро. Напоредно со ова, Дареј го одредил данокот што одредени области требало

Дареик од времето на Дареј I и Ксеркс

да ѝ го плаќаат на кралската ризница, во зависност од нивната стопанска развиеност. Собирањето данок се давало под закуп на трговски куќи или на закупци-поединци, кои се здобивале со огромно богатство; затоа, пак, даноците биле тежок товар за населението.

Патиштата и службите за врска имале пресудна важност за развојот на трговијата и за стопанскиот живот во целина. Персијците искористиле голем дел од старите хетитски и асирски патишта, но ги прилагодиле за да се користат за трговски карвани, превоз на пошта и префрлање воени одреди. Освен тоа, биле пробиени и многу нови патни правци. Од главните патишта, кои ги поврзувале најважните трговски и административни центри, особено бил важен патниот правец нарекуван „Кралски пат“. Тој водел од Ефес и Сарди на егејското крајбрежје на Мала Азија, преку Ерменија и Асирија, долж текот на Еуфрат и Тигар надолу кон Суса. Еднакво важен бил и патот од Бабилен, преку Загрос, токму покрај гребенот кај Бехистун, кон границата на Бактрија и Индија. Најпосле, еден посебен патен правец ја пресекувал Мала Азија, од заливот кај Исос нагоре до Синопа; тој го поврзувал Средоземјето со јужните падини на Кавкас и северниот дел на предна Азија. Хеленските историографи ни ја опишуваат примерната уреденост на овие персиски патишта; тие се делеле на делници, т.н. „парасанги“ долги по пет километри, а на секои дваесетина километри имало станица со гостилница. По тие патишта оделе гласниците што ги носеле заповедите и посланијата на кралот, како и пратениците на месните сатрапи. Зачувано е едно писмо од Арсамес, сатрапот на Египет, во кое им дава упатства на другите сатрапи во врска со патувањето на еден негов прислужник:

Мојот надзорник Нехтигор патува за Египет. Давај му секој ден следување на сметка на мојот имот во твојата сатрапија: бело брашно, две четвртини мерка; рами брашно, три четвртини; вино или пиво, две четвртини; овца, една. Исто и на десеттемина негови прислужници, секому дневно: брашно, една четвртина мерка; сточна храна за нивните коњи. Дај им следувања и на двајцата Киликијци и едниот занаетчија – тројцава се мои слуги кои патуваат во Египет со него – на секој човек брашно, по една четвртина. Секој сатрап по ред, од сатрапија до сатрапија, сè дури не стасаат во Египет, нека им ги дава овие следувања. Ако минат подолго од еден ден во место, тогаш не им давајте следување за тој ден. – Запознаен со налогот: Багасрава. Писар: Рашта.

Зацврстувањето на државата, заштитата на границите и задушнувањето на востанијата барале добро устроена и подготвена војска. Во време на мир, постојаната војска ја сочинувале одреди од Меди и Персијци, кои биле и основните воени посади; срцевина на оваа постојана војска биле одредите од коњаници-благородници, како и десет-

Персиски „Бесмртни“, рељеф од емајлирани фасадни тули во палатата во Суса

те илјади пешаци, кои според Херодот се викале „Бесмртни“. Кралската телесна стража во палатата броеа илјада војници. Во време на војна, се собирала огромна војска низ целото кралство; сите области, градови, покорени народи и племиња биле должни да пратат одреден број војници, не толку поради вистинска потреба, туку поскоро како доказ за својата верност и посветеност на кралството. Хеленскиот историограф Ксенофонт ни дава идеализирана слика за високата организираност на персиската војска. Според она што ни го раскажува, персискиот крал сам ја одредувал големината на војската во секоја сатрапија, бројот на коњаници, стрелци и пешаци, како и бројноста на воените посади во секоја тврдина одделно. Кралот секоја година правел смотра на војската, особено на одредите распоредени околу неговата палата. Во подалечните области, овие смотри ги вршеле посебни кралски службеници, именувани за таа намена. Особено се внимавало на организацијата на војската. Ако војската била во добра состојба, сатрапите се наградувале со скапоцени дарови, а ако се одржувала лошо и несовесно, кралот ги менувал и им одредувал сурови казни.

Системот на локална управа бил врзивно ткиво на кралството. Покорените земји биле уредени како големи области; со нив управувале намесници, кои имале должност да внимаваат на интересите на кралот и државата. Како што спомнавме и погоре, овие области ги нарекуваме сатрапии, а нивните управители – сатрапи. Сатрапите ги држеле во раце сите нишки на локалната управа. Тие биле должни да го одржуваат редот во сатрапијата и да внимаваат на можни бунтови и востанија. Сатрапите, кои управувале со локалното судство, имале

големи правни овластувања. Тие заповедале со војските во сатрапијата, имале телесна стража и се грижеле за снабдувањето на војската. Со одобрение на кралот, можеле и да предводат воени походи против непријателски земји. Во рацете на сатрапите биле и највисоките даночни и финансиски овластувања; тие собирале даноци, пропишувале нови давачки и ѝ ги предавале сите приходи на кралската ризница. Воделе грижа за стопанскиот живот на сатрапијата, особено за земјоделското производство. Најпосле, имале право да именуваат и да менуваат службеници во рамките на својата сатрапија и, секако, да ја надгледуваат нивната работа. Сепак, постојано биле подложни на проверка од кралот, особено по нечија поплака. Така, Дареј му пишува на Гадатес, сатрапот на Јонија:

Слушам дека не постапуваш според моите упатства во сите нешта. Слушам дека ја обработуваш мојата земја и садиш овошје што доаѓа од другата страна на Еуфрат, од Долна Азија. Оваа твоја одлука ја поздравувам и затоа во куќата на кралот и натаму ќе има голема наклоност кон тебе. Но за тоа што не се водиш според моите упатства за боговите, ако не се смениш, ќе добиеш доказ за мојот гнев. Си барал данок од светите градинари на Аполон и си им заповедал да обработуваат непосветена земја; не си го разбрал односот на моите предци кон овој бог, кој на Персијците им ја објави точната вистина.

Сатрапите имале навистина големи овластувања, и често се случувало да владеат од своите палати како речиси независни владетели. Персиските кралеви немале начин да спроведат близок надзор врз сите делови од огромното кралство, па затоа свесно им препуштале многу овластувања и на некои месни владетели, кои во изворите се нарекуваат династи. На пример, сè до крајот на V век ст.е., кралевите на Киликија продолжиле да управуваат со своето поранешно кралство како сатрапи; локални владетели се одржале и во некои делови на Мала Азија, Сирија, Фојникија и Палестина, како и во далечните источни области, на границата со Индија; сите овие владееле во името на Големиот крал. Ваквата самостојност на месните управители ги олеснувало востанијата против централната власт, кои потоа кралот морал да ги задушува. Дареј морал да војува против Оројта, сатрапот на Лидија и против Ариандес, сатрапот на Египет, а потоа најстрого да ги казни поради преголемата самостојност; оваа самостојност некогаш одела и до целосно откажување на покорноста кон престолнината, дури и до тајни убиства на кралските гласници.

Персиското кралство било поделено на дваесетина сатрапии, наброени на натписите кај Бехистун, Накш-и-рустам и Суец; еден список на сатрапии, придружен со податоци за данокот што го плаќале, е зачуван и кај Херодот. На натписот од Накш-и-рустам читаме:

Зборува кралот Дареј: Со милоста на Ахура Мазда, ова се земјите што ги освоив надвор од Персија, владеев со нив и ми носеа данок; она што им го заповедав, го правеа; моите закони ги држеа цврсто; Медија, Елам, Партија, Арија, Бактрија, Согдијана, Хоразмија, Дрангијана, Арахосија, Сатагидија, Гандара, Индија, Скитите што пијат хаума, Скитите со шилести капи, Вавилонија, Асирија, Арабија, Египет, Ерменија, Кападокија, Сарди, Јонија, Скитите преку морето, Тракија, Јонците со шапки, Либија, Етиопија, Мака, Карија.

Овие списоци не секогаш се поклопуваат, ниту пак имаат строго административен карактер. И покрај обидите на персиските кралеви да ги ограничат самоволните сатрапи, сатрапиите биле мошне различни по природа и долго ги чувале своите специфични одлики. Во некои сатрапии – на пример, во Вавилонија, Египет и во Јудеја – сè уште владееле старите локални правни норми и месните системи на мерки и тежини; Египет сè уште бил поделен на номи, а храмовите и свештенството биле изземени од даночните обврски. Сè уште се користеле локалните јазици; сепак, тие сè повеќе отстапувале пред арамејскиот, кој станал административен јазик на западниот дел од кралството.

Основата на персиското кралство ја сочинувале иранските племиња, обединети во силна држава под власт на домороден крал. Персијците имале повластена положба во кралството; како владетелски народ, тие биле целосно ослободени од данок, а целиот товар на даночните обврски паѓал врз покорените. На своите епиграфски споменици, персиските кралеви постојано ги нагласувале одликите, заслугите и положбата на Персијците во државата. На својот надгробен натпис, Дареј се фали: „Копјето на персискиот воин стаса далеку; персискиот воин војуваше далеку од Персија; тој не трепери пред ниту еден непријател“. Во идеолошки и културен поглед, Персијците ги обединувал јазикот и единствената религија, особено култот на врховниот бог Ахура Мазда.

Но, напоредно со ширењето на кралството, почнале да се јавуваат и нови облици на кралската идеологија, со кои персиските кралеви сакале да го истакнат своето право на светска власт. Како и неговите далечни староисточни претходници, и персискиот крал се нарекувал „крал на сите земји“ или „крал на краевите“; го нарекувале и „господар на сите луѓе од изгрејсонцето до зајдисонцето“. Како поткрепа на кралската власт се користела и персиската религија, која презела многу особености на свештеничките поставки од предна Азија и Египет. Според оваа религиска, но и политичка поставка, персискиот врховен бог Ахура Мазда, создателот на небото и земјата, го именувал персискиот крал за „владетел на широката земја, еден господар над многумина, над планините и рамнините од двете страни на морето,

од двете страни на пустината“. На сидовите на големата палата во Персепољ се претставени долги редови поданици од сите страни на светот, кои носат разни дарови и прилози за персискиот крал. На златни и сребрени плочки Дареј кусо, но впечатливо ги нагласува огромните размери на кралството:

Дареј, голем крал, крал на кралевите, крал на земјите, син на Хистасп, Ахајменид. Кралот Дареј вели: ова кралство, со кое владеам јас, од Скитија што лежи зад Согдијана, па сè до земјата Куш, и од Индија па сè до Сарди – ми го даде Ахура Мазда, најголемиот меѓу боговите. Ахура Мазда нека ме заштити мене и мојот дом.

• *Надворешнаџа џолиџика на Дареј*. – Дареј I ја продолжил надворешната политика на Кир и Камбис; тој си наметнал задача да ја претвори Персија во најмоќна држава, која ќе господари со сите други познати народи. Уште Кир ги покори индиските племиња околу Хиндукуш и во долината на реката Кабул, особено племето Гандарити; ова племе го спомнува и Дареј на натписот од Бехистун, меѓу племињата и областите што влегувале во состав на персиската држава. Според сè, Дареј ѝ дал статус на посебна сатрапија на рамнината што се протега до местото каде Инд се влева во Океанот. Привлечен од индиското злато, тој сакал да продре подлабоко во Индија, па затоа пратил една флота под заповедништво на Кариецот Скилак за да го испита течението на Инд и поморскиот пат од неговото устие до Црвеното море.

Проблемот на поморските врски имал важно место во политиката на Дареј. Со цел што подобро да го поврзе Египет со Месопотамија и Иран преку еден непосреден морски пат, Дареј го довршил големиот градителски потфат на фараонот Нехо – пробивањето канал од Нил до Црвеното море. На натписот поставен покрај каналот, Дареј со гордост истакнува:

Јас, Персиец од Персија, го освоив Египет и заповедав да се пробие овој канал од реката со име Пирава [Нил], која тече низ Египет, сè до морето што тргнува од Персија; каналот беше пробиев онака како што заповедав, и корабите од Египет тргнаа низ каналот во Персија, токму како што посакав.

Земјите северно од Иран особено го привлекувале вниманието на кралот. Извесно е дека уште Кир II војувал против номадите од север, дека се борел против Бактријците и Скитите и дека загинал за време на една макотрпна војна против средноазиските племиња околу реката Јаксарт (ден. Сир-Дарја); областите што ги населувале Скити биле делумно покорени уште пред Дареј да го добие престолот. Во списоците на области во состав на кралството на Дареј, се спомнуваат Хоразмија, Бактрија, Согдијана и неколку ограноци од Скитите. По долги и тешки војни против средноазиските и кавкаските племиња,

Лево: *Saka Tigraxauda*, азиските „Скити со шилести шапки“;
десно: *Saka Paradraya*, европските „Скити преку морето“

во 512 ст.е. Дареј наводно тргнал против европските Скити и, во рамките на тој поход, станал првиот познат антички владетел кој војувал северно од реката Дунав.

Походот против европските Скити завршил со неуспех, но добро му послужил на Херодот, кој го искористил како увод во друга, уште поважна епизода од античката историја. Имено, откако стасал до Егејското крајбрежје, Дареј почнал забрзано и грижливо да се подготвува за напад на Хелата. Претходно пратил и мала логистичка експедиција, предводена од хеленскиот лекар Демокед, која пропатувала низ Хелата и стасала дури до Тарент во јужна Италија. За да го зацврсти своето јужно крило, Дареј ја освоил Барка и се утврдил на брегот на Либија. На север, по походот против Скитите, Персијците се задржале на тракомакедонското крајбрежје; толку било постигнато за време на владеењето на Дареј.

Настаните по започнувањето на т.н. Јонско востание; војните на Персија во Европа, наречени „Медски“ или „Грчко-персиски војни“; улогата на персиското кралство во т.н. Пелопонеска војна меѓу Пелопонескиот и Атинскиот поморски сојуз; сатрапските востанија во IV век ст.е.; односите со македонскиот крал Филип II; и, најпосле, војната против Александар III – имаат незначителна врска со историјата на Стариот Исток, а особено со темите што ги зафаќа овој учебник, па затоа тука ќе ги изоставиме и ќе го завршиме нашето излагање на политичката историја. Овие теми претставуваат мошне важно поглавје од историјата на Хелените и на античките Македонци, па ќе им го посветиме вниманието што го заслужуваат на посоодветно место; таму ќе биде изложена и подоцнежната политичка историја на персиското кралство, сè до неговиот конечен пад во 330 година ст.е.

РЕЛИГИЈАТА И КУЛТУРАТА НА ПЕРСИЈЦИТЕ

Со помош на малубројните клинописни натписи од времето на Ахајменидите, персиските ликовни претстави, спомениците на материјалната култура, како и врз основа на сведоштвата на хеленските писатели, историчарите успеале да ги реконструираат главните особености на најстарата персиска религија. Големiot верски зборник на старите Персијци, т.н. Авеста, е составуван врз основа на стари верски преданија, но во подоцнежни времиња, сè до почетокот на владеењето на династијата Сасаниди во III век н.е.; само некои најстари делови од Авестата – на пример, светите песни, наречени „Гати“ – ги отсликуваат најстарите религиски претстави на Персијците, кои имаат корени во времето на Ахајменидите.

Најстариот верски светоглед на Персијците произлегол и бил соодветен со најстариот начин на живот на персиските племиња, кои ги прифатиле постојаната населеност, земјоделството и сточарството, но долго чувале и некои особености на номадскиот живот. Во Авестата е зачувана химна на земјата со список на *светии ридови и џланини*; Херодот пренесува дека Персијците им принесувале жртви на највисоките планини. Како и другите староисточни народи, и Персијците ја почитувале светата водена стихија, која ја замислувале како *јрвобијина вода* или свето езеро. Особено го почитувале *светиотој ојан*, кој бил сметан за син на врховниот бог. На светиот оган му се принесувале жртви на едноставни олтари, обично под ведро небо, како што се гледа и на ликовната претстава на гробницата на Дареј во Накш-и-Рустам. Со време, култот на светиот оган станал средишен култ во персискиот религиски систем, а на некои места се задржал сè до денешно време. Богот на огнот, Атар, бил добар бог кој го победил триглавиот змеј Дахака. Од најстаро време потекнува и култот на *светиите живојини* – бикот, кравата, коњот и кучето. Важно место во култот имале и светите растенија, од кои се правела опојна напивка со име „хаума“.

Од времето на Дареј I, персиската религија се повеќе му служела на кралството и на неговиот поредок. За врховно божество бил прогласен Ахура Мазда, „господарот на мудроста“, кој се прикажувал како крал на небесниот свод, качен на крилест сончев диск. На своите натписи, Дареј го нарекува Ахура Мазда „создател на небото и земјата; создател на човекот и човечката среќа; оној што го направи Дареј крал; оној што му го даде кралството на Дареј“. Врховниот бог-создател Ахура Мазда се претставувал како владетел на небесата и по-

Ахура Мазда во својот појавен облик лета по небесниот свод; рељеф од Персепоп

кровител на владетелот на земјата, а подоцна подробно ќе се разработи и учењето за божеското потекло на кралската власт: На врховниот бог, неговиот првосвештеник и на кралот секогаш им припаѓа епитетот „божески, кралски и неизгаслив“, кој го ородува кралот со божеското сонце, му дава животворна магиска сила и му помага да ги совлада непријателите:

Зборува кралот Дареј: Кога Ахура Мазда ја виде земјава во немир, тогаш ме обдари и ме направи крал; јас сум крал. Со Милоста на Ахура Мазда, ја уредив земјата; тоа што го кажував, луѓето го правеа, како што сакав јас. [...] Зборува кралот Дареј. Ова што е направено, сè е направено по волја на Ахура Мазда. Ахура Мазда ми помогна додека работев. Ахура Мазда нека ме штити од зло, и мојата куќа, и мојата земја; за тоа го молам Ахура Мазда, тоа нека ми го подари! О, човеку, она што е заповед на Ахура Мазда, нека не ти е одбивно; не скршнувај од вистинскиот пат; не кревај се на бунт!

Во ова учење е јасно обликувано старото двојство на доброто и лошото, кое инаку му е присушно на секој основен систем на верувања. Врховниот бог Ахура Мазда е благосклоно божество на светлината и доброто; неговото спротивставено начело, *Ахрија маињу* („лошата мисла“, „злиот дух“) е божество на мракот, злото и смртта. Ова верско двојство подразбира и соодветна етика, во која од човекот се бара да живее доблесно и да ги исполнува сите должности на еден скроман, чесен и справедлив земјоделец.

Подемот на Персија и нејзиното воскресање до огромно кралство, кое обединувало множество од разни народи, создало потреба од единствена државна религија и единствен култ на врховен бог,

заштитник на кралот. Наследникот на Дареј, неговиот син Ксеркс, почнал да ги прогонува старите верски култови, кои биле прогласени за зли духови (*daiva*, „погрешни“ или „лоши богови“). На еден натпис, Ксеркс вели:

Со волјата на Ахура Мазда ги разурнав храмовите на лошите духови и заповедав да престанат да им се поклонуваат. Онаму каде што порано им се поклонуваа на духовите, јас му искажав почит на Ахура Мазда.

На тој начин било спроведено почитувањето на едниот и единствен култ на Ахура Мазда, заштитникот на кралот, победникот над силите на смртта и мракот, победникот над сите непријатели на кралот и државата. Во подоцнежните преданија, основањето на овој систем на верувања и неговото спроведување му се припишувале на пророкот Зороастер (*Zarathuštra Spitama*). Затоа староперсиската религија, со своето карактеристично двојство и јасно изразениот етички карактер, се нарекува и „зороастрizam“.

Персијците темелно ги искористиле културните постигања на другите старосредоземни народи. И Херодот нагласува дека Персијците се отворени кон туѓите обичаи повеќе од кој било друг народ; тие ја прифатиле и медската облека, зашто им се видела поубава од нивната, а во војна ставале египетски оклопи. И персиската религија била отворена кон туѓи влијанија, особено од Месопотамија. Легендата за создавањето и за пропаста на светот несомнено потсетува на месопотамските митови за создавањето на светот и за големиот потоп. Богот на огнот прифаќа двобој со змејот Дахака, исто како што Мардук прифаќа двобој со чудовиштето Тијамат; персискиот крал е јунак кој се надбива со натприроден свер, ист како кралот и митскиот јунак Гилгамеш, чии подвизи се чувале во народните традиции низ цела предна Азија. Персијците го прикажувале Ахура Мазда како лета на крилест сончев диск, што несомнено потсетува на ликовните прикази на богот Ашур.

Персијците презеле и многу особености од уметностите на соседните народи. На еден бронзен сад од Нахаванд има ликовна претстава која доследно го следи старосумерскиот стил. Според приказната, уметничкиот стил и техниката со која се изведени, сидните рељефи на персиските палати многу наликуваат на рељефите од асирската и новобабилонската уметност. Примената на терасите и скалилата, како и огромните статуи на чуварите на кралската палата во вид на фантастични животни, сведочат за блиската, непосредна врска на персиското градежништво со постарите традиции од Меѓуречјето. Од друга страна, честата употреба на столбови веројатно била преземена од Египет.

Најубав показ колку шаролики биле културните и уметничките влијанија во големото кралство ни дава натписот на Дареј во врска со изградбата на неговата палата во Суса:

[...] Земјата се ископа, урнатините се набија, ќерпичот доби облик; тоа го сработи бабилонскиот народ. Кедарот е донесен од планината по име Либан; асирскиот народ го донесе во Вавилон, а оттаму Каријци и Јонци го донесоа до Суса. Другото дрво е од Гандара и од Карманија. Златото го донесоа од Сарди и од Бактрија, а обработено е тука. Синиот камен и сардониксот се од Согдијана, а обработени се тука. Тиркизот е донесен од Хоразмија, а обработен е тука. Среброт и абонот се од Египет. Украсите за сидовите се донесени од Јонија. Слоновата коска е обработена тука, а донесена е од Куш, Индија и Арахосија. Столбовите од камен се изработени тука, а каменот е донесен од село со име Абирад, во Елам. Каменоресците беа од Јонија и од Сарди. Златарите што го обработија златото беа Меди и Египјани. Тие што го резбаа дрвото беа дојдени од Египет и од Сарди. Тие што печеа тули беа Бабилонци. Зборува кралот Дареј: Во Суса беше заповедана врвна работа, и врвна работа се заврши. Мене нека ме штити Ахура Мазда, и татко ми Хистасп, и мојата земја.

Главна заслуга на Персијците е тоа што умеее креативно да ги преработат сите туѓи особености и да ги вклопат во еден, единствен монументален уметнички стил, кој јасно се гледа во она што останало од палатата во Персепол, а особено на прекрасните рељефи на кои се претставени поданиците и покорниците на персискиот крал. Во персиската религија и уметност има и траги од хеленски влијанија; од друга страна, и Персијците извршиле несомнено влијание врз развојот на хеленската, особено на јонската култура. Персиското религиско двојство, пак, имало силно влијание врз подоцнежната хеленска религиска и филозофска мисла, особено врз развојот на доцнохеленскиот гностицизам – па оттаму, во одредена смисла, и врз најраните никулци на христијанската религија.

На своите источни граници, Персија допирала до далечните индиски племиња. Персиските кралеви често преземале походи во северозападна Индија и доаѓале во допир со месното население; при тамошните ископувања се најдени дела на архајската скулптура, кои сведочат за продирањето на хеленските културни влијанија во овие далечни области многу пред походот на Александар III. Персија била своевиден мост, кој ги поврзувал најдалечните земји од староисточниот свет со светот на класичната европска антика. Токму таа, неполни две столетија подоцна, ќе го предизвика и падот на персиската држава. Тоа ќе го означи крајот на самостојната историја на последното староисточно кралство, а со него и на самостојната историја на стариот Исток.

ЛИТЕРАТУРА:

- BRIANT, P. (1996). *Histoire de l'Empire perse: de Cyrus à Alexandre*. Paris: Fayard.
- ДАНДАМАЕВ, М.А. (1985). *Политическая история Ахеменидской державы*. Москва: Наука.
- ДАНДАМАЕВ, М.А. (2003). "Иран и средняя Азия в древности". In Кузищин, В. И. (ed.), *История Древнего Востока под редакцией В. И. Кузищина*. Издание третье, переработанное и дополненное. Москва: Высшая школа, 260–315.
- DYSON JR., R. H. (1973). "The Archaeological Evidence of the Second Millennium B.C. on the Persian Plateau". In Edwards, I. E. S. et al. (eds.), *The Cambridge ancient history*, vol. 2 part 1: *History of the Middle East and the Aegean Region c.1800–c.1380 B.C.* Cambridge: at the University Press, 686–715.
- КУНРТ, А. (1997). "The Achaemenid Empire, c.550–330". In *The ancient Near East: c.3000–330 BC*, vol. X. London: Routledge, 647–702.
- НЕМИРОВСКИЙ, А. А. (2009). "Иран и Средняя Азия в древности". In Бухарин, М. Д., Ладынин, И. А. et al. (eds.), *История Древнего Востока*. Москва: Дрофа, 824–889.
- VAN DE MIEROOP, M. M. (2004). "The Medes and Babylonians"; "The Persian Empire". In *A History of the Ancient Near East, c. 3000–323 BC*. Malden, MA: Blackwell Pub., 270–301.
- WIESENHÖFER, J. (2005). *Das antike Persien*. Düsseldorf: Aktual.
- YOUNG JR., T. C. (1988). "The early history of the Medes and the Persians and the Achaemenid empire to the death of Cambyses". In Boardman, J. et al. (eds.), *Persia, Greece and the Western Mediterranean c. 525 to 479 BC*. Cambridge: at the University, 1–52.

<i>Издавач</i>	ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ – СКОПЈЕ
<i>За издавачот</i>	проф. д-р Ратко ДУЕВ
<i>Рецензент</i>	проф. д-р Ратко ДУЕВ доц. д-р Стефан ПАНОВСКИ
<i>Идејно решение и корица</i>	проф. д-р Војислав САРАКИНСКИ
<i>Лектура и коректура</i>	проф. д-р Димитар ПАНДЕВ
<i>Техничка обработка</i>	проф. д-р Војислав САРАКИНСКИ
<i>Печат</i>	МАР-САЖ – СКОПЈЕ

СР-каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека "Св. Климент Охридски", Скопје

94(532/.536.8)"-3000/-323"

94(55/.569.52)"-3000/-323"

САРАКИНСКИ, Војислав

Историја на Стариот Исток : универзитетски учебник / Војислав Саракински. - Скопје : Филозофски факултет, 2017. - 382 стр. : илустр. ; 25 см

Библиографија: стр. 380

ISBN 978-608-238-131-2

а) Сумер б) Акад в) Персија г) Блиски Исток - Историја - 3000 п.н.е-323 п.н.е
д) Месопотамија - Историја ѓ) Вавилон - Историја

COBISS.MK-ID 105200650

© 2017 Филозофски факултет, Скопје.

Сите права за печатеното издание се заштитени.

Електронското издание подлежи на Creative Commons Attribution/ No Derivatives License, која дозволува преземање на делото со задолжително цитирање на изворот и на неговите автор.

